

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-10/4

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
т.ф.д., проф.

Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.

Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.

Бобожонова Сайёра Хушнудовна, б.ф.н., доц.

Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.

Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.

Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.

Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.

Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.

Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.

Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc

Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.

Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.

Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.

Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,
проф.

Рахимова Гўзал Юлдашовна, ф.ф.н., доц.

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сапарбаева Гуландам Машариповна, ф.ф.ф.д.

Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.

Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,
б.ф.д., академик

Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№10/4 (107), Хоразм
Маъмун академияси, 2023 й. — 206 б. — Босма нашрнинг электрон варианты -
<http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм
Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Abduraximova J.S. International large-scale assessments	5
Alimova S.S. Ingliz tilida gender kategoriyasi	7
Allaberdiyev A. Buxoro o'g'uz shevalarida ko'makchilarning qo'llanishi	10
Ametova U. Bobur va tasavvuf	13
Amriddinova N.Sh. Phraseological fund of English and Tajik languages with support of structural substantiation	15
Aripova Sh. Tarixiy davrlarda nikoh leksemasi va u bilan bog'liq lug'aviy ifodalarninig vujudga kelishi	18
Axmedova Sh.R. Zamonaviy ingliz adabiyotida mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalari	22
Azizova N.E. English phrase units and paremiological units for human appearance	24
Badalova J.J. Abdulla Qodiriy ijodining xorijsda o'rganilishi	28
Baratova D.S. Aforizmlarning ommaviy axborot vositalarida qo'llanilishi	31
Begimov O.T. Ellipsis hodisasi va uning Janubiy O'zbekiston oronimiyasida voqelanishi	33
Boboqulova G.B. Ingliz va o'zbek tillarida "hayot" yoki "o'lim" ni ifodalovchi elementlariga ega bo'lgan frazeologik birliklar	36
Boltayev N. Radioboshlovchi: kommunikativ strategiya va nutqiy taktika	39
Burxanova M.M. Olfaktorlikning tilshunoslikda o'rganilishi	44
Chariyeva D.A. Comparative analysis of uzbek and turkmen dialects	46
Davidov Yu.J. Polisemiya hodisasining hosil bo'lish sabablari	48
G'afforov N. Tilshunoslikda sport atamalari tahlili	52
Imomqulova G.N. Said Ahmadning "Yalpiz hidi", "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyalarida ijodkor kechinmalari	55
Hamidov H.A. Antropomorfik metaforalarning publisistik matndagi pragmatik imkoniyatlari	58
Jorakulova X. Educational novel - a new type of novel	60
Jorakulova X. Documentary truth and author's hypothesis in the educational novel	63
Jovburieva S.U. O'zbek va ingliz tillari psixologiya terminlarining antonomik xususiyatlari	66
Jumaev B.X. Ingliz va o'zbek tillarida o'lim/death mazmunli frazemalarning chog'ishtirma tahlili	68
Karimjonova Sh.R. Ingliz va o'zbek tillarida kauzativ fe'l yasashidagi o'xshashlik va farqlar	71
Khudaiberdieva D.M. Combination of colour and sound in the poetry of Sergei Yesenin	74
Khushmurodova Sh.Sh. Language, identity and bilingualism	77
Koziyeva I.K. Rus va o'zbek tili antroponimikasining leksik tizimi	81
Mahmudova X.R. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda ommaviy axborot vositalarining o'rni va ta'siri	84
Marimbayeva S. Ingliz tilidagi lug'atlarda "Vaqt" tushunchasining izohlanishi	89
Masharibova L.R. Tabiat hodisalarini ifoda etishning onomasiologik prinsiplari	92
Mashrabova B.N. The differences in the use of stylistic devices by female and male translators in the translation process	94
Mukhammadiyarov A. Adjectives in portraying «linguistic personality» in english and karakalpak	99
Muhammadjonova G. Musavvir obrazi va badiiy talqin masalalari	101
Ne'matova G.B. Matbuotda turizmning ko'rinishlari va yo'nalishlari	105
Nigmatullina A.Sh. O'zbek tilida ekoterminlar tarjimasining leksik-semantik xususiyatlari tahlili	109
Qodirova B.I. O'zbek va qozoq tillarida so'zlarning morfologik tarkibiga doir terminlar qiyosi	112
Qosimova F. Til, ong va madaniyatning o'zaro bog'liqligi	115
Qoxxorova M.A. Enhancing english language acquisition through the integration of authentic materials in teaching	118
Qurbonov S. Ironik mazmun ifodalovchi vositalarning pragmatik imkoniyatlari	121
Radjabova D.A. The basic principles for nominating gemstones and minerals	124
Raimova H. Xorazm adabiy muhiti haqidagi ayrim mulohazalar	126
Raxmonov U.T. Rasmiy ish qog'ozlari matnlarini yaratish bo'yicha ko'nikma va malakalarni rivojlantirish usullari	129
Ro'ziyev Q.T. O'zbek tilidagi xalqaro sport terminlari va sinonimlari	131
Shermatova N.I. Ingliz va o'zbek tillari somatizmlarning leksik-semantik tasnifi	135
Shodikhonov S. Military terminology in uzbek, russian, and english languages	138
Soatova N.I. She'riyatda an'anaviylikning badiiy ifodasi	140
Sobirova D.R. Tibbiy reklamalarda nutqiy aktning voqelanishi	143

Turakulova D.M. Lingvomadaniy konseptning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari	146
Xolmatova N. Terminologiya va onomastika tushunchasining kelib chiqishi	148
Xolmirzayev J. “Qunduz bilan Yulduz” dostonidagi fonetik dialektizmlar va ularning qo'llanilish xususiyatlari	151
Xolova M.A. Surxondaryo viloyati shevalari korpusida sheva birliklarining morfologik annotatsiyasiga doir ayrim qaydlar	153
Yakubzhanova S.B. Equivalent and nonequivalent contextual-semantic units	157
Yusupova M.I. Metafora “vatanparvarlik” konsepti verbalizatori sifatida	160
Yaxshiyeva Z.R. Inglizxabon va turkiy xalqlar adabiyotida temur obrazi talqinlari	162
Zafarova M.F. Theories of some scientists in development of english language learners' speaking skills	167
Аюпова Х.А. Схожие параметры узбекских и русских народных скороговорок	169
Бокийев К.У. Ҳувайдо “Роҳати дил” достонининг тошбосма ва нашр нусхалари қиёсий таҳлили	173
Газиёва М. Имплицитлик категорияси хусусида	175
Ганиева Г.З. Замонавий тилшуносликда топонимлар тадқиқи	178
Кутлимурадова Г.К. К вопросу о функциях пословиц в повседневном общении	180
Мамаражабова И.Ф. “Вақт” концептининг лингвистик тадқиқотларда ўрганилиши	184
Махмудов Р., Юлдашева Д.Т. Ўзбек тили луғат қатламига халқаро сўзларнинг кириб келиш омиллари	187
Мустафаева Н.А. Киносценарийларда сўзлашув нутқининг социопрагматик хусусиятлари	191
Фатуллаева К.Р. Замонавий терминологиянинг умумий хусусиятлари	194
Холикова Н.Д. Ўзбек жаҳид ва Озарбайжон шеърларида аёл образи тасвиридаги муштараклик	197
Элмуродова Л.Н., Шомуродова О.Х. Литературный язык и его свойства	200
Эргашев А.Э. XX аср ўзбек матншунослигининг ривожланиши	203

UDC 808.3

INTERNATIONAL LARGE-SCALE ASSESSMENTS

J.S.Abduraximova, teacher, National Research University “Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers Institute”, Tashkent

Аннотация. Халқаро кенг қўламли баҳолаш (ILSA) таълим соҳасидаги баҳолаш ва ислоҳ қилишининг муҳим воситалардан биридир. ILSA маълумотларининг кенг қўлланилишига қарамай, натижалар баъзан нотўғри тушунилади. Мақолада биз ILSA ҳақида қисқача кўрсатма берамиз ва таълим муассасалари ичидаги ва ўртасидаги баъзи муҳим фарқлар ва умумийликларни, чекловларни ва нима учун улар таълимни баҳолаш ва ислоҳ қилишининг энг муҳим воситаларидан бири бўлиб қолишини таъкидлаймиз.

Калит сўзлар: ILSA, TIMSS, PIRLS ва PISA.

Аннотация. Международные крупномасштабные оценки (ILSA) являются одним из наиболее важных инструментов, которыми располагают политики и другие заинтересованные стороны в сфере образования для принятия обоснованных решений по реформе образования. Несмотря на это и широкое использование данных ILSA, результаты иногда неправильно понимаются. Здесь мы предлагаем краткое руководство по ILSA и освещаем некоторые важные различия и общности внутри и между учебными заведениями, ограничения и почему они остаются одним из наших наиболее важных инструментов оценки и реформирования образования.

Ключевые слова: ILSA, TIMSS, PIRLS и PISA.

Abstract. International large-scale assessments (ILSAs) are one of the most important tools policymakers and other educational stakeholders have to inform evidence-based decision making for educational reform. Despite this, and the widespread use of ILSA data, results are sometimes misunderstood or misinterpreted. Here, we offer a brief guide to ILSAs and illuminate some of the important differences and commonalities within and across studies, limitations, why they remain one of our most significant tools for education evaluation and reform.

Key words: ILSA, TIMSS, PIRLS and PISA.

Introduction. International large-scale assessments (ILSAs) of education are empirical studies that assess educational abilities around the world. The data are used in various ways to help inform policymakers, educational researchers, and the general public. However, despite the widespread use of ILSA data, how to interpret and report results is often misunderstood. Different study results are sometimes reported or interpreted to mean the same thing, yet there exist important differences that need to be accounted for when using results. As leaders in the field of international large-scale assessment, our intention for this brief is to provide context for a better understanding of ILSA results and how they should be interpreted and reported—we discuss what ILSAs are, the history of their development, differences as well as commonalities in approaches, organization, and methodology, and important limitations—and to express why we believe that ILSAs are unique, important, and relevant tools for understanding educational systems and student achievement around the world, and informing evidence-based change.

Methods and materials. There are some important limitations to consider in understanding and reporting ILSA results. Firstly, all ILSAs are cross-sectional studies. This means that they measure educational outcomes at one point in time for a specific population. Further, although some ILSAs such as TIMSS, PIRLS, and PISA report trends over time, they are not studies that follow individual students. This makes it challenging, if not unfeasible, to draw causal conclusions about student achievement and is a clear limit of the data with many policymakers seeking specific recommendation for change to help improve their educational system. Although some researchers seek to use advanced models to establish causal relationships, we personally maintain that such models are based on strong assumptions that are difficult, if not impossible, to achieve with ILSA data. A second limitation of ILSAs is that the studies are not designed to measure individual students'

achievement nor the results of individual schools but to reflect the educational results and relationship with background information within education systems. As such, the assessments are considered low stakes for schools, teachers, and students.

Large-scale assessments differ from classroom assessment and evaluation in their purposes and in the way they are designed, administered, and scored. Classroom assessment and evaluation strategies are developed by teachers to help individual students take the next steps in learning and to determine and inform students and parents of the student's achievement. Large-scale assessments, by contrast, are one-time measures, developed by institutions or agencies at a provincial, national, or international level and designed primarily to provide snapshots of the strengths and weaknesses of education systems. Large-scale assessments are administered at key stages in students' education. They contain standardized content and are administered and scored according to standardized procedures. They enable governments and school boards to compare results over time in a consistent and objective manner, providing information that can be used to develop education policies and allocate resources. These objective measures of student achievement also help to build public confidence in the ability of governments and educators to readily identify key areas in which the education system needs improvement. Both classroom assessment and evaluation and large-scale assessments are important and useful and, when taken together, paint a comprehensive picture of the learning and achievement of students.

Results. Programme for International Student Assessment (PISA). The Programme for International Student Assessment (PISA) is a collaborative effort among member countries of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). PISA reports on reading literacy, mathematical literacy, and scientific literacy every three years for fifteen-year-old students. In addition, students and school principals complete questionnaires to collect contextual information. PISA measures skills that are generally recognized as key outcomes of the educational process. The assessment focuses on young people's ability to use their knowledge and skills to meet real-life challenges. These skills are believed to be prerequisites for efficient learning in adulthood and for full participation in society. PISA permits exploration of the ways in which achievement varies across different social and economic groups and the factors that influence these variations within and among countries. In Canada, questions about equity can be answered by examining the distribution of competencies and whether certain groups or regions appear to be at risk. Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) The Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) is conducted by the International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). PIRLS is conducted every five years and assesses students' reading achievement in Grade 4. The purpose of PIRLS is to help countries make informed decisions about reading education by providing international comparative data about students' reading achievement in Grade 4. PIRLS focuses on the following two purposes for reading:

- for literacy experience

- to acquire and use information

PIRLS also uses questionnaires completed by students, parents, teachers, school principals, and officials to collect a broad array of background information about students' home and school experiences in learning to read. Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) The Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) is conducted by the International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). TIMSS is conducted every four years. Its aim is to improve the teaching and learning of mathematics and science by providing data about students' achievement in relation to different types of curricula, instructional practices, and school environments. TIMSS also collects a rich array of contextual information by asking students, their teachers, and their school principals to complete questionnaires about the curriculum, schools, classrooms, and instruction. This information gives policy makers, curriculum specialists, and researchers a dynamic picture of how educational policies and practices are implemented around the world, providing an invaluable perspective from which to consider educational reform and improvement. TIMSS assesses achievement at various grade levels, including Grades 4 and 8.

Conclusion. In fact, ILSAs require a fairly short testing time when compared to high stakes assessments and are only administered to a small representative portion of the population in the countries. Finally, the content domains covered by ILSAs are not an exhaustive list of what is taught in schools. For example, IEA's TIMSS focuses on mathematics and science curriculum attainment at grades four and eight and, while critical subjects, strong attainment in these subjects alone cannot be considered to be a reliable measure of the overall health of an education system. Some have criticized ILSAs as exerting undue influence on education policies, with national approaches perceived as being replaced with a tendency to target national curricula toward better achievement in the subjects assessed by ILSAs. Consequently, care must be taken when considering results from ILSAs as a holistic quality measure of the education system, rather the focus should be on the results as important indicators of what students know and can do in specific subjects, and how students nationally compare to their peers internationally.

REFERENCES:

1. Anderson, L.W., Ryan, D.W., & Shapiro, B.J. (1989). The IEA classroom environment study. Oxford, UK: Pergamon Press.
2. Breakspear, S. (2012). The Policy Impact of PISA: An Exploration of the Normative Effects of International Benchmarking in School System Performance. OECD Education Working Papers No. 71 Paris, France: OECD Publishing
3. Assessment Reform Group. (2002). Assessment for learning: 10 principles. Available at www.assessment-reform-group.org.
4. Black, P., & Wiliam, D. (2009). Developing the theory of formative assessment. Educational Assessment, Evaluation and Accountability, 21 (1), 5–31.
5. Costa, Arthur, & Kallick, Bena. (2000–2001). Describing 16 habits of mind. Available at www.habits-of-mind.net/whatare.htm.
6. Davies, A. (2007). Making classroom assessment work. (2nd ed.). Courtenay, BC: Connections Publishing. Education Quality and Accountability Office. (Winter and spring 2010). Guide for accommodations and special provisions. Toronto: Author. (Grade 9 assessment of mathematics) Education Quality and Accountability Office. (2010).
7. Harlen, W. (2006). On the relationship between assessment for formative and summative purposes. In J. Gardner, ed., Assessment and learning. Los Angeles, CA: Sage Publications.
8. Harlen, W., & Deakin Crick, R. (2003). Testing and motivation for learning. Assessment in Education, 10 (2), 169–207. Joint Advisory Committee, Centre for Research in Applied Measurement and Evaluation, University of Alberta. (1993). Principles for fair student assessment practices for education in Canada. Edmonton: Author

UO'K 811.111

INGLIZ TILIDA GENDER KATEGORIYASI

S.S.Alimova, tayanch doktorant, Samarqand Davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Zamonaviy ingliz tilida jins toifasi grammatik jihatdan mavjud emas, chunki jins ismlar va olmoshlarda leksik tarzda ifodalanadi. Erkak, ayol va o'rta jins orasidagi farqlar jinsni angaltuvchi so'zlarning leksik ma'nosiga mos keladi. Zamonaviy ingliz tilida to'rtta jinsga mansublikni bildiruvchi alohida markerlar bor: masculine-erkak jinsiga, feminine - ayolga, common -umumiy ikkalasiga ham tegishli jinsdagi otlar, neuter - o'rta jins hech bir jinsga mansub emas. Erkak va ayol jinslarini ifodalashning bir necha yo'li mavjud: turli xil so'zlardan foydalanish, qo'shimchalar qo'shish, prefiks yoki suffiks yordamida,

Kalit so'zlar: erkak, ayol, umumiy va neytral jinslar.

Аннотация. В современном английском языке категории рода грамматически не существует, так как род существительных и местоимений выражается лексически. Различия между мужским, женским и средним родом соответствуют лексическому значению слова. В современном английском языке есть четыре основных родовых понятия: мужской – относится к мужскому полу, женский – к женскому, общий – к обоим полам, средний – ни одному из полов. Существует несколько способов выражения мужского и женского полов: используя разные слова, добавляя суффиксы, используя префикс или суффикс слова, обозначающего пол.

Ключевые слова: мужской род, женский род, общий род, средний род

Abstract. The category of gender is not grammatical since the gender of nouns and pronouns is mainly expressed lexically in Modern English. The distinction of male, female, common and neuter correspond to the lexical meaning of the noun. The linguistics consider four natural genders to be in

Modern English: 1) masculine – male sex; 2) feminine – female sex; 3) common – either sex; 4) neuter – neither sex. There are some ways of expressing masculine and feminine genders: by using different words, by adding the suffixes, by prefixing or suffixing a word denoting the sex.

Key words: *masculine, feminine, common, neuter*

Qadimgi ingliz tilida har bir ot uchun erkak, ayol yoki o'rta deb qaraladigan grammatik jins (rod) tizimi mavjud bo'lgan, ammo o'rta ingliz tili davriga kelib ishlatilmay qolgan; shuning uchun zamonaviy ingliz tili asosan grammatik jins kategoriyasiga ega emas. Ushbu tilida erkak, ayol yoki o'rta jinslarni bildiruvchi ot turkumiga xos soʻzlar mavjudki, ular tabiiy jinsga xos xususiyatlarni saqlab qoladi. Jumladan, ba'zi bir ismlar va olmoshlar (*woman* – ayol, *daughter* – qiz, *husband* – er, *uncle* – amaki, *he* – u (erkak) *she* – u (ayol)) hamda o'rta jins olmoshlari (masalan, *it* – bu) bir yoki boshqa jinsdagi shaxslar yoki hayvonlarga murojaat qilish uchun ishlatiladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, ingliz tilidan foydalanish gender neytral tilning afzalliklari ortib borayotganligi sababli rivojlandi. Hozirgi vaqtda noma'lum jinsdagi shaxsga murojaat qilishda umumiy "**he – u**" o'rniga uchinchi shaxs birlik sifatida o'rtacha "**they – ular**" keng qo'llaniladi. Ba'zi ayol shaxsidagi otlarning an'anaviy shakllari (masalan, *authoress* – yozuvchi, *poetess* – shoir ayol) ham tobora chetlab o'tilmoqda va bunday otlarning erkak shaxsidagi shakllari (*author* – muallif, *poet* – shoir) gender neytrallik bildirib boshladi.

Mavzuning tarixiga nazar solganimizda, qadimgi ingliz tili zamonaviy nemis tiliga o'xshash uchta jinsdan (erkak, ayol, neytral) iborat grammatik jins tizimiga ega ekanligini kuzatamiz. XIV asrga kelib London ingliz tili grammatik maktabi otlardagi jins kategoriyasidan uzoqlashishni deyarli yakunladi[1] va zamonaviy ingliz tili soʻzlarning grammatik jinsga morfologik mosligini saqlamay qoldi.[2]

Jins endi zamonaviy ingliz tilida o'zgaruvchan kategoriya pozitsiyasida emas[3], balki qadimgi ingliz tili grammatik tizimining izlari sifatida *olmoshlar* tizimida uchraydi. Biroq, zamonaviy ingliz tili jinsning "tabiiy" talqinini taklif qiladi[4], bu olmosh referentining jinsga, uning o'ziga xosligi yoki taxmin qilingan jinsiy xususiyatlariga asoslanishni talab qiladi. Ingliz tilida ishlatiladigan tabiiy jinsning yana bir namoyon bo'lishi – bu ma'lum bir jinsdagi odamlar yoki hayvonlar uchun maxsus nom berish uchun ba'zi ismlardan foydalanish (*widow/widower* (beva), *postman/postwoman* (pochtachi) da kuzatiladi.

Tilshunos Benjamin Vorf ingliz tilidagi grammatik jinsni yashirin grammatik kategoriya deb ta'riflagan. Uning fikricha, jins otlarga xos bo'lgan xususiyat sifatida (ularning referentlariga emas) zamonaviy ingliz tilida umuman yo'qolib ketmagan. Shuningdek, "*Jeyn*" kabi ismlarni va "*daughter* – qiz" kabi soʻzlarni keltirib, odatda bunday otlar ma'ruzachi murojaat qilinayotgan shaxsni bilmasa ham jins olmoshlari bilan bog'lanishi mumkinligini aytgan. Tilshunos Robert A. Xoll bu shunchaki grammatik jinsga emas, balki tabiiy jinsga misollar, deb ta'kidlaydi, chunki qizlar har doim ayol va Jeyn ismli kishilar ayol bo'lishi katta ehtimolga ega.

Otlardagi genderlik yoki jins toifasi ikkita kontrast nuqtaga asoslangan: *yuqori* kontrast va *pastki* kontrast nuqtasi. Yuqori kontrastning umumiylikini hisobga olsak, u barcha otlarni anglatadi. Ushbu kontrast ismlarni jonli va jonsiz ismlarga ajratadi. Holbuki pastki kontrast tilda qisman ishlatiladi va u faqat shaxs otlariga tegishli hisoblanadi. Bu kontrast shuningdek otlarni erkak va ayollarga xos turlarini ajratadi: *masculine and feminine nouns*. Ikkita kontrastning kombinatsiyasi natijasida uchinchi jins tizimi yuzaga keladi: bu *neytral* jinsdir.

Umuman olganda, jins – genderga ismlarning leksik ma'nosini shaxslarga ajratishda asosiy mezon sifatida nazarda tutilgan, ya'ni *a boy, a man, a father* kabilar erkak jinsidagi otlarni, *a girl, a woman, a mother* kabilar ayol jinsidagi otlarni hamda *a pen, a book, a university* soʻzlarini neytral jinsga tegishli deb qaraladi.

Erkak va ayol jinsidagi soʻzlarni bildiruvchi otlarni ikki guruhga bo'lish mumkin: morfologik va leksik usul bilan yasalgan otlar.

1.Morfologik usul bilan hosil qilingan ismlar. Zamonaviy ingliz tilida ayol jinsiga xos soʻzlarni bildirish uchun quyidagi qo'shimchalar ismlarning oxiriga qo'shiladi: *emperor – empress*,

steward – stewardess, prince – princess, hero – heroine, usher – usherette, testator – testatrix, administrator – administratrix kabi.

Ammo shuni hisobga olish kerakki, morfologik usul erkak jinsi uchun ishlatiladigan otlarni shakllantirish uchun ham ishlatiladi:

bridegroom – bride widower – widow
kuyov – kelin beva erkak – beva ayol

2.Leksik yo'l bilan hosil qilingan ismlar. Ismlar yoki shaxsiy olmoshlarni soʻz boshiga qoʻshish orqali yasaladi: *a boy-friend – a girlfriend, a he-cousin – a she-cousin, Mr. – Mrs/Miss/Ms, man – woman, father – mother, boy – girl, brother – sister, bachelor – spinster, king – queen* kabi.

Oʻzaro munosabatlarga ega shaxslarni bildiruvchi baʼzi erkak va ayol juftliklari ikki jins vakillarini bildiruvchi atamalarga ega. Masalan, *parent* ota yoki ona soʻzlari oʻrinda ishlatilishi yoki *sibling* aka yoki singil soʻzlari uchun ishlatiladi.

Shuni taʼkidlash kerakki, bu oʻzgarishlarning barchasi nutqning faqat yozma shaklida sodir boʻladi. Boshqa neytral jinsdagi ismlar: *artist, cook, doctor, enemy, foreigner, friend, guest, inhabitant, novelist, person, professor, servant, singer, speaker, student, teacher, typist, writer* kabilar nutqning ham ogʻzaki hamyozma shakllarida ishlatiladi.

Bundan tashqari, erkak va ayol, oʻgʻil va qiz soʻzlari uchun *he* va *she* keng qoʻllaniladi hamda shu shaxslarning jinsini koʻrsatish uchun *male* va *female* soʻzlari ishlatiladi: *male student/female student*. Odatda kasblar haqida gapirilganda jinsni bildiruvchi soʻzni ishlatish mumkin: *a male model, an engineer – a woman engineer*. Shu bilan birga kasb nomlarini bildirishda neytral otlardan ham foydalaniladi: *person, assistant, worker* kabi. Masalan, *police officer* soʻzini ham *policeman* va *policewoman* soʻzlari oʻrinda ishlatishimiz mumkin. Ingliz tilining ham Buyuk Britaniya, ham Amerika lahjalari uchun neytral soʻzlar rasmiy yozuvlarda, gazetalarda, televideniye va radio nutqlarida juda koʻp qoʻllaniladi: *chairman–chair (person), Congressman–member of Congress, foreman–supervisor, fireman–firefighter, fisherman–fisher* kabilar.

Hayvonlar nomiga kelsak, ularda genderni anglatuvchi maʼlum ismlarning qoʻllanishini kuzatamiz. Masalan, *cock and rooster* – erkak jinsidagi xoʻrozni bildiradi va u haqida gapirilganda, *he – u* olmoshi qoʻllaniladi. *Hen* soʻzi esa tovuq maʼnosini bildirib, uning oʻrniga esa *it – u* olmoshi ishlatiladi, bu bilan uning ayol jinsini ifodalashi, yaʼni urgʻochi ekanligi tushuniladi.

Boshqa misollar: *buck – doe, bull – cow, dog – bitch, gander – goose, lion – lioness, ram – ewe, stallion – mare, tiger – tigress* kabi.

Jinsni koʻrsatish ehtiyoji kuzatilmagan baʼzi kontekstlarda *he – u* kishilik olmoshi ishlatiladi: *Look at the little tortoise, darling. Isn't he sweet?* (Kichkina toshbaqaga qarang, azizim. U shirin emasmi?)

Jonzotlar olamining boshqa vakillari, hasharotlar va jonsiz narsalarga nisbatan asosan *it – u* olmoshi hamda *which* nisbiy olmoshi birgalikda ishlatiladi, qaysi. Bunda hayvonlarga ishora qilish uchun *who – kim* olmoshi ham qoʻllanishi mumkin. Shu bilan birga, atributiv nisbiy gapning oldingi qismi ot bilan ifodalangan boʻlsa-da, hayvonlar yoki hasharotlarni koʻrsatib, nisbiy olmosh ham keltirilgan baʼzi holatlarga duch kelishimiz mumkin: *“goldfish who swim around”, (atrofda suzayotgan oltin baliq), “bees who are busy”* (band boʻlgan asalarilar) kabi.

Hayvonlarni bildiruvchi otlarning jinsini koʻrsatish uchun tegishli soʻzlardan foydalanish holatlari ham muhim: *buck rabbit – doe rabbit, cock pheasant – hen pheasant, fox – bitch fox, he goat – she goat, roe buck – roe doe* kabi.

Shunday qilib, qadimgi ingliz tili otlarni jinslarga ajratgan boʻlsa-da, zamonaviy ingliz tili gender neytrallik kasb etuvchi otlardan foydalanish hamda maʼlum bir jins vakillarini bildiruvchi markerlangan soʻzlardan foydalanishni ilgari surgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lass, Roger (2006). "Phonology and morphology". In Richard M. Hogg, David Denison (ed.). *A history of the English language*. Cambridge University Press. p. 70. ISBN 0-521-66227-3.
2. Hellinger, Marlis; Bussmann, Hadumod (2001). "English — Gender in a global language". *Gender across languages: the linguistic representation of women and men*. Vol. 1. John Benjamins Publishing Company. p. 107. ISBN 90-272-1841-2.
3. Rodney Huddleston and Geoffrey K. Pullum, *The Cambridge Grammar of the English Language* (2002).

4. Ryan, John M. (December 2017). "The Proof is in the Pronoun: Grammatical and Semantic Gender in Anglo Saxon" (PDF). *Athens Journal of Philology*. 4 (4): 257. doi:10.30958/ajp/4.4.1. Retrieved 3 November 2020.
5. Whorf, Benjamin Lee (1945). 'Grammatical Categories', *Language* 21: 1–11.
6. Cyril M. A Grammar of Modern English for Foreign Students, Longman, L., 1971
7. Ilyish B. The Structure of Modern English. M., L., 1971

UDK: 811-81/342

BUXORO O'G'UZ SHEVALARIDA KO'MAKCHILARNING QO'LLANISHI**A.Allaberdiyev, PhD, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy**

Annotatsiya. Maqolada Buxoro o'g'uz shevalarida ko'makchilarning qo'llanishi doirasi boshqa o'g'uz shevalari va o'zbek adabiy tiliga qiyosan o'rganildi.

Kalit so'zlar: analitik forma, sintetik forma, fonetik o'zgarish, sintaktik munosabat, o'xshatish ma'no, chegara ma'no, yo'nalish ma'no, payt ma'no, vosita ma'no.

Аннотация. В статье изучена сфера использования предлогов в бухарских огузских диалектах в сравнении с другими огузскими диалектами и узбекским литературным языком.

Ключевые слова: аналитическая форма, синтетическая форма, фонетическое изменение, синтаксическое отношение, сравнительное значение, предельное значение, значение направления, значение времени, значение средства.

Abstract: In the article, the scope of the use of auxiliaries in the Bukhara Oghuz dialects was studied in comparison with other Oghuz dialects and the Uzbek literary language.

Key words: analytical form, synthetic form, phonetic change, syntactic relation, simile meaning, limit meaning, direction meaning, time meaning, instrumental meaning.

Analitik shakllanishni tashkil etadigan ko'makchilar sintaktik xususiyatiga ko'ra gap qurilishini tashkillashtiradigan asosiy vositalardan biridir. Odatda, gapda yo'nalish, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu singari sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanadigan so'zlar ko'makchilar hisoblanadi. O'zbek shevalarida uchraydigan ko'pgina ko'makchilar adabiy tildagi ko'rinishidan tubdan farqlanmaydi. Buxoro o'g'uz shevalarida ishlatiladigan ko'makchilar, asosan, ba'zi fonetik holatlarda o'zgarsa-da, semantik-grammatik xususiyati nuqtai nazaridan adabiy til normalariga to'liq mos keladi. Turkiy tillarda faol qo'llanuvchi bilan ko'makchisi shevada ushbu ko'rinishidan tashqari fonetik o'zgarishga uchrab, *minən, bilə, vilən, vilə* shaklida kelib, quyidagi ma'nolari bilan ishlatiladi: 1. Bəzora opam *minən* bilə bəran (Bozorga opam bilan birga boraman – *birgalik, hamkorlik ma'nosida*). 2. Quvağa ešek *bilə* bərgələmən (Quvachaga eshak bilan borib kelaman – *vosita ma'nosida*). 3. Bə:r geliş *minən* qoyınları çələ çöpənə qoşan (Bahor kelishi bilan qo'ylarni cho'ponga qo'shaman – *payt ma'nosida*). 4. Kesellik *bilə* pensəğa çiqantım (Kasallik bilan pensiyaga chiqqandim – *sabab ma'nosida*). 5. İşə şu öy *minən* bardım (Ishga shu o'y bilan bordim – *holat ma'nosida*). 6. Žığaçi ğışlōq *binən* aramızda bittə kənəl vər (Jig'achi qishloq bilan oramizda bitta kanal bor – *chegara ma'nosida*). 7. Ğizimī gərən dıyıp, balnısəgə kəttə buxça *vilən* bəripmen – *maqsad ma'nosida*) kabi.

orqali ko'makchisi shevada vosita ma'nosini ifodalab, shu ma'noda bilan ko'makchisi bilan sinonimlik hosil qiladi. Ko'proq so'zlashuvda bu ko'makchi o'rnida *-dan* chiqish kelishigidan foydalaniladi. Samarqanta aptovuz *orqali* yetip vordī (Samarqandga avtobus orqali yetib bordi) // Samarqanta aptovuz *vilən* yetip vordī (Samarqandga avtobus bilan yetib bordi). Yūki dōymnan verip qoyvōrīnlar (Yukni tog'amdan ber yuboringlar) // Yūki dōym *orqali* verip qoyvōrīnlar (Yukni tog'am orqali ber yuboringlar) kabi.

üçün ko'makchisi bir necha ma'noda kelib, shevada *üçin, -çin, -çin, için* variantlari qo'llanadi. Jonli muloqotda doimiy *-çin, -çin* variantlari boshqalariga nisbatan faol ishlatiladi: 1. Kəsəlligim *üçün* ımərətımı edip bilmədım (Kasalligim uchun imoratimni qilib bilmadim – *sabab ma'nosida*). Qarrīligimçin öydənəm çixıp bilmədım (Keksaligim uchun uydən ham chiqa olmadim – *sabab ma'nosida*). Beçə-çağam için gežənı geğə, gündızı gündız dıymədım (Bola-chaqam uchun kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishladim – *sabab ma'nosida*). 2. Beçələrım *üçin* elımnən gelən

hemmə işi bežərən (Bolalarim uchun qo'limdan kelgan barcha ishni bajaraman – *maqsad ma'nosida*).

3. Sılərçin dəptər-kıtəp əldim (Sizlar uchun daftar kitob oldim – *atalganlik ma'nosida*) kabi.

Shevada *üçün* ko'makchisi barcha ma'nolarida jo'nalish kelishigi bilan sinonimlik hosil qila oladi: Озьң пейдәң үчън бьзәрьң әйдән ышләрә қарамадың (O'zing foydang uchun bizlarning aytgan masalalarni bajarmading) // Öziң peydәnә bьzәriң әydән işlәрә qaramadıң (O'zing foydangga bizlarning aytgan masalalarni bajarmading) kabi.

Yəni // *yəli* ko'makchisi. Buxoro o'g'uz shevalarida o'xshatish ma'nosini ifodalovchi ko'makchi shevani saqlab qolgan qishloqlar aholisi nutqida saqlangan. Bu ko'makchi o'zbek o'g'uz shevalarining boshqa guruhlarida olib borilgan tadqiqotlarda qayd etilmagan: Senin *yəni* axmaq odam yoq (Sening kabi ahmoq odam yo'q). Dertkəş *yeli* derdin nəxılığını xıç kım bılmıdır (Dartkash kabi dardning qandayligini hech kim bilmaydi). Bu ko'makchi bosh va qaratqich kelishigi bilan birgalikda qo'llanadi.

Kəbi, *ğatəri* // *qatəri*, *deñi* o'xshatish, qiyoslash, solishtirish ko'makchilari bo'lib, bosh va qaratqich kelishigi bilan birgalikda ishlatiladi. Shevada o'xshatish ma'nosini anglatadigan ko'makchilar bir-birining o'rnida sinonimlikni yuzaga keltiradi: Çəpan *kəbi* xıç kım yəzda günıñ ıssısını ıymıdır (Cho'pon kabi hech bir yozda kunning issig'ini yemaydi). Dunyoda xemmə *ğatəri* menəm yəşəp yürəptım (Dunyoda hamma qatori men ham yashab yuribman). Senin *deñi* kalxəzda menəm kəp yıllər pırmə vəlıp işlədım (Sening tengi kolxozda men ham ko'p yillar ferma bo'lib ishladim).

-dey, *-dək*, *-dəkə*, *-daq*, *-daqa* *-dek*, *-dıyn*, *-diyn* singari ko'makchi vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar o'xshatish ma'nosini ifodalaydi. O'zbek adabiy tilida *-day*, *-dek* qo'shimchalari vazifasi haqida aniq bir to'xtamga kelinmagan. Bu affiks orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosida ifodalangan narsa yoki belgi-xususiyat bilan o'xshashligini, qiyoslashni bildiradi [1]. O'xshatish formasi otlarda *-dek* (*-day*) affiksi yordamida yasaladi va narsa yoki shaxsni belgi, harakat va sh. k. jihatdan *-dek* affiksli so'z bildirgan narsaga, shaxsga o'xshatadi, o'xshashligini bildiradi [2]. Biroq fikrlarni F.Abdullayev "adabiy tildagi kabi, singari ko'makchilari anglatgan ma'no umuman o'g'uz shevalarida *-daq* // *-dək*, *-day* // *-dey* // *-dıyn* аффикси yordami bilan ifodalanadi" [3] – deb qayd qiladi. Bizningcha, olimning bildirgan fikri ma'qulday ko'rinmoqda. Bu qo'shimchalar o'zbek adabiy tilida qo'llanishini olib qaraymizmi yoki shevalarda qo'llanishini olib qaraymizmi o'xshatish ma'nosini ifodalaydigan ko'makchilar bilan to'liq sinonimlikni yuzaga keltiradi. Shundan xulosa qilsak, bu qo'shimchalar ko'makchi vazifasini bajaruvchi affikslar deb qaralsa, to'g'riroqqa o'xshaydi. Bu qo'shimchalar Buxoro o'g'uz shevalarida asosan o'xshatish ma'nosidagi so'zlarga qo'shib, izohlangan qo'shimchalar o'xshatish vazifasini bajaradi: Sendey dəstım bərliğinnan dəyım beğenən (Sendek do'stim borligidan doim quvonaman). Şü yılğı üzümdek həsıl bəlməntı (Shu yılgi uzumdek hosil olinmagandi). Sendəkə adamın gəpı, yürəgə bıçaq vəlıp tiqıley. (Sendaqa odamning gapi, yurakka pichoq bo'lib tiqiladi). Təğdaq sə:rəsən, əyadaq verədir (Tog'dek so'rasang, kaftdek beradi). Bündək əvvə hıç yerdə təpmısın (Bunday mahalla hech joyda topa olmaisan). Bū gelən qışdıyn sovuq kəpdən bəri vəlməntı (Bu kelgan qishday sovuq ko'pdan buyon bo'lmagandi) kabi.

Ğadar // *qadar* ko'makchisi shevada chegara ma'nosini bildirib, deyarli nutq jarayonida faol qo'llanmaydi. Uning o'rnida, asosan, chegara ma'nosini ifodalovchi *-aça*, *-gaça*, *-ğaçə*, *-çən*, *-çəlli*, *-çıyın* qo'shimchalari ishlatiladi: Parəpa *ğadar* yandəqzar vəlıp yətan (Farabga qadar yantoqzor bo'lib yotgan). Qəraqolaça süv yəxşı gelədir (Qorako'lgacha suv yaxshi keladi). Təşkenttan Buxərəğaçə pəyızda bəraman (Toshkentdan Buxorogacha poyezdda boraman). Gežə çəlgəçə yağmır yağmıptır (Kecha cho'lgacha yomg'ir yog'mabdi). Ömrımın sənıncəçən bū edən yəxşılığını ünıtmın (Umrinning so'ngigacha bu qilgan yaxshiligingni unutmayman). Səñəçəlli xəvəri menə əydeñtilər (Sengacha xabarni menga aytishgandi). Bünıncıyın beəvroı xətinı gərməntım (Bungacha obro'siz xotinni ko'rماغandim) kabi.

Təmən, *tarap*, *əld*, *ərqə*, *əñ*, *ərtə*, *əra*, *təğ*, *üst*, *depa* (тепа), *ıç*, *ıçəri*, *deşəri* vazifadosh ko'makchilari o'zining faol qo'llanishi bilan boshqa ko'makchilardan ajralib turadi. Bunda ko'makchilar bosh, qaratqich va chiqish kelishiklari bilan birga qo'llanadi. Shevada bu ko'makchilar makon, o'rin, harakat, yo'nalish munosabatlarini bildiradi: Dərrəv enəm aşaq *təmənə* qarap gıttı

(Boya onam janub tomonga qarab ketdi). Ishxonamning hammasi men taraf bo'ladi). Bir yaman gap aydantim, yuragimning *oldinnan* chixti (Bir yomon gap aytgandim, yuragim oldidan chiqdi). Shu yil oyin *orqasindagi* onorlar zer hosil etti (Shu yil uyning orqasidagi anorlar zo'r hosil qildi). Yuragimning on *ograp* otiran (Yuragimning o'ngi og'riyapti). Silor minon bordi-geldi *ortə* belədi (Sizlar bilan bordi-keldi o'rta bo'ladi). Beçəm er-xotin *orasına* sovixçiliq salma, ızı yaxşı belmiy (Bolam er-xotin orasiga sovuqchilik solma, so'ngi yaxshi bo'lmaydi). Münin gapının *tagında*, bir gap vər (Buning gapining tagida, bir gap bor). Şə:ket zər odam, gapının *üstinnən* çiqey (Shavkat zor odam, gapining ustidan chiqadi). Bü gapının *depəsına* çixəndə, sesinnən gışlaq gəçədi (Bu gapining tepasiga chiqqanda, ovoizdan qishloq ko'chadi). Derdin *ıçında* gəlmasın, yüzimə ayt (Darding ichingda qolmasin, yuzimga ayt). Eyal-xalaşın *ıçerəsında* bir dürüsü bərmı ızı (Ayol-xalajning ichkarisida bir durusti bormi o'zi). Sənə əlin xəvərinnən *deşəri*, ızım oğlimi hem ıyınə xəvər qovaranım (Senga elning xabaridan tashqari, o'zim o'g'limni ham uyingga xabar yuborgandim) kabi.

Səyin, səri ko'makchilari shevada vaqt-payt bildiruvchi so'zlar bilan kelib, ish-harakat e hodisaning muayyan vaqt ichida takrorlanishini yoki muntazam shu holatning bo'lib turishini bildiradi: Gün *səri* dürmüşümüz yaxşı tənəna ızgırıp otiran (Kun sari turmushimiz yaxshi tomonga o'zgarib o'tiribdi). Vəx səyin gapımız kəpəyıp, ızamızdagı dostliq bəzilıp gıdıyətən (Vaqt sayin gapimiz ko'payib, oramizdagi dostlik buzilib ketyapti) kabi.

Keyin, sən, bürin, bəri (buyon) ko'makchilari Buxoro o'g'uz shevalarida o'rin va payt anglatib, ish-harakatning o'rni yoki paytiga nisbatan holatni ifodalovchi vazifadosh ko'makchilardir. Bu ko'makchilar, odatda, chiqish kelishigidan keyin qo'shiladi: Avıttən *keyin* çələ vərıp gələmən (Tushdan keyin cho'lga borib kelaman – *payt ma'nosida*). Menəvi tünpekdən *keyin* menin dəmərqa žəyləşən (Mana bu balandlikdan keyin mening tomorqam joylashgan – *o'rin ma'nosida*). Qizildepadan *sən* Kəgəndə pəyız toxtıydir (Qiziltepadan so'ng Kogonda poyezd to'xtaydi – *o'rin ma'nosida*). Qarnim dəyənən *sən* qoyınları baqışa vərəman (Qornim tuygandan so'ng qo'ylarni boqishga boraman – *payt ma'nosida*). Ürüsdən bürin kəp adamim, sen boy diyıp sovuq žəylərə vəsilke ettilər (Urushdan burun ko'pgina kishilarni, sen boy deb, sovuq yurtlarga qatag'on qilishdi – *payt ma'nosida*). Kəpdən bəri enəm kesəlti, duxtıra yotırıp bilmədik (Ko'pdan buyon onam kasal edi, kasalxonaga yotqiza olmadik – *payt ma'nosida*) kabi.

Qaranda // serədendə (qaraganda) ko'makchilari ayirib ko'rsatish, takidlash, shuningdek, qiyos, solishtirish ma'nolarini anglatadi. Bu ko'makchilar jo'nalish kelishigi bilan birga qo'llanadi: Tamdıra nən yopışına *serədendə* bü yığıttən zər çərəkži çiqadir (Tandirga non yopishiga qaraganda bu yigitdan zo'r nonchi chiqadi). Yılın gelişinə *qaranda*, bü yıl yəğış kəp yağmıdır (Yilning kelishiga qaraganda bu yil yomg'ir ko'p yog'maydi). Çəndırın beçələrin oqışa gırışınə qaranda bü yaqın orada xış ülərə denləşıp bilmıdır (Chandirning bolalari o'qishga kirishiga qaraganda bular bilan yaqin orada hech kim o'qishga kirishda ularga tenglasha olmaydi) kabi.

Xulosa qilganda, Buxoro o'g'uz shevalarida ko'makchilar adabiy tildan fonetik xususiyatiga ko'ra va boshqa o'zbek shevalarida va o'zbek adabiy tilida uchramaydigan shakllari mavjudligi bilan ajralib turadi.

Unli va undoshlar transkripsiyasi:

ı – til oldi unlisi, ĩ – til orqa unlisi, ü – til oldi unlisi, u – til orqa unlisi, ə – til oldi unlisi, a – til orqa unlisi, ɵ – til oldi unlisi, ɒ – til oldi unlisi, e – til oldi unlisi, ɔ – til orqa unlisi, ğ – g' undoshi, ɳ – ng undoshi, ʧ – ch undoshi, ʃ – sh undoshi, ʒ – j portlovchi undosh.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shoabdurahmonov A., Asqarova M. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. 241-b.
2. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. 233-b.
3. Abdullayev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. – Toshkent: Fan, 1978. 89-b.

BOBUR VA TASAVVUF

U.Ametova, PhD, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning tasavvufning har uchala tariqati: yassaviylik, kubraviylik va naqshbandiylik tariqati vakillariga e'tiqodi va ular bilan olib borgan yozishmalari, Boburning valiylarga bo'lgan yuksak hurmat-ehtiromi aks etgan voqealar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, tasavvuf, yassaviylik, kubraviylik, naqshbandiylik, Xoja Ahror Valiy, Maxdumi A'zam, Shayx Xudoydod Valiy, Kamoliddin Husayn Xorazmiy.

Аннотация. В этой статье анализируются события, связанные с верой Захириддина Мухаммада Бабура в представителей всех трех сект мистицизма: плоскости, кубравизма и накшбандизма, а также его переписка с ними, что отражает высокое уважение Бабура к Вали.

Ключевые слова: Бабура, суфизм, ясавизм, кубравизм, накшбандизм, Ходжа Ахрар Вали, Махдуми Азам, Шейх Худойд Вали, Камалиддин Хусейн Хорезми.

Abstract. This article analyzes the events of Zahiriddin Muhammad Bobur, which reflect his faith in representatives of all three sects of mysticism: the sects of yassaviya, kubraviya and naqshbandiya, and the correspondence he conducted with them, the high reverence of Bobur for the governors.

Keywords: Bobur, sufism, yassaviya, kubraviya, naqshbandiya, Khoja Ahror Vali, Makhdumi A'zam, Shaykh Khudoydod Vali, Kamoliddin Husayn Khwarazmi.

Bobur yashab, ijod qilgan davrlarda Movarounnahr va Xurosonda tasavvuf ta'limotlari keng tarqalgan va rivojlangan edi. Mazkur hududlarda yashagan xalqlar turmush tarzida so'fiylarning o'rni juda ahamiyatli bo'lib, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarida faol ishtirok etishgan va oddiy xalq orasida o'ziga xos hurmat va martabaga ega bo'lishgan. Boburning tasavvufiy qarashlari uning lirikasida ham, «Boburnoma», «Aruz risolasi», «Mubayyin», maktublari, hatto farmonlarida ham aks etgan. Uning shaxs sifatidagi ma'naviy barkamolligi, ilm-ma'rifatga intilishi munajatlarining ham, pandlarining ham, faoliyatining ham markazida turgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur tasavvuf, undagi tariqatlar va ularning xos vakillarini hurmat qilgan. Buni biz o'sha davrda yaratilgan tazkiralari, yozma manbalar hamda yaqin o'tmishda qilingan tadqiqotlarda ham ko'rishimiz mumkin. "Temuriylardan Zahiriddin Muhammad Bobur ulug' shayx Said Amir ibn Mavlono Jaloliddin Xojagi Kosoniy Maxdumi A'zam hazratlarini o'ziga ma'naviy pir deb bilganlar, u kishiga qo'l berib, nasihatlariga amal qilganlar" – deya yozadi Turkiyalik olim Mahmud As'ad Jo'shon o'zining "Islom, tasavvuf va axloq" asarida[1]. Bobur Mirzo va Maxdumi A'zam o'rtasidagi munosabatlari tarixdan juda mashhur. Hasanxoja Nisoriy «Muzakkiri ahhob» asarida aytilishicha, Bobur Maxdumi A'zamga izzat-ehtirom ko'rsatish maqsadida niyoz tariqasida bir bo'lak oltin quymasini hamda unga bag'ishlangan ushbu ruboiysini jo'natgan:

Dar havoyi nafsi xudi mo umri zo'i kardaim,
Pesh ahlulloh az af'oli xud sharmandaim.
Yak nazar ba muxlisoni xastayi dil farmon ki, mo
Xojagi (Ahmad) ro mondaim va Xojagiro bandaim.

Mazmuni:

Nafsimiz havaslarida umrimizni nobud qildik,
Endi ahlulloh (so'fiylar) oldida qiliqlarimiz uchun sharmanda bo'ldik.
Bizday xastadil muxlislaringga bir nazaringni tashlaki,
Biz Xojagi(Ahmad)ni tashlab ketgan bo'lsak-da, lek biz uning qullarimiz

Ushbu ruboiyning o'zidayoq biz Boburning tariqat vakillariga e'tiqodining naqadar balandligini ko'ramiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur Maxdumi A'zamga murid bo'lgan. Bu ulug' zot ham Mirzo Boburga alohida hurmat bilan qaragan va unga bag'ishlab "Boburiya" nomli risola ham yozgan.

Olimning mazkur asari Zahiriddin Muhammad Boburning Xoja Ahror Valiyning “Risolai volidiya” asari haqidagi xatiga javob edi. Shu o’rinda aytish kerakki, Bobur 1528-1529 yillarda Xoja Ahror Valiyning “Risolai Volidiya” asarini she’riy yo’lda o’zbek tiliga tarjima qilgan. Ushbu tarjimasida Bobur Xoja Ahror Valiyga bergan ta’rifi orqali u zotga qanchalik darajada ixlos va ehtiromda bo’lganini bilib olishimiz mumkin.

Bobur nafaqat Xoja Ahror Valiy, balki u kishining avlodlariga ham katta hurmatda bo’lgan. Hatto Bobur Mirzoning ismini ham Hoja Ahror aytgani haqida tarixiy ma’lumotlar mavjud. Xoja Ahror hazratlari va Bobur o’rtasidagi munosabatlar uning shoh asari bo’lmish “Boburnoma”ning ham bir qancha joylarida o’z aksini topgan. U hayoti davomida Naqshbandiya tariqati pir va murshidlarining o’gitlariga amal qilgan.

XIII va XV asrlarda nafaqat naqshbandiylik tariqati, balki yassaviylik va kubraviyliqlik tariqatlari vakillari ham o’z faoliyatlarini olib borgan. Bunga Bobur Mirzo hayoti voqealari dalildir. Tarixda Bobur Mirzoning Yassaviylik tariqati yo’nalishida shariat ahkomlarining targ’ibotchisi, islom dinining yetuk allomasi Shayx Xudoydod Valiy va Kubraviylik tariqati izdoshi, husayniya silsilasiga asos solgan Kamoliddin Husayn Xorazmiy bilan munosabatlari ham juda mashhur. Manbashunos olim Komilxon Kattayevning «Shayx Xudoydodi Vali tarixi» kitobida Bobur va Shayx Xudoydod Valiy haqida batafsil to’xtalib o’tilgan. Olim Shayx Azizonning Yassaviylik tariqati haqidagi mashhur “Lamahot min nafahotul-quds” asariga tayanib Boburning Ubaydullaxon bilan sodir bo’layotgan jangni to’xtatishiga Shayx Xudoydod Valiy sababchi ekanligini aytadi.

Bobur Mirzoning kubraviylik tariqatiga munosabati haqida qiziqarli ma’lumot beruvchi asarlardan biri 950/1543 yili yozilgan Mahmud ibn Shayx Ali ibn Imodiddin G’ijduvoniyning «Miftoh ut-tolibin» («Toliblar kaliti») asaridir.

«Miftoh ut-tolibin» asari Husayn Xorazmiy hayoti va faoliyatini yoritishga bag’ishlangan bo’lsa-da, o’sha davrdagi siyosiy-ijtimoiy, tarixiy hamda madaniy voqealarni o’rganish uchun muhim manbadir. Asarda Husayn Xorazmiy va Bobur o’rtasida bo’lib o’tgan bir voqeaning bayoni shunday keltirilgan: 1527 yili mart oyida Chitora hokimi Rano Sanga va Bobur orasida jang bo’lib o’tadi. Bu jangda Bobur va uning askarlari bir necha marta urinishlardan keyin ham g’olib kela olmaydi. Rano Sanga jangchilarining qo’li baland keladi. Shunda jangchilarning ko’nglida taraddud va umidsizlik paydo bo’ladi. Hatto jangchilardan biri jangga kirishdan bosh tortadi. Bu haqda «Boburnoma»da: «...uluq-kichikta dag’dag’a va taraddud ko’p edi. Hech kimdan mardona so’z va dalirona ra’y eshitilmas edi», deyiladi. Bu paytda Bobur juda g’amgin holatga tushib qoladi hamda odatdagidek najotni yana tasavvuf vakillaridan izlaydi. Bobur Samarqandga, ya’ni Husayn Xorazmiy huzuriga ko’p sovg’alar bilan bir darveshni jo’natadi. Husayn Xorazmiy esa o’zining tabarruk hassasini Boburga yuboradi. Bobur jangda chorasiz qolganda shayxning hassasini yoniga qo’yib, to’liq ixlos bilan Hazratning botiniga yuzlanadi.

Shundan keyin Hazratdan g’alaba haqidagi bashoratini oladi va ertalab buni lashkarlarga yetkazadi. Lashkarlar bu bashoratni eshitganlaridan keyin yana g’ayratga to’lib, jangga otlanadilar va Boburning qo’li baland keladi. Bu jangda ko’p o’lja tushadi. Bobur Husayn Xorazmiyga niyoz tariqasida bir musht ashrafiy yuboradi. Yuborilgan kishi omonatni shayxga topshiradi hamda bu faqat bir nishona, agar shayx bironta ishonchli kishisini yuborsalar, qolgan ashrafiy va sovg’alar ham u orqali berib yuborilishini aytadi. Shayx omonatni qabul qiladi, lekin qolganiga odam yuborishni xohlamaydi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan shu narsa ma’lum bo’ladiki, Bobur yashagan davrda uchta tariqat vakillari o’z faoliyatlarini baravar olib borganlar. Zahiriddin Muhammad Bobur ham ularning hammalariga hurmat ko’rsatib, ular bilan mustahkam aloqada bo’lgan. O’z o’rnida ularga murojaat qilib, hayoti va faoliyati davomida ulardan ma’naviy quvvat olib turgan.

Uning ko’ngli halovat istar, saltanat esa halovat berolmasdi. Uning nazarida: «Podsholik bila yolg’izlik rost kelmas». Shu sababdan ham o’zini podshohlikdan qutqarmoq istagan Bobur umrining shomini ijodga, so’fiyona turmushga bag’ishlashni orzu qilardi. Hind rojasi Rano Sango bilan bo’lgan jang arafasida ichkilikni tark etishni ahd qilishi, so’nggi g’azallarida tasavvufona ohanglarning paydo bo’lishi mana shu orzu mevalari edi.

Bobur o'z asarlari orqali ilm-fan va madaniyat rivojiga katta hissa qo'shish bilan birga, ilm ahllariga va din peshvolariga ham g'amxo'rlik ko'rsatgan. Garchi uning faoliyati Hindistonda davom etgan bo'lsa-da, Movarounnahrda tasavvuf pirlari bilan mustahkam aloqada bo'lib, yozishmalar olib borgan, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlab turgan.

Bu orqali davlatdagi turli tariqat vakillari o'zaro tinch-totuv yashashi, ijtimoiy hamkorlik, diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlikni ham ta'minlagan. Mazkur diniy siyosat o'zida islomiy qadriyatlar va madaniyatning ustunligini namoyon qilishi bilan birga boshqa din va e'tiqodlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni ham taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mahmud As'ad Jo'shon. Islom, tasavvuf va axloq. –T.: Fan, 1999.
2. To'raev B. Sayyid Ahmad ibn Mavlono Jaloliddin Xojagiy Kosoniy risolati. –T.: 1995.
3. Kattayev K. Tasavvuf allomalari. –T.: G'.G'ulom, 2017.
4. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. –T.: Sharq, 2007.
5. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. –T.: Ma'naviyat, 2005.

UDC 80/81

PHRASEOLOGICAL FUND OF ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES WITH SUPPORT OF STRUCTURAL SUBSTANTIVATION

N.Sh.Amriddinova, PhD, Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Аннотация. Рассматриваются субстантивные фразеологические единицы английского и таджикского языков в структурно-грамматическом аспекте, раскрывающем сходства и расхождения фразеологизмов в исследуемых языках, а также представлен анализ организации фразеологизмов осуществляемый посредством нижеуказанных признаков: выявление ключевого компонента ФЕ с точки зрения морфологии; методы реализации синтаксических отношений; положение зависимого компонента ФЕ по отношению к ключевому. Принятие во внимание всех указанных особенностей, на наш взгляд, представляет наиболее завершённую структурно-грамматическую оценку фразеологизмов антропоцентрической направленности в английском и таджикском языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, субстантивный элемент, стержневой компонент, адъюнкт.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va tojik tillarining substantiv frazeologik birliklarni strukturaviy va grammatik jihatdan ko'rib chiqib, o'rganilayotgan tillardagi frazeologik birliklarning o'xshash va farqli tomonlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, substantiv element, o'zak komponent, to'ldiruvchi.

Abstract. The article deals with substantive phraseological units of English and Tajik languages in structural-grammar aspect, revealing similarities and discrepancy of phraseologisms in research languages and a similar analysis of the organization of phraseological units that is carried out with the help of using the following features: identifying the key component of phraseological units in terms of morphology; methods for implementing syntactic relations; the position of the dependent component of phraseological units in relation to the key one. Taking into account all these features, in our opinion, is the most complete structural and grammatical assessment of anthropocentric phraseological units in English and Tajik languages.

Key words: phraseological unit, substantive element, core component, adjunct.

Introduction. In a comparative study of phraseological units (PhU) in the structural and grammatical aspect, special attention is paid to the detection of features, similarities and differences in the grammatical structure of phraseological units in English and Tajik languages. A similar analysis of the organization of phraseological units can be carried out with the help of using the following features: identifying the key component of phraseological units in terms of morphology; methods for implementing syntactic relations; the position of the dependent component of phraseological units in relation to the key one. Taking into account all these features, in our opinion, is the most complete

structural and grammatical assessment of anthropocentric phraseological units in English and Tajik languages.

Consideration of the main intrastructural features of languages leaves its mark on the structural and grammatical organization of phraseological units. Among these features, the following stand out: the presence of a definite or indefinite article in most English phraseological units as a grammatical category inherent in this language; the constant use of the “one 's” component in English phraseological units, which, if necessary, will be replaced in the context by a personal pronoun in the objective case; the presence of *ezafe* in the Tajik language, as well as the widespread use of postpositions in English and Tajik. There are four main types of phraseological units in the English and Tajik languages: substantive phraseological units (SPh), verbal phraseological units (VPh), adjective phraseological units (APh), phraseological units with a sentence structure.

Materials: Analyzing the substantive phraseological units of the English and Tajik languages, where the noun is the core component, we see that it determines their constructive organization. Substantive phraseological units (SPh) of the Tajik language are safe. With a deeper study, it is obvious that the dependent components of the Tajik language can be combined with a noun using *esafe*, preposition, postposition and adjunction. Such combinations indicate attributive, adverbial, complementary and subjective attitudes.

Exploring the structural type of *esafe* phraseological units of the Tajik language, we come to the conclusion that it correlates with the most productive ones, since it is based on the *esafe* construction, which is one of the characteristic syntactic models. On the basis of this construction, in addition to free phrases, numerous stable turns are born that are attached to an object or phenomenon as its permanent designation. *Esafe* phraseological units from the point of view of structure are stable turns, ascending to free *esafe* phrases.

Methods: According to A.V. Kunin, much attention should be paid to the structural classification of phraseological units according to parts of speech and substantive phraseological units should be singled out into a large group [5, 126].

A.V. Kunin also notes: “In the composition of substantive phraseological units, the most characteristic types are combinations of a noun with a noun and an adjective with a noun” [5, 131-133].

The study of substantive phraseological units is also devoted to the work of Professor M.N. Azimova, where she notes that nominal phraseological classes in English and Tajik languages constitute independent classes. Substantive phraseological units are singled out by her into a separate group, which is given the following definition: “It is customary to consider substantive phraseological units that have functional similarities with nominal substantive phrases in which the noun, as a core word, is the main structural and semantic organizing center”: (*забони гўё, мурғи посўхта, дили ҷаҳт, the last straw* [1, 109].)

Results: According to the analysis, there is a difference in structural and grammatical features with the help of isomorphic and allomorphic features. When studying such models as comparative and structural-grammatical in related and unrelated languages, we are faced with isomorphic and allomorphic properties, depending on the characteristics of language systems.

As part of substantive phraseological units, the noun acts as a core component. As dependent components such parts of speech as an adjective, participle of the present or past tense, pronoun, numeral can be promoted. The main core component is called the core, and the dependent part is called the adjunct.

Let us dwell on the following examples of substantive phraseological units:

Black sheep, Achilles' heel, Aladdin's lamp, apple of discord, Attic salt, Augean stables, Aunt Sally, backroom boy, baker's dozen, white elephant.

The core component in these examples is the noun **sheep, heel, lamp, apple**, and the dependent component is an adjective or noun. In English and Tajik languages, the location of the core component and the dependent word differ sharply.

In the Tajik language, substantive phraseological units obey the same rules as in English: **Гурги борондида, устои гулдаст, моҳи беайб, забони дароз, дасти кўтоҳ, дасти рост, нури чашм, сари калоба.**

Discussion: In the compared languages, phraseological units of this type have their own characteristics. Analyzing the material, we see that in the English and Tajik languages there are the following structural types of substantive phraseological units:

1. Model Adj+N

Black sheep, white elephant, wet blanket, a golden girl, a big gun, the last straw.

It is known that the English language is characterized by the presence of an adjective before a noun. As for the characteristic feature of substantive phraseological units in the English language of this subgroup, the preposition of the adjunct in relation to the nuclear component of **the last straw** is seen. Phraseological units of this model are often found in the Tajik language, which is characterized by the postposition of the adjective in relation to the core component and the connection in these subgroups is supposed to be ezafe **забони дароз, роҳи сафед**. Simply put, we observe the opposite picture in the Tajik language, that is, the postposition of the dependent component in relation to the nuclear one. The noun is in the first place, and the adjective is in the second: **N+Adj забони дароз, дили соф, роҳи сафед, рӯзи сахт, баҳти сафед, чаши бад.**

Very often in the Tajik language there are ezafe substantive phrase combinations, which are considered to be a special structural phenomenon. In such phrases, the ezafe copula (-и) plays a connecting role, as an important means characteristic of the Tajik language.

The models of ezafe constructions in the language system of the Tajik language are represented by ezafe substantive phraseological units. In such phrases, the second component is expressed by a noun, adjective, or participle, but, basically, the dependent component is expressed by an adjective: **дили ғаш**. This model in the languages under consideration is the most productive, which explains the reason for the use of various types of nouns and adjectives as the core and adjunct of the above presented phraseological units.

2. Model N + N = N and + N

The most productive model is substantive phraseological units, where the noun expresses the core and dependent component. In the Tajik language, as in the previous model, the leading component takes its place in the preposition, i.e. at the beginning of the phrase, and the dependent component follows it: **бори зиндагӣ, нури чашм, дарди сар**. The above examples in English and Tajik show the noun as a leading and dependent component: **backroom boy, Aunt Sally** in English; **холаш остиндароз, хоки ватан, нури чашм, нури дида, қуввати дил, гапи обдор, устои гулдаст, хизмати хирсона** in Tajik.

The English language is characterized by the postposition of the main component, while in the Tajik language the leading component is in the preposition, where the question is asked from the leading component to the dependent one.

3. Model N 's + N = N and + N

The examples of this model are mainly proper names: **Achilles' heel, Aladdin's lamp, Alnaschar's dream, Peck's Bad Boy, Салими ҳаммақора, Боигарии Ҳиндустон, таҳти Сулаймон, Пои Маҳмуд.**

4. Model N + prep. + N = N + prep. + N

In this group, in both languages, prepositional-nominal formations are represented by a characteristic model of substantive phraseological units. In phraseological units of the English language, there are mainly such prepositions as: **in, of, on, for, out of**:

Wolf in sheep's clothing, a break in the cloud, jackdaw in peacock's feather, babies in the wood, a stab in the back, a bull in the china-shop, a big fish in a little pond, a dog in the manger, a snake in the grass, a heart of stone, a lord of creation, a tower of strength, beggar on horseback, a call for duty, a fish out of water.

In the Tajik language: **качдуми таги бӯрӣ**. The **Prep+ N + N** pattern is also found in Tajik, examples of which are such phraseological units as: **Таги коса нимкоса, дар сари ҳар гап**

5. Model N + and + N = N + N

On the basis of two equal nouns by structural schemes there is a possibility of construction of substantive PhU, where nouns have linking connection, i.e. they are joined with the help of conjunctions: **хуну чигар, мушу гурба, сару гурба, кому забон, Лаку Пак,) Airs and graces, milk and water, flesh and blood, beauty and the beast, a stick and stone, babies and suckling's, dog and cat's life.**

Substantive PhU with components of proper nouns according to given models are represented in both languages : **Jack and Jill, Tom and Jerry, Doctor Jackals and Mister Hyde** in English language; **Исо ва Мӯсо, Рустам ва Сӯхроб, Хасан ва Хусейн** in Tajik language.

The present or past participle also often acts as a dependent component: **Part.1 or 2 + N = N + Part.**

Similar structural patterns are present in both English and Tajik, where the dependent component is the participle, which is subordinate to the leading component, the noun. The participles of the English language are in preposition in relation to the core component and have a postpositive subordinating relationship. The opposite structure is observed in the Tajik language, where the noun is in the first place, and the dependent component in the postposition, belonging to the substantive-adjective group with esafe subordinating connection. The order of words in such phrases is different, but they are expressed by the same parts of speech:

lost sheep , forbidden fruit , a dead letter , a doubting Thomas , мушки бофта, тичорати сохта, дахони дарида, сухани ногувта, забони бурида, дили монда.

Conclusion: Having analyzed examples from both languages, we see that similar substantive phraseological units are present in both languages, where the core component is a noun, and both the noun, the adjective, and the participle act as dependent components. Having considered the typology of these languages, we observe more similarities than differences between phraseological units in structural terms.

Both in Tajik and in English there are SPhU models formed with the help of prepositions. The Tajik language is characterized by a variety of structural and grammatical organization of substantive phraseological units and a greater number of models are presented, on the basis of which substantive phraseological units are formed. Also in the Tajik language, when using such constructions, there are traditional syntactic connections and means among nouns, and their dependent components: **гӯш ба қимор** in the meaning of "vigilantly, waresly" using the **N + prep. + N model** (noun + preposition + noun).

The material analyzed by us shows that the models of substantive phraseological units in the compared languages correspond to each other to a certain extent, and these correspondences are manifested precisely in a structural sense.

Thus, in the Tajik language, the means of formation are prepositions and ezafe, which is also observed in the English language in the structural models of SPhU.

REFERENCES:

1. Azimova M.N. Comparative-typological study of the phraseological system of the Tajik and English languages. – Dushanbe, 2006
2. Arnold I.V. Lexicology of modern English. – Moscow, 1986
3. Ivanova E.V. Lexicology and phraseology of modern English. – St. Petersburg, 2011
4. Zainiddinov Kh.R. Structural features of substantive phraseological units in English and Tajik languages. – Khujand, 2014
5. Kunin A.V. Phraseology course of modern English. – Moscow, 1996

UO'K 808.5

TARIXIY DAVRLARDA NIKOH LEKSEMASI VA U BILAN BOG'LIQ LUG'AVIY IFODALARNINIG VUJUDGA KELISHI

Sh. Aripova, tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Til jamiyatga xizmat qilar ekan, uning o'y-fikrlari, kechinmalari va hayotiy an'analarini o'zida aks ettiradi. Maqolada ijtimoiy hayotda faol mavzulardan biri bo'lgan nikoh va to'y marosimi bilan aloqador tushunchalar tahlilga tortilgan. Bu tushunchalarning g'arb xalqlari,

xususan, qadimgi Gretsiya va Rimda shakllanish tarixi o'rganilgan, xristianlik va katolik cherkovi to'y marosimi urf-odatlarini tavsifiy tadqiq etilgan.

Kalit so'z va iboralar: nikoh, kelin, kuyov, to'y, mahr, oila, nikoh sovg'asi, cho'milish, ot, qaynona.

Аннотация. Язык выражает мысли, переживания и жизненные традиции определенной культуры, служа обществу. В статье анализируются понятия, связанные с браком и свадебными обрядами, актуальность которых имеет большое значение в общественной жизни. Изучена история формирования этих представлений у западных народов, особенно в Древней Греции и Риме, описательно исследованы традиции свадебного обряда христианства и католической церкви.

Ключевые слова и фразы: брак, невеста, жених, свадьба, приданое невесты, семья, свадебный подарок, купание, лошадь, свекровь.

Abstract. A language expresses thoughts, experiences and life traditions of a certain culture while it is serving for the society. This article analyzes concepts related to marriage and wedding ceremonies whose actuality really matters in social life. The history of the formation of these concepts in the Western nations, especially in ancient Greece and Rome, was studied, and the traditions of the wedding ceremony of Christianity and the Catholic Church were descriptively researched.

Key words and phrases: marriage, bride, groom, wedding, bride-dowry, family, wedding gift, bathing, horse, mother-in-law.

Dunyo tilshunosligida tilni mavzuiy guruhlariga bo'lib o'rganish hamda uning tarkibiga kiruvchi leksemalar vositasida mazmun-mohiyatini ochishga qaratilgan tadqiqotlar talaygina. Bu masalalar tilga kognitiv yondashuv va lingvokulturologiya bilan bevosita bog'lanadi. Nikoh va to'y tushunchalari insonlar hayotida katta ijtimoiy o'rintutuvchi mavzu sanaladi. Xususan, qadimgi davr yoki turli xalqlar to'y marosimlarini o'zaro qiyoslab o'rganish tilshunoslikka mavzuga doir til birliklarini qiyoslash va buning vositasida olamning lisoniy manzarasini taqqoslash imkonini beradi.

Dunyo xalqlari orasida, ayniqsa, nikoh tushunchasi va uning mohiyati juda ko'p etnik munosabatlarni o'zida namoyon qiladi. Nikoh tushunchasi bilan bog'liq so'z va tushunchalarni tahlil qilish xalqlar tarixi, buguni va kelajagi haqida tasavvurlar hosil qilishga yordam beradi. Dunyoda to'y va nikoh marosimlari haqida ma'lumotlar berilgan manbalar juda ko'p. ularni qiyoslab o'rganish va bugungi holat bilan solishtirish katta ahamiyatga ega. Qadimdan g'arb xalqlarida nikoh tushunchasiga munosabat moddiylik, huquq va burchlar doirasida shakllangan. Buni mavjud manbalar tahlilidan anglash mumkin.

Maqolada E.Gunt, W.Koner, E.Hartmann, W.Caspart asarlarida keltirilgan ma'lumotlarga tayanildi. Ular asosida g'arb xalqlari tilida nikoh va u bilan bog'liq tushunchalarga tavsiflash, bayon qilish hamda qiyoslash metodlari vositasida izoh berilgan. Bugungi kunda tilshunoslikda tilni mavzuiy guruhlar kesimida o'rganish yaxshi natijalar bermoqda. Ular orasida nikoh mavzusi dunyoning deyarli barcha xalqlari urf-odatlarini va madaniyatlarida shakllangan bo'lib, ushbu mavzuni qiyosiy tahlil qilish tilning ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish hamda lingvokulturologik masalalar tahlilda katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, g'arb madaniyatida nikoh va u bilan bog'liq tushunchalar izohlangan. Xususan, qadimgi Gretsiya va Rimda, xristianlik dinida nikoh marosimlarining o'tkazilishi haqidagi ma'lumotlar xalqlar milliy va diniy qarashlaridagi tafovutlarni aniqlashga va madaniyatlararo munosabatlarga oydinlik kiritishga xizmat qiladi. Nikoh, to'y, kelin, kuyov leksemalari marosimlar bilan bog'liq tushunchalar bo'lib, turli xalqlarda turlicha shakllangan. Ayniqsa, g'arb madaniyati va o'zga din kesimida masalani yoritishga to'xtaladigan bo'lsak, o'rtada katta farqlar yuzaga keladi. Umumiy ma'noda ikki kishining birgalikda umr kechirishga bo'lgan xohishi ifodasi ma'nosidagi bu harakatga doir turli shartlar va urf-odatlar shakllangan. Mazkur odatlarning shakllanishi xalqlar tarixi, olamni angash usuli hamda madaniyati bilan aloqadordir. G'arb xalqlarida sharqdan farqli o'laroq kelin va kuyov munosabatlarida oshkoralik, ochiq kelishuv va shartlashuvni ko'rish mumkin. Bu mavzuda munosabatlarni o'rganish matnlar idroki va tarjima ishlarida to'g'ri yondashuvni shakllantirishga yordam beradi. Maqolada mavzuga doir amonbalarga tayangan holda nikoh va to'y tushunchalari bilan bog'liq qarashlarda diniy, etnik hamda ijtimoiy

qarashlar katta rol o'ynashi aniqlandi. Xususan, g'arb xalqlari madaniyatida kelin, kuyov, to'y tushunchalari hamda marosimlar o'tkazilishida cho'milish va ot leksemalarining alohida ta'kidlanganini ko'rish mumkin. Bu jihatlar xalqlar madaniyati tarixi bilan bog'liq. Nikoh va to'y tushunchalari o'zaro uzviy aloqador tushunchalar bo'lib, tillararo qiyosiy tahlillar tilshunoslikning lingvokulturologiya sohasiga katta yutuqlar olib keladi.

Tadqiqotlarga ko'ra *kelin* va *kuyov* lug'aviy birliklarining paydo bo'liishi ilk o'rta asrlarga borib taqalsa, *nikoh* va *to'y* leksemalari birinchi marta yuqori o'rta asrlarda qo'llana boshlagan. Fan nuqtayi nazaridan o'rganilganda bu mavzu, xususan, tilshunoslikda lingvokulturologiya bilan aloqador hisoblanadi. Ayniqsa, *nikoh* lug'aviv birligining ma'no va nazmunini turli mamlakatlar va tarixiy davrlar bo'yicha tahlil qilinganda olamning lisoniy manzarasi va uning voqelanishiga doir qiziqarli tadqiqotlar maydoni vujudga keladi.

Dastlab Gretsiya va Rimda nikoh birinchi navbatda fuqarolik ishi sifatida qaralib kelingan. O'sha davrda nikohlar ro'yxatga olinadigan reestr ham mavjud bo'lmagan. Nikohlar oilalar va ularning oila boshliqlari (pater familias) o'rtasida kelishilgan. Kelin kuyovning uyiga tashrif buyurib, ozroq miqdorda sovg'a olgan va birgalikda yashay boshlaganlar. Kuyovga kelinning tirikchiligini ta'minlash va unga yaxshi munosabatda bo'lish majburiyati yuklangan[1].

Rimning Attika huquqida *nikoh* leksemasining ikki shakli mavjud bo'lganligini, amaldagi oddiy nikoh va agar qachondir er vafot etsa oilaviy merosni saqlab qolish uchun marhumning qarindoshiga turmushga chiqishi kerak bo'lgan beva ayolning nikohini kuzatish mumkin[1]. Amaldagi odatlarga ko'ra har bir qonuniy kuchga kirgan nikohdan oldin tantanali nikoh marosimi o'tkazilishi lozim bo'lgan. Nikoh marosimida *cho'milish* va *ot* leksemalari alohida mazmun va ma'no kasb etgan. Nikohdan avval kelinning uyida cho'milish marosimi ja'ni, kelin cho'milishi va to'y kuni kelinning ota-onasini uyida to'y marosimi o'tkazilib, odat bo'icha qorong'u joydan kuyov kelinni otga mindirib olib ketishi, kelinnig qarindoshlari, do'stlari esa uning ortidan piyoda borishi urf bo'lgan. *Qaynona* lug'aviy birligi ham muhim o'rin tutgan. Otga mindirib olib borgan kelinni qaynona kutib olib, qabul qilgan va o'z uyining joylashuvi va rasm rusumlarini tushuntirgan. Kuyovning uyida kelin ikki kun davomida kuyovninig yaqinlari tomonidan to'y sovg'alarini olgan[2]. Ko'rinadiki, qadimgi Rimda to'y faqat kelinnig uyida bo'lgan, kuyovning uyida faqat kelin sovg'alar olgan, xolos.

Rim imperiyasi davrida nikoh lug'aviy birligi yanada ko'proq ma'no kasb etgan. Nikohda *shartnoma* va *nikoh* uzugi kabi birliklar o'ziga hos o'rin tutgan. Kelin bilan kuyov haqiqiy nikoh kuni shartnoma tuzish va kuyovdan nikoh uzugini olish kabi kichik marosimlar o'tkazib kelingan.

Yahudiy millatiga mansub xalqlarda *sayohat*, *cho'milish*, *pul sovg'a qilish*, *uzug* kabi birliklar alohida o'rin tutgan. Nikoh arafasida bo'lajak er va xotin mustaqil ravishda cho'milish marosimini o'tkazganlar. Unashtirish marosimi uchta usulda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan: ayolga pul sovg'a qilish, ayolga niyatini rasman e'lon qilish yoki jinsiy aloqa orqali. Yaman va Aleppo kabi ba'zi mintaqalarda ayolga pul o'rniga bezaksiz oltin nikoh uzugini sovg'a qilgan bo'lsa, unashtiruvning diqqat markazida bugungi kunda ham Talmud davridagi ramziy tangani topshirish, ayniqsa nikoh shartnomasi imzolanganligi, unda urning majburiyatlari va ajralish yoki beva qolgan taqdirda ayolning moddiy ta'minoti tartibga solingan[2]. Unashtirilgandan so'ng erkak bir yilga yaqin Tavrotni o'rganishga o'zini bag'ishlashi yoki bo'lajak oilasini boqish uchun iqtisodiy sharoit yaratishi va shundan keyingina nikoh marosimi o'tkazishga ruxsat berilgan.

O'rta asrlarda nemis tilida so'zlashuvchi mamlakatlar huquqida to'y kechasida kelin kuyovdan mahr olishi, bu bilan u qonuniy xotin hisoblanishi odat bo'lgan. Uy-ro'zg'or buyumlari, ifodasi asosan turmush qurgan y'ani, nikohdan o'tgan oila uchun ishlatilgan. Nikohni cherkov tomonidan tartibga solish dastlab Kengash tomonidan qabul qilingan qonunlar orqali amalga oshirilib kelingan[3].

Xristianlikda *nikoh* leksemasi shartnomaviy xususiyatga ega bo'lib, Rim huquqidan kirib kelgan cherkov otalari tomonidan antik davrda nasroniylikka moslashtirilgan tushunchadir. Rim ilohiyotchilari kelin va kuyovning o'zlari marosimni o'tkazishlari lozimligini, ruhoniylar esa faqat malakali guvoh sifatida qatnashishini asosan, kelin va kuyov o'zaro kelishilgan bo'lishini talab etgan.

Shundan beri kuyov va kelin tomonidan aytilgan "ha" so'zi xristian nikoh marosimining markazida bo'lib kelganligini ko'rishimiz mumkin[3].

Cherkovning nikohga bo'lgan munosabati, albatta, asrlar davomida o'zgarib kelgan. Ruhoniyning duosini olgandan so'ng, bokiralikning birinchi kechasi Xristianlar o'rtasida har doim qonuniy jinsiy harakatlarni amalga oshirish uchun shartnoma tuzilgan. Nikohni muqaddaslashtirish ilk marta Avgustiniy (354-430) nasroniy nikohi to'g'risidagi nizomda nikohni muqaddaslashtirishning asosini ko'rsatib beradi va nikoh muqaddas marosim sifatida tasvirlangan birinchi rasmiy cherkov hujjati Zveden Laterankandada (1139) paydo bo'lgan[3].

XII-asrning oxirlarida diniy marosimlar, asosan, er va xotinning bir-birlariga baraka va nazr-ehson qilishlaridan iborat bo'lgan, ruhoniy esa faqat er-xotinning kelishuviga guvoh bo'lish uchungina kerak bo'lgan. Muqaddas marosimga aylangandan keyingina bu holat tubdan o'zgarganligini, ruhoniy marosimni boshqarishni o'z zimmasiga olganligini va hozirgi kunga qadar qat'iy to'y marosimi o'tkazish odatga aylangan[2].

Yangi holatlarning boshlanishi esa cherkov maydonida to'y qilish majburiyati shartligi bilan belgilandi. Dastlab to'y X asrdan boshlab keng tarqalgan bo'lib, bu No'mon Anglo-Sakson hududidan kelib chiqqanligini va u erdan g'arbning boshqa hududlariga tarqalganligini kuzatishimiz mumkin. O'sha davrlarda ham ibodatlar, turmush qurish vasiyatnomalarini so'rash, kelin va kuyovni bir-biriga unashtirish, kuyovning sovg'alarini (uzuk, ba'zan tanga yoki nikoh guvohnomasi) kelinga taqdim etish va yakuniy fотиha singari lug'aviy birliklar muhim ro'l o'ynagan.

Nemis tilshunos olimi Albrex fon Eyb 1911 yilda o'zining "Ehebüchlein" (nikoh kitobchasi) nomli asarida to'y (Hochzeit) lug'aviv birligi 1044 yildan buyon rojdestvo, pasxa, hosil bayrami va barcha muqaddas, aziz insonlar tug'ilgan kunlari singari bayram qilinadigan odatga aylanganligini dalillab bergan[4].

Fuqarolik nikohini faqatgina diniy tomondan emas balki, davlat tomonidan qonuniy joriy qilgan birinchi davlat yangi Zellandiya ekanligi bir necha tarixiy manbalarda e'tirof etilgan. Shundan so'ng 1792 yilda Fransiya Respublikasi, 1874 yilda Prussiya va Shvetsiya, 1875 yilda butun nemis viloyatlari fuqarolik nikohlarini ro'yxatdan o'tkazishga majbur bo'lganlar va bu mamlakatlarda nikoh lug'aviy birligi muhim ma'no kasb eta boshlagan. Bu davlatlarda fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limlari tashkil etilgan bo'lib, ularda fuqarolik nikohini ro'yxatga olish nafaqat majburiy bo'lgan, balki nikohni ro'yxatga olish marosimini ham o'zlari amalga oshira boshlaganlar. 2017 yilda bir jinsli juftliklar Germaniyada ham turmush qurishlari mumkinligi rasman e'lon qilindi. Bu holat boshqa davlatlarda ham 2018 yildan Avstriyada ham joriy etila boshlandi[3].

Fuqarolik nikohi - bu ro'yxatga olish organi shaxsiy ma'lumotlarni yozib qo'yadigan, to'yda nutq so'zlash odati, unashtirilgan er-xotindan turmush qurishni xohlashini so'raydigan, nikoh to'g'risidagi guvohnomani imzolash marosimlari o'tkaziladigan holatdir. Ma'lumki, nikoh an'anaviy ravishda er-xotinlarning birga yashashiga sabab bo'lsa-da, bugungi kunda g'arb mamlakatlarida er-xotinlar uzoq muddatli munosabatlar yoki hamkorlikda bo'lganidan keyingina turmush qurishlari keng tarqalgan. Ko'pincha nasroniy juftliklar birga yashab, keyin esa rasmiy ravishda turmush qurishlari odatga aylangan[3].

Nikoh marosimi turli konfessiyalar, shuningdek, jamoadan jamoaga farq qilishi mumkin, ammo katolik cherkovida bo'lgani kabi, ruhoniy va guvohlar oldida nikoh roziligini aniqlash protestant to'ylarida e'tiborga molikdir. Kelin va kuyov so'zlari ilk o'rta asrlarga borib taqalsa, nikoh va to'y so'zlari birinchi marta yuqori o'rta asrlarda paydo bo'lgan.

Islom diniga tegishli mamlakatlarda nikoh lug'aviy birligi muqddas ma'noga egaligi bilan karakterlanadi. Turmush qurmaslik islom dinida qoralanganligini, har kimning o'z jufti bo'lishi lozimligi, yolg'izlik faqat Allohga hosligi muqaddas kitoblarda targ'ib qilib kelinganligini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, nikoh lrksemasi ostida er va xotinning do'st bo'lishi, o'zaro sevgisi, farzand otasi va onasi bo'lishlari va Allohning amrlariga birgalikda amal qilishi tushuniladi.

Yahudiylilik va nasroniylilik dinlari singari islom diniga mansub halqlarda ham unashtirish marosimi o'tkaziladi. Mazkur marosimda nikoh uzugi ham alohida rol o'ynaydi[5].

Ko'rinadiki, nikoh bilan bog'liq tushunchalar g'arb xalqlarida qadimdan moddiylik, rasmiylik va huquqiylik asoslariga ega bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gunt E., Koner W. Das Leben der Griechen und Romer nach antiken Bildwerken dargestellt. Berlin – 2007. S 205
2. Hartmann E. Frauen in der Antike westliche Lebenswelten von Sappho bis Theodora. München 2007. S 69
3. Caspart W. Die geschichtliche Grundlage des gegenwärtigen Evangelischen Gemeindelebens. Leipzig 2009. S 124
4. Albrecht von Eyb. Ehebüchlein. Leipzig 1911.
5. Herat in Antike-Lexikon für Schule und Studium Abgerufen am 13 Juli 2019
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил, 20 декабрь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 2020 й., 06/20/6108/1483-сон.
8. Юсупова, С. А. (2022, September). Ўзбек тилида ҳурмат ифодалашнинг лингвокультурологик хусусиятлари. In international scientific conference "innovative trends in science, practice and education" (vol. 1, no. 1, pp. 10-14).
9. A'zamjonovna, Y. S. (2023). Phraseological issues in modern linguistics. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 158-161.
10. A'zamjonovna, Y. S., & Akmaljonovna, N. X. (2023). Use of sports terms in linguistics. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 162-164.
11. Azamjonovna, Y. S., & Qizi, M. L. F. (2023). Nutq faoliyatida qo 'llanuvchi paralingvistik vositalarning noverbal va verbal nisbati. Ta'lim fidoyilari, 16, 221-227.

UO'K 82.0:801.6

ZAMONAVIY INGLIZ ADABIYOTIDA MIF, MIFOLOGIYA VA MIFOPHOETIKA TUSHUNCHALARI

Sh.R. Axmedova, doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Bu maqola zamonaviy ingliz adabiyotidagi mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu tushunchalar adabiyotda qanday ifodalanganligini, ularning funksiyalarini va ularning asosiy xususiyatlarini ko'rsatadi. Maqola, zamonaviy ingliz adabiyotining mifdagi o'zgarishlarni qanday ifodalashni va uning o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlari: Zamonaviy adabiyot, mif, mifologiya, mifopoetika, ifodalash, xususiyat, o'zgarishlar.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию концептов мифа, мифологии и мифопоэтики в современной английской литературе. Показано, как эти понятия выражены в литературе, их функции и основные характеристики. В статье показано, как выразить изменения мифа современной английской литературы и его уникальность.

Ключевые слова: Современная литература, миф, мифология, мифопоэтика, репрезентация, персонаж, изменения.

Abstract. This article is devoted to the study of the concepts of myth, mythology and mythopoetics in modern English literature. It shows how these concepts are expressed in the literature, their functions and their main characteristics. The article shows how to express the changes in the myth of modern English literature and its uniqueness.

Key words: Modern literature, myth, mythology, mythopoetics, representation, character, changes.

Zamonaviy adabiyot, adabiy tafakkur va san'atda katta o'zgarishlarni keltirgan. Bu o'zgarishlardan biri deylik, mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalarining yangi nom yordamda qanday ifodalanganligi. Ushbu maqolada mifning zamonaviy adabiyotdagi o'rni, mifologiya va mifopoetikaning muhimligi, ularning funksiyalari va ularning asosiy xususiyatlari kuzatiladi.

Maqola, tahlil va taqqoslash metodlari yordamida tuzilgan. Zamonaviy ingliz adabiyotidan misollar taqdim etilib, ularning mif, mifologiya va mifopoetika bilan bog'liqligini ko'rsatish uchun asosiy manbalardan foydalanilgan.

Zamonaviy ingliz adabiyotida "mif," "mifologiya," va "mifopoetika" tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Ularning asosiy ta'riflari va ularning zamonaviy adabiyotdagi o'rnini quyidagicha tushunish mumkin:

I. Mif: Mif, adabiyotda va madaniyatda yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan o'ziga xos qissalar va rivojlangan qadriyatlarni ifodalaydigan hikoyalar to'plamidir. Bu hikoyalar asosan tarixiy, diniy, yoki milliy asoslar asosida shakllangan bo'lishi mumkin. Zamonaviy adabiyotda miflar va ularning tafsili tahlillari, g'oyaviy tushunchalar va jamiyatning tasavvuridagi yo'nalishlarni ifodalaydi. Miflar adabiyot, madaniyat, va insoniy fikrlar tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tushunchalardir. Bu tushunchalarning asosiy xususiyati, ularning o'ziga xos qissalar va hikoyalar orqali insonlar va jamiyatlar o'rtasidagi asosiy ma'nolarni o'rniga yetkazishidir. Zamonaviy adabiyotda miflar va ularning tafsili tahlillari quyidagi yo'nalishlarni ifodalaydi[2]

A). G'oyaviy tushunchalar va tarixiy hikoyalar: Zamonaviy adabiyot, tarixiy miflarni o'zgartirib, yangi ta'rif va qirralarni taklif etadi. Bu ta'riflar jahon tarixidagi hikoyalarni yangi ko'rinishda ifodalaydi. Misol uchun, Arthurning qidiruvi va uning qahramonlik hikoyalari, qadimiy Britaniyaning mifologiyasi bilan bog'liqlikni yoritadi, lekin ular yangi ma'nolarda aks etiladi.

B). Jamiyatning tasavvuri va qadriyatlar: Miflar, jamiyatning tasavvur qilishini shakllantiradi. Bu tasavvur, milliy, etnik, va diniy qadriyatlar asosida shakllanadi. Miflar jamiyatning manaviy qadriyatlarini, yuksak maqsadlarni va insoniylik prinsiplarini ifodalaydigan vositalar sifatida ishlaydi.

C). Universallik va insoniy qadriyatlar: Zamonaviy adabiyot, miflarni barcha insoniylik uchun asosiy va unikaliklarni izohlaydigan vositalar sifatida qabul qiladi. Bu esa, miflarning universal manaviy qadriyatlar va insoniy maqsadlar bilan bog'liqlikni ifodalashini ma'no bera oladi.

D). Tafsili tahlillar va Mifning qadriyati: Zamonaviy adabiyotda miflarning tafsili tahlillari, ularning o'zining qadriyatini, hikoyalarining o'zgarmas va o'zgaruvchan xususiyatlarini izohlayadi. Bu tafsili tahlillar miflarning turli ma'no yordamida ifodalash va ulardan olingan o'quvchilarga va tadqiqotchilarga o'z fikrlarini ifodalashda yordam beradi.

Zamonaviy adabiyotda miflar va ularning tafsili tahlillari, tarixiy mifologiya va insoniy qadriyatlar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatishga yordam beradi. Bu tushunchalar adabiyotning rivojlanishini va inson fikrlarining yangi yo'nalishlarini ifodalaydi.

II. Mifologiya: Mifologiya, bir nechta miflarning tizimli va o'zaro bog'liqliklardan iborat tizimidir. Bu tizim, tarixiy va madaniy qadriyatlar, qiyofalar, insoniy tushunchalar va tabiiy elementlarni o'z ichiga oladi. Mifologiyalar jamiyatning rivojlanishi, tabiatning qudratiga ishonish, qadriyatlarni tafsili ko'rsatish, shuningdek, dunyo nazariyasini shakllantirishda o'rin olishi bilan bog'liqdir. Mifologiya adabiyot va madaniyatda yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan tushunchalardan biridir. Zamonaviy adabiyotda mifologiyalar va ularning tafsili tahlillari quyidagi muhimliklar haqida ko'proq ma'lumot beradi[1]

1. Tarixiy va Madaniy Qadriyatlar: Mifologiyalar jamiyatning tarixiy va madaniy qadriyatlarini ifodalayadi. Ular, milliy rivojlanish va asosiy ijtimoiy qismlarni tushunishga yordam beradi. Mifologiyalar tarixiy voqealarni ifodalaydi va jamiyatning o'zgarganligi va o'zgaruvchanligini ko'rsatadi.

2. Qiyofalar va Insoniy Tushunchalar: Mifologiyalar tabiiy olamning qudratiga, g'alatiyo qayg'usiga ishonishga olib keladi. Ular tabiiy qudratlar, qayg'ular va mohiyatlarni ifodalaydi. Mifologiyalar insoniy tushunchalarni o'zgartirishi va tahlil qilishi yordamida insonlar dunyosini tushunishda asosiy vosita bo'lib turadi.

3. Dunyo Nazariyasi va Mazmuni: Mifologiyalar jamiyatning dunyo nazariyasini va tabiiy olamning asosiy mazmunlarini shakllantirishda o'rin olishi bilan bog'liqdir. Ular dunyo rivojlanishini, tabiiy olamlarni, insoniy muhitni va odamlarning manaviy o'zgarishlarini tushunishga imkon beradi.

Zamonaviy adabiyotda mifologiyalar va ularning tafsili tahlillari, jamiyatning rivojlanishi, insonning dunyo tasavvuri, qadriyatlar va tabiiy olamga munosabati haqida batafsil tasvirlangan bo'lib, ularning insonlar va jamiyatlar uchun asosiy ma'nolarni ifodalashda asosiy vosita sifatida ishlaydi.

III. Mifopoetika: Mifopoetika, miflarni tahlil qilishga mo'ljallangan ilmiy uslub va qo'llanma tushunchadir. Bu tushuncha, miflarni, ularning o'zgarmas va o'zgaruvchan xususiyatlarini, shakl va mazmunlarini tahlil qilishga yo'naltiradi. Mifopoetika, mifning adabiy matnda ahamiyatini o'rganishga va miflarning adabiy asoslarini tushunishga yordam beradi. Mifopoetika adabiyot ilmda katta ahamiyatga ega bo'lgan tushuncha hisoblanadi, chunki u miflarni tahlil qilish va tafsili tahlillar orqali ularning o'zgarmas va o'zgaruvchan xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Bu tushuncha asosan miflarning adabiy matndagi ta'siri, ularning shakl va mazmunlari, asosiy maqsadlari, va ularning adabiyotdagi o'zgarishlari haqida ma'lumot olishga imkoniyat beradi. Zamonaviy adabiyotda mifopoetika quyidagi yo'nalishlarni ifodalaydi[4]

Mifopoetika, miflarning strukturasi, qadriyatlarini, va asosiy xususiyatlarni tahlil qilishga yordam beradi. Ularining tarkibi, hikoya qurishi, personajlar va ularning vazifalari, mazmunlar va alegoriyalari o'zgaruvchanligini va o'zgarmas xususiyatlarini ifodalaydi. Mifopoetika, miflarning turli adabiy janrlarda (she'r, dastan, roman, dram) qanday shakllantirishini, ularning adabiy asoslarini tahlil qilishni o'rgatadi.[7] Ular o'zgarmas va o'zgaruvchan elementlarning turli janrlarda qanday qo'llanilishi haqida tushuncha beradi. Mifopoetika miflarning asosiy ma'nolari va ularni tasvirlash usullarini o'rganishga yordam beradi. Ular miflarning manzilini va adabiyotdagi o'rni bilan bog'liq bo'lishini tahlil qilish orqali ularni insonlar va jamiyat uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatishga yordam beradi.[8] Mifopoetika, miflarning insoniy fikrlarga, ijodiyatga, va madaniyatga ta'sirini tahlil qilishga mo'ljallangan bo'lib, ularning insonlar va jamiyat uchun muhim rolini ifodalashga yordam beradi.

Zamonaviy ingliz adabiyotida miflar, mifologiyalar va mifopoetika tushunchalari turli shakllarda ifodalangan bo'lishi mumkin. Bu tushunchalar shuningdek, inson tushunchalarining va jamiyatning o'ziga xos ta'assurotlarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Tahliliy maqolalar, romanlar, mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalarini zamonaviy adabiyotda qanday ifodalashdi va ularning qanday o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatishda o'rnatilgan bo'lishi mumkin.

Maqola, zamonaviy ingliz adabiyotida mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalarining o'zgarishlarni qanday ifodalanganligini va ularning adabiyotdagi muhim rolini amalga oshirishni o'rgatadi. Bu tushunchalar adabiyotning tahlili va tafsili tuzilishida katta ahamiyatga ega. Maqola yozish davomida mif, mifologiya va mifopoetika tushunchalarining zamonaviy ingliz adabiyotidagi o'rnini batafsil o'rgatib, ularning adabiyotdagi funksiyalarini va xususiyatlarini tahlil qilishga imkoniyat yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Adabiyot Nazariyasi: Asoslar va Amaliyot" – M. S. Hayitova
2. "Mifologiya: Tushunchalar va Tanqidlari" - Ya.Y. Zolotarev, E.E. Zolotareva
3. "Mif: Asoslar, Funktsiyalar, Tahlillar" - Y. M. Lotma
4. "Miflar va Tabiiy Quyosh: Mifologik Adabiyotshunoslik" - K. Dowden
5. "Myth: A Very Short Introduction" by Robert A. Segal
6. "The Mythology Book: Big Ideas Simply Explained" by DK
7. "O'zbek Adabiyoti va Folklor" – T. Qodirova
8. "Zamonaviy Mifologiyalar" - D. L. Ashliman

UDC 811.111

ENGLISH PHRASE UNITS AND PAREMIOLOGICAL UNITS FOR HUMAN APPEARANCE

N.E. Azizova, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqola insonning tashqi qiyofasini tavsiflovchi ingliz frazeologik va paremiologik birliklari va ularni tekshirish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni tahlil qiladi. Tegishli leksik semantik sohalarning leksik birliklarini bog'lovchi tuzilma-semantik bog'lanishlarning shakllanishi ingliz tili madaniyatida "inson xarakteri" dunyoqarashining leksik obraz bo'laklarining milliy o'ziga xosligini ochib beradi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, inson qiyofasi, ingliz tili, frazeologik birliklar, tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируются английские фразеологизмы и паремнологические единицы, описывающие внешность человека и проблемы, возникающие в

процессе их проверки. Формирование структурно-семантических связей, связывающих лексические единицы соответствующих лексико-семантических полей, раскрывает национальную специфику фрагментов лексического образа мировоззрения «характер человека» в англоязычной культуре.

Ключевые слова: лингвокультура, внешний вид человека, английский язык, фразеологизмы, лингвистика.

Abstract. This paper analyzes the English phraseological and paremiological units that describe the appearance of a person and the problems that emerge during their examination. The formation of structural-semantic linkages that connect the lexical units of the corresponding lexical semantic fields reveals the national specificity of the lexical image fragments of the worldview of "human character" in English language culture.

Key words: linguoculture, human appearance, English, phraseological units, linguistics.

The relevance of the topic: This study is determined by a growing interest in cultural phenomena and issues of linguistic individuality, inadequate knowledge of issues of national and cultural identity, and phrase-by-phrase anthropocentrism.

The goal: The purpose of this study is to identify the linguistic and cultural specificity of the concept of "humanness" in the phrase world image of English. The object of the study is the phraseological unit as a means of expressing fragments of the phraseological image of the worldview of "humanness" in English.

Introduction: For the purpose of this study, 645 English phrase units (PUs) describing the character of a person, linked by the integrated sense "character of a person," were selected and analyzed from English monolingual and bilingual phrase dictionaries. Most of the FUs were polyvalent according to the model of chained polysemy, with radial polysemy cases represented less than 20% of the total detected. A portion of the sample covered human behavioral responses. This is because, according to psychogov, personality is manifested in behavior.

Literary analysis and methodology: According to I.A. Voloshkina, a characteristic phrasal verb is "characterized by the integral, differential, implicit, and explicit meanings it expresses, as well as by its archetypal, dominant, action, constant, and gender meanings.

Archetypal meaning is the associative association of the actual meaning of a phraseological unit fixed by a linguistic sign with an archetype existing in extra-linguistic reality. For example, in the phrase soft as butter "soft body, weak character," the prototypical semantic element "soft" is conveyed by the phrase lexeme butter, which coincides with the explicit semantic element soft in the soft component. These sememes combine to create a single image, forming the differential seme of the phrase unit "characterless. The dominant seme is found as a result of identifying a specific onomastic feature of the phrase unit component that functions as the dominant seme of the prototype. It is revealed by what concepts the phraseological unit expresses with the help of a particular word. For example, various concepts are objectified by the lexical head "head": "cleverness, foresight" in the stable combination a long head, "thoughtfulness, prudence" in the adjective phrase single a cool head, "to have a good head on one's shoulders" in the verb phrase single to have a good head on one's shoulders, to be sharp, to be quick-witted," and PU to keep one's head: "self-control," "not to lose one's head, to keep one's head" [2,157].

Gender semes that express the categorical meaning of masculine or feminine are distinguished in the semantic structure of phraseological units, such as "be pinned to one's mother's / wife's apron (strings) a hag, a grump, a bore" (about an elderly woman), "weak sister" "an effeminate man," and "common scold" "a grumpy wife". For example, in phraseological units representing irritability "lose your temper, flare up," the actional seme is present in the structure of the verb get: get rattled, get blood/dander up, get hetup about smth., get hot under the collar, get one's shirt out. Actional semes meaningfully correlate with dynamic processes that are present in the structure of the meaning of verb phraseological units, indicating the manifestation of a characterological trait.

As an example, the phraseological units close liver ("miser"), tricky as a monkey ("cunning, malicious"), cold as ice/marble/steel/stone ("cold, insensitive, heartless, callous"), and verb phrases

"look on the bright side / sunny side of things ("look at things optimistically") all have constant semes that characterize them. The field was structured as a result of the component analysis of phraseological units. The field's group elements, including subfields, microfields, phraseosemantic groups (FSG), subgroups, and series, were assigned based on the notion of integral semes. Differential semes were decisive for delimiting the zones of the field [4,210]. The identified constant semes in the semantics of phrase units made it possible to build them in the nuclear and perinuclear zones, actional semes were dominant for placing phraseological units in the central and peripheral zones. Prototypical and dominant-figurative semes are necessary to identify the primary designat of the situation of extralinguistic reality.

We used the classification of human character traits, which is common in psychology, in which character traits are studied from the point of mental processes (emotional, volitional, moral, and intellectual) and in terms of the orientation of the personality (relation to the world around, people, activities). The phraseological picture of the world is one of the universal ways of systematizing phraseological units. This classification contributed to the identification of differential phrases and the structuring of the field. The sample material showed the need to single out another group of character traits, such as "attitude towards property"

Discussion and results: The subfields "Character as a mental phenomenon" and "Orientation of character" were thus identified as belonging to the FSP's "Human Character" category. The microfields "Emotional character traits", "Volitional character traits", "Intellectual character traits" and "Moral character traits" are all included in the subfield "Character as a mental phenomenon". The microfields "Attitude towards people," "Attitude to the surrounding world," "Attitude to activity," and "Attitude to property" make up the subfield "Orientation of character." Phraseosemantic groups, subgroups, and series are examples of microfields.

The cores of microfields are formed by archisemic phraseological units with an integral constant semantic feature characteristic of each of them. Integral semes are a semantic leitmotif and have a high degree of semantic abstraction. Integral semes of sub- and microfields appear as hypersemes with respect to integral semes of phraseosemantic groups, subgroups and series. In the core and center of the field there are unambiguous phraseological units denoting one character trait. The peripheral zone consists of the near and far periphery. The near periphery is made up of stylistically reduced phraseological units, polysemantic phraseological units and phraseological units, the phraseosemes of which simultaneously express several characterological features and, accordingly, have a number of additional differential features. The far periphery is smaller in volume; it is formed by paremiological expressions. The subfield "Character as a mental phenomenon" includes four microfields: "Moral traits of character" with the archiseme ethical (moral) in the nuclear zone, "Volitional character traits", which contains the integral semantic feature will in the core, "Emotional traits of character" with the integral seme emotion and "Intellectual traits of character" with the mind component in the definition [3,56].

The peculiarity of the "Moral qualities of a person" microfield lies in the differentiation of its core, since it combines phrase units that are in a privative relationship with each other. Its nuclear integral semes are ethical (moral) / unethical (nonmoral, unmoral, immoral), present in phraseological units moral fiber, the ace of aces, good / nice as pie, have one's wings sprouting from one's shoulders VS a bad character / egg / hat / lot, dirty dog, bad to the bone. Antonymic differentiation is characteristic of almost all FSH that make up this microfield. FSH "nobility" versus FSH "meanness": a big heart, a high mind, good as gold, good sport (sort, egg, onion) VS a bad actor, paint smb black, yellow dog, false heart, yellow streak. FSH "kindness, cordiality, friendliness" enters into a binary opposition relationship with FSH "cruelty, ruthlessness, callousness, indifference": a kind (honest, simple) soul, kind (soft, warm) heart, big heart VS hard (stony) heart, cold as charity, cool as cucumber, hard as a flint (a stone, iron), eat one's young, to have a thick skin. FSH "sincerity, frankness" is categorically correlated with FSH "hypocrisy, flattery, insincerity": not to mince matters (one's words), single heart (mind), have too much tongue, open as the day, make a clean breast of smth. VS an iron hand in the velvet glove, as if butter wouldn't melt in one's mouth, Jekyll and Hyde, sail under false colours, a wolf in sheep's clothing, all sugar and honey, a honey tongue, a heart of

gall, many kiss the child for the nurse's sake, cupboard love, play fast and loose, run with the hare and hunt with the hounds, artful as a cart-load of monkeys, old fox, sly fox, a tame spaniel, an oily tongue, a silver tongue, tricky as a monkey, a led captain, eat somebody's toads (toad eater), lick somebody's boots, all sugar and honey, a tame cat / spaniel. FSH "honesty" is marked positively with respect to its negative counterpart FSH "cunning, deceit": play a straight bat, straight as a die, as honest a man as ever broke bread (lived by bread, trod on earth), shoe leather, as honest as the skin between his brows), Daniel come to judgment, clean hands, straight goods, straight dealing, empty the bag, fair and square VS pull the wool over eyes, lie in one's teeth, do the dirty on somebody, lie like a gas meter.

In this field, there is an asymmetry of the principle of binary opposition and two FSHs "arrogance, shamelessness" and "arrogance, arrogance" are paradigmatically correlated with FSH "shamefulness, modesty": cool beggar (card, customer, fish, hand), dead to shame, a smart Alec, bold as brass, blush like a black / blue dog, dead to shame, shame isn't smoke that makes one cry when gets in the eye, mount (be on, ride, get on) the high horse, proud (vain) as a peacock, proud as Lucifer, high (proud) stomach, a stiff neck, strut like a turkey-cock, cock one's nose, be high and mighty, get the high-hat, big head VS blush to the roots of one's hair, he wouldn't hurt a fly, keep a low profile, quiet as a lamb. In the far periphery of the "Moral character traits" microfield, we find phraseological units of the phraseosemantic subgroup with the general meaning "loyalty to one's convictions, to the word": one's word is as good as one's bond, stick to one's guns, suit the action to the word, be as good as one's word, keep one's word, go back on one's word. In the "Volitional character traits" microfield, such character traits as restraint, self-control, purposefulness, patience, courage, cowardice, independence, lack of independence, decisiveness, strong character, indecisiveness, weak character have received a linguistic representation. A fairly large phraseological-semantic group is made up of phraseological units with the meaning "restraint, self-control" (16 phraseological units): a cool heart / head, mental ballast, in one's sober senses, sober as a judge, clear (hard) grit, hard as nails, level head, possess one's soul, keep one's balance, (not to) bat an eyelid. Examples of phraseological units of the phraseosemantic subgroup "courage" are: die game, grasp the nettle, a heart of oak, high/red blood, put on a bold front, stout heart, bold (brave) as a lion, make the best of a bad bargain (business, it), bold as brass [5,29].

Feature of the phraseosemantic group The "cowardice" of the "Volitional Qualities" microfield consists in the fact that phrase units belonging to the reduced style are placed in its near periphery: white liver, yellow dog, a yellow streak, a yellow bell, get (have) cold feet, fly (mount, show) the white feather, and in the far periphery there are neutral general literary phrases: timid as a hare, faint heart, to have cold feet. Among the phraseological units of the phraseosemantic group with the general meaning of "independence" one can single out: go it alone, hoe one's (own) row, stand on one's own bottom, be fond of one's own way, go on one's own hooks, fly / leave the nest, stand on one's own bottom. Decisiveness, a strong character receive a positive assessment within the phraseological picture of the world of the English language: firm / steady / solid as a rock, a hard nut to crack, a tough nut, and indecision is condemned: soft as butter, neither fish / flesh nor fowl / good red herring, a poor stick. It is interesting that the extreme manifestations of the strong-willed component - stubbornness and humility - are evaluated equally negatively, as they violate the idea of the norm of behavior: a stiff neck, obstinate / stubborn as a mule, dig in one's heels, batter one's head against a brick / stone wall VS run with the hare and hunt with the hounds, swallow one's pride, turn the other cheek.

In the near periphery, phrases are also placed indicating their belonging to a stylistically reduced speech with active dominant-figurative and prototype senses, for example, do the dirty on somebody "colloquial. lie, betray", get a raw deal "colloquial. to act dishonestly, to do unfairly", go ballistic "colloquial. become enraged", sell smb. a pup "col. circle around your finger, slow in the uptake think slowly", tight as Kelsey's nuts "amer. vulg. You can't beg him for snow in winter", go ape crazy "cl. act unreasonably, be enthusiastic." The far periphery of the field is formed by paroemias of a mixed didactic nature, which jointly implement advice, orders, or assessments, for example, Repentance is good but innocence is better, Curiosity killed the cat, Jack of all trades and master of none, Keep

one's hands off somebody. Use your brains! Adversity is a good discipline / a great schoolmaster. Cold hands, warm heart. In the course of the study, it was found that the volume of the far periphery in different subfields is not the same, the largest number of proverbs form the microfields "Moral qualities of character" and "Attitude towards activity", the peripheral zone of the microfield "Relations with people" is smaller in volume [1,124]. A typical feature of the peripheral zone of the FSP "Human Character" is the mobility of its boundaries, which indicates the connection of the field with other fields of the phraseological layer, primarily with the FSP "Human Behavior", as well as the intersection of individual sections within the field. This is explained by the fact that the manifestation of individual character traits are similar to each other and can be updated by the same phraseological unit.

The national specificity of the PhSP "Human Character" is found in the large specific gravity of the field (21% of the total amount of the phraseological fund of the English language). This confirms that the phraseological picture of the world is anthropocentric, in the degree of nominative differentiation of the designated semantic area, 645 phraseological units belonging to the FSP "Character of a person" are distinguished, of which 30% have a variable dependence of components, in the structural organization of the field (a multi-level polycentric combination of two subfields "Character of a person"). as a psychic phenomenon "Orientation of character"), in the degree of completeness of individual subgroups (FSH are distinguished by high semantic density "abnormality", "temper", "decisiveness, strong character", "mind, wisdom", "stupidity", "insincerity, hypocrisy, flattery", "cunning, deceit", "pride, arrogance, arrogance", "industriousness", that is, in extralinguistic reality, these aspects of human character are highly significant for English linguistic culture.

REFERENCES:

1. Amosova N.N. The basis of English Phraseology. The University of Leningrad, 2001. Pp. 207.
2. Shcherbatykh, Yu. V. General psychology. Tomorrow is an exam. SPb., 2018. 272 p.
3. Ikramov T.T. Phraseological units with fixed verb component in the imperative in Modern English: Abstract of Diss. Cand. Philol. Of science. Moscow, 2008. Pp. 268.
4. Kunin A.V. The Course of phraseology of Modern English. Moscow. High School, 2006. Pp. 336
5. Voloshkina, I. A. Phraseosemantic field "human character": on the material of the English language: autoref. dis. ... cand. philol. Sciences. Tashkent, 2009, p.
6. Azizova N.E. (2023). Units representing human appearance in phraseological and paremiological units in english language. Образование наука и инновационные идеи в мире, 14(6), 132- 137.
7. Azizova, N.E. (2021). Corpora and corpus linguistic approaches to study business language. Science and Education, 2(1), 266-271.
8. Azizova N.E. (2023). Frazеologiyaning zamonaviy antroposentrik aspekti. Ustozlar uchun, 44(6), 2-6.
9. Azizova, N.E. & Lochin o'g'li, M.E. (2023). Ingliz va o'zbek tillarida insoning tana a'zolarini ifodalovchi frazeologik va paremiologik birliklarining asarlardagi tadqiqi.

UO'K 81-13

ABDULLA QODIRIY IJODINING XORIJDA O'RGANILISHI

J.J. Badalova, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Abdulla Qodiriy ijodining xorijda o'rganilish masalalari tahlil qilingan. Shunindek, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romaniga xorijiy davlatlarda bo'lgan qiziqish va mazkur roman borasida olib borilgan tadqiqotlar xususida xulosalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Abdulla Qodiriy, "O'tkan kunlar", roman, xorijiy tadqiqotchilar.*

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы изучения за рубежом творчества Абдуллы Кадири, одного из ведущих представителей узбекской литературы. Таким образом, делаются выводы об интересе зарубежных стран к роману Абдуллы Кадири "Ушедшие дни" и исследованиях, проведенных по этому роману.*

Ключевые слова: *Абдулла Кадири, "Ушедшие дни", роман, зарубежные исследователи.*

Abstract. *This article analyzes the issues of studying the work of Abdulla Qadiri, one of the leading representatives of Uzbek literature, abroad. Thus, conclusions are drawn about the interest*

of foreign countries in the novel by Abdulla Kadiri "The Gone Days" and the studies conducted on this novel.

Keywords: Abdullah Kadiri, "Days Gone by", novel, foreign researchers.

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda barcha sohalar qatori ilmiy-adabiy sohada ham keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada o'zbek adabiyoti, xususan jadid adiblarning boy ijodini o'rganish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, jadid adabiyotchilari jamiyatdagi turli ijtimoiy-ma'naviy muammolarga ommaning e'tiborini qaratib, o'z asarlari orqali ushbu muammolarni hal qilish yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berganlar. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: "...o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilish, ko'pqirrali bu mavzuni bugungi kunda dunyo adabiy makonida yuz berayotgan eng muhim jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil etib, zarur ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish, kelgusi vazifalarimizni belgilab olish katta ahamiyatga ega". Shundan kelib chiqqan holda komil inson tarbiyasi, adolatli jamiyat, inson erki, Vatan mustaqilligi, bag'rikenglik va insonparvarlik kabi umrboqiy fazilatlarini tarannum qilib kelayotgan mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning eng sara namunalarini tarjima qilish orqali xorijda va mamlakatimizda targ'ib qilish bo'yicha samarali ishlar amalga oshirilmoqda.

XX asrda yashab faoliyat ko'rsatgan o'zbek adabiyotining yetuk namoyondalaridan biri, o'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy ijodi ham bugungi kunda nafaqat mamlakatimizda, balki xorijiy davlatlarda ham katta qiziqishlarga sabab bo'lib kelmoqda [2].

Abdulla Qodiriy o'z asarlari orqali o'zbek milliy nasrini dunyo cho'qqilariga olib chiqdi. Buni mashhur sharqshunos va adabiyotshunos olim E.E.Bertels ham tasdiqlagan: Eron, turk, arab yozuvchilarining romanlari ko'p. Ammo ularning uslubi ingliz, fransuz va nemis adabiy maktablarining uslubidan deyarli farq qilmaydi. Abdulla Qodiriy ko'plab adabiy maktablardan ko'p narsalarni o'rgangan bo'lishi mumkin. Lekin u ushbu maktablarga hech qanday taqlid qilmaydi. Qodiriy romanlari o'zbek romanlari bo'lib, butun kompozitsiyasi o'zbekona ruhda yozilgan [4].

Abdulla Qodiriy o'zbek adabiyotining serqirra vakili, jurnalist, tilshunos va tarjimon bo'lib, o'z asarlarida asosiy e'tiborni Turkiston xalqining milliy mustaqilligi masalasiga qaratgan. Qodiriyning pyesalari, ayniqsa romanlari bugungi kunga kelib jahonning ko'plab mamlakatlarida mashhur. Uning "Mehrobdan chayon", "O'tkan kunlar", "Obid ketmon" kabi asarlari rus, ingliz, italyan, arab, ozarbayjon, tojik, qozoq, uyg'ur, tatar tillariga tarjima qilingan.

Abdulla Qodiriy ijodi bilan nemis adabiyoti olimlari N.Tun, I.Boldauf, amerikalik tadqiqotchilar E.Olvort, Xristofor Murfi, Eden Nabi kabi tadqiqotchilar shug'ullangan. Qodiriy ijodiga xorijda o'z munosabatini bildirgan olimlardan biri Edvard Elvort bo'lib, uning "O'zbek adabiy siyosati" nomli kitobi bor. Unda olim zamonaviy o'zbek adabiyotiga jiddiy e'tibor berib, bu borada qimmatli mulohazalarni ilgari suradi. Adabiy tanqid namunasi bo'lgan "O'zbek adabiy siyosati" kitobida Abdulla Qodiriy nomi bir necha o'rinlarda alohida e'tibor bilan tilga olinadi. Ammo shuni ta'kidlash joizki, mustaqillikkacha xorijlik olimlar tomonidan yozilgan ilmiy maqolalar sho'ro adabiy siyosatiga mos kelsa, ular e'tiborga olinib, yuksak e'tirof ramzi sifatida maqolalarda keltiriladi edi.

1968-yilda Germaniya Demokratik Respublikasi poytaxti Berlin shahrida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani "Die Liebenden von Tashkent", ya'ni "Toshkentlik oshiqlar" nomi bilan nemis tiliga tarjima qilingan. Nemis adabiyotshunosi Nyota Tun unga so'zboshi yozgan. E.Olvortning shogirdi Eden Nabi tomonidan "1909-1932 yillarda tojik va o'zbek badiiy nasri" mavzusida filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun ilmiy ish himoya qilingan bo'lib, ushbu dissertatsiyada Eden Nabi bir o'rinda Abdulla Qodiriyning yozuvchilik mahoratini Sadridin Ayniy bilan qiyoslaydi hamda o'zbek romanchiligi asoschisining ustun jihatlariga alohida urg'u beradi. Eden Nabining e'tiborini tortgan jihat shundaki, Abdulla Qodiriy o'z asarlarida ayol obrazini his-tuyg'ulari, ichki va tashqi dunyosi bilan yorqin tarzda tasvirlagan.

O'tgan asrning 90-yillarida nemis olimlari Abdulla Qodiriy ijodi bilan yaqindan tanishdilar. Ular Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida maxsus adabiy lug'atlarda ma'lumotlar berdilar. 1990-yilda Rudolf Radler muharrirligida chop etilgan "Kipdler's Neues Literatur Lexisop" ko'p jildli

kitobining 9-jildida nashr etilgan “Adulla Qodiriy. “O‘tkan kunlar” maqolasi shulardan biridir. Aytish joizki, 90-yillarda G‘arb olimlari va xorijda faoliyat olib boruvchi o‘zbek olimlari tomonidan yozilgan ilmiy ishlar 60-70-yillarga qaraganda chuqurroqdir [6].

Zigrid Klaynmixel xonim Germaniyada Abdulla Qodiriy faoliyati bilan jiddiy shug‘ullangan olimlardan biridir. Zigrid Klaynmixel 1993-yilda 279 betlik “Sharq yozma an‘anasining taraqqiyoti” asarining “1910-1934-yillarda o‘zbek dramatik va nasriy ijodini o‘rganish” nomli maxsus bo‘limini Abdulla Qodiriy romanlariga bag‘ishlagan.

Adibning “O‘tkan kunlar” romaniga bo‘lgan qiziqish bugungi zamonaviy dunyoda yuqori darajada bo‘lib, mazkur roman hozirda nemis va ingliz tillariga tarjima qilingan. “O‘tkan kunlar” romani ilk bor amerikalik taniqli tarjimon va tadqiqotchi Mark Edvard Riz tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilingan va “By gone Days” nomi bilan AQShda kitob holida nashr etilgan. Tarjimon Abdulla Qodiriyning ushbu asarini tarjima qilishga o‘zining 15 yillik umrini bag‘ishlagan.

Edvard Riz O‘zbekistonga birinchi marta 1994-yilda tashrif buyurgan edi. O‘sha yili u Tinchlik Korpusi ko‘ngillisi sifatida Qo‘qon shahriga kelgan. Shahardagi 23-maktabda ikki yil ingliz tilidan dars bergan, bir vaqtning o‘zida o‘zbek tilini ham o‘rgangan [6].

Amerikaga qaytgach, u Vashington universitetida o‘zbek va uyg‘ur tillariga e‘tibor qaratgan holda turkiy tillar va adabiyot yo‘nalishida o‘qishni boshladi. Edvard Riz Abdulla Qodiriy ijodi bilan professor Elza Sirtiut tufayli yaqindan tanishdi. Uning rahbarligida janob Riz qadimgi turkiy tilning eng qadimiy shakllaridan biri bo‘lgan o‘rxun yozuvini hamda chig‘atoy tilini o‘rgandi [1].

Edvard Riz tomonidan tarjima qilingan “O‘tkan kunlar” romanining ilk nusxalari davlat idoralari, yetakchi oliy ta‘lim muassasalari va AQShda akkreditatsiyadan o‘tgan diplomatik korpus vakillariga tarqatilgan. Shuningdek, u AQShning eng yirik kutubxonasi - Kongress kutubxonasi katalogiga kiritilgan. Ushbu asar elektron kitob shaklida ham nashr etilgan. Abdulla Qodiriy o‘tgan asrning chinakam fenomenal shaxsidir. Yozuvchining mahorati yildan-yilga xorijda ham e‘tirof etilayotgani ajabmas. 2019-yil dekabr oyida O‘zbekistonning Vashingtondagi elchixonasida Abdulla Qodiriyning AQShda birinchi marta ingliz tilida nashr etilgan “O‘tkan kunlar” kitobining taqdimoti bo‘lib o‘tdi [5].

2020-yil 10-aprel kuni ma‘rifatparvar ijodkor, beqiyos iste‘dod sohibi, o‘zbek romanchilik maktabining asoschisi Abdulla Qodiriy tavallud kunida uning “O‘tkan kunlar” romani xitoy tiliga tarjima qilinib, 2000 nusxada nashr etildi. Bu o‘zbek adabiyoti durdonalarini xorijiy tillarga tarjima qilish orqali xalqimiz madaniyati va merosini dunyoga targ‘ib etish borasidagi ishlarning muhim natijasidir. Ushbu kitobning tarjimasi Toshkent davlat sharqshunoslik institutining doimiy hamkori Xitoyning Lanchjou universiteti Chet tillar instituti dotsenti Di Siaoosya xonimning ikki yillik mehnati samarasidir.

Di Siaoosya bu mashaqqatli ishni Toshkent davlat sharqshunoslik instituti qoshidagi Konfutsiy nomidagi O‘zbek-Xitoy instituti direktori bo‘lib ishlagan paytda boshlagan, bu ishni xitoylik olima institut o‘qituvchilari va xitoy filologiyasi kafedrası hamkorligida amalga oshirgan. Bu tarjima Abdulla Qodiriyning tavallud kunida uning ko‘plab muxlislari, ayniqsa, “O‘tkan kunlar” romani muxlislari uchun ajoyib sovg‘a bo‘ldi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, XX asr o‘zbek nasrining yetuk namoyandasi, o‘zbek adabiyotida roman yozish an‘anasini boshlab bergan jadid ma‘rifatparvari Abdulla Qodiriy asarlarida yoritilgan g‘oyalar umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lib, olim ijodi shu xususiyati orqali mamlakatimiz va xorijiy tadqiqotchilarning yangidan-yangi tadqiqotlari uchun asos bo‘lib xizmat qilib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdulla Qadiri. The Days Gone by. Scorpion in the Pulpit. T., “G‘afur G‘ulom” nashriyoti, 1994. – 380 b.
2. Ahmad Aliyev. Abdulla Qodiriy (adabiy-tanqidiy esse). – Toshkent: G‘afur Gulom nashriyoti, 1967. – 15 b.
3. Boboyeva A. // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 1979, № 6. – 58 b.
4. Habibulla Qodiriy. Otamning xotiralari. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005. – 18 b.
5. Matyoqub Qo‘shjonov. “O‘zbekning o‘zligi” (“Qodiriyga armug‘on”). – Toshkent: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi”, 1994. – 114 bet.
6. Xondamir Qodiriy. Abdulla Qodiriy. (Adibning hayoti va faoliyati). Abdulla Qodiriy nomidagi uy-muzey. – Toshkent: 2004. – B. 15.

AFORIZMLARNING OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA QO'LLANILISHI

D.S.Baratova, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi ommaviy axborot vositalari matnlarda aforizmlardan foydalanishning turli jihatlari ko'rib chiqiladi, bu ommaviy axborot vositalarining nutqining o'ziga xos xususiyatlari bilan oldindan belgilanadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalarida aforizm odamlarning turli kayfiyatlari va qarashlarini yetkazish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: aforizm, ommaviy axborot vositalar, nutq, matn.

Аннотация. В данной статье исследуются различные аспекты применения афоризмов в англоязычных медиа текстах, что предопределено спецификой дискурса средств массовой информации. В современных средствах массовой информации афоризм оказывается инструментом выбора для передачи различных настроений и взглядов людей.

Ключевые слова: афоризм, средства массовой информации, речь, текст.

Abstract. This article explores various aspects of application of aphorisms in the English language media texts which is predetermined by the specifics of the mass media discourse. In modern mass media the aphorism proves to be a tool of choice for conveying different attitudes and views of people.

Key words: aphorism, mass media, speech, text.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining inson faoliyati jarayonida o'rni beqiyos. Ommaviy axborot vositalarining ta'siri shunchalik kuchliki hayotning eng kichik jabhalariga ham o'z ta'sirini o'tkazmagan qo'yamaydi. Ommaviy axborot vositalari o'z navbatida bir qator televideniya eshittirishlari, radio eshittirishlari, musiqa, kino, gazeta, internet va shu kabi bir qator vositalar orqaligina tez va oson o'z ta'sirini ko'rsata oladi. Ommaviy axborot vositalariga axborot uzatishning texnik vositalari ham, jarayonda ishtirok etuvchi shaxslar ham kiradi [Konstantinova, 2008: 23.] Olimlar ta'kidlaganidek, odamlarning o'zaro ta'sirining og'zaki tilining asosiy xususiyatlari ommaviy kommunikatsiya tilida o'ziga xos tarzda birlashadi va o'zgaradi. [Volodina, 2004: 11]. Har qanday muallifning vazifasi ma'lum bir ma'lumotni ommaviy ravishda yetkazishdir. Vosita keng auditoriyaga ta'sir qilishdir bazan hayotiy achchiq haqiqat va gohida yumoristik ohangi bilan o'z domiga tortishi mumkin. Shu munosabat bilan barcha ommaviy axborot vositalari, bosma nashrlar birinchi navbatda, ko'rsatilgan maqsadda ishlatiladigan bo'lishi lozim. Shubhasiz, ularning oluvchilarga yetkazilgan ma'lumotlari nafaqat qiziqish uyg'otishi va bir oz foydali bo'lishi kerak. Bosma nashrning muvaffaqiyati, xoh u gazeta tahririyati, xoh jurnal intervyusi, ko'p jihatdan lingvistik vositalarni samarali tanlash bilan belgilanadi. Aforizmlar o'ta ixcham shaklda ifodalangan to'liq fikrni ifodalaydi. Aforizmlar xalq tarixi, madaniyati va hayoti haqidagi bilimlarimizni chuqurlashtiradi, butun insoniyat va ma'lum bir elatning dunyo manzarasini, uning ma'naviy va moddiy qadriyatlarini aks ettiradi.

Zamonaviy ommaviy axborot vositalarida aforizmlar turli xil munosabatlar, qarashlar, e'tiqodlar va boshqalarni yetkazish uchun xizmat qiladi hamda inson ruhiyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yana bir bor ta'kidlash joizki, zamonaviy media matnlari aforizmlar bilan singib ketgan va ularni turli ko'rinishlarini uchratishimiz mumkin. Aforizmlardan ijodiy foydalanish mualliflarga quyidagi pragmatik vazifalarni bajarishga imkon beradi: Bularning barchasi ommaviy auditoriyaga ta'sir qilishning asosiy maqsadi uchun ajralmas birliklar hisoblanadi:

1. diqqatni jalb eta olish;
2. baholash hamda turli munosabatlarni ifodalash
3. ekspressivlik va emotsionallikdir.

Yuqorida keltirilgan birliklarga e'tibor qaratadigan bo'lsak til muloqotning ajralmas bir bo'lagi ekanini tushunamiz. Tilning asosiy vazifasi esa albatta muloqat hisoblanadi. Til nazariyasida [Karl Byler, 1934: 25-28] birinchi bo'lib uchta funktsiya nazariyasini keltirdi: ekspressiv funktsiya, kommunikativ funktsiya va tavsiflovchi funktsiya. Kishilar bir biri bilan muloqat jarayonida turli xil

birliklardan nutqda foydalanadilar, bularga maqol, matal, aforizm, topishmoq va boshqa til birliklarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bunday birliklarni o'rganuvchi fan paremiologiya hisoblanadi. "Paremiologiya" so'zi grekcha paroimia (hikmat) va logos (fan) degan ma'noga ega[2] maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni o'rganadigan fan bo'lib, uning "paremiografiya" bo'limi maqol va hikmatli iboralarni to'plash va ularning lug'atlarini tuzish bilan shug'ullanadi.

Inson hayotining barcha sohalarini qamrab olgan aforizmlar dunyo tillari va ularning milliy xususiyatlarini aks ettiradi, ular til madaniyatlariga mansub aforistik nutqlarni taqqoslashda aniqroq yuzaga chiqadi. Bu esa, o'zbek va ingliz aforistik nutqlarini ham kognitiv jihatdan ham pragmatik nuqtai nazardan ko'rib chiqishni zaaruriyat sifatida olib chiqadi.

Aforizmlar matnning kichik bir bo'lagi bo'lganligi tufayli ijtimoiy tarmoqda berilgan har bir aforizm qisqa hamda o'qiyotgan o'quvchini jalb eta olishi lozim va u nafaqat ma'lumot bera olishi balki turli mavzularni ham yoritib olishi maqsadga muvofiq. Aforizmlarni nutqimizda foydalanganimizda undagi ekspressivlik ya'ni biror jumlaning tavsiflash ijobiy, salbiy, hazil mutoyiba, kinoya, mensimaslik, nafratlanish yoki bo'lmasa taxdid solish orqali ham namoyon qilish mumkin.

Masalan jurnalist Abdulkarim Mirzayev o'zining Instagram sahifasida quyidagi aforizمنى joylagan. Ushbu aforizm va uning tahliliga e'tibor qaratamiz. *"Hech kim o'zidan o'zi bir natijaga erishmaydi. Og'riqlar, yo'qotishlar, muammolar bo'ladi. Inson yasharkan, boshiga kelishi mumkin bo'lgan har narsani ko'rishi mumkin. Gap uni bo'lganidamas. Gap, undan keyin oyoqda qoldimi qolmadimi, shunda."*

Yuqorida berilgan aforizm shunday tasvirlanganki insonni salbiy jarayonlardan qanday qilib halos bo'lishi haqida ham biroz kinoya yo'li bilan tasvirlashga erishilgan. Haqiqatan, tashvish yoki salbiy voqealar inson ruhiyatiga har xil ta'sir ko'rsatadi va bundan har qanday kishi turli yo'l bilan halos bo'lishga erishishi mumkin. Ushbu misrada kishini oldinga intilishi uchun ham motivatsiya berish ruhida aforizmlar qatoriga qo'shsak mubolag'a bo'lmaydi. Mashhur alloma Abu Ali Ibn Sino tomonidan aytilgan quyidagi aforizmga e'tiborimizni qaratamiz: *His ichki ruhga qattiqroq ta'sir etadi va uni harakatga solishda aqldan kuchliroqdir.* Ushbu hikmatli so'zda alloma hissiyotning naqadar aqldan kuchli ekanligini chiroyli misralar orqali yetkazib berishga harakat qilgan. Hissiyot nega aqldan ustun sababi u bizga bazi narsalarga bo'lgan munosabatlarimizni boshqa odamlarga yetkazishga yordam beradi bundan tashqari insonning ichki hissi hattoki biz o'ylamagan idrokimiz sodir bo'lmaydi degan hodisalarni ham ba'zan ijobiy, ba'zan esa salbiy tomonga aylanishiga sababchi bo'ladi. Aql esa inson miyyasining dunyoda bo'layotgan voqea va hodisalarga nisbatan munosabatlarini boshqarib turadigan faoliyatdir. U yashash sharoiti ta'sirida va ta'lim tarbiya jarayonida shakllanib boradi. Shu sababdan ham u hissiyotdan ustun bo'la olmasligini ushbu hikmatli iborada o'z aksini topgan. Insonning miyyasi hissiyot bilan chambarchas bog'liqligi sabab, bizning ichki hislarimiz hayotimizda o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qo'ymaydi.

Shuni xulosa qilish kerakki axborot asrida yashaganligimiz sababli aforizmlar hoh yozma manbalar bo'lsin hoh ommaviy axborot vositalarida bo'lsin ular har bir elat va millatning qadim tarixi, uning madaniyatini va urf odatlaridan kelib ularni ma'lum bir formatga solingan matn shaklida namoyon etadi. Hozirgi kunda aforizmlar nafaqat yozma balki og'zaki manbalarda keng foydalanib kelinmoqda va bu esa ularning kundan kunga rivojlanib kelayotganligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Константинова, А. (2008). Коммуникативно-прагматический потенциал пословиц и поговорок в современной англо-американской прессе. Краснодар.
2. Володина, М. (2004). Язык средств массовой информации., Язык СМИ – особый язык социального взаимодействия (pp. 11–40). Москва
3. Володина, М. (2004). Язык средств массовой информации. Язык СМИ – особый язык социального взаимодействия. Москва.
4. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Melita Aleksa Varga. Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies

ELLIPSIS HODISASI VA UNING JANUBIY O'ZBEKISTON ORONIMIYASIDA
VOQELANISHI*O.T.Begimov, f.f.d., Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi*

Annotatsiya. Ellipsis hodisasi lisoniy iqtisod tamoyilining bir ko'rinishi sifatida toponimiya qanday namoyon bo'lishi masalasi tilshunoslarning e'tiborini tortib kelmoqda. Maqolada ellipsis hodisasining sodir bo'lish xususiyatlari Janubiy O'zbekiston oronimlari misolida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ellipsis, oronimiya, toponimiya, iqtisod prinsipi, komponent, indikator, obyekt.

Аннотация. Вопрос о том, как проявляется явление эллипсиса в топонимике как проявление принципа языковой экономии, привлекает внимание лингвистов. В статье изучены особенности возникновения явления эллипсиса на примере оронимов Южного Узбекистана.

Ключевые слова: эллипсис, оронимия, топонимия, экономический принцип, компонент, индикатор, объект.

Abstract. The question of how the phenomenon of ellipsis manifests itself in toponymy as a manifestation of the principle of language economy attracts the attention of linguists. The article studies the features of the occurrence of the phenomenon of ellipsis on the example of oronyms of Southern Uzbekistan.

Key words: ellipsis, oronymy, toponymy, economic principle, component, indicator, object.

Yangi ma'noning hosil bo'lishiga olib keluvchi lingvistik hodisalardan biri ellipsisdir. Bu hodisaning mohiyati shuki, aslida birikmaga teng bo'lgan birlik tarkibidan biror komponent tushib qoladi, qo'llanmaydigan bo'ladi. Natijada butun birikma ifodalaydigan ma'no aslida uning tarkibida bo'lgan komponent (so'z)ning o'zi bilan ifodalanadigan bo'ladi [15, 231].

Ma'lumki, tilda ellipsis hodisasi bilan bog'liq muammolar doimo tilshunoslar e'tiborini o'ziga tortib keladi. Bu muammoga qiziqish nutqda elliptik gaplarning juda keng tarqalganligi bilan ham bog'liq. Ular tilda faoliyat yurituvchi lingvistik vositalarning iqtisod qonuni natijasida vujudga keladi. Lingvistik ifoda o'z tabiatiga ko'ra elliptikdir, chunki u hech qachon mazmuni bildiradigan fikrga to'liq teng kelmaydi.

Ellipsis muammosi uzoq vaqtdan beri mahalliy va xorijiy tilshunoslar tomonidan o'rganilib, u bilan bo'g'liq muammolar hal qilinishiga harakat qilinmoqda. Lekin shunday bo'lsa-da, ellipsisning ko'plab masalalari bo'yicha olimlar bir fikrga kelisholgani yo'q. Ellipsis tushunchasining o'zi ham juda qarama-qarshidir. "Elips", "elliptik" atamalari lingvistik adabiyotda turlicha talqin qilingan. Ellipsisga tilshunoslikda quyidagicha ta'rif beriladi: "Ellipsis" (yunoncha. elleipsis — o'tkazib yuborish, yetishmaslik). "Ma'lum bir kontekstda yoki vaziyatda (ma'lum nutqda yoki maishiy kontekstda) osongina tiklanadigan so'z elementining (a'zosining) qoldirilishi (rad etilishi)" [1, 525].

Ellipsis bilan shug'ullanuvchi olimlarni ellipsis va elliptik gaplarning mohiyatiga bo'lgan munosabatiga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh olimlarning nuqtayi nazariga ko'ra, "ellipsis" atamasi faqat sintaktik tuzilish bilan bog'liq va to'liq va to'liqsiz gap tushunchasi bilan chambarchas bog'lanadi. Ba'zan hatto bir tarkibli gaplar ham elliptik deb hisoblanadi. Bu entsiklopedik lingvistik lug'atda tasdiqlangan: ellipsis - bu "nutq yoki matndagi fikrning komponenti, kontekstdan yoki muayyan nutq vaziyatidan osongina tiklanadigan u yoki bu gap bo'laklarining tushib qolishi" [1, 592].

Shunqam o'xshash, A.M. Peshkovskiy elliptik jummalarni "to'liqsiz" deb ataydi va ularni formal-grammatik tarkib nuqtayi nazaridan yondashib, ularni "bir yoki bir nechta bo'laklar yetishmayotgan" gaplarga ishora qiladi [11,396].

A.A. Shaxmatov ham elliptik gaplarni to'liq gaplarning struktur varianti deb hisoblaydi, lekin ayni paytda ularning ham formal-grammatik tarkibini, ham semantic-stilistik xususiyatlarini hisobga oladi [14, 560].

Boshqa bir guruh olimlarning nuqtayi nazariga ko'ra, elliptik gaplar mustaqil sintaktik tuzilmalar hisoblanadi. Jumladan, V.V. Vinogradovning fikricha, elliptik yoki "to'liqsiz" jumlar mustaqil tuzilmalar bo'lib, to'liq jumlar bilan bir xil darajada kommunikativ funktsiyani bajaradi

(muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi). Uning yozishicha, elliptik jumlarlar "so'zlashuv nutqidagi tiplashirilgan jumalarning bir turi, ularning "to'liq jumlarlar" me'yorlarining buzilishini umuman anglatmaydigan maxsus ko'rinishi... [4, 28].

Ellipsis maxsus sintaktik hodisa bo'lib, u, albatta, to'liqsizlik bilan bog'liq: fe'l-predikat tushib qolgan to'liqsiz gaplarning tuzilishi elliptik gaplarning tuzilishiga o'xshaydi. Shuning uchun o'quv qo'llanmalarida elliptik gaplar ko'pincha to'liqsiz gaplarning bir turi sifatida qaraladi. M.A. Kardanova, predikativ konstruktsiyalarning vaziyat va kontekstual to'liqsizligini hisobga olgan holda, vaziyatning to'liqsizligi so'zlashuv nutqi uchun ko'proq xos ekanligini ko'rsatadi, chunki "vaziyatli to'liq bo'lmagan jumalarda yetishmayotgan a'zolar holat, vaziyat, imo-ishora, mimika va boshqalar bilan qo'zg'atiladi". Kontekstli to'liq bo'lmagan jumalar yozma nutq uchun xos bo'lib, unda o'ziga xos leksik to'liqligida tushirilgan a'zo oldingi yoki keyingi kontekstda ko'rsatiladi [7, 157].

V.V. Babaitsev va L.Yu. Maksimov to'liq va elliptik jumlarlar o'rtasida aniq chegara yo'qligini ta'kidlaydi, "u turli omillar o'zaro ta'sir qiladigan va kesishadigan o'tish zonasida xiralashgan bo'lib, ular orasida old qo'shimchali so'z shakllarining leksik-semantik tabiati katta ahamiyatga ega" [2, 140].

Demak, boshqacha aytganda, ellipsis — nutq va matnda nazarda tutilgan til birligining tushib qolishi, sintaktik konstruktsiyaning strukturaviy "to'liqsizligi".

Shuni ta'kidlash kerakki, ellipsis hodisasi sintaktik-stilistik aspektida ko'rib chiqiladi. Ellipsis stilistik vosita sifatida "sintaktik figura bo'lib, gapning tarkibiy qismlaridan biri aytilmaganligi, matnni yanada ifodali, dinamik qilish uchun tushirib qo'yilganligidan iborat"[8, 53].

I.V. Kamagina ellipsisni sintaktik hodisa sifatida qaraydi, lekin o'rganilayotgan hodisaning barcha xususiyatlarini to'liq tushunish uchun uning stilistik vazifalari ham juda muhim ekanligini ta'kidlaydi[6, 168 - 173].

Demak, ellipsis hodisasi lisoniy iqtisod tamoyilining namoyon bo'lishi hisoblanar ekan, bu hodisa atoqli otlarning bir ko'rinishi sifatida toponimiyada qanday namoyon bo'lishi masalasi ham ancha vaqtlardan beri tilshunoslarning e'tiborini tortib kelmoqda. Biz bu maqolada ellipsis hodisasining sodir bo'lish xususiyatlarini Janubiy O'zbekiston oronimlari misolida ko'rib chiqamiz.

Bu hodisa oronimlarning yasashida turlicha lisoniy holatlarda sodir bo'lishi mumkin. Ayniqsa, agar ob'ekt hammaga yaxshi tanish va yaqin joyda bo'lsa, u yanada yoqqol nomoyon bo'ladi. Agar ob'ekt uzoq joyda bo'lib, faqat kam kishilarga ma'lum bo'lsa, u holda, albatta, qo'shimcha lisoniy sarf, ya'ni orografik indikator yordamida aniq tavsif va yangi bir aniqlovchi talab etiladi va h.k.

Indikatorlar aslida aniqlovchi so'z bilan toponimga aylanadi. Ammo davr o'tishi bilan sintaktik ellipsisga uchraydi. Nom tarkibidagi aniqlovchisi (ba'zan uning teskarisi - indikator ham) tushib qoladi. Bu nomning kishilar tasavvuriga qanchalik o'rnatilganligi, xalq turmushida toponimning qanchalik ishlatilishi kabilarga bog'liq. Nom shu hudduda yashovchi kishilar tilida qanchalik faol qo'llansa, shunchalik silliqlasha boradi [5, 61] Bu fikr to'lig'icha shu tipdagi oronimlarga ham daxldor.

A.V. Superanskayaning fikricha, har qanday tilda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil tendentsiya mavjud: nomlar o'z tarkibiga turli xil qo'shimcha komponentlarni qabul qilib kengayadi, yoki, aksincha, nomning ifoda funktsiyasiga ta'sir ko'rsatmaydigan so'zlarni tushurib qoldirish orqali torayadi [11,348]. Ayrim indikatorlarning yolg'iz holda oronimlarga aylanishi tilning iqtisod printsipli bilan bog'liqdir. Chunki, nomlar vaqt o'tishi bilan o'z tuzilishini soddalashtirib boradi. Indikatorlarning yolg'iz holda oronimlarga o'tishi u qo'llanadigan hudud ko'lamiga bilan ham bog'liq bo'ladi. Bunga A.V. Nikonov tomonidan keltirilgan quyidagi fikrlarni misol qilish mumkin: "Qirg'izistonda ko'pgina toponimlar kungey (quyosh tomon) va teskey (terskay) - soya tomon asoslardan iborat: Respublikaning sharqida Kungay Tegerek va Teskey Tegerek nomli joylar bor, shimoliy Issiqko'lda Kungay Olatoo tizmasi, janubida Terskay Olatoo bor. Bugungi kunda janub tomondan shimol tomonga sayyohatga boradiganlar oddiygina qilib, "Kungayga borayapman" deb gapirishadi [10,100].

O.T.Molchanovanning ko'rsatishicha, gidronimlarda ellipsis hodisasi oronimlarga qaraganda deyarli ikki baravar ko'p uchralar ekan. Ularda iqtisodning ikki xil printsiplari namoyon bo'ladi: gidronimlarda ellipsis hodisasi indikatorlarni olib tashlash va ko'pgina nomlarda aniqlovchini saqlab qolish hisobiga sodir bo'ladi; oronimlarda esa indikatorni ob'ektlarning o'z tabiatidan kelib chiqib, ko'proq ajratuvchi vazifasini bajaruvchi sifatida saqlab qolish talab etiladi, shuning uchun ellipsis hodisasi bu yerda aniqlovchi komponentni qisqartirish hisobiga amalga oshadi [9, 44].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, indikatorlarning hech bir qo'shimcha unsurlar qabul qilmasdan oronimlarga o'tishida quyidagi ikki muhim holatni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

Xorazm toponimiyasining yasallish xususiyatlarini tekshirgan Z. Do'simov apellyativ nomlar to'g'ridan-to'g'ri ko'chish orqali ham vujudga kelganligini ta'kidlaydi. Z. Do'simov tarkibida turli so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi va boshqa morfemalar bo'lgan toponimlarni formantli nomlar deb ataydi. Masalan, Ilonli, Kandirli, Qamishli, Qoshchilar, Temirchi va b. Tadqiqotchining fikricha, Xorazm toponimlarining tahlili ko'pchilik formantli nomlarning dastlab nomlanayotgan ob'ektni ifodalovchi indikatorlar bilan qo'llanganligini ko'rsatadi. Jumladan, Qal'a – Ilonli → Ilonli qal'a → Ilonli va b. [5, 47].

Qashqadaryo toponimiyasini o'rgangan T. Nafasov apellyativ (sodda) toponimlar dastlab tuzilishiga ko'ra qo'shma nomlar bo'lganligini va ular davr o'tishi bilan o'zlarining ikkinchi komponentlarini yuqotishlari, ya'ni ellipsis hodisa natijasida sodda toponimlarga aylanib qolgan degan fikrni tasdiqlaydi. Shunga o'xshash, Janubiy O'zbekistonning bir tarkibli ko'pgina oronimlari ham shu tarzda vujudga kelganligini ko'rish mumkin. Jumladan, -li qo'shimchali sodda oronimlarda shu hodisa kuzatiladi. -li qo'shimchasi hozirgi o'zbek tilida eng sermahsul qo'shimchalardan biridir va u ot yoki sifatlardan sifat hosil qiladi [3, 144]. Bu affiks asos so'zga qo'shilib, undan anglashilgan narsa-predmetni o'sha joyda, obyektida mavjudligi, mo'lligi kabi tushunchalarni ifodalovchi nomlar yasaydi: a) o'simliklar nomlariga qo'shilib keladi: Abrikli, Andizli, Burg'onli, Irg'ayli va b.; b) daraxt nomlariga qo'shilib keladi: Zarangli, Archali, Jiydali; v) tuproq tarkibida biron-bir mineralning mavjudligini ko'rsatadi: Axalli (oxakli), Cho'yanli; g) nomlanishga asos bo'lgan obyekt nomiga qo'shilib keladi: Arnali, Duvolli, Kapali, O'tovli, Arpali (asli Arbali "dovonli"), Do'ltali. Odatda, nom asosida -li affiksining mavjudligi nomning ikkinchi komponenti bo'lishini taqozo etadi. Bu ikkinchi komponent vazifasini nomlanayotgan obyekt bajaradi. Shunga ko'ra, nom to'lig'icha so'z birikmasi shaklida bo'lishi lozim edi: Andizli adir, Abrikli adir, Archali dovon, Arbali tog', Cho'yanli adir, Zarangli cho'qqi kabi. Lekin nomlanishda uchraydigan ellipsis hodisasi sababli obyektning ifodalaydigan komponent tushib qolgan.

Demak, -li formantini saqlagan oronimlar dastlab sifatlovchi+sifatlanmish shaklida bo'lgan, davr o'tishi bilan uni qo'llovchi kishilarda obyekt turini ifodalovchi so'zni aytishga ehtiyoj qolmasligi natijasida soddalashish (ellipsis hodisasi) yuzaga kelgan. Bunday oronimlar tarkibidagi formantlarni oronim yasovchi affiks sifatida qaramaslik lozim, ular aslida oronim yaratilishiga qadar yasalma sifatida tayyor bo'lgan.

Samarqand viloyati oronimlarini tadqiq etgan Sh. Temirov fikricha, ot+ -gan/-kan/-qan qo'shimchali o'tgan zamon (ba'zan sifatdosh) shaklidagi Yerko'chgan (dara), Yashinurgan (tog'), Bo'richopgan (dara) kabi oronimlarda elliptik hodisa yuz bergan. Oronimlar shakllanganda obyekt turini bildiruvchi geografik termin ham qo'llangan. Tejamlilik printsipligiga binoan davrlar o'tishi bilan indikatorni qo'shib qo'llashga ehtiyoj qolmagan. Obyekt nomi xalq tiliga o'zlashgandan so'ng indikatorni qo'shib qo'llashga talab deyarli yo'qolgan, oronimning qo'llanish areali kengaygan [13, 89].

Janubiy O'zbekiston oronimlarining tarkibiy tuzilishiga ko'ra tadqiqi qo'shma tarkibli oronimlarda ham ellipsis hodisasi uchrashini ko'rsatdi. Jumladan, ot+fe'lning aniq o'tgan zamon shakli: Tuyaquisildi (darasi); ot+hozirgi kelasi zamon sifatdosh shakli: Go'rbuzar (adiri), Suvtushar (tog'i), Bo'rioshar (jari), Uloqchopar (tepasi); ot+bo'lishsizlik shaklidagi sifatdosh: Biyasig'mas (darasi), Suvchiqmas (adiri); ot+o'tgan zamon sifatdoshi: Do'lo'rgan, Yerko'chgan, Tuyauchgan (dashti), Yashinurgan (tepaligi). Shuningdek, son + fe'l tipidagi Biro'tar (dara) qo'shma oronimi ham ellipsis holatda bo'lib, unga obyektning turini ifodalovchi indikator qo'shilgandan so'ng to'liq shakllanadi va ma'nosi aniqlashadi.

Bu tipdagi oronimlarning tuzilishi soddalashgan, ular, dastlab, bitishuv yoki moslashuv yo'li bilan hosil qilingan so'z birikmasi shakliga ega bo'lgan. Qayd etish lozimki, ma'lum bir guruh so'zlar o'tmishda oronimlar yasash xususiyatini namoyon qilgan. Ularning ayrimlari hozirgi kunda ham oronimlar yasashda faol qo'llanishi mumkin. Lekin shunday guruh so'zlar ham mavjudki, ular bugungi kunda oronimlar yasashda ishtirok etmaydi, ularning ba'zilar o'zbek tilining ayrim shevalarida saqlanib qolgan, ba'zilar esa faqat toponimlar tarkibida uchraydi. Oronimlar yasashda hali ham faol bo'lgan so'zlar joy nomlari tarkibida o'ziga xos semantik va grammatik vazifa bajarib keladi. Shuning uchun ham har bir hududga tegishli joy nomlarini o'rganishda ularni ma'lum bir komponentlarga ajratib, guruhlab tahlil etish, ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda har bir guruhga mansub komponentlarning oronimlik hamda apellyativlik vazifalarini aniqlash, shu asosda ular o'rtasidagi munosabatlarni belgilash ularning tadqiqida muhim bosqich hisoblanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, oronimlarning yasashida ham xuddi apellyativ leksikada bo'lgani kabi ellipsis hodisasi xarakterli hisoblanadi. Bu hodisaning vujudga kelishida o'ziga xos lisoniy va nolisoniy omillar myhim rol o'ynaydi.

-li formantini saqlagan oronimlar dastlab sifatlovchi+ sifatlanmish shaklida bo'lgan, davr o'tishi bilan uni qo'llovchi kishilarda obyekt turini ifodalovchi so'zni aytishga ehtiyoj qolmasligi natijasida soddalashish (ellipsis hodisasi) yuzaga kelgan.

Ayrim qo'shma so'z shaklida bo'lgan oronimlarda ham ellipsis hodisasi sodir bo'lib, bu hodisa, asosa, nom tarkibidan indikatorning tushib qolishi hisobiga yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 2005. 608 с.
2. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. проц. для подушки. специальные институты № 2101 «Рус. яз. или Т.» 15:00 Часть 3: Синтаксис. Пунктуация. Издание 2-е, переработанное. М.: Просвещение, 1987.1. С. 140.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent, 1985. –B.144.
4. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания. 1954. №1. С. 3-29.
5. Dusimov Z. Xorazm toponimlari. Toshkent: Fan, 1985. -104 b.
6. Камагина И.В. Многообразие и подобные ему синтаксические явления в современном русском языке // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2021, Т-4, №12ю-с. 168 – 173.
7. Карданова М.А. Русский язык. Синтаксис: учебник. 2-е издание, стер. Москва: Флинта: Наука, 2012.5. С. 157.
8. Лагута О.Н. Словарь стилистических терминов. Практические задания. Часть 1. Инструкция по эксплуатации / отв. изд. НАД. Лукьянов. Новосибирск: НГУ, 1999. 7. С. 53.
9. Молчанова О.Т. Структура оронимов и гидронимов Горного Алтая// Оронимика (Сборник статей), Москва, 1969, стр. 42-46.
10. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии // Ономастика Средней Азии. Москва, 1978. стр. 86-105.
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. 512 с.
12. Суперанская А.В. Ономастические универсалии// Восточнославянская ономастика. -Москва: Наука 1972. - С. 46-356.
13. Temirov Sh. Samarqand viloyati oronimlarkrining lisoniy tadqiqi: Filol. fan. nom. ... diss. – Samarqand, 2019. – 162 b.
14. 10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. 620 с.
15. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – 316 b.

UO'K 800:159.9+801.56

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA “HAYOT” YOKI “O'LIM” NI IFODALOVCHI ELEMENTLARIGA EGA BO'LGAN FRAZEOLGIK BIRLIKLAR

G.B.Bobqulova, o'qituvchi, 72-maktab, Yunsobod tumani, Toshkent

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda bir qator olimlar e'tiborini frazeologiya faniga qaratmoqdalar. Frazeologik birliklarni madaniyat hodisasi sifatida tushuniladi va faoliyati madaniy kontekstda o'rganiladi. Muallifning fikriga ko'ra, frazeologik birliklarning eng yaxshi ta'riflaridan biri quyidagicha: bu qisman yoki to'liq majoziy ma'noga ega bo'lgan so'zlarning barqaror, izchil birikmasidir. Ushbu maqolada muallif ingliz va o'zbek tillaridagi “Hayot” yoki “O'lim” elementlariga ega frazeologik birliklarning tadqiqini taqdim etadi va ularni muayyan semantik

guruhlarga mansubligi bo'yicha tasniflashga harakat qiladi. Ushbu tahlil tilni o'rganayotgan va frazeologik birliklar haqidagi bilimlarini kengaytirmoqchi bo'lganlar uchun juda foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, hayot, o'lim.

Аннотация. В настоящее время ряд ученых обращают внимание на науку фразеологию. Фразеологизмы понимаются как явление культуры и их деятельность изучается в культурном контексте. По мнению автора, одним из лучших определений фразеологических единиц является следующее: это устойчивое, последовательное сочетание слов, имеющих частично или полностью переносное значение. В данной статье автор представляет исследование фразеологизмов английского и узбекского языков с элементами “Жизнь” или “Смерть” и пытается классифицировать их по принадлежности к определенным семантическим группам. Этот анализ может быть очень полезен для тех, кто изучает язык и хочет расширить свои знания фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизм, жизнь, смерть.

Abstract. Currently, a number of scientists are paying attention to the science of phraseology. Phraseological units are understood as a cultural phenomenon and their activity is studied in the cultural context. According to the author, one of the best definitions of phraseological units is as follows: it is a stable, consistent combination of words that have a partially or completely figurative meaning. In this article, the author presents a study of phraseological units in the English and Uzbek languages with the elements “Life” or “Death” and tries to classify them according to their belonging to certain semantic groups. This analysis can be very useful for those who are learning the language and want to expand their knowledge of phraseological units.

Key words: phraseology, phraseological unit, life, death.

Frazeologik birliklar ma'lum bir tilda so'zlashuvchi insonlarning madaniy paradigmalarini, tilning boyligini aks ettiradi. Ular etnolingvistik hamjamiyatning madaniy arxetiplarini aks ettirib, uning dunyo idrokining o'ziga xos xususiyatlarini aniq ko'rsatishga yordam beradi.

Har qanday tildagi frazeologiya (yoki idiomatiklik) sohasi shu qadar rang-barang va maftunkorki, uni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish va tahlil qilish uchun butun umrini sarflash mumkin.

Barcha tilshunos olimlarning fikricha, frazeologik birliklar yoki idiomalar “til lug'atining eng go'zal, rang-barang va ifodali qismi bo'lib, unda xalqning urf-odatlarini va xurofotlari, o'tmish tarixi xotiralari, xalq qo'shiqlari parchalari aks etadi. Lekin ularni tilda mavjud bo'lgan boshqa so'z va iboralardan farqlash lozim”.

R.S.Ginzburg ham “frazeologik birliklar” atamasini o'rganadi va u tomonidan berilgan ta'rif quyidagicha: “Frazeologik birliklar nutqda erkin shakllanmaydigan, lekin tayyor birlik sifatida ko'paytiriladigan motivsiz so'z turkumlaridir.”.

O'z navbatida N.N.Amosova frazeologik birliklarni turg'un kontekst birliklari, ya'ni aniq leksik komponentlarning o'ziga xos va o'zgarmas ketma-ketligi va ular o'rtasida mavjud bo'lgan o'ziga xos semantik munosabat bilan tavsiflangan kontekst deb ta'riflaydi.

Ingliz mualliflari Jennifer Seidl va W.McMordie o'zlarining “English Idioms and How to Use Them” kitobida shunday ta'kidlaydilar: “Idioma - bu birgalikda olingan holda, ular yolg'iz qolganda idiomaning alohida so'zlaridan farq qiladigan so'zlar sonidir. So'zlarning qo'shilish usuli ko'pincha g'alati, mantiqsiz yoki hatto grammatik jihatdan noto'g'ri bo'lishi mumkin”.

O'zbek olimi A. Mamatov o'z ilmiy ishida shunday deydi: “u semantik yahlitlilik, obrazlilik va ko'chma ma'nolanish frazeologizmlarning erkin bog'lamalardan farqlovchi belgilaridir deb ko'rsatadi. Ammo bu fikrni to'ldirgan tarzda, faqat shu belgilar frazeologizmlarning farqlovchi belgilari bo'la olmaydi, balki belgilar yig'indisidan iborat bo'ladi” - deb ta'kidlaydi.

Yana bir o'zbek tilshunosi G'.Salomov o'z ishlarida “frazeologik ibora”, “idioma”, “ibora” kabi atamalardan sinonim sifatida foydalandi va ulari frazeologik birliklar deb hioblaydi. Shunday bo'lsa-da, turli ijodkorlar asarlaridagi frazemalar tadqiqi orqali ularning badiiy matnlarda qo'llanishini o'rganish muhim masalalardan hisoblangan.

Ushbu ta'riflar frazeologik birliklarning ikkita o'ziga xos xususiyatini o'z ichiga oladi: turg'unlik va ko'chma ma'no. Bular birliklarni erkin so'z birikmalaridan, shuningdek, ko'chma ma'noga ega bo'lmagan to'plam iboralaridan ajratib turadi.

I.Arnoldning tuzilmaviy ta'snifida frazeologik birliklarning yetti turi mavjud:

1) nominal iboralar. 2) og'zaki iboralar. 3) ergash gaplar. 4) sifatdosh so'z turkumlari. 5) ergash gaplar. 6) qo'shma gaplar. 7) kesimli iboralar.

Frazeologik birliklarning turli tasniflarini qiyosiy tahlilini hisobga olgan holda, A.V.Kunin tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi tasnifni eng to'g'ri deb hisoblash mumkinligini tan olishi kerak. U mavjud tasniflarning ko'pchiligini tanqidiy o'rganib chiqdi va tilning ushbu hodisalarini chuqurroq tahlil qilishga asoslangan frazeologik birliklarning o'ziga xos tasnifini ishlab chiqdi. A.V.Kunin o'z tasnifida frazeologiyani boshqa tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlanmagan elementlarini diqqat bilan kuzatib boradi, shuningdek, ingliz tilining rivojlanishini ham hisobga oladi. A.V.Kuninning frazeologik birliklar tasnifi turli tillarga oid keng nazariy va amaliy materiallarga asoslanganligi sababli, ushbu maqola, ushbu tasnifni boshqa tillarning frazeologik tizimlariga ham qo'llash mumkinligini taxmin qilish mumkin.

Kunin frazeologik birlikning hajmiga (qo'shma gaplar yoki jumlar) qarab vazifasini ochib beradigan tarkibiy-semantik tasnifni ishlab chiqdi.

Ingliz va o'zbek tillarida "hayot" yoki "o'lim" elementlariga ega frazeologik birliklarning quyidagi miqdori topildi:

"O'lim" elementi bilan o'zbek frazeologik birliklari - 10;

"Hayot" elementi bo'lgan o'zbek frazeologik birliklar – topilmadi ("hayot" elementi o'rniga uning sinonimlaridan foydalanilgan);

"O'lim" elementi bilan inglizcha frazeologik birliklari - 189;

"Hayot" elementi bilan inglizcha frazeologik birliklari - 291.

Ushbu ishda ularni Kunin tasnifiga ko'ra ajratishga harakat qilgan. U frazeologik birlikning katta-kichikligiga qarab vazifasini ochib beruvchi tarkibiy-semantik tasnifni ishlab chiqqan.

Narsa, harakat va sifatlarni (xususiyatlarni) bildiruvchi ma'lum bir tushunchani ifodalovchi nominativ frazeologik birliklar.

Ular bo'lishi mumkin: Otlashgan frazeologik birliklar:

Bu erda o'zbek tilidagi 4 ta frazeologik birliklar va mos ravishda 118 ta ingliz frazeologik birliklari aniqlandi.

Masalan:

O'lganning ustiga ko'mmoq; o'llganning ustiga tepmoq; Dead sleep; Dead sea apple; Dead line; The morning of life; The afternoon of life; Still life, etc.

Sifatdosh frazeologik birliklar: Bu guruhda o'zbek frazeologik birliklar topilmadi va 17 ingliz frazeologik birliklari topilgan.

Masalan: *Dead as a doornail; Sick to death; As large as life, etc.*

Ravishdosh frazeologik birliklar: (2 ta o'zbekcha frazeologik birliklar va 8 ta inglizcha frazeologik birliklar topildi):

Sazosini o'ldirmaslik; o'lasi bo'lmoq; Never say die; Worse than death; Still as death; Anything for quiet life; For dear life; As much as one's life is worth.

Nominativ- Kommunikativ frazeologik birliklar (bu sinfga mansub frazeologik birliklar og'zaki). 5 o'zbek va 219 ingliz frazeologik birliklari topildi:

Achiq hayot; o'lim to'shagi; o'lign tashlamoq; Dice with death; Pay for a dead horse; Die with laughter; Live from hand to mouth; Live in clover; Give a new lease of life; To lead a fast life, etc.

Intereksion frazeologik birliklar (hissiyot va his-tuyg'ularni ifodalovchilar): (bu erda o'zbek frazeologik birliklari topilmadi va 29 ingliz frazeologik birliklari topilgan):

Drop dead! Do or die! Not on your life! Such is life! Your money or your life!

Kommunikativ frazeologik birliklar (oddiy, murakkab yoki qo'shma gaplarning tuzilishiga ega bo'lganlar. A.V.Kunin kommunikativ frazeologik birliklarning ikki turini ajratib ko'rsatadi: maqol va maqollar). Maqollar va matallardan misol qilib oladigan bo'lsak. Ingliz va o'zbek tillarida "hayot"

va “olim” ni ifodalovchi elementlari bor maqol va matallarni juda ko'plab uchratish mumkin. Masalan:

Uyquning tinchi yaxshi, O'limning — kechi; O'lim shoh-u gadoga barobar; O'lim — haq, meros — halol; Hayot tinch bo'lsa go'zal; Ehtiyotkorlik va jasorat hayot qalqonidir; Cowards die many times, the brave but once; Life is not a bed of roses; Art is long, life is short; When Queen Anne was alive, etc

Ushbu maqolada, frazeologik birlik - bu to'liq yoki qisman ko'chma ma'no va koordinatali yoki bo'ysunuvchi so'z birikmalarining, sodda yoki murakkab jumlaning barqaror sintaktik tuzilishiga ega so'z birikmasi ekanligi ko'satib berildi. Frazeologiya tilning ajralmas qismi sifatida hali ham murakkab va fanlararo tadqiqotlarni talab qiladi, unlardan turli gumanitar va ijtimoiy fanlar ko'p usullari tomonidan foydalanib kelmoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arnold, I. (1966) The English Word.- Moscow: Prosveshcheniye
2. Fernando, Ch.(1996) Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press
3. Ginzburg, R.S. (1966) A Course in Modern English Lexicology. –Moscow: Higher School Publishing House
4. Кунин, А.В. (1970) Английская фразеология. Теоретический курс. – Москва: Высшая школа
5. Амосова, Н. Н. (1963) Основы английской фразеологии. – Ленинград: Наука
6. Veisbergs, A. (1999) Idioms in Latvian. Riga: University of Latvia
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент, 1966.
8. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционалуслужий хусусиятлари. –Тошкент, 1993.
9. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. –Тошкент, 1999.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент, 1992.

UO'K 654.19:050:808.9 (575.1)

RADIOBOSHLOVCHI: KOMMUNIKATIV STRATEGIYA VA NUTQIY TAKTIKA

N.Boltayev, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek radiokanallari boshlovchilarining kommunikativ strategiyalari va nutqiy taktikalarini, o'ziga hosliklarini, umumiy xato va kamchiliklarini, shuningdek, tinglovchilarning radioboshlovchilarga munosabatlarini o'rganish uchun o'tkazilgan so'rovnom natijalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *radio, radioboshlovchi, nutq, muloqot, so'rovnom.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы результаты опроса, проведенного для изучения коммуникативных стратегий и речевой тактики, особенностей, общих ошибок и упущений ведущих узбекских радиоканалов, а также отношения слушателей к радиоведущим.*

Ключевые слова: *Радио, радиоведущий, речь, общение, опрос.*

Abstract. *This article analyzes the results of a survey conducted to study the communicative strategies and speech tactics of the presenters of Uzbek radio channels, their self-esteem, general errors and shortcomings, as well as the attitude of listeners to radio hosts.*

Keywords: *radio, radio host, speech, communication, questionnaire*

“Radioning qudrati hammaga ma'lum va bu haqda ko'p to'xtalish shart emas. Men hozir biz nafas olayotgan va bizni o'rab turgan atmosfera – jismoniy va ruhiy atmosfera nimalarga aylanib qolayotganligi borasida ayrim umumiy xulosalarni ayta olaman, xolos. Aslida istiqbolda radioning kuchayishi bilan hamohang ravishda ... butun insoniyat bilan aloqa doirasi yanada kengayib boradi... Radio keng qo'llanilayotgan sharoitda rivojlanish juda katta ko'lamda yanada ilgarilab ketadi” [3], degan edi A.V.Lunacharskiy.

Bu so'zlar bundan 35 yil ilgari yozilgan. Biroq, nazarimizda, A.V.Lunacharskiy radiofirlarining bugungi darajadagi rivojini, tinglovchi va boshlovchi o'rtasidagi bu qadar mustahkam aloqani hayoliga ham keltirmagan bo'lsa kerak. Radio rivojlanish bosqichlarida jonli so'zning bevosita kutilgan natijani berishi o'z isbotini topdi. “... Psixologlar ayni bir matnni turli odamlar o'qib, turlicha tushunishini, biroq gapirayotgan odam o'sha matnning asl mohiyatini

hammaga birdek tushuntirib bera olishini isbotlashgan” [3]. Bevosita muloqotning psixologik ta'siri, qiziqish va ishonch uyg'ota olishi zahirida radioboshlovchining kommunikativ strategiyalari va nutqiy taktikalari shakllangan.

Biz o'zbek radiokanallari boshlovchilarining kommunikativ strategiyalari va nutqiy taktikalarini, o'ziga hosliklari va qadrlanadigan hislatlarini, umumiy xato va kamchiliklarini, shuningdek, tinglovchilarning radioboshlovchilarga munosabatlarini, eng yaxshi boshlovchilarni o'rganish uchun internet sahifalariga so'rovnoma [5] joylagan edik. Unda turli kasb, turli yoshga mansub tinglovchilar qatlami ishtirok etgan. Savollar ixtiyoriy javob berishga mo'ljallanganligidan respondentlarda qiyinchilik paydo qilmagan.

So'rovnomamizga internet orqali 106 ta javob oldik. Bundan tashqari, yana 150 ta yozma byulleten tarqatdik. Jami javoblar soni 250 taga yetdi.

So'rovnomada qatnashganlarning 66 foizi- erkak, 34 foizi – ayol. Ya'ni 165 ayol va 85 erkak. Yoshlari bir-biridan keskin farq qiladi. Biz yosh tafovutlarini 17dan 70 gacha bo'ldi, deb taxmin qilgan edik. Biroq, radiotinglovchilar orasida 16 yoshgacha bo'lganlar, 70dan oshganlar ham mavjudligini bildik. Bu radiokanallarda bolalar uchun ham, keksalar uchun ham eshittirishlar borligi, kichik yoshdagi boshlovchilar mavjudligi bilan izohlanadi. Javob berganlarning 8 foizi (20 kishi) 7-15 yosh oralig'ida, 61 foizi (152 kishi) 16-34 yosh oralig'ida, 20 foizi (50 kishi) 35-45 yosh oralig'ida, 5 foizi (13 kishi) 46-60 yosh oralig'ida, 6 foizi (16 kishi) 61-70 va undan yuqori yoshda.

So'rovnomaga jurnalistlar, pedagoglar, talabalar, haydovchilar, pensionerlar ko'proq munosabat bildirgan. Ularning qaysi vaqtlarda radio eshittirishini bilish “pryam taym” vaqtlarni aniqlashga ham xizmat qiladi. Ma'lum bo'lishicha, respondentlarning 51 foizi kunduzgi, 29 foizi ertalabki, 19 foizi kechqurungi dasturlarning muhlisi ekan. Faqat 1 foiz respondent “Radio nima u” deya, istehzoli savol orqali o'zlarining radioeshittirishlaridan ko'ngillari to'ymasligini bayon qilgan. Aynan mana shu 1 foiz radioboshlovchilarni yanada faolroq bo'lishga, shablonlardan, taqlidlardan qochib, yangi-yangi g'oyalarni izlashga undaydi.

O'zingizga zarur radiokanalni izlab topasizmi yoki radiopriyomnik qaysi kanalga sozlangan bo'lsa, shuni eshitaverasizmi, deyilgan savolga 57 foiz respondent “izlab topaman”, 23 foizi “ikkalasi ham” va 20 foizi “farqi yo'q” degan javobni bildirishgan. Respondentlardan bittasi radioto'lqinni kayfiyatimga qarab tanlayman, deya fikr bildirgan.

Qaysi radiokanalni eshitasiz, degan savolimizga “O'zbekiston”, “Yoshlar”, “Vodiy sadosi”, “Oriyat Dono” radiokanallari ilova qilingan va o'zi ma'qul ko'rgan radiokanal nomini yozish imkoni berilgan edi. Javoblar biz kutmagan natijani berdi. Ya'ni eng eshitimli radiokanallar ro'yxatiga 22% bilan “Hamroh” avtoradiosi birinchi bo'lib yozildi. Undan keyingi o'rinlarda “Vodiy sadosi” (17%), “Oriyat Dono” (15 %), “Yoshlar” (14 %) va “O'zbekiston” (11%) e'tirof etilgan. Boshqa radiokanallar hammasi birgalikda 21% ko'rsatkichga erishganki, ular orasida hududiy radiokanallar ham bor.

“Tanlagan radioingizning afzal tomonlari nimada?”-deyilgan savolga javoblar ham e'tiborli. “Hamroh” avtoradiosi qiziqarli loyihalari, interaktivligi, xalqonaligi, oddiy va samimiyligi, ma'rifiy yo'nalishdagi eshittirishlari, SMS xabarnomalarida ayni daqiqada asosiy yo'llarning holati haqidagi ma'lumotlari, ayniqsa boshlovchilarining pozitiv fikrlashlari ma'qul kelishi e'tirof etilgan.

“Vodiy sadosi” radiosining xit qo'shiqlarga, zamonaviy musiqalarga boyligi bilan ajralib turishi, yangi premyeralarni birinchilardan bo'lib taqdim etishga intilishlari yoqar ekan. “Oriyat-dono” radiosining quvnoq va qiziqarli, interaktiv hamda ma'naviy-ma'rifiy dasturlari yaxshiligi, boshlovchilarining samimiy va professionalligi qayd qilingan.

“Yoshlar” radiokanalining samimiyligi, informatsiyaga boyligi, foydali ma'lumotlarining o'ziga hosligi, ko'ngilga yaqin taronalar berishi, “O'zbekiston” radiokanalining esa jiddiy, mulohazali mavzularni ko'tarib chiqishi aytilgan. Shuningdek, “Mahalla” radiokanalining milliy musiqalarga boyligi, “Ruxsot” radiosida radioo'yinlar yaxshi berilishi, Andijon radiosidan yangraydigan qo'shiqlarning did bilan tanlanishi, dasturlarining qiziqarliligi, Farg'ona FM radiosining kommunikativ va rekreativ ekanligi tan olingan.

Axborot tarqatish, ishonitirish, ilhomlantirish va rag'batlantirishni o'z oldiga aniq maqsad qilib olgan radioboshlovchi nutqiy taktikalari bilan muloqotdoshga nisbatan hamma vaqt do'stona va

e'tiborli munosabatda bo'lishga, uning kayfiyatini tushirmaslikka, aksincha ko'tarishga, shuningdek, muhokamaga qo'yilgan mavzuga faol aralashish imkonini berishga harakat qiladi. So'rovnoma e'tirof etilgan radiokanallarning boshlovchilari radioo'yinlarni, interaktiv dasturlarni tinglovchiga kayfiyat bera oladigan darajada saviyali o'tkazishlari, kuy-qo'shiqlarining turlichaligi, axborot berish uslublari har xil ekanligiga qaramasdan barchasi tinglovchilarning dam olishi, fikrlashga yo'naltirilganligi tan olingan.

Qaysi radioboshlovchilar sizga ma'qul, deya qo'yilgan savolga eng ko'p qayd etilgan boshlovchilarini birinchi o'ntalikka joyladik. Bu guruh boshiga "Yoshlar" radiokanali boshlovchisi Hilola Sodiq qizining (18) ismi yozildi. Uning ochiq ko'ngilligi, shirinsuxanligi, topqirligi, samimiyati, tinglovchi bilan muomalasi respondentlarga juda ma'qul kelar ekan. "Hamroh" radiokanalining boshlovchisi Qunduz Abdullayeva (16) samimiyati, kamtarligi, pozitiv fikrlashi bilan e'tibor qozongan. "Vodiy sadosi" radiokanalining boshlovchisi Feruzabonu Abdurahmonova ham (16) samimiyati, ravon nutqi va chiroyli talaffuzi bilan e'tirofga sazovor bo'lgan. "O'zbekiston" radiokanali boshlovchisi Navfalbek Boltayev, "Hamroh" radiokanalining boshlovchisi Shirin G'ofurova, "Yoshlar" radiokanalining boshlovchilari Feruza Umrzoqova, Feruza Bahromova, "Vodiy sadosi" boshlovchisi Ozod Ravshan, "Oriyat dono" boshlovchisi Bahodir Mag'diyevlar ham samimiyati, bilimi, so'zga boyligi, nutqining ravonligi bilan mashhur ekanlar.

Nutq radiokommunikatsiyaning yagona omilidir. Ko'p hollarda boshlovchi-tinglovchi tarzda amalga oshiriluvchi nutqning muvaffaqiyatli amalga oshishiga insonning ruhiy holati jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Bu o'rinda xatti-harakatlarni shakllantiruvchi 3 ta muhim omil bor, deb hisoblaymiz. Avvalo, muloqot kontekstida fikrni qabul qiluvchini tushunish va baholashga xizmat qiluvchi idrok zarur. U suhbatning samaradorligi va qulayligini ta'minlaydi. Ikkinchi omil-hissiyot natijasida muloqot ijobiy yoki salbiy tus oladi. Suhbatdoshning kayfiyatini, xarakterini aniqlashda uchinchi omil – tajriba yordamga keladi. Aynan uchinchi omil, shuningdek, yetuklik boshlovchini omma muhabbatini qozonishga, tinglovchi uning so'zini haqiqat sifatida qabul qilishiga xizmat qiladi.

Bu o'rinda boshlovchining yoshiga e'tibor berish lozim. Chunki, yosh boshlovchilar quvnoqlikka moyil bo'lishadi. Fikrimizga Qunduz Abdullayeva, Feruza Umrzoqovalarning efirdagi muloqotlari yorqin misoldir. O'ziga hos salobat, gapirish uslubiga ega Bahodir Mag'diyev kabi tajribali erkak boshlovchilar efirda hosil bo'lgan hissiyotlarini tezda unutib yuborishgan holda, H.Boltayeva, F. Abdurahmonova kabi ham hayotiy, ham professional tajribaga ega ayol boshlovchilar ayni ana shunday hissiyotlarni qiyinchilik bilan tark etishadi.

Respondentlar e'tirof etgan radioboshlovchilar orasida Dilmurod G'ulomov, Baxtiyor Mavlonov, Hayrulla Hamidov, Dilxumor Hosiljonova, Dilxumor Abdullayeva, Miraziz Mirzahmedov, Zulfiya Fayzulayeva, Sardorbek Otajonov, Azamat Oxundiy, Ziyovuddin Ahmadjonov, Avazbek Egamberdiyev, Dilfuza Jalolova, Bobur Akmalov, Akmal Mirzo, Ra'no Alimova, Umidaxon Sotvoldiyeva, Gulzoda Kamolova, Qodirbek Usmonov, Gulmira Odiljonovalar ham bor.

Ma'lumki, aql va bilim boshlovchining intellektual darajasini anglatadi. Aynan mana shu jihat boshlovchini tinglovchi nazdidagi nufuzli shaxsga aylantira oladi. Aynan ana shunday boshlovchining tinglovchilarga ta'siri kuchli bo'ladi va uning efirlari intizorlik bilan kutiladi.

Tinglovchilar radioboshlovchilarning shevalarni, jargonlarni faqat zarur paytdagina qo'llashlari mumkinligini, nutqdagi chaynalish, so'zlarni o'rinsiz qo'llash, qaytariq, bemaqsad "valaqlash" boshqa radiokanalga o'tib ketishga sabab bo'lishini bildirishgan.

Dialogga asoslangan muloqotning murakkabligi shundaki, uni oldindan barcha tavsiflolar bilan rejalashtirish mutlaqo mumkin emas. Chunki, muloqotdoshning nutqiy xarakteri noma'lum va suhbatning qaysi bosqichida kutilmagan holat paydo bo'lishini bilish qiyin. Nazarimizda nutqning turli xil taktikalarini mohirona ishlatish, suhbatdosh holatini tezda anglagan holda yo'nalish olish bilangina samarali muloqot yaratish mumkin.

Jonli efirda radiomuloqotlarning kanal formatiga asoslangan holda samarali o'tishi boshlovchi mahoratiga bog'liqligini rus olimlari ham tasdiqlaydi: "Bu radioaloqaning kommunikativ idealini shakllantirishdek muhim komponentni o'rganish muhimligini belgilaydi" [2].

Darhaqiqat, muloqotga asoslangan dastur davomida o'rtaga tashlangan oddiygina savol ham tinglovchilarning qizg'in munozaralariga sabab bo'lishi mumkin. Bu radioboshlovchining nutqiy taktikasi bilan, savolga qanday hissiy bo'yoqlar yuklagani bilan bog'liq. Agar radioboshlovchi o'z ishining ustasi bo'lsa, suhbat mavzusidan qat'iy nazar dasturning mantiqiy rivojlanishini ta'minlay oladi. Eng muhimi suhbatni "aylantirib", cho'zib o'tirishni o'ziga ep ko'rmaydi. Biroq, mavzu biroz murakkab bo'lsa, unda "turli tushuntirishlar, takrorlar, qo'shimcha ma'lumotlar suhbat jarayoniga o'ziga hos muvaffaqiyat olib kelishi mumkin" [2].

Ta'kidlash joiz, so'rovnomada bildirilgan fikrlar mutloq haqiqat emas. Chunki, so'rovnomada sanab o'tilgan sifatlar ma'lum bir guruhning sub'ektiv qarashlaridir. Qolaversa, bu fikrlar muntazam ravishda o'zgarib, shakllanib turadi. Nutq esa har bir radioboshlovchida o'ziga hos va xarakterining ajratib bo'lmaydigan bir qismidir. Shunday bo'lsada, boshlovchilar nutqlari orasida ma'lum o'xshashliklar uchrab turadi.

Boshlovchi muntazam ravishda o'zlarini nazorat qilib borishlari kerak. Nazorat boshlovchiga kamchiliklarini to'g'rilash, to'ldirish, qaysi auditoriya qanday uslubni yaxshi qabul qilishini aniq belgilab olish uchun xizmat qiladi. So'rovnomadan ayon bo'ladiki, tan olingan va eng ko'p ovoz olgan boshlovchilardagi samimiyat, tinglovchiga nisbatan hurmat va muomala madaniyati eng ko'p qadrlanadigan hislatlardandir.

G.Mel'nik shaxsiy qiziqish aks etgan muloqot samarali kechadi va buning uchun "Mening fikrimga qo'shilasizmi?", "Sizningcha qanday?", "Sizda shunday imkon bormi?" kabi jumlar tinglovchini verbal faollikka undaydi, deb hisoblaydi [1]. Nazarimizda, bundan tashqari yana hurmat, samimiyatni aks ettiruvchi "Ma'lumot bersangiz, yaxshi bo'lardi", "Shunga aniqlik kiritishda yordam berasiz, deb umid qilaman" kabi jumladan tashqari yana tinglovchining ismiga "jon", "xon" kabi erkalashlarni qo'shish ham muloqotning samarali kechishiga hissa qo'shadi.

Tadqiqotlarimiz davomida to'g'ridan-to'g'ri efirga uzatiladigan va muloqotga asoslangan dasturlarning efir matni va taqdimoti o'rtasida keskin farq borligi, so'zlashuv uslubi ustunlikka egaligi ayon bo'ldi. Asosan ko'ngilochar, dam olish dasturlarida ommaviy og'zaki nutqning elementlari ko'p qo'llaniladi. Bu og'zaki medianutqda yangi strategiyalar shakllana boshlaganligini bildiradi. Eng yomoni, shablon so'zlar-"qolip"lar yuzaga kelganligidir. Gohida yangicha uslub topishga intilish xatoliklarga ham sabab bo'lgan. Masalan: "Hurmatli azizlar", "Qo'shiq jarang sochadi", "Ajoyib tarzda" kabi.

Bu borada O.Sharofuddinovning quyidagi fikrlari juda ham o'rinlidir: "...Afsuski, amaliyotda biz ko'p hollarda tilimizga bepisand qarashni ko'ramiz. Gapirganda yoki yozganda o'zimizni nazorat qilmaymiz. O'zimizning tilimizni o'zimiz his qilmaymiz, uning ichki ohanglariga quloq tutib ko'rmaymiz, balki jilovi ustiga tashlab qo'yilgan otday maysasi ko'proq ko'ringan o'tloqqa kirib ketaveramiz" [4].

Aloqa strategiyasi nutq taktikasi yordamida amalga oshiriladi. Biroq, tinglovchilarning turli vaziyatlarda radio eshitishlarini hisobga oladigan bo'lsak, muloqot vaqtida aynan nutq taktikasi yordamga keladi. Tinglovchining biriga qilingan muomala, ikkinchisiga to'g'ri kelmasligi mumkin. Ayniqsa, radioeshittirishlar o'zining funktsiyalarini biroz o'zgartirgan, ko'proq erkin gapirishga yo'l ochilgan va ko'ngilochar dasturlarga ko'proq ahamiyat berilayotgan hozirgi davrda.

G.Mel'nik suhbatdoshga ta'sir qilishning "fikrlashni dasturlash", "ikkilanish holatini yaratish", "ataylab yolg'on fikrni kiritish", "bilimni aniqlab olish uchun yashirin ma'lumotlardan foydalanish", "ezgu qadriyatlarga murojaat qilish", "qisman o'xshashlik", "obrazli vositalar"dan foydalanish samarali usul ekanligini qayd etadi [3].

Bizning nazarimizda o'zbek radiokanallarida ta'sir qilishning "ruhiyatidan kelib chiqish", "hamiyatga tegish", "shaxsiga qiziqilayotganni bildirish" kabi harakatlar ham borki, bu taktikalar ham suhbatdosh bilan samarali muloqotni ta'minlay oladi. "Ruhiyatdan kelib chiqish" taktikasida boshlovchi efirga ulangan tinglovchining yoki studiya mehmonining kayfiyatiga, ovozig, intonatsiyasiga e'tibor beradi: "Nega kayfiyatingiz past, nima bo'ldi?" yoki aksincha "Kayfiyatlar zo'r-ku, yaxshi yangiliklar borgan o'xshaydi". Gohida shaxsiga qiziqish oqibatida o'ylanmay berilgan savol aks ta'sir berib qo'yishi mumkin. Fikrimizga 2023 yilning 24 may kuni "Oriyat dono"

radiokanali orqali efirga uzatilgan “Tamanno” dasturidan olingan kichik bir lavha asos bo‘la oladi. Boshlovchi Muhlis Xo‘jayeva telejurnalist Shoxsanam Karimbekova bilan muloqot qilyapti.

M.Xo‘jayeva – Siz eringizga qachon vaqt ajratasiz?

Sh.Karimbekova – A? (ikkalasi ham kuladi).

To‘g‘ri, bu savoldan keyin ko‘pchilik javobni yanada e‘tiborliroq bo‘lib tinglay boshlaydi. Biroq...

“Hamiyatga tegish” taktikasiga 16 may kuni “Oriyat dono” radiokanali orqali efirga uzatilgan muloqotdan misol keltirish mumkin. O‘sha kunlari mamlakatimizda “Oltin qalam” Xalqaro tanlovi bo‘lib o‘tgan va aynan shu radioning boshlovchisi Sanjar ikkinchi o‘ringa loyiq topilgan va suhbatdosh sifatida ishtirok etayotgan edi. Dastur nomiga kelayotgan SMSlarni ko‘zdan kechirgan Maftuna Ashurovaning “Hamma tabriklar sizga ekanda”, degan luqmasi xuddi istehzo bilan aytilayotgandek tasavvur paydo qildi. Biroq, ana shundan keyin biroz tortinayotgan Sanjar “ochilib” ketdi.

Radio nutqining o‘ziga xos xususiyati shundaki, radio boshlovchi mutlaqo notanish odamlar-katta auditoriyaga yuzlanadi. Tashqi tuzilishi, xarakteridan mutlaqo bexabar holda xuddi yaqinidek, do‘stidek muomala qilishni salom-alikdan boshlaydi. Bu bilan u mentallitetga hos xulq-atvor me‘yorlarini, odob-ahloq qoidalarini o‘zlashtirganligini namoyish etadi. Ommaviy radioaloqadan foydalanayotgan boshlovchi bunday murojaat orqali potentsial auditoriyaga imkon qadar to‘liq erishish istagini ham amalga oshiradi. Shu maqsadda nafaqat an‘anaviy so‘zlar, manziratlar ishlatiladi, balki haqiqiy, jonli muloqot jarayoni yaratiladi.

Radioboshlovchi go‘zal odob-axloqi bilan doimiy tinglovchilarni yo‘qotmagan holda yangi muhlislarni ham jalb qilgan holda radiokanal reytingini ham oshira oladi. Shu tariqa har bir tinglovchi bilan kommunikativ yaqinlashish strategiyasi yaratiladi. Undagi o‘ziga xoslikka intilishi muomaladan chiqib borayotgan so‘zlarni ishlatishda ham ko‘rinadi: “Sizni tark etishga ruxsat berasizlar”, “Xonimlar va janoblar” kabi.

Bevosita suhbat jarayonlarida agar katta bo‘lsa, uning ismiga “opa”, “aka” kabi hurmat ma‘nosidagi, agar kichik bo‘lsa “jon”, “xon”, “bek” kabi erkalovchi so‘zlar, hurmatni bildirish uchun “lar” qo‘shimchasi (keldi-keldilar, aytdi –aytdilar kabi) qo‘shiladi. Radio efirlarida chet so‘zlar kam uchrasada, mentalitetimizga hos bo‘lmagan “wow” kabi ohanglar allaqachon kirib kelgan. Bu ohanglar ko‘ngilochar, dam olish hamda sport dasturlarida ko‘proq uchraydi.

Boshlovchilar “Hurmat bilan sizning ...”, “Biz bilan birga bo‘ling” kabi mulozamatlarni aytmaganlari ma‘qul. To‘g‘ri, boshqa tillarda bu mulozamatlar yaxshi qabul qilinadi. Biroq, o‘zbekona talqinda so‘z o‘yinlari, askiyalarga mavzu bo‘lishi aniq.

Tilni va til qoidalarini, nutq madaniyatini yaxshi o‘zlashtirib olish, o‘z uslubiga ega bo‘lish muloqot kompetentligiga kirar ekan, biz bu o‘rinda har bir radioboshlovchining O‘zbekiston xalq qahramoni Ozod Sharofuddinovning “Biz - insonlarmiz, inson bo‘lganda ham, oliy insonlarmiz. Oliy inson ... nima deyish kerakligini emas, nima demaslik kerakligini ham bilishi lozim,” [4] degan fikrlarini dasturil amal qilib olishlarini istar edik. Chunki, u “Mutaxassislarimizning intellektual darajasini ko‘tarish kerak. “... Bizga o‘zining yuksak saviyasi bilan xalqni ortidan ergashtira oladigan, unda yuksak sifatlar va fazilatlar shakllanishiga yo‘l ochadigan, o‘zini teranroq tanishga, bu borada yuksaklikka ko‘tarilishga va butun hayotini shu yuksaklik o‘lchamlari bilan qayta qurib chiqishga safarbar qiladigan ... lar kerak. Bunday yuksak intellektual saviyaga erishmoq uchun bugun ko‘pgina sharoit bor – faqat bu sohaga qadam qo‘yayotgan yoshlarimiz maqsad yo‘lida astoydil bel bog‘lasalar kifoya,” [4,290] deya orzu qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мельник Г. Общение в журналистике: секреты мастерства. 2-е изд., перераб. - СПб.: Питер, 2008. – 235 с.
2. Мурзина О.В., Карпов Э.С. Радиожурналистика. Учебное пособие – М.: ФГБОУ ВО РГУ им. А.Н. Косыгина, 2021. - 119 с.
3. Телевидение вчера, сегодня, завтра’88 /сост. Л.П. Орлова Москва. Изд. “Искусство”, 1988. - 266 с.
4. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. - Т.: Маънавият, 2004. – 528 бет.
- 5.

<https://docs.google.com/spreadsheets/u/0/d/1tFTW5LxhxOJpEjnCVqV7SRig0Adz4wzPb8Zs5fRu4I/htmlview#gid=1196904632>.

OLFAKTORLIKNING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

M.M.Burxanova, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada hid sezgisi, uning kelib chiqishi, aniq, tabiiy va gumanitar fanlar doirasida o'rganilishi haqida so'z boradi. Hid sezgisining tilshunoslikka kirib kelishi, hidga asoslangan xotiraning kognitiv jarayon bilan bog'liqligi badiiy materiallar asosida tahlilga torilgan.

Kalit so'zlar: olfaktorlik, hid sezgisi, xotira, tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье говорится об обонянии, его происхождении и изучении в рамках конкретных, естественных и гуманитарных наук. На основе художественных материалов проанализировано введение обоняния в языкознание, связь обонятельной памяти с познавательным процессом.

Ключевые слова: обоняние, обоняние, память, Лингвистика.

Abstract. This article talks about the sense of smell, its origin, and its study within the framework of concrete, natural and humanitarian sciences. The introduction of the sense of smell into linguistics, the connection of smell-based memory with the cognitive process was analyzed on the basis of artistic materials.

Keywords: olfactory, sense of smell, memory, linguistics.

Ma'lumki, insoniyat yashar ekan, kundalik hayotida turli-tuman hidlarga duch keladi. Bu hidlarni tasniflash, tasvirlash murakkab jarayon hisoblanadi. Tilshunoslikda bu tasnif va tasvirning ikki ko'rinishi mavjuddir. Birinchisi, hid manbasiga ishora qilishdir. Inson tashqi olamdagi turli xil hidlarning ta'sirini boshdan kechiradi. Ularni idrok etishi natijasida hidlar haqidagi o'z tushunchalarini verbal vositalar orqali ifodalaydi. Buni olfaktor nazariya sohasida olib borilgan tadqiqotlar ko'rsatadi. Platon va Aristotel hidlar tasnifi murakkab jarayon ekanligini ta'kidlaganlar. Ayni paytda Platon hidlarni yoqimli va yoqimsizlarga bo'lish mumkinligini aytib o'tadi. Bu holatni hidlarga berilayotgan aksiologik bahoning dastlabki ko'rinishlari sifatida qabul qilish mumkin. Ammo ularga nom berishda, tasniflashda tayanadigan elementar leksik birliklar mavjud emasdi. Aslida, hidlarning nomlari hidli moddalarning nomlaridan kelib chiqadi. Demak, bizning ixtiyorimizda qancha ko'p hidli moddalar bo'lsa, bu nomlar shunchalik ko'p bo'ladi. Yevropa tillari oilasiga kiruvchi tay-manik va yukatesk-manik tillarida hidlar uchun universal so'zlar mavjudligi ta'kidlanadi. Yukatesk-maya tillarida barglar, ayollar, pichoq arqonlar bir xil hidga ega yekanligi ko'rsatiladi. Avstroosiyo oilasiga mansub va tog'li Taylandda yashab, ovchilik bilan shug'ullanuvchi xalq so'zlashadigan manik tilida hidlar uchun 15 ga yaqin atamalar mavjud. Maniklar nuqtayi nazaridan, sovun, yuvish jarayoni, kiyim-kechak, quyosh va suyuq dorilar bir xil hidga yega. Yana bir misol sifatida Mato Grosso shtatida istiqomat qiluvchi braziliyalik Suya hindularining tilini ko'rsatish mumkin. Suyalar orasida barcha odamlar, hayvonlar va o'simliklar qanday hidga tegishli ekanligiga qarab to'rt guruhga bo'linadi. Suya kuchli, o'tkir, zaif, yoqimli va chirigan hidlarni ajratib turadi. Bu hidlar jinsi, yoshi va ijtimoiy mavqeiga qarab odamlarga tegishlidir. Umumiy prinsipni quyidagicha shakllantirish mumkin: maqom qanchalik baland bo'lsa, hid kamroq seziladi. Voyaga yetgan erkaklar Suya jamiyatida yeng yuqori maqomga ega, shunga ko'ra ular hech narsani hidlamaydi. Ayollar va bolalar esa pastroq maqomga yega: ular ma'lum ma'noda madaniyatdan uzoqroq va xavfli tabiat olamiga yaqin. Ya'ni, Suya jamiyatidagi madaniyat va ijtimoiylik darajasi hid (hid sezgisi) ga ekvivalent bo'la oladi. Bu misollar orqali shuni ko'rish mumkinki, hid sezgisi insoniyatning yashash tarzi bilan chambarchas bogliq bo'lgan jarayondir. Demak, odamlar qadimgi davrlardan hidlarning ahamiyati, uning inson hayotidagi roli kabi masalalarga qiziqib kelgan. Ibtidoiy jamoa tuzumidan to XX asrga qadar insoniyat visual va audial sezgilar muammosiga ko'p e'tibor qaratadi. Natijada hid sezgisi jamiyat e'tiboridan chetda qolib ketadi. 1980-yillarga kelib bu masala tadqiqotchilar nazariga tushib hid sezgisi, uning aniq, gumanitar va tabiiy fanlar doirasidagi ahamiyati o'rganila boshlandi. Ch.Darvin "Insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlanish" kitobida hid hissi ko'plab sutemizuvchilar uchun juda muhim ekanligini ta'kidlaydi. Odam tik yurishni o'rganishi bilan hid hissini rivojlantirish va uning ma'lumotlariga tayanish imkoniyatini yo'qotdi. Shuning uchun

insonning hid hissi ma'lum muddat ibtidoiy va ahamiyasiz darajada qoldi. Zamon rivojlana borishi bilan biologiya, psixologiya va kognitiv fanlar bu borada birlashdilar. Inson burnining imkoniyatlari itnikiga nisbatan kichik bo'lsa-da, odamlar turli vaziyatlarda hidlarni tasniflash uchun hid sezgisidan foydalanadilar. Biz hidlar haqida gapirar ekanmiz, uning o'tmishga ishora qilish, yodga solish qobiliyatiga alohida to'xtalishimiz zarur. D.P.Yekimenkova badiiy matndagi hid bilan bog'liq adabiy epizodlar haqida: "...insonning hid bilish qobiliyati hid fenomeni bilan bog'liq voqealarni esga soladi" – degan edi. U hidga asoslangan peyzaj, hidga asoslangan xotira" kabi terminlarni qo'llaydi. Olimaning ta'kidlashicha, A.S.Pushkin asarlari uchun atirgul, I.S.Turgenov ijodi uchun jasmin, I.A.Bunin poetikasi uchun esa olma va asal hidlari dominant struktura [1, 100] sanaladi. O'zbek adabiyotida hid bilan sezgisi S.Ahmad, G'.G'ulom, U. Hamdam asarlarida yaqqol ko'zga tashalanadi. Masalan:

Hamma o'z ishiga qarab ketdi. Hamma ketdi-yu, Ikromjon bolaga alahsib o'tiraverdi. Oxiri Dildor kelib bolani oldi.

–Amaki, bera qoling, sizni charchatib qo'yadi. Buvasiga o'rganib qolgan-da, ishga ketganimda dadam bilan qoladi. Soqoli bor kishini ko'rsa, o'zini otaveradi.

Dildor uni olib ketayotibdi hamki, u kallasini qiyshaytirib Ikromjonga qarab qiyqiradi. U har qiyqirganda lablaridan so'lak oqib, og'zi bir tarafga qiyshayib ketadi.

Ikromjon to'nini tuzatmoqchi bo'lgan edi, ko'pdan unutilgan, ammo qadrdon bir hid dimog'iga urildi.

Bu ona suti, murg'ak bola hidi edi. Bu hid yasharib kelayotgan olam, otayotgan tong, erta ko'klamda qirdan keladigan iliq shabada, yangi novda qo'ygan tol po'stlog'i, tosh urilib tutashayotgan suv to'zoni, yomg'irdan keyin charaqlagan oftob hidiga o'xshardi.

Ikromjon bir dam ko'zlarini yumdi-yu, huzur qilib nafas oldi (Said Ahmad, "Ufq", 439-b.).

Badiiy matnda yozuvchi bunday vositalardan foydalanar ekan, kitobxon tasavvurida "hidga asoslangan xotira" esga tushadi. Hid ifodalovchi vositalar muloqot ishtirokchilari hayotida avval ro'y bergan voqealarni eslatadi. Ilmiy tilda ana shu voqealar bilan bog'liq hudud olfaktor makon deb ham nomlanadi. Olfaktor sistemaga xos makon tushunchasi ilmiy manbalarda quyidagicha izohlanadi: "...hid taralayotgan buyum, shaxs manbasidan hidni his qilayotgan shaxsga qadar bo'lgan chegara hidga xos olfaktor makon deb hisoblanadi. Shuning uchun ham har qanday hid doirasida olfaktor makon chegarasi differentsiatsiyalanadi" [2, 18]. Ilmiy tilda ana shu voqealar bilan bog'liq hudud olfaktor makon deb ham nomlanadi.

Noverbal vositalar lingvopoetikasi ularning deytik funksiyalarida ko'zga tashlanadi. Bu haqda deysis sistemasiga oid tadqiqotlarda ham fikrlar bildiriladi. "Ko'p yillar davomida tilshunoslikda deytik birliklar sirasiga asosan ko'rsatish, kishilik olmoshlari, o'rin va payt ravishlari kiritildi. Ammo matnning pragmatik tahlili yuzasidan olib borilgan kuzatishlar asosida deytik birliklarning ifoda vositalari keng ko'lamli va ko'p sathli ekanligi, hatto tilning paralingvistik vositalari orqali ham muloqot jarayonida deytik vazifa bajarilishi aniqlandi" [3,156]. Nafaqat lisoniy ifodalarda, balki olfaktor vositalarda ham aloqa-aralashuv, emotsional-ekspressiv va ishora qilish kabi deytik funksiyalarga xoslanish kuzatiladi. Haqiqatan ham, tilning deytik sistemasi faqat verbal vositalar uchungina xos bo'lib qolmay, ular noverbal strukturaga ham tegishlidir, hatto noverbal deysisning shaxs, makon, temporal kabi turlarini boshqa noverbal ifoda vositalari bilan to'ldirish mumkin. Noverbal "...muloqotda ko'rsatish, ishora qilish funksiyalarini bajaruvchi vositalarni kontekstual "voqelik bilan bog'lash va ularga nisbatan individual munosabat ifodalash" [4,154] natijasida olfaktor deysis hodisasi yuzaga keladi. Kommunikatsiyaning verbal shakli uchun xos bo'lgan deytik sistema, albatta, noverbal ifoda shakllari uchun ham xos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Екименкова Д.П. Чувство обоняния как объект междисциплинарного исследования//известия СПбГЭТУ "ЛЭТИ", № 8/2014. – С. 100.
2. Котенева И.А. Номинация запаха во французском языке. Автореф.дисс. ...канд. филол. наук. – Воронеж, 2006. – С.18.
3. Давлатова Р.Х. Ўзбек тилининг дейктик birliklari Филол.фан.док. ...дисс. Тошкент, 2021.– Б.156.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент. 2008. – Б.154.

COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND TURKMEN DIALECTS

D.A.Chariyeva, teacher, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola o'zbek va turkman lahjalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar bo'yicha turli lingvistik jihatlarni, jumladan fonetika, morfologiya, sintaksis va lug'atni o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, turkman tili, dialektlar, fonetika, morfologiya, sintaksis, lug'at, mintaqaviy tafovutlar, til siyosati.

Аннотация. Целью данной научной статьи является изучение различных лингвистических аспектов, включая фонетику, морфологию, синтаксис и лексику, сходств и различий между узбекским и туркменским диалектами.

Ключевые слова: узбекский язык, туркменский язык, диалекты, фонетика, морфология, синтаксис, лексика, региональные вариации, языковая политика.

Abstract. This scientific article aims to provide of examining various linguistic aspects, including phonetics, morphology, syntax, and vocabulary on the similarities and differences between Uzbek and Turkmen dialects.

Keywords: Uzbek, Turkmen, dialects, phonetics, morphology, syntax, vocabulary, regional variations, language policy.

Introduction. Uzbek and Turkmen are two major Turkic languages in spoken Uzbekistan and Turkmenistan, respectively. These languages have evolved over centuries and have developed distinct dialectal variations across different regions. This article aims to explore and compare the main features of Uzbek and Turkmen dialects, providing an overview of their phonetic, morphological, syntactic, and lexical characteristics.

Phonetics: The phonetic systems of Uzbek and Turkmen dialects exhibit several similarities, such as vowel harmony, consonant clusters, and a rich inventory of vowels and consonants. However, there are also notable differences, particularly in terms of vowel quality and phonetic inventory, which may vary across regional dialects. The phonetic systems of Uzbek and Turkmen dialects share several commonalities, but also exhibit notable differences. Here, we will compare some key features of their phonetic systems with examples:

Vowel Harmony: Both Uzbek and Turkmen dialects employ vowel harmony, where vowels within a word or a morpheme tend to share certain phonetic features. In Uzbek, there are two primary vowel harmony systems: backness harmony and rounding harmony. For example:

- Backness Harmony: "kitob" [kitob] (book) vs. "kutub" [kutub] (books)
- Rounding Harmony: "qora" [qora] (black) vs. "qoraq" [qoraq] (blacks)

Similarly, Turkmen dialects also exhibit vowel harmony. For instance:

- Backness Harmony: "gara" [gara] (black) vs. "garalar" [garalar] (blacks)
- Rounding Harmony: "gök" [gök] (blue) vs. "gökler" [gökler] (blues)

Consonant Clusters: Both Uzbek and Turkmen dialects allow for consonant clusters, where two or more consonants appear consecutively within a word. However, the frequency and types of clusters may vary across regional dialects. Examples include:

- Uzbek: "terma" [terma] (term), "qaytmoq" [qaytmoq] (to return)
- Turkmen: "balyk" [balyk] (fish), "söwda" [söwda] (trade)

Vowel and Consonant Inventory: The vowel and consonant inventories of Uzbek and Turkmen dialects are relatively similar, with some differences in specific phonemes. Both languages possess front, central, and back vowel sounds, as well as various consonants. Examples include:

- Uzbek: "o'qish" [o'qish] (reading), "to'g'ri" [to'g'ri] (straight)
- Turkmen: "okuw" [okuw] (reading), "dogry" [dogru] (straight)

Stress Patterns Both: Uzbek and Turkmen dialects have stress patterns, where certain syllables within a word are emphasized. However, the rules governing stress placement can differ across dialects. For example:

- Uzbek: "universitet" [universitet] (university), "kitoblar" [kitoblar] (books)
- Turkmen: "üniversitet" [yniversitet] (university), "kitaplar" [kitaplar] (books)

It is important to note that these examples represent general trends in the phonetic systems of Uzbek and Turkmen dialects. However, due to the dialectal variations within each language, specific phonetic features may differ among different regions and communities. Further research and analysis are required to fully understand the intricacies of these dialectal variations.

Morphology: The morphological features of Uzbek and Turkmen dialects demonstrate significant similarities, including agglutination, extensive use of suffixes, and complex verbal morphology. However, there are differences in the formation of grammatical categories and the use of specific affixes, reflecting the dialectal variations within each language.

Uzbek and Turkmen are two different Turkic languages that share some similarities in terms of their morphology. Both languages use suffixes to indicate grammatical categories such as tense, case, person, and number. However, there are also some differences between the two languages.

One of the main differences between Uzbek and Turkmen is the use of vowel harmony. Uzbek has a strict vowel harmony system, which means that vowels within a word must match each other in terms of frontness or backness. For example, the suffix "-da" is used to indicate location in Uzbek, and it changes to "-da", "-dä", "-də", or "-de" depending on the vowels in the preceding syllable. In contrast, Turkmen has a more relaxed vowel harmony system, where vowels can mix within a word without following a strict pattern.

Another difference between Uzbek and Turkmen is the use of postpositions. Uzbek uses prepositions to indicate spatial relationships, while Turkmen uses postpositions. For example, in Uzbek, "on the table" is expressed as "stol ustida", where "ustida" is a preposition meaning "on top of". In Turkmen, the same phrase would be expressed as "stolun üstünde", where "üstünde" is a postposition meaning "on top of".

Here are some examples of morphological features in Uzbek and Turkmen:

Example 1: Verb conjugation in Uzbek

Uzbek verb conjugation is relatively simple compared to other Turkic languages. Verbs do not change according to person or number, but they do change according to tense. For example, the verb "kel-" (to come) changes as follows:

Present tense: kelaman (I come), kelasan (you come), keladi (he/she/it comes), kelamiz (we come), kelasiz (you all come), kelalar (they come)

Past tense: kelganman (I came), kelgansan (you came), kelgandi (he/she/it came), kelganmiz (we came), kelgansiz (you all came), kelganlar (they came)

Example 2: Noun declension in Turkmen

Turkmen nouns have six cases: nominative, genitive, dative, accusative, locative, and ablative. The endings of the noun change depending on the case. For example, the noun "kitap" (book) changes as follows:

Nominative: kitap Genitive: kitap-nyň (of the book)

Dative: kitap-a (to the book)

Accusative: kitap-ny (the book)

Locative: kitap-da (in the book)

Ablative: kitap-dan (from the book)

Vocabulary: The lexicons of Uzbek and Turkmen dialects exhibit a considerable degree of similarity due to their shared Turkic origins. However, both languages have also been influenced by contact with other languages, resulting in the presence of loanwords and regional variations in vocabulary.

Dialectal Variations: Both Uzbek and Turkmen dialects display significant regional variations, particularly in rural areas. These variations can be attributed to historical, geographical, and sociolinguistic factors. Understanding these dialectal variations is crucial for language preservation efforts and effective communication within diverse communities. Uzbek has several dialects, including the Tashkent dialect, the Samarkand dialect, and the Bukhara dialect. These dialects differ in their pronunciation, vocabulary, and grammar. For example, the Tashkent dialect is known for its

use of Russian loanwords, while the Bukhara dialect has preserved many archaic features of the Uzbek language. Similarly, Turkmen also has several dialects, including the Teke dialect, the Yomut dialect, and the Ersari dialect. These dialects differ in their pronunciation, vocabulary, and grammar as well. For example, the Teke dialect is known for its use of Persian loanwords, while the Yomut dialect has preserved many archaic features of the Turkmen language. Despite these differences, standard Uzbek and Turkmen are based on the Tashkent and Ashgabat dialects, respectively. These standard varieties are used in education, media, and official communication in Uzbekistan and Turkmenistan.

Language Policy and Standardization: The standardization of Uzbek and Turkmen has played a significant role in promoting linguistic unity and national identity. This article briefly discusses the language policies implemented in Uzbekistan and Turkmenistan to maintain and develop the standard varieties of these languages.

Conclusion: This comparative analysis of Uzbek and Turkmen dialects highlights the shared features and unique characteristics of these languages. Understanding the linguistic diversity within these dialects is essential for language documentation, preservation, and effective communication. Further research and documentation of dialectal variations will contribute to the comprehensive study of Uzbek and Turkmen languages and their role in the cultural and linguistic landscape of Central Asia.

REFERENCES:

1. Amansariyev C. "Severniiy govor yomudskogo dialekta turkmenskogo yazika", Ashgabat (1954), (kand. dissert.)
2. Azimov P., Hidirov M., Sopiyeu G. "Hazirki zaman turkmen dili". Ashgabat (1960)
3. Crystal D., How Language Works, London: Penguin Group (2006)
4. Grenoble L. A., Language Policy In The Soviet Union, New York: Kluwer Academic Publishers (2003) .

UDK: 811-81/342

POLISEMIYA HODISASINING HOSIL BO'LIH SABABLARI

Yu.J.Davidov, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'p ma'nolilik hodisasining yuzaga kelish sabablari ko'rsatilgan. Ko'chma ma'no hosil bo'lish usullari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ko'p ma'nolilik, ko'chma ma'no, metafora, metanimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, polisemiya, polisemantik so'zlar, affiksatsiya.

Аннотация. В данной статье показаны причины явления неоднозначности. Анализируются способы формирования переносного значения.

Ключевые слова: полисемия, переносное значение, метафора, метонимия, синекдоха, функция, полисемия, многозначные слова, аффиксация.

Abstract. This article describes the causes of the phenomenon of ambiguity. Methods of formation of figurative meaning are analyzed.

Key words: polysemy, figurative meaning, metaphor, metonymy, synecdoche, function, polysemy, polysemantic words, affixation.

M.Mirtojiyev so'zlarning yangi ma'no orttirishi hisobiga taraqqiy etishi polisemiya uchun asos bo'lishini(3) qayd etadi. Atoqli olim ko'pma'nolikni yuzaga keltiruvchi birliklar sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: –Ko'chma ma'no hosil bo'lishi natijasida; –Evfemizm va disfemizm natijasida; –affiksatsiya natijasida(3). Sh.Maxmaraimova esa "...evfemizm va disfemizm dastlab uslubiy jihatdan qaralganidagina shunday termin bilan atalishi kerak, semasiologik jihatdan esa bu frazeologik ma'noli birikmalar ham aslida ma'no taraqqiyotini namoyon etuvchi metafora, metonimiya tufayli hosil boladi,"(10) –deb izohlaydi. Biz bu o'rinda Sh. Maxmaraimova fikrlariga qo'shilib, evfemizm va disfemizmni ko'chma ma'no natijasidir deb hisoblaymiz, evfemizm va disfemizmnda metafora yoki metonimiya hodisasi mavjud bo'ladi. Bizningcha ham ko'pma'nolilik ikki yo'l bilan hosil bo'ladi, ya'ni

–**ko'chma ma'no**(metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik) hosil bo'lishi natijasida;

–**affiksatsiya natijasida**:yog‘li osh(yog‘i ko‘p), yog‘li sochiq(yog‘ tekkan, yog‘i bor). H.He‘matov, R. Rasulovlarning o‘zbek tili sistemleksikologiya asoslari kitobida yoz fe‘liga –uvchi qo‘shimchasi qo‘shilib, yozuvchi hosilasi yuzaga keladi va bu so‘z uch xil ma‘no ifodalashi qayd etilgan. Fe‘llardan shaxs oti yasovchi: [fe‘l]+[vchi]=[(shaxs oti, fe‘l anglatmishning bajaruvchisi)] qolipi minglab nutqiy hosilalar asosida yotadi. (Yozuvchi) shunday hosilalardan biridir. Lekin o‘zbek nutqida uchta (yozuvchi) hosilasi mavjud. 1.Yozuvchi, adib, shoir. 2.Yozuvchi, qallob, firibgar, ig‘vogar. 3.yozuvchi, insho yozuvchi (4) . Demak, affiksatsiya usulida yasalgan so‘zlarda ham ko‘pma‘nolilik hodisasini kuzatishimiz mumkin. Demak, dastlab so‘zlar bir ma‘noli bo‘ladi, keyinchalik til taraqqiyoti natijasida mavjud so‘zga yana bir necha ma‘no yuklanadi. Affiksatsiya asosida so‘z yasallishi natijasida ham ko‘pma‘nolilikning yuzaga kelishi mumkin. Lekin har qanday asosdosh yasama so‘z ham ko‘pma‘noli bo‘la olmaydi. Bunda quyidagilar kuzatiladi: **1)so‘z yasallishida asosning polisemantikligi polisemiyanı yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.** Asosning ko‘pma‘noli bo‘lishi yasallanib ko‘pma‘noli bo‘lishi uchun imkoniyat yaratadi. Bunda yasovchi affiksning bir ma‘noli yoki ko‘pma‘noli bo‘lishi muhim emas. Masalan, *ochmoq* ko‘pma‘noli so‘zi va undan yasallgan *ochiq* so‘zlarining ma‘nolarini korib chiqamiz. *Ochmoq* fe‘li quyidagi ma‘nolarni anglatadi: 1) kirish yoki chiqish uchun imkon qilmoq, chetga surmoq –*eshikni ochmoq*. 2) berk narsani olib tashlamoq, yechmoq, bo‘shatmoq –*qopni ochmoq. Salatni ochmoq*. 3)yopilgan, qoplangan, ko‘milgan narsalarni qoplab turgan narsalardan xalos qilmoq–*ko‘rpani ochmoq. Yuzini ochmoq*. 4)ko‘tarmoq, surmoq, olib tashlamoq –*pardani ochmoq*. 5)G‘ov, to‘siqni olib tashlamoq –*yo‘l ochmoq*. 6)Yoymoq, yozmoq–*xatni ochmoq. Dasturxonni ochmoq*. 7)biror narsani qo‘yib yubormoq, bo‘shatmoq–*suvni ochmoq*. 8)ishga tushirmoq –*maktab ochmoq*. 9)Kashf etmoq, topmoq–kon ochmoq.10)boshlab bermoq, ochiq deb e‘lon qilmoq–*semenarni ochmoq to‘yni ochmoq*. 11)voqea-hodisalarning ayrim tomonlarini yoritmoq, aniqlamoq–*masalaning mohiyatini ochmoq*. 12)Izhor qilmoq, aytmoq–*maqsadini ochmoq* 13)fosh qilmoq–*jinoyatni ochmoq* 14)ko‘rk bermoq, husniga husn qo‘shmoq–*gulam uyni juda ochib yubordi*. 15)kuchaytirmoq, ortiqroq qilmoq, o‘stirmoq–*ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar*. 16)tuxum bosib, undan jo‘ja chiqarmoq(5) –*jo‘ja ochmoq*. Endi ochmoq fe‘lidan yasallgan ochiq sifatining ma‘nolarini ko‘rib chiqamiz. 1)berkitilmagan, qulflanmagan,–*ochiq deraza*. 2) to‘silgan –*ochiq maydon* 3)berkitilmagan, yopilgan – *ochiq badan* 4)yorilgan, ochilgan–*ochiq pista* 5)aniq, ravshan, ayon, bilinib turadigan–*Qorong‘u bo‘lsa ham, O‘zbek oyimning tusidagi shodlik belgilari ochiq ko‘rinib turar edi*. (A.Qodiriy. “O‘tkan kunlar”) 6) haqiqiy, to‘g‘ri–*ochiq gap* 7) hech kimdan yashirilmagan –*ochiq munosabatlar*. 8) Xohlagan kishi qatnashadigan –*ochiq sud* 9)xushfe‘l, yuragida kiri yo‘q–*ochiq qiz* 10)rangi tiniq, sho‘xchan (5)–*ochiq mato*. Demak, so‘zning asosi ko‘pma‘noli bo‘lsa, undan yasallgan yasama so‘z ham ko‘pma‘noli bo‘lishi mumkin.

2)so‘z yasallishida yasovchi affiks polisemantikligi polisemiyanı yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Masalan, vazirlik(1)–lavozim, vazirlik(2)–tashkilot, vazirlik(3)–shu tashkilot binosi. Oshxona(1)– ovqat tayyorlanadigan xona (uyning bir qismi), oshxona(2)–umumiy ovqatlanish joyi. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, bir asosga ko‘pma‘noli qo‘shimcha qo‘shish natijasida ko‘pma‘nolilik hodisasi yuzaga kelgan.

3)Yasalma ma‘nosining farqlanishi, yasalma anglatgan ma‘no qutblarining o‘zgarishi polisemiyanı yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Masalan, Mehmonxona(1)–mehmonlar kutiladigan alohida xona (uyning bir qismi)– Bir necha marta kelib, Anvarning mehmonxonasiga o‘rganib qolgan edi. (A.Qodiriy. “Mehrobdan chayon”). Bir yasallanib (mehmonxona) ma‘nosida differensiyalanish yuz berganligi sababli ko‘pma‘noli so‘z yuzaga kelgan. Shuningdek, to‘pla (yig‘ va uy), sutchi (sut sog‘uvchi va sotuvchi), gulchi (gul yetishtiruvchi, gul sotuvchi) kabi so‘zlarda ham shu hodisa kuzatiladi.

M.Mirtojiyev so‘zlarning ko‘chma ma‘no natijasida polisemiya yuzaga keltirishini quyidagicha izohlaydi: “Ko‘chma ma‘no hosil qiluvchi hodisalarning tilshunoslikda qayd etilgan barcha turlari polisemiyanı yuzaga keltira oladi. Biroq bu turlarning barcha holatlarini ham polisemiyaning yuzaga kelishida bir xil rol o‘ynayvermaydi”.(3) Ko‘chma ma‘no hosil qiluvchi hodisalar tilshunoslar tomonidan turlicha ajratilgan. Barcha kuzatgan adabiyotlarimizda metafora va metanomiya haqidagi ma‘lumotlar deyarli bir xil. Ba‘zi adabiyotlarda senekdoxa metanomiya tarkibida berilgan bo‘lsa,

ba'zilarida sinekdoxa ham alohida nom ko'chishi sifatida ko'rsatilgan. Vazifadoshlik haqidagi qarashlar ham turlicha. Ayrim olimlar vazifadoshlikni metafora tarkibiga kiritib tahlil qilganlar. Sh.Maxmaraimova ham vazifadoshlikni metaforik nom ko'chishi usuli sifatida baholaydi. Maxmaraimovanning fikricha, ma'no taraqqiyotiga bog'liq hodisalar orasida vazifadoshlikni alohida hodisa deb o'rganishga zarurat yo'q, vazifadoshlik ifoda etgan jami lingvokognitiv, ma'noviy belgilar metaforada mavjud hamda bu hodisani metforaning vazifaviy xususiyatlari qatorida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.(10) M.Hakimova polisemem leksema strukturasidagi ma'nolar bog'lanishining 2 ta asosiy turi mavjud: o'xshashlikka ko'ra va aloqadorlikka ko'ra(7) deb dastavval ikkiga bo'lib, so'ng o'xshashlikka asoslangan bog'lanishlarni metafora va vazifadoshlikka, aloqadorlik asosidagi bog'lanishni metonimiya va sinekdoxaga ajratib tahlil qilgan. Ko'rilganidek, aksariyat ishlarda vazifadoshlik metafora tarkibida o'rganilgan biz bu o'rinda Mirtojiyevning vazifadoshlikda nomdoshlovchi bilan nomdoshlanuvchi vazifalari o'xshash bo'lmay, balki ayni bir narsaning o'zidir(3) degan fikrlariga qo'shilamiz va vazifadoshlikni alohida nom ko'chishi sifatida baholaymiz.

Quyida nom ko'chishning turlariga ham qisqacha to'xtalib o'tamiz.

1.Metafora (yunoncha metaphora – ko'chirish). Bir predmetning nomini boshqa predmetga biror o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish.(8) Bu hodisada nomdoshlovchi va nomdoshlanuvchi o'rtasida o'xshashlik(shakliy, xususiyat, belgi, harakat, holat jihatidan) mavjud bo'ladi. Metaforalar lingvistik metafora va xususiyy-muallif metforalari kabi ikki turga bo'linadi. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lib, asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo'yoq, ekspressivlik, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi. Xususiyy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, ya'ni borliqni subyektiv munosabatini qo'shib ifodalagan holda nomlashi asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shu sababli badiiy nutqda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Xususiyy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi.(9). Darhaqiqat, lingvistik metaforalarda uslubiy xoslanganlik, biror muallif induvidual uslubiga xoslanmaydi. Lingvistik metaforalarning uslubiy bo'yog'i emotsional-ekspressivligi, ta'sirchanligi badiiy (muallif) metaforalariga nisbatan kamroq bo'ladi. Masalan, odamninh qulog'i, qozonning qulog'i. Ma'lum bo'ladiki, xususiyy-muallif metaforalari yozuvchi topilmasi bo'lib, u badiiy asarlarda ta'sirchanlikni, obrazlilikni ta'minlaydigan vositalardan biri sanaladi. Badiiy metafora qanchalik yangi, ishlatilmagan bo'lsa, shunchalik ifodali, obrazli bo'ladi.

Manglayi tirishar zinapoyaning,

Panjara kuylaydi misoli chiltor,

Terlab ketganini ko'rsang oynaning...

Hamma narsa seni kutar intizor. (Iqbol Mirzo) Parchadagi *manglayi, kuylaydi, terlab ketganini* so'zlari metafora asosidagi ko'chim bo'lib ta'sirchanlikni ta'minlashga xizmat qilgan. **2.Metanomiya** (yunoncha metonymia –qayta nomlash). Bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki harakatga nisbatan qo'llash asosida bir predmet, harakat, belgi nomini boshqa predmet, harakat yoki belgiga ko'chishi.(8) Nutqdagi tejamkorlik natijasida ham metonimiya hodisasi yuzaga keladi, bunda, albatta, bir-biriga aloqasi bor bo'lgan, ma'no jihatdan bog'liq bo'lgan so'zlardan biri tushiriladi: Navoiyning asarini o'qidim–Navoiyni o'qidim. Yoki bir so'zni boshqacha nomlaydi: Shahzodalar saltanat uchun kurashdi–Shahzodalar taxt uchun kurashdi kabi. Metanomiya nutqni qisqa va ta'sirchan ifodalash vositasidir: qizil shapkacha kiygan bola keldi–qizil shapkacha keldi kabi. **3.Sinekdoxa** (yunoncha synekdoche–birga nazarda tutmoq). Bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chish, butunning nomi qismning nomi va aksincha bo'lib qolishi.(8) Bu hodisada, albatta, butun va qism munosabati bo'ladi, ya'ni ularning biri ikkinchisining tarkibiy qismi hisoblanadi va shunisi bilan metanomiyadan farqlanadi. Masalan, qizil shapkacha keldi gapidagi qizil shapka insonning tarkibiy qismi emas, demak qayta nomlash. Bu oila ancha yildan beri tirnoqqa zor. Gapidagi tirnoq insonning qismi va butunni(insonni) anglatyapti. Sinekdoxada butun va uning qismini ifodalovchi ma'nolar bir so'z bilan ifodalanadi. Yuzaga kelgan yangi ma'no avvalgi ma'no anglatgan narsaga nisbatan boshqa

tushunchani ifodalaydi. Insondagi biror belgi, nuqson yoki kasallik bilan inson atalganda ham sinekdoxa yuzaga kelmaydi, chunki nuqson insonning bo'lagi emas. Masalan, choloqqa achinish bilan qaradi. Bu hodisa sintaktik substansiya(3) hisoblanib, unda yangi ma'no ifodalanmaydi, demakki, yangi leksik ma'no hosil qilmas ekan, ko'chma ma'no ham, ko'pma'nolik ham hisoblanmaydi. Sinekdoxa borasida ham turli fikrlarni kuzatishimiz mumkin. Mevali daraxt va turli o'simliklar nomi bilan ularning mevasining nomi bir xil ataladi. Daraxt va o'simliklar bilan uning hosilini ifodalovchi so'zlarda bir so'z boshqa-boshqa tushuncha ifodalasa-da, bu ikki narsa o'rtasidagi ma'noviy munosabat juda yaqin. Bu kabilarni ayrim tilshunoslar metanomiyaga kiritishlar, ayrim olimlar lingvistik sinekdoxa(1) deb hisoblaydilar. Bizningcha ham olma, o'rik, shaftoli, gilos, behi, yong'oq, nok, archa kabi daraxtlar va ularning hosili o'rtasida butun va qism munosabati yoqqol anglashilib turibdi, shu sababli ham bu kabilarni sinekdoxaga kiritish o'rinlidir. *Olma 1* atirguldoshlar oilasiga mansub ko'p yillik mevali daraxt. Olma ko'chati. *Olma 2* shu daraxtning mevasi. Qizil olma *O'rik 1* Guli oq va pushti, mevasi esa oqish, sarg'ish, qizg'ish ranglarda bo'ladigan yirik daraxt. O'rik guli. *O'rik 2* Shu daraxtning danakli mevasi. O'rik murabbosi.(6) Yuqoridagi o'zbek tilining izohli lug'atidan olingan misollardan ham ma'lum bo'ladiki, daraxtlar, o'simliklar nomi va ularning hosili nomi o'rtasida butun orqali qism ifodalanyapti, ya'ni olma 2 va o'rik 2 daraxt nomi orqali meva anglatyapti. M.Mirtojiyev ta'kidlaganidek, Sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'char ekan, yuzaga kelgan yangi ma'no avvalgi ma'no anglatgan narsaga nisbatan boshqa tushunchani anglatadi.(2) Bunda o'sha anglatgan ma'nolar o'rtasida butun va qism munosabati bo'lishi shart. Ya'ni butunning nomi bilan atalgan qism doimo o'sha butunning mantiqiy bir qismi bo'lishi shart. Sinekdoxada ifodalangan butun holatdagi narsa, hodisa, yoki belgi qaysi turga mansub bo'lsa, uning keyingi ma'nosida ifodalangan qism ham shu turga mansub bo'lishi shart.

4.Vazifadoshlik asosida nom ko'chishi vazifasi bir xil bo'lgan bir predmetning nomi boshqasiga ko'chishidir:chiroq, o'q kabi. Atoqli olim M.Mirtojiyev vazifadoshlik asosida nom ko'chishini rus tilshunosi L.A.Bulaxovskiyning firkriga qo'shilgan holda nomdoshlovchi o'z o'rnini hayotda yo'qota boshlagani, ya'ni eskirgani uchun nomdoshlanuvchi yangilik sifatida kirib, uni siqib chiqarib yuborishini va o'rnini egallashini qayd etadi.Olim vazifadoshlik eskirgan obyekt o'rnini yangisi egallashi orqali ko'chma ma'no hosil bo'lishi(3) deb izohlaydi. Bizningcha, vazifadoshlik asosida nom ko'chishi uchun nomdoshlovchi eskirishi shart emas, bu hodisa atamaning ma'nosiga mos holda, ya'ni vazifasi bir xil bo'lgan bir narsaning nomi ikkinchisiga o'tishidir. Masalan, virus (organizmdagi), virus (kompyuterdagi); eshik (uyning), eshik (mashinaning); tomir (insonning), tomir (insonning), tomir (daraxtning). Keltirilgan misollardan ham ma'lum bo'ladiki, vazifadoshlik uchun ma'lum ma'no anglatuvchi so'z eskirishi talab etilmaydi. Umuman, olimlarimiz turlicha guruhlarga ajratib o'rgansalar ham baribir nom ko'chishining to'rt turi tahlil qilingan. Biz nom ko'chishining nima asosda yuzaga kelishi ko'ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi to'rt turga bo'lib tahlil qildik.

Xulosa qilib aytganda, ko'pma'nolilik ikki yo'l bilan ya'ni ko'chma ma'no (metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik) va affiksatsiya usulida so'z yasalishi natijasida: hosil bo'ladi. Affiksatsiya usuli bilan so'z yasalishi natijasida quyidagilar 1)so'z yasalishida asosning ko'pma'noli bo'lishi 2) yasovchi affiks ko'pma'noli bo'lishi. 3)Yasalma ma'nosining farqlanishi, yasalma anglatgan ma'no qutblarining o'zgarishi polisemiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ko'chma ma'noning barcha turlari polisemiyaning yuzaga keltira oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аликулов Т Маъноларнинг синекдокси йўли билан фаркланиши. Ўзбек тили ва адабиёти. 1964, 4-сон.
2. Миртожиев М. Синекдокси ва унга ёндош ҳодисалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 1964, 4-сон
3. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1975.51-бет
4. Неъматов Х, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: “Ўқитувчи” 1995. 52-бет
5. ЎТИЛ, 5 жилдлик, 3-жилд, –Тошкент: “O'zbekiston nashriyoti” 2020. 115-бет
6. ЎТИЛ, 5 жилдлик, 5-жилд, – Тошкент: “O'zbekiston nashriyoti” 2020. 163-бет
7. Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент. 2008. 55-бет.
8. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати–Тошкент:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 63-бет
9. Yo'ldoshev M.,Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent 2010, 62-bet

UO'K: 857.498

TILSHUNOSLIKDA SPORT ATAMALARI TAHLILI*N.G'afforov, f.f.d., O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada so'z, atama va uning semantik-struktur xususiyatlari, sport terminlarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, so'z va atama o'rtasidagi tafovutlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, atama, termin, lingvistika, dinamika, terminologiya, fe'l atamalari, ot atamalari, so'z, leksema.

Аннотация. В данной статье анализируются слово, термин и его семантико-структурные особенности, формирование спортивных терминов, этапы развития, различия между словом и термином.

Ключевые слова: языкознание, термин, термин, языкознание, динамика, терминология, глагольные термины, именные термины, слово, лексема.

Abstract. This article analyzes the word, the term and its semantic and structural features, the formation of sports terms, stages of development, differences between the word and the term.

Keywords: Linguistics, term, terminology, linguistics, dynamics, terminology, verbal terms, nouns, word, lexeme.

Jahon tilshunoslikda atamalarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb masala bo'lib kelgan. Kognitiv terminologiya yangi tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib ulgurgan bir vaqtda bu masala ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U kognitiv tuzilmalarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Sport terminologiyasini, o'rganishda har xil yondashuvlardan atamalardan to'g'ri foydalanish sportning, sport maydonini tavsiflovchi maxsus bilimlar tuzilmalarining xususiyatlarini eng to'liq ko'rsatish imkonini beradi.

Sport ermingiyasi tahlilda kognitiv yo'nalishni qonuniyatini asoslash va xususiyatlarini berishda rus olim Kubryak taklif qilingan lingvistik bilimlarning rivojlanishini ko'rsatuvchi tahlil qilish sxema[1]ga tayanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu sxema asosida, terminologiyaning har bir davriga xos shart-sharoit, predmet-kognitiv va protsessual qismlarni aniqlash kerak. Terminologiyaning har bir yo'nalishini tahlil qilishning umumiy "matritsasi" quyidagi shaklga ega:

- 1) o'rnatish: integratsiya va holat
- 2) mazmun tadqiqot obyekti va predmeti;
- 3) metodologiya: tushuntirish[2].

Tarkibiy qismni tavsiflashda tadqiqot obyekti - bu atama (va bu atama tayyor, allaqachon yaratilgan belgi sifatida tushuniladi) va terminlarni bajarilishiga qarab tartiblash tizimidir. Atamaga qo'yiladigan talablarni bajarmaslik bu aniqlik, sinonimlarning yetishmasligi, hissiy ta-sirchanlik, muayyan ta'rif va izchillikning yo'qligidir. Terminologiyada ma'no tushunchasi odatda ikki o'rinda tahlil qilinadi: biri- "lug'atdagi atama" ni, ikkinchisi-"matndagi termin"ni o'rganish. Kognitiv terminologiya, bir tomondan, an'analarni davom ettirsa, ikkinchi tomondan, ilmiy bilimning zamonaviy bosqichiga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Agar an'anaviy terminologiya lingvistik belgini tahlil qilishdan nariga o'tmasa, kognitiv yo'nalish terminologiyani "ochiq" fanga aylantiradi, uning chegaralarini kengaytirish tendensiyasi, fanlararo tadqiqot dasturlarini ajratishga olib keladigan integratsion jarayonlarga moyillik (masalan, hodisa ma'lumoti va uni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan kognitiv fan) E.S.Kubryakovaning tadqiqotlarida "ekspansionizm" nomini oldi[4]. Bu tushunchadagi ekspansionizm zamonaviy tilshunoslikning yana bir o'ziga xos xususiyati - antropotsentrizm bilan chambarchas bog'liq. Yetakchi sifatida til tizimining shakllanishida inson omili, matnning nominativ tashkil etilishi va lingvistik shaxsiyatni hisobga olishda namoyon bo'ladi. Ayrim olimlarning fikricha, tilni o'rganishda antropologik tamoyilning ahamiyatini tan olishlariga qaramay, "antropologik tilshunoslik haqida alohida fan yoki tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida gapirmaslik kerak, sababi til umuman mohiyatan antropotsentrikdir"[6].

Kognitiv terminologiyani fanlararo bog'liqligi uning lingvistik faktlar uchun u yoki bu tushuntirishni topish istagi bilan belgilanadi. Kognitiv yo'nalishining subyekt-kognitiv qismini tasvirlashda uni an'anaviy yo'nalishlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Shunga binoan, kognitiv terminologiyani o'rganishning o'ziga xos xususiyati "ekspansionizm" yoki fanlararo sintez deb e'tirof etishi mumkin. Fanda an'anaviy terminologiya monoparadigmatik, kognitiv terminologiya nazariyalari esa poliparadigmatik sifatida namoyon bo'ladi[9]. Kognitiv yo'nalishining asosiy tamoyili "inson bilan muloqot" bo'lib, bu uni "antropotsentrik", an'anaviy terminologiya nazariyalarini "termotsentrik" va "lingotsentrik" deb hisoblash imkonini beradi.

Umuman tilshunoslikda terminologiyani tadqiq qilish jarayonida ko'plab qimmatli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, sport sohasida ham talaygina ishlar qilingan bo'lsa-da, biroq sport atamalarining sotsiopragmatik tahlili talaba darajasida emas bugungi kun talablari darajasida emas. Tadqiqotchilardan N.Zisman, Y.Sholomitskiy, Y.Kovalev ishlarida O'zbekistonda jismoniy tarbiya madaniyatining shakllanishi va takomili, sho'ro hukumatining mafkurasi nuqtai nazaridan yoritilib, mavjud muammoning ayrim qirralariga oid ayrim mulohozalar bildirilgan"[13]

Sport konsepsiyasi toifalanadi. Murakkab, ko'p bosqichli deb tasniflanadi. Sababi konsepsiyaning ko'lami va mazmuni sport sohasining butun konseptual tizimi bilan bog'liq va bugungi kunda sport haqidagi barcha bilimlarni o'z ichiga oladi. Mazkur konsepsiya terminologiyadagi ko'plab verbalizatsiyani o'ziga singdirdi sport faoliyatining asosiy mazmunini to'playdi, sohadagi barcha boshqa tushunchalarni birlashtiradi. Etimologik jihatdan "sport" so'zi lotincha "disportare" – "maza qilish" ga borib taqaladi. Qadimgi fransuz tilida fe'l desporter- "**ko'ngil ochish, ishdan chalg'itish**" ga aylanib, keyinchalik bu so'z ingliz tiliga-disport- "o'yin-kulgi, o'yin-kulgi" ma'nosiga aylangan natijada bu erda qisqartirish orqali yangi sport otlari paydo bo'lgan[15].

Etimologik jihatdan sport so'zi qadimgi lotincha disportare – "maza qilish" ga borib taqaladi. Qadimgi fransuz tilida fe'l desporter- "**ko'ngil ochish, ishdan chalg'itish**" ga aylandi, keyin so'z ingliz tiliga-disport- "o'yin-kulgi, o'yin-kulgi" ga kirdi, bu erda qisqartirish orqali yangi sport otlari paydo bo'ldi[15]. Ko'rib turganingizdek, nom tahlil qilingan konsepsiyaning "o'yin" tushunchasi bilan bog'liqligini aniqlaydi, bu unchalik murakkab bo'lmagan ramka. Ushbu tushunchalar uchun umumiy bo'lgan ma'lum qoidalar g'oyasi, "natija" ning shartli tabiati, zavq bilan bog'liqlik.

Insoniyat jamiyati taraqqiyoti va mavjudligining barcha jabhalari ilmiy kashfiyotlar bilan birga, bugungi kunda ilm-fan xalqaro va millatlararo taraqqiyot darajasiga yetib bormoqda. Fan shakllanishining muhim omili jahon ilmiy bilimlarining birlashuvidir, bu bizga yuqori darajadagi obyektivlikka va tadqiqotlarning chuqurligiga erishish muhimligini inobatga olishimizga turtki beradi.

Tilning aniqligi xalqaro ilmiy jamiyatning mavjudligini belgilovchi fanlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu o'rinda albatta ilmiy tilning asosini terminologiya tashkil etishini hamda uning jahon ilmiy bilimlarining shakllanishiga hamroh bo'lishini inobatga olish zarur. Terminologik faoliyatning mahalliy terminologiyada mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida boshlanishi 1931 yilga to'g'ri kelishi mumkinligi haqida qarashlar mavjud. D.Lottening texnik terminologiyani birlashtirish va standartlashtirish muammolariga bag'ishlangan birinchi konseptual maqolasining nashr etilishi bilan bog'liq (texnik terminologiya haqida)[16]. Terminologiyani fan sifatida shakllanishi tarixida o'zbek tilshunoslari G.Vinokur, A.Rformatskiy, A.Lesoxin hamda P.Florenskiy tadqiqotlari milliy terminologiya maktabi faoliyatiga katta hissa qo'shganligi e'tirof etiladi. XX asr o'rtalarida terminologik kontekstda dunyo maktablarida, atamaning muhim xususiyatlari haqida paydo bo'ladigan nazariy munozaralar alohida ahamiyat kasb eta boladi. U o'zbek tadqiqotchisi va terminologi R.Piotrovskiy tashabbusi bilan yaratilgan bo'lib, bu munozarada qatnashgan olimlar, o'z navbatida, terminologiyani o'rganishning keyingi yo'nalishlarini aniqladilar. D.Lotte, G.Vinokur, A.Reformatskiy o'zbek terminologiya maktabining asoschilari hisoblanadi. Terminologiya nazariyasiga poydevor qo'ygan g'arblik olimlardan, birinchi navbatda, avstriyalik olim Evgen Vyusterning ismi tilga olinishi kerak[17]. Hozirgi vaqtda bir qator milliy maktablar - avstriya -nemis, fransuz -kanadalik, o'zbek, chex tillari maxsus lug'atni ko'rib chiqishga yondashuvlari bilan farq qiladigan terminologiyani nazariy muammolarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqdalar. Tadqiqotning ko'lami va ahamiyati bo'yicha yetakchi o'rinni o'zbek maktabi egallab kelmoqda.

Zamonaviy o'zbek terminologiyasining taniqli vakillari orasida O.S.Axmanova, S.V.Grinev, V.A.Tatarinovni alohida qayd etish lozim.

O'tgan asrning 20-yillarida bir qator ijtimoiy-siyosiy, harbiy, yuridik bank moliya sohalarga oid terminologik lug'atlar tuzish bo'yicha gazetalarda maqolalar e'lon qilina boshlagan edi[19]. 30-yillarda esa Ulug' Tursun tomonidan o'zbek tili terminologiyasini o'rganishga bag'ishlangan ilk risola e'lon qilindi[20]. Terminologiyaning asosiy birligi atama. Turli faoliyat sohalarida atamalardan foydalanish kasbiy muloqot samaradorligining darajasini ko'rsatadi va birgalikdagi ishlarning sifatli natijasini belgilaydi. Terminning konseptual mazmuni uning tizimdagi o'ri bilan belgilanadi.

Zamonaviy dunyoda terminologiyaning muhim rolini inkor etib bo'lmaydi, chunki jamiyatning rivojlanish darajasi aynan milliy terminologiyaning holati bilan belgilanadi. U ma'lum bir jamiyat fanining holatini aks ettiradi va siyosat, iqtisodiyot va madaniyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Terminologiyaning asosiy birligi bo'lgan atama turli xil faoliyat sohalarida atamalardan foydalanish kasbiy muloqot samaradorligining darajasini ko'rsatadi va birgalikdagi ishlarning sifatli natijasini belgilaydi. Bu atama ixtisoslashtirilgan va kasbiy aloqada, shuningdek, ilmiy, ishlab chiqarish, texnik va boshqa bilimlar almashinuvida "maxsus ilmiy ma'lumotlarning eng muhim va eng ko'p ma'lumot talab qiladigan tashuvchisi" dir. Bu maxsus axborot tashuvchisi sifatida "axborot funksiyasining tabiati" bilan izohlanadi[21]. Terminning konseptual mazmuni uning tizimdagi o'ri bilan belgilanadi.

Terminlar to'plami lotin va grammatik darajadagi umumiy tilning muhim qismidir[22]. Ular tushunchalar va leksik-semantik munosabatlar asosida shakllanadi. Umumiy nazariy va amaliy tilshunoslik atamani ishlab chiqish va o'rganish uchun muhit hisoblanadi, chunki bu atama milliy til birliklaridan ajralmasdir. Terminning ichki xossalarini tahlil qilish uchun u haqiqiy bilim birliklariga xizmat qiladigan birliklar, terminologik tizimlar doirasida o'rganiladi. Zamonaviy tilshunoslikda atamaning bunday xususiyatlariga ko'ra tushuncha yoki tushunchaning ataylab yurgan ongiga mos kelishi, atamaning maxsus bilim sohasiga mansubligi, aniqligi, ma'nosining to'g'riligi, kontekstual mustaqillik (tematik matn ichida), izchillik, nominativlik, ifoda etishmasligi va nutqda stilistik betaraflik, maqsadga muvofiqlik va doimiylik kabilarni o'z ichiga oladi. Turli mualliflarning asarlarida lingvistik universallardan biri sifatida atamaning ko'plab ta'riflari bor, garchi u zamonaviy tadqiqotlarda maxsus bilim yoki faoliyat sohasi konsepsiyasini bildiruvchi so'z yoki ibora sifatida paydo bo'lsa ham[23]. Bu atama so'z yoki og'zaki kompleksdir, ular boshqa so'zlar, og'zaki komplekslar va shakllar bilan tizimli munosabatlarga kiradi, ular bilan birgalikda har birida bu jarayon alohida holat va ma'lum bir vaqtda yopiq tizim bo'lib, ular yuqori axborot mazmuni, aniqligi va ifodali betarafligi bilan ajralib turadi"[24]. D.S.Lotte bu fan va texnika sohasidagi tushunchalar tizimida tovush belgisi va u bilan bog'liq tushunchaning birligi vazifasini bajaradigan so'zni (so'z birikmasi) ataydi[25]. S.V.Grinev bu atamani "maxsus tushunchalarning aniq nomi uchun ishlatiladigan maxsus tilning nominativ maxsus leksik birligi (so'z yoki ibora) deb ta'riflaydi[26]. A.S.Gerdning so'zlariga ko'ra, bu atama "mazmunan mos keladigan konseptual tizimning ma'lum birligini amalga oshirishdir"[27]. Shunday qilib, turli mualliflar atamaning ta'rifida bir yoki ikkita eng muhim yoki asosiy, ularning fikricha, xususiyatlarni ajratib ko'rsatishga harakat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути становления знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира - М.: Языки славянской культуры, 2004. –стр 57
2. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
3. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. – М.,1980.С.76
4. <http://znakka4estva.ru/dokumenty/inostrannye-yazyki-yazykoznanie/sovremennyy-etap-razvitiya-terminologii/>
5. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
6. Ўша асар. Ўша бет.
7. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
8. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.97
9. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи – М.,1994. – Б. 78
10. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.– Б. 105
11. Абдуллаева З. Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Дисс...тарих фан..номз... Тошкент. 2009.

UO'K 81-13

**SAID AHMADNING “YALPIZ HIDI”, “AZROIL O'TGAN YO'LLARDA”
HIKOYALARIDA IJODKOR KECHINMALARI**

G.N.Imomqulova, o'qituvchi, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika Instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Yalpiz hidi” hikoyasi va “Azroil o'tgan yo'llarda” hikoyalari tahlilga tortiladi. “Yalpiz hidi” hikoyasida inson umrining mazmuni, sadoqat, vafo, odamiylik barcha-barchasi bir nuqtada kesishadi. “Yalpiz hidi”ni o'qish jarayonida undagi ayrim qochirim va kesatqlar bir qarashda ko'zga tashlanmaydi. O'qishda ham balki bu hodisa sezilmas, lekin struktural poetikaning muhim bosqichi bo'lgan ajratib o'qish jarayonida asarda muallif satira va yumorni bir joyga yig'ib, undan butunlay boshqa hodisa- tragik holatni yuzaga keltira olganiga guvoh bo'lamiz. “Azroil o'tgan yo'llarda” hikoyasi tagmatnida tinch-totuv umrguzaronlik qilib kelayotgan qishloq hayotiga mayda gaplar aralashishi oqibatida kelib chiqqan fojealarni tasvirlash maqsad qilib olingani sezilib turadi.

Kalit so'zlar: hikoya, ruhiyat, holat, kechinma, ijodkor, qahramon.

Аннотация. В данной статье анализируются рассказ «Запах мяты» и рассказы «Азраил прошел дорогами». В рассказе «Запах мяты» смысл человеческой жизни, верность, верность, человечность — все пересекается в одной точке. При чтении «Ялпиз Хиди» некоторые его ошибки и упущения на первый взгляд не заметны. Даже при чтении это явление не заметно, но в процессе раздельного чтения, являющегося важным этапом структурной поэтики, мы становимся свидетелями того, что автор сумел соединить в произведении сатиру и юмор и создать совершенно иное событие - трагическая ситуация. В контексте рассказа «Азраил прошел дороги» заметно, что цель состоит в описании трагедий, вызванных светской беседой, мешающей мирной жизни села.

Ключевые слова: рассказ, настроение, ситуация, опыт, творец, герой.

Abstract. In this article, the story "The smell of mint" and the stories "Azrael passed through the roads" are analyzed. In the story "The smell of mint", the meaning of human life, loyalty, loyalty, and humanity all intersect at one point. While reading "Yalpiz Hidi", some of its errors and omissions are not visible at first glance. Even in reading, this phenomenon is not noticeable, but in the process of separate reading, which is an important stage of structural poetics, we witness that the author was able to combine satire and humor in the work and create a completely different event - a tragic situation. In the context of the story "Azrail passed through the roads", it is noticeable that the goal is to describe the tragedies caused by small talk interfering with the peaceful life of the village.

Key words: story, mood, situation, experience, creator, hero.

Chinakam asarlar o'quvchiga aql o'rgatishga, uning uchun “hayot qo'llanmasi” bo'lishga urinmaydi, buni da'vo ham qilmaydi. Shu bois bu adabiyotni munosabatlar adabiyoti deyish mumkin. Abdulla Qahhor joyiga keltirib aytib qo'yganday: “Bilgan bilib qo'yaverishi mumkin. His qilgan his qilib qo'yavermaydi”. His qilish-munosabat, munosabat-faoliyat demakdir.

Istiqloq davr adabiyoti mavzu dolzarbligidan, hozirjavoblikdan, zamonaviylik singari sirtqi tashviqiy belgilardan baland turishga va lahzalik holatlarning manguga suratlanishiga yo'naltirilmoqda. Shu yo'l bilan adabiyot hayotdan nusxa olishdan, ya'ni ko'chirmachilikdan qutulib bormoqda. U ijtimoiy hodisalar bilan andarmon bo'lish, ularning ortidan halloslab yugurish zaruriyatidan xalos bo'ldi. Mazkur holat badiiy tasvirning chuqurlashuviga, odam ruhiyati qatlamlarini nozikroq idrok etishga imkon yaratadi.

Said Ahmadning Qorako'z Majnun asaridan joy olgan “Yalpiz hidi” hikoyasini o'qir ekansiz beixtiyor o'yga tolasiz. Inson umrining mazmuni, sadoqat, vafo, odamiylik barcha-barchasi bir nuqtada kesishadi. Asarni muallif nega aynan “Yalpiz hidi” deb nomlagani o'quvchida mulohazalar paydo qiladi. Lekin bunga boshqa tomondan yondashsak, fikrimiz o'zgaradi. Asar bosh qahramonining ko'zi bilan butun olamni sof ranglarda tasvirlashga uringan yozuvchi hayotda

shunday odamlar borligini, ularning borligi jamiyatga hech qanday naf ham, zarar ham keltirmasligini ko'rsatishga uringandek bo'ladi. Ya'ni hikoya faqat Yalpiz hidi haqida emas, balki hayotdagi o'zi bor-u, hayoti bemazmun kishilar haqidadir. Hikoya ko'klamning oxiri tasvirlari bilan boshlanadi. Tabiat tasviri va bunga bog'liq ravishda yalpiz hidi hikoya sujetni yanada boyitadi. Bundan tashqari bizga asosiy tirgak bo'ladigan Yalpiz hidi hikoyasi bayonida ham qahramon mohiyati shakli bilan mos tushishi oydinlashadi.

“Yalpiz hidi”ni o'qish jarayonida undagi ayrim qochirim va kesatqlar bir qarashda ko'zga tashlanmaydi. O'qishda ham balki bu hodisa sezilmas, lekin struktural poetikaning muhim bosqichi bo'lgan ajratib o'qish jarayonida asarda muallif satira va yumorni bir joyga yig'ib, undan butunlay boshqa hodisa- tragik holatni yuzaga keltira olganiga guvoh bo'lamiz. Portret va qahramon ruhiy holatini berishda ham bu alohidalik o'quvchini befarq qoldirmaydi, balki, qahramon psixologiyasini yana ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Asar arxitektonikasida psixologik holatni vaziyatlar bilan bog'lab berish ko'zga tashlanadi. Qahramon; Yo'lovchi ayol; Avtobusdagi mo'ysafid bilan muomala jarayoni bir-biridan tubdan farq qiluvchi uch rakursni ko'z oldimizda gavdalantiradi. Bu xuddi quyosh nuriga spektr tutganda yetti xildagi kamalak ranglarining paydo bo'lish jarayoniga o'xshab ketadi. Struktural tahlil yordamida tadqiq qilingan bu hikoyani yana bir jihati borki, bunda sarlavha va qahramon munosabatlarida ziddlik ko'rinadi. Ya'ni asar bosh qahramon aniq bo'lmaydi. Barcha voqea hodisalar roviy tilidan hikoya qilingan bo'lsa-da, qahramonga ta'sir etgan hodisa hikoya uchun mavzu qilib olinadi. Asarga “Yalpiz hidi”deya nom beriladi. Muallif bu orqali jamiyatning oq va qora tomonini shu qadar sezilmas qilib tasvirlaydi.

Yozuvchining “Azroil o'tgan yo'llarda” hikoyasi mavzusi ham xalqimiz boshiga tushgan qatag'on dahshati bilan ifodalanadi. Hikoyani yozuvchi “Sobiq sho'ro tergovchilari qo'lida azob chekkan yurtdoshlarimga bag'ishlayman” tarzida boshlagan. “Azroil o'tgan yo'llarda” hikoyasi tagmatnida tinch-totuv umrguzaronlik qilib kelayotgan qishloq hayotiga mayda gaplar aralashishi oqibatida kelib chiqqan fojealarni tasvirlash maqsad qilib olingani sezilib turadi. Bosh qahramon Jalol polvon obrazi orqali hikoya markaziga olib borgan yozuvchi o'z maqsadini ochiq-oydin aytmaydi. Kichik ekskursdan mavzu tomon odimlaydi. Hikoyaning ahamiyatga molik tomoni shundaki, o'quvchi o'qigani sayin oxiri nima bo'lar ekan, keyinchi? Degan savollarni o'ziga berishdan charchamaydi. Jalol polvonning o'g'li Qo'chqor oson boylik topaman deb yurtma-yurt kezib yurmaganida birovning haqqiga ko'z olaytirmaganida, birovning ayolini yo'ldan urmaganida bunday gaplar bo'lmasdi. Qishloq erkaklarining maydagapligi butun fojealarga sabab, demoqchi bo'layotgandir balki, yozuvchi.

Ijodkor asar yozishdan avval o'quvchiga aytajak gapini aniqlashtirib olishi lozim. Ushbu asarda ham aynan shunday. Asarda qo'llangan barcha vositalar ana shu maqsadni yoritishga qaratilishi kerak va shunday bo'lgan ham. Hikoya qahramonining ichki kechinmalarini yoritishda yozuvchi shunday yo'ldan boradiki, o'quvchi qahramon bilan yaxlitlikni o'zida tuygandek bo'ladi. Uning dardi bilan yonadi, yashaydi va ba'zi o'rinlarda unga dalda bo'lgisi keladi. Adabiyotshunoslikda gender psixologiyasi degan tushuncha bor. Shundan kelib chiqib, ijodkor asar qahramonlarini o'z tabiatiga ko'ra tasvirlagan, ammo polvonning o'g'li er kishilardek so'zlamaydi. Aksincha, ayollarga o'xshab maydalashib ketgan. Bu uning ishlaridan ham ayon bo'ladi. Birovning ayolini yo'ldan urib, tuxmat bilan Sobitni qamatib yuborishi, Buxorada necha-necha oilalarni qon qahshatishi ham uning xarakteri qay darajada ekanligini ko'rsatib beradi. Muallif qahramonning holatini, voqealar tadrijini yoritishda adashmagan. Haqiqadan, insoniyatni yomonliklar, loqaydlik tanazzulga olib boradi. Qayerdagi shu illatlar avj olsa, barcha ko'rgiliklar shu joyda ro'y berishidan tashvishga tushadi. Tafsilotlarni shundayligicha emas, badiiyat talablari doirasida tasvirlashga harakat qiladi. Hikoya uch tugun asosiga qurilgan. Shulardan Jalol polvon bilan Ermat polvon o'rtasidagi kurash bo'lsa, ikkinchisi Jalol polvonning tobi qochishi, uchinchisi Jalol polvonning Buxoroga borib o'g'lining qilmishlaridan boxabar bo'lishi tasviri nihoyatda real yoritib berilganligiga guvoh bo'lamiz. Ushbu hikoyasida g'urur, muhabbat, inson va uning ichidagi —men kurashi tasviri bor. Hikoya bir qarashda o'quvchi uchun zerikarlilik bo'lib tuyilishi mumkin, ammo didaktik ahamiyati yuqori pog'onada va biroz falsafiy. Buni hikoyani o'qib mushohada qilgan odamgina biladi. Asarda qarama-qarshiliklar bisyor. Bu qarama- qarshiliklar bevosita botin va zohirda ayon bo'ladi. Ermat polvonning bir so'zliligi va

pushaymonlik hissi kabilar shular jumlasidandir. Hikoyani o'qigan odam bir tomondan Jalol polvon va Ermat polvonni oqlasa, bir tomondan qoralaydi. Bunda pushaymonlik ham bo'lib, polvon o'g'lining tarbiyasiga qaysidir nuqtada befarq bo'lgani sabab afsuslanadi. Tabiatan mehribon ota obrazida namoyon bo'ladigan Jalol polvonning botinida nima borligi, uning sabr kosasini to'lguncha bo'lgan voqealarni muallif shunday tasvirlaydi. Jalol polvon yetmish yoshlarga borgan, ellik yildan beri kurash tushadi, shu paytgacha kuragi yer ko'rmagan polvonlardan. Jalol polvon yigirma besh yoshlar chamasidagi Yozyovonlik Ermat polvon bilan kurash tushadi, uni yiqitadi. Lekin, yutganidan xursand bo'lmaydi, aksincha, yosh bolaning shijoatini so'ndirib qo'yganidan pushaymon bo'ladi, quyidagi parchada Jalol polvonning ruhiy holatini ko'ramiz:” Ermat o'kirib-o'kirib yig'ladi. Bu yig'i Jalol polvonning yurak-bag'rini o'rtab yubordi. Bolam, yig'lama, ko'z yoshingni yut, birov ko'rmasin, dedi uning qulog'iga shivirlab, Ermat shu zahoti yaktagining yengini ko'ziga surtdi. Uvol,uvol, derdi Jalol polvon. Mana shu bola mening o'mimga qoladi. Uyat ish qilib qo'ydim. Bolaning shoxini sindirdim. Attang, attang... Jalol polvon gulduros qarsak tovushlari ostida davradan chiqib ketdi. Etagini tutib pul yig'madi. Yong'oqzor oralab uyi tomon ketdi. Yo'l-yo'lakay, bu ycnnganimmi, deb o'zidan o'zi so'rab borardi. Yengilganim, yengilganim! Mayda bolalar bilan bel olishadigan bachkana polvon bo'lib qoldingmi, Jalol, derdi boshini sarak-sarak qilib.

Ertaga javob bellashuvi bo'ladi. Nima qilay? Bel-lashmasam, polvonlik sha'nim tuproqqa qorishadi. Bel-lashsam-u, atayin yiqilib bersam, unda nima bo'ladi? Polvonlik g'ururimni qayoqqa yashiraman...” [3]

Xalq orasida obro' topgan polvonning o'g'li juda ko'p oilalarni yostig'ini quritadi, otasini la'natga qoldiradi. “- Polvon aka, xotinimning barmog'ini ko'rib hayron bo'ldingiz-a? Bu o'sha padarla'nat Qo'chqor tergovchining ishi. Men uylanganimda onam rahmatli barmoqlaridagi uzukni chiqarib, kelinga, bolam bu uzukni katta buvam taqqanlar, u kishidan keyin men taqqanman, endi siz taqing, deb xotinimning o'rta barmog'iga taqib qo'ygan cdilar. Uzukning ikkita moshdek olmos ko'zi bor edi. U paytda xotinim ozg'in, barmoqlari ham qalamdek ingichka edi. Ikki bola tuqqandan keyin et qo'yib, semirib ketdi. Barmoqlari ham yo'g'onlashib qoldi. U shu uzukni qirq yildan ortiq taqdi. Ammo qo'ldan qo'ymadi. To'ng'ichimni uylantirganimizda, xotinim kelinning barmog'iga shu uzukni taqib qo'ymoqchi bo'ldi. U ancha urindi, barmog'idan chiqarolmadi. Uzuk go'shtdor barmog'i terisi orasida qolib ketibdi. Kelinga Buxorodan boshqa uzuk opkelib bergandim. Men qamalganimdan keyin ham ablah Qo'chqor tergovchi uyni obis qipti. Kelinlarimning, qizlarimning hamma taqinchoqlarini opti. Xotinimning barmog'idagi uzukka ko'zi tushib, shuncha urinibdiki, chiqazolmapti. Oxiri uzukni ombur bilan qisib bor kuchi bilan tortibdi. Uzuk barmoqning terisini, go'shtlarini sidirib chiqibdi. Barmoq bo'g'inlari uzilib ketibdi. Hozir ko'rdingiz-ku, bitta barmog'ida jon yo'q, to'rtta barmoq orasida lattaga o'xshab osilib qolgan. Kir yuvolmaydi, xamir qorolmaydi, igna ushlasa, joni yo'q barmoq xalaqit beradi.

Gap nimadan boshlansa oxiri Qo'chqor bilan tugardi. Jalol polvon Buxoroga kelganiga pushaymonlar yedi. Ming o'lib, ming tirildi.” [3]

Jalol polvon davralarda kuragi yerga tegmasdan kurashsa-da, o'g'lining qilmishi polvonning qaddini bukadi. Juda ko'p insonlarning umriga zomin bo'lgan o'g'li xalqning qarg'ishiga qoladi va xorlikda o'lim topadi. “Hamro Ochilning faylasufligi tutib ketdi.

- Bilasizmi, inson nima uchun farzand o'stiradi. Mehnat qilib, topib kelgan osh-noni uchungina emas, o'lganingda go'ringga qo'yadigan marmar toshi uchungina emas, el-yurtdan olib keladigan otangga rahmat, degan birgina so'zni eshitish uchun o'stiradi. Otangga la'nat, padaringga la'nat, degan so'z olib keladigan farzandning yuzini Xudo teskari qilsin!” [3]

Mana shu suhbat asnosida Jalol polvon ming o'lib, ming tirildi. o'zidan o'tganini o'zi biladi. Mum tishlagandek, tilini yutib yuborgandek zabun edi u.

Yozuvchi asarda shunday mavzuni ochib beradiki, o'quvchi bundan ta'sirlanmasdan qolmaydi.

Kuzatadigan bo'lsak, Said Ahmadning mustaqillik yillaridagi hikoyachiligining mavzu ko'lami ko'proq xotiralar va sho'rolar davridagi illatlarni ochib tashlashga qaratiladi va bu borada ijodkor turli obrazlar olamidun unumli foydalana olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.To'rayev D. Rangin tasvirlar jilosi.-T.,”Akademnashr”, 2014.21-bet.

2.Гинзбург Л. О психологической прозе. Ст.285

3. Said Ahmad.Qorako'z Majnun. T.: O'zbekiston. 2001.
- 4.Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi.T.2004.
- 5.Владимирова Н.В. Саид Ахмад қаҳрамонлари. Ўзбек тили ва адабиёти журналы.1972. -№4.-В.9.
6. Quronov D.Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq me'rosi nashriyoti, 2004-yil.
7. .Bernard Bergonzi. Spirituality in modern English literature. Article.
8. Imomqulova G. Science and innovation. Analysis of the stories “Sumbul” and “Invitation” by Said Ahmad. 2023-yil.

UO'K 81'38

ANTROPOMORFIK METAFORALARNING PUBLISISTIK MATNDAGI PRAGMATIK IMKONIYATLARI

H.A.Hamidov, tadqiqotchi, Toshkent Axborot texnologiyalari universitetining Qarshi filiali, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada ayrim antropomorfik metaforalarning publitsistik matn va diskursdagi pragmatic xususiyatlari, jumladan, elektron saytlarda, ijtimoiy tarmoqlarda fikr ifodalashda metaforalardan foydalanish imkoniyatlari va blogerlar nutqida metaforalarning yangi ma'no va ifoda qirralarning namoyon bo'lishi, o'zbek va dunyo tilshunosligida shunday metaforalarning kognitiv-pragmatik o'rganilishi bilan bog'liq holda tahlil qiligan.

Kalit so'zlar: pragmatik ma'no, blogerlar nutqi, jurnalistikasi, ma'no ko'chish yo'llari, o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi, ijtimoiy tarmoq, ommaviy axborot, publitsistik matn, diskurs.

Аннотация. В статье проанализированы возможности использования метафор при выражении мыслей в СМИ, в том числе на электронных сайтах, в социальных сетях, и в речи блогеров в связи с проявлением новых смысловых и экспрессивных граней метафор, когнитивно-прагматическим изучением таких метафор в узбекском и мировом языках. лингвистика.

Ключевые слова: когнитивно-прагматический анализ, речь блогера, журналистика, способы миграции значений, миграция значений на основе сходства, позитивная сеть, медиа, публицистический текст, дискурс, лингвистический анализ.

Abstract. The article analyzes the possibilities of using metaphors when expressing thoughts in the media, including on electronic websites, in social networks, and in the speech of bloggers in connection with the manifestation of new semantic and expressive facets of metaphors, cognitive and pragmatic study of such metaphors in Uzbek and world languages. linguistics.

Keywords: cognitive-pragmatic analysis, blogger's speech, journalism, methods of migration of meanings, migration of meanings based on similarity, positive network, media, journalistic text, discourse, linguistic analysis.

Kirish. Kognitiv tilshunoslik kognitiv mexanizm sifatida inson tafakkuri va tajribasini strukturaviy tartibga soluvchi metaforaga ishora beradi. Shunga ko'ra metaforaga til va nutqda o'zining yorqin ifodasini topuvchi, fikriy jarayon, xulq, ilmiy bilishni belgilovchi unsur sifatida qaraladi. Xususan, J.Lakoff metaforani sof lingvistik hodisa emas, balki olamni konseptuallashtirish omili va tafakkur dalili deb hisoblaydi.

Metaforadagi mental xarakter (ontologik aspekt) hamda bilish imkoniyati (epistemiologik aspekt) uni, ya'ni metaforani kognitiv yo'nalishda tekshirishni taqazo etadi. Xususan, 1967-yilda M.Osborn insonning borliq tushunchalarini metaforik assosiasiyalashga, istalmagan ramzlarni esa konseptual metafora nazariyasiga ko'ra yo'naltirilgan metaforalar sinfiga mansub bo'lgan fazoviy o'qning quyiga joylashtirishga moyil ekanini ta'kidlaydi.

G.Beytson metaforani butun tirik olamning mohiyatini mujassam etuvchi mantiq (logika) (metafora – eto logika, na kotoroy postroyen ves mir jivogo)deb ta'riflaydi va metaforani Buyuk Haqiqat sirlarini o'zida jamlovchi “bog'lovchi pattern” (“svyazuyushiy pattern”)¹ deb nomlaydi.

¹ Халипаева Империят. Метафора тайны и тайна метафоры (основы нового научного мышления). Поэзия Джамалия – [HTTP://STIHI.RU/2008/01/20/1788](http://stihi.ru/2008/01/20/1788); 28.03.2013.

Kognitiv metafora mexanizm sifatida neyron aloqalarning faollashuvi darajasi (neyropsixologiya tilidagi neyrofiziologik faollik darajasi)da kechuvchi jarayonlar bilan aloqador bo'lsa, konseptual metafora inson tafakkurining tushunish, mulohaza qilish, xulosa qilish darajasiga tegishli bo'ladi (J.Lakoff va uning izdoshlari). Kognitiv metaforaning lokusi bosh miyaning neyrofiziologik substrati hisoblanadi. Konseptual metaforaning lokusi esa, aqliy faoliyat va tushunchaviy fikrlash jarayonidir.

Semantik jihatdan lingvokulturologik yondashuv turli davlatlarning siyosiy diskurslarida dunyo rasmini metaforik modellashtirish qonuniyatlarini aniqlash muammosini hal qilishga yordam beradi. Bir tomondan, ko'plab tadqiqotlar siyosiy metaforikaning umumiy universal xususiyatlarini aks ettiradi. "Zamonaviy ommaviy axborot vositalari allaqachon o'ziga xos interdiskursni tashkil etadi, unda farqlar alohida... tillar faqat yuzaki narsadir. Zamonaviy voqealarni muhokama qilishda jahon matbuoti bir zumda kimdir aytgan muvaffaqiyatli ifodani oladi, u nashrlar va tillarda tarqatiladi.. Biz dunyoga juda o'xshash tarzda qaraymiz (yoki tomosha qilishni taklif qilamiz) [2] publitsistik matnlarda badiiy bo'yoqdor so'zlar ham ko'p uchraydi: Joriy o'quv yilida eng zamonaviy talab va standartlar asosida tashkil etilgan Yangi O'zbekiston universiteti dastlabki talabalarni o'z **bag'riga qabul qildi**.

Bunday yangilanish jarayonlarida ustoz-murabbiylarimizning ishga, hayotga munosabati va mas'uliyati tubdan o'zgarib, ularning doimiy izlanib, yangilikka intilib yashayotgani, ilg'or ta'lim texnologiyalari va metodikalarini puxta o'zlashtirib borayotgani, hych shubhasiz, hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi shiddatli zamon oldimizga qanday murakkab vazifalarni qo'yayotganini barchamiz ko'rib, bilib turibmiz. Ularni hal etish va ezgu maqsadlarimizga yetish, dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'lish uchun xalqimizni, avvalambor, yoshlarimizni ilm-fan, ma'rifat va ma'naviyat, taraqqiyot yutuqlari bilan **qurollantirishimiz** kerak.

Ayni shu maqsadda ta'lim mazmunini to'liq yangilash uchun mamlakatimiz olimlari, tajribali pedagoglar va xorijiy ekspertlarni keng jalb qilgan holda, Milliy o'quv dasturi yaratilib, bosqichma-bosqich amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Zamonaviy darsliklarni yaratish bo'yicha dastlabki natijalarga erishilib, joriy yilda ilk bor bir milliondan ortiq boshlang'ich sinf o'quvchilarimiz yangi darsliklar bo'yicha ta'lim olmoqda.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish, oliygohlarimizni ta'lim va ilm-fanning yirik markazlariga aylantirish bo'yicha boshlagan katta ishlarimizni jadal davom ettirishimiz lozim.

Ta'lim sohasining yana bir muhim vazifasi – faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan, Vatan va xalq manfaatlarini qat'iy himoya qila oladigan, zamonaviy, keng fikrlaydigan yoshlar avlodini shakllantirishdan iborat. Shu sababli «Uzluksiz ta'lim tizimida ijtimoiy fanlarni o'qitish tartibi va tamoyillari konsepsiyasi»ni ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish obyektiv zaruratga aylanmoqda, deb o'ylayman.

Jamiyatimizda bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, oliygohlarning professor-o'qituvchilari va ilmiy-ijodiy ziyolilarni bugun biz intilayotgan Uchinchi Renessansning to'rt **tayanch ustuni** deb e'tirof etmoqdamiz. Shundan kelib chiqib, ularning hurmat-e'tiborini oshirish, xususan, muallim va ustozlarning qadri, sha'ni va g'ururini tiklash, mashaqqatli va sharaflı mehnatini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish bo'yicha boshlagan ishlarimizni **albatta yangi pog'onaga** ko'taramiz.

Inson a'zolari va unga bog'liq bo'lgan boshqa hodisalar keyinchalik ko'chishga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, ko'z dastlab insonning ko'rish a'zosini, undan keyin tabiatda uchraydigan boshqa o'xshash jismlarni ifodalay boshlagan. **Uzukning ko'zi, ignaning ko'zi, buloqning ko'zi** va boshqalar. Antropomorfikani o'rganishga bag'ishlangan o'zbek tilidagi mazkur tadqiqotga qadar ilmiy matnlar deyarli tahlil qilinmagan. Asosan, badiiy matnlar orqali o'rganilgan. Antropomorfik metaforalar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini to'la namoyon qilish uchun turli uslubdagi matnlarni lingvistik, sosiolingvistik va lingvamadaniy jihatdan tahlil qilish kerak bo'ladi. Bundan tashqari, qiyosiy antropomorfik metaforalardan foydalanishni o'rganish uni yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Antropomorfik metafora. Bu inson va unga tegishli (xos) bo'lgan (tana a'zosi, kiyimi) predmetlar nomi asosida hosil qilingan metafora bo'lib, *oyoq, qo'l, og'iz, til, tish, quloq, eng, yoqa* kabi leksemalar ma'nosining metaforik usulda ko'chishi [3].

Yana shu maqolaning o'zida yashamoq fe'liga zid bo'lgan “o'lmoq” so'zining metaforik ma'nosi qo'llaniladi. To'g'ri, o'lmoq faqat isonga xos emas, ammo quyidagi jumlada qo'llangan leksema kishilarga xos bo'lgan biologik hodisani ifodalaydiki, uni antropomorfik metaforalar sirasiga kiritish mumkin: “Bugun amallab, yanayam ochiq aytisak, azbaroyi sharmanda bo'lmaslik uchun chiqib turgan ko'pgina nashrlarning “janoza”sini ayrimlar intiqlik bilan kutayotganida, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev shu yilning 30 sentyabrida O'qituvchi va ziyolilarga yo'llagan murojaatida gazetalarning ahamiyati va o'rni beqiyos ekanligini ta'kidladilarki, biz bundan behad quvondik”.

“Ma'rifat” gazetasining “*Viloyat axborot-resurs markazlari o'gaymi?*” nomli maqolasi ham metaforik ma'no kasb etmoqda, mazkur ko'chma ma'noli so'z asli insonlarga xos bo'lgan xususiyatni ifodalaydi, biroq ommaviy axborot vositalari tilida antropomorfik metaforani hosil qilayotganini kuzatish mumkin.

Publisistik matnlar ustida bunday tahlillarni kengroq miqyosda amalga oshirish kerak, chunki metaforalar faqat badiiy matnlar asosida o'rganilsa, bir tomonlama xulosaga kelib qolish mumkin, ularning ilmiy, hatto rasmiy matnlarda qo'llanishini ham o'rganish antropomorfik metaforalarning sosiolingivistik mohiyatini to'la nomoyon qilish imkonini beradi. Natijada so'zlarning ko'chma ma'nolari haqidagi ilmiy tasavvurlar, metaforalarning qo'llanilish doirasi kengayib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOITLAR RO'YXATI:

1. Кубрякова Е.С. Языкознание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М., 2004. 560 с.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. Chicago, 1980. 242 p.
3. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. – М., 1995.
4. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры [вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной]. - М.: Прогресс, 1990.
5. Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – М., 1995.
6. Lakoff, George. Metaphors we live by / George Lakoff and Mark Johnson. p. cm. Originally published: Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Арутюнова Н.Д. Вступительная статья / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990.

UDC 82-31

EDUCATIONAL NOVEL - A NEW TYPE OF NOVEL

X. Jorakulova, Graduate student, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quv romani roman yozishning yangi turidir. Ko'pincha milliy adabiyotning saviyasi undagi roman yozuvi qanchalik rivojlanganiga qarab belgilanadi. Bugungi kunga qadar o'zbek romanchilari uzoq o'sish yo'lini bosib o'tdilar. Hayot, davr va zamondagi o'zgarishlar uning rivojlanishini belgilab berdi. Chunki romanda o'zgarishlar keng ifodalangan. Roman epik tipdagi eng yirik janrdir. Ijodkor o'z ongida anglab yetgan, qalbidan kechgan olam voqealari romanda atroflicha ifodalangan.

Kalit so'zlar: Roman, tarbiyaviy, ijodiy, o'zbek, tarixiy, biografik, doston, janrlar.

Аннотация. В данной статье учебный роман представляет собой новый вид романописания. Часто уровень национальной литературы определяется тем, насколько развито в ней романное письмо. До сегодняшнего дня узбекские романисты прошли долгий путь роста. Изменения в жизни, эпохе и времени определили его развитие. Потому что в романе широко выражены изменения. Роман — самый крупный жанр эпического типа. В романе подробно выражены события мироздания, которые творец осознавал своим сознанием и переживал сердцем.

Ключевые слова: Роман, учебный, творческий, узбекский, исторический, биографический, эпический, жанры.

Abstract. In this article, an educational novel is a new type of novel writing. Often, the level of a national literature is determined by how developed novel writing is in it. Until today, Uzbek novelists have taken a long path of growth. Changes in life, era and time determined its development.

Because changes are widely expressed in the novel. The novel is the largest genre of the epic type. The events of the universe, which the creator realized in his consciousness and experienced from his heart, are expressed in detail in the novel.

Key words: Novel, educational, creative, Uzbek, historical, biographical, epic, genres.

Introduction: The way in which life events are expressed in the work requires that novels be divided into historical, philosophical, political, domestic, fantastic, and detective themes. But such a type appeared in novel writing that the issues covered by it do not fit into the scope of the above topics. This is a biographical novel or an essay-novel. The phenomenon of essay writing in epic genres led to the emergence of educational prose. This event, which also happened in the novel, the largest genre of the epic type, established the educational novel in the novel. From the second half of the last century, essays and novels began to appear in our literature. Along with the direction of scientific and theoretical research, it is seen that the features of scientific popularization and enlightenment are the priority in them. The works of N. Karimov "Hamid Olimjon", "Oybek", "Abdulla Qahhor" of O. Sharafiddinov, "Mirtemir" and "I came to see the sun" of Otayar showed these features.

In order to achieve this goal, the following tasks are expected to be solved:

- To study the process of essay writing in the nature of epic genres of literary studies and fiction in the years of independence, using examples of concrete works;
- Determining the author's personal opinions when describing events and life situations related to the personality of the creator;
- studying the composition, scope and theme of the work;
- analysis of the construction of the narrative on the basis of literary-critical and scientific-popular form and content;
- N.Karimov's good knowledge of the object, based on his many years of life experience in this regard, the skill of describing situations through his mind and heart - learning subjective painting;
- comparing the style of educational novels with the qualities of the main character in world literature, especially postmodernism;
- to establish the reasons for the introduction of hypothetical elements along with the biographical method into the scope of the educational novel;
- Drawing conclusions on the studied scientific problem.

Research object. In the research work, Naim Karimov's educational novels were chosen as an object for the subject research. The subject of our work is the theoretical study of the place of the biographical method in the educational novel. The scientific hypothesis of the research: By studying the style of educational novels, the mastering of the priority features of world literature, especially postmodernism, on a national basis is studied in a comparative-typological way, and it is possible to determine the improvement of the genre of the educational novel. The methodological basis and methods of the research: the views of the first President of the Republic of Uzbekistan, Islam Karimov, regarding the national idea, attitude to spiritual values, and science, Sh.M. The ideas presented in Mirziyoev's articles and speeches form the methodological basis of this master's thesis. Also I. Sultan, B. Kasimov, S. Mamajonov, O. Sharafiddinov, N. Karimov, B. Nazarov, N. Rakhimjonov, H. Boltaboev, D. Kuronov, N. Rahmon, B. Karimov, N. Jabborov, It was based on the views on artistic creativity and poetic skill put forward in the scientific researches of A.Ulug'ov, I.Yakubov, U.Jorakulov and other literary scholars. Historical-comparative and analytical methods were used in the work.

The degree of elaboration of research:

Relationship between educational novel and biographical method I. Sultan, B. Kasimov, S. Mamajonov, O. Sharafiddinov, N. Karimov, B. Nazarov, N. Rakhimjonov, H. Boltaboev, D. Kuronov, N. Rahmon, B. Karimov, It was partially studied in the researches of N. Jabborov, A. Ulug'ov, I. Yakubov, U. Zhorakulov. But until now, the works of N. Karimov have not been the object of special research. In this master's thesis, the problem is discussed for the first time.

The scientific novelty of the study:

It consists in determining N.Karimov's personal opinions. Also, the work examines the composition, scope and theme of educational novels, and analyzes the construction of the epic narrative on the basis of literary-critical and scientific-popular form and content. Subjective coloring in works of this type is studied. The style of educational novels is compared with the main features of the world literature of postmodernism, and the reasons for the introduction of hypothetical elements into the framework of the educational novel along with the biographical method are established. Appropriate conclusions are made regarding the studied scientific problem. The scientific novelty of the master's thesis is manifested in these aspects.

In these works, the conflicts between the era and the fate of the individual, science, creativity and social conditions, time are revealed through historical sources and a new, impartial interpretation of artistic works. There is a common feeling in these works that we have listed, which is "a tendency to artistic-philosophical generalization of the image of literary figures with emotional thinking". In addition, these works are significant as a synthesized type in literary studies, as they show the elements of an essay. Human qualities such as tolerance and philanthropy of such historical figures, artistic images as individuals and writers are illuminated with the help of interesting and convincing stories. The influence of the essay genre on other genres is visible in scientific and artistic research. In the book "Literary Theory" written by the American literary experts U. Austin and R. Welleck, M. Kochkarova writes about the process of writing epic genres: general comments are given in the name of the first person (that is, in the language of the lyrical character), which can be called an essayistic style. There are also M. Bakhtin's views on essay writing of the novel genre, M. N. Epstein, N. Rahimjonov on the participation of essayistic elements in prose genres. Scientific conclusions recognized by scientists deserve attention. The presence of "author me" and free opinions in the work is one of the genre features of the essay. Accordingly, the terms essay-novel, story-essay, story-essay, essay-memoir, article-essay, dialog-essay appeared. In such an approach to the object of image and interpretation, the scientific potential of the author is of crucial importance. He approaches all the dates and historical facts of his hero's biography, as well as sources related to them, from a chronological point of view. At the same time, the breadth of the author's imagination, the personality of the hero and how deeply he penetrates into his creative concept determines the social weight and artistic-aesthetic value of the work. From this point of view, historical, scientific and artistic-ideological concepts are exaggerated in the educational work. According to this aspect, educational novels appear as a unique type of this genre - novel genre.

In general, an essay is a combination of scientific and artistic thinking. In the essay, ideas related to the artist's creativity, personality, nature, and the writing process of his works are freely expressed. It will not be important to comprehensively prove the information written in the essay. In this respect he is free. The essay shows the depth of emotional thinking. The influence of essays on other genres can be seen in the fact that elements of essay, memory-reminiscence, and scientific-artistic analysis are more common in prose works in recent years. This effect of the essay was the impetus for the emergence of educational and biographical novels.

West, including "in Russian literature, Radishchev's work "Fyodor Vasilievich Ushakov" created in 1789 is considered one of the first examples of novelized biography." Although the phenomenon of essay writing in prose in Eastern literature dates back to the 11th century (Rabguzi's "Kissasi Rabguzi"), the formation of educational-biographical novel traditions is limited to the 60s of the 20th century. "Abu Ali ibn Sina", "Beruni", "Alisher Navoi" by A. Qayumov, "Umar Khayyam" by Sh. Sultanov and K. Sultanov, "Jalaluddin Rumi" by Rady Fish, "Ulug" by B. Ahmedov bek" and "Amir Temur", "Hamid Olimjon" by N. Karimov, "Oybek", "Cholpon", "Mirtemir" by Otayar, "I came to see the sun", "Hamza" by L. Qayumov, "Hamza" by O. Sharafiddinov Works such as "Abdulla Qahhor" and H. Karimov's "Urol Tansikbayev" belong to this category. In the period of independence, N. Karimov showed that he is an experienced critic and writer who is diligently mastering the requirements of the essay-novel genre with the examples of his essay-novels "Cholpon", "Hamid Olimjon", "Maqsud Shayhzoda". These novels justified a new phenomenon in novel writing. The main factor in the emergence of this type of novel is the work created by the artist, as well as the life, worldview, peculiarities of the artist, the history and reasons for the creation of this

or that work, and the features of the environment that influenced the formation of the artist as a person and creator. It was also necessary to pay attention. In addition, in the essay-novel, the critic-writer "feels free, the infinity of the world of thoughts, the variety of emotions gives him a great opportunity." These factors lead biographical novels to take their rightful place in literary studies.

Conclusion: In conclusion, essays, i.e. works of the educational novel type, are aimed first of all at comprehensively illuminating the portrait of the creator, creating a broad picture of the period in which he created, and revealing the tendencies of his creative formation and development. secondly, with the goal of creating an interest and imagination in the student about the life and creative world of the artist, strengthening the potential of reading, artistic development of the historical truth that is part of the artist's life, and establishing a conscious attitude towards his personality.

REFERENCES:

1. Санжар Содик. Ижоднинг Ўттиз лаҳзаси. Адабий – танқидий мақолалар. –Тошкент. «Шарқ», 2005. – 320.
2. Каримов Н. Мақсуд Шайхзода. Маърифий – биографик роман. – Тошкент, «Шарқ», 2010. - 336..
3. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. –T.: Fan. 2006.
4. Ahmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi janrlari. –T.: Fan. 2008.
5. Nazarov B., Rasulov A., Ahmedova Sh., Qahramonov Q. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. –T.: Tafakkur qanoti. 2012.

UDC 82-31

DOCUMENTARY TRUTH AND AUTHOR'S HYPOTHESIS IN THE EDUCATIONAL NOVEL

X. Jorakulova, Graduate student, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola ma'rifiy romandagi hujjat haqiqati va muallif gipotezasi haqida bo'lib, san'atlarning eng ulug'i bo'lmish so'z san'ati – adabiyotga nazar tashlasak, minglab durdona asarlar yaratilganini ko'ramiz, va biz har safar bu asarlarni o'qiganimizda, bir O'quvchi allaqachon takrorlab bo'lmaydigan ta'sirlarga tushib qolishini va bu tajribalar butun umr davom etishini payqagan. Bunday o'quvchilar uchun batafsil tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: O'quvchi, o'quv, roman, san'at – adabiyot, biografik metod, tarbiyaviy nasr, adabiyotshunos olim.

Аннотация. Данная статья посвящена истинности документа и гипотезе автора в учебном романе, а если мы посмотрим на искусство слова, которое является величайшим из искусств – литературы, то увидим, что созданы тысячи шедевров, и каждый раз, когда мы читаем эти произведения, читатели уже заметили, что попадаешь под неповторимые влияния, и что эти переживания останутся на всю жизнь. Для таких читателей это подробно объяснено.

Ключевые слова: Читатель, учебный роман, художественно-литературный метод, биографический метод, учебная проза, литературовед.

Abstract. This article is about the truth of the document and the author's hypothesis in the educational novel, and if we look at the art of words, which is the greatest of the arts - literature, we can see that thousands of masterpieces have been created, and every time we read these works, one Readers have already noticed that one will fall into unrepeatable influences, and that these experiences will last a lifetime. It is explained in detail for such readers.

Key words: Reader, educational, novel, arts - literature, biographical method, educational prose, literary scholar.

Introduction: Decree of the first President of the Republic of Uzbekistan "On the organization of activities of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi" dated May 13, 2016 No. PF-4797, Cabinet of Ministers No. 152 dated May 13, 2016 The establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi based on the decision No. It is our responsibility as researchers to understand the national spirit and identity, to further elevate the cultural and educational world, to adhere to the requirements of the national idea, to thoroughly analyze and research our native language and literature, to carry out

propaganda work. not only in our country, but also in the global scale, increasing the quality of research, bringing up a generation of worthy successors and consistent successors. Our observations confirm that the rich materials mentioned above are effective tools for writing an educational novel (using the biographical method in the broadest sense). However, we cannot call them absolute full-scale biographical materials. Already, based on these sources, it is impossible to restore the life of the object on a daily documentary basis. Therefore, it is natural that N. Karimov felt the need to give life to the facts of the life of Cholpon, U. Nasir, Oybek, Shaikhzoda, H. Olimjon, and to fill some missing places based on his fantasy during the completion of the educational novel.

So, along with the biographical method, the self-hypothetical elements also enter the scope of the educational novel. This happens through an attempt to recreate the feelings, moods, joys and sorrows experienced by the creator during the period when a certain work was written.

Adoption of this Decree was a prelude to the beginning of a new stage of development of language and literature at a historical stage in which social justice, legal equality, humanitarianism and virtue, a highly spiritual and enlightened society are being built in Uzbekistan. Our country, which has already achieved the recognition and attention of the world community without deviating from the path of realizing its centuries-old dreams, is approaching the social sciences: summarizing the paths taken, restoring the truth of history, scientific - set the task of further deepening the fundamental researches of theoretical importance, searching for the most advanced, modern possibilities of solving the accumulated problems.

Materials and methods

In the historical document, in addition to representatives of science and literature such as Mahmud Koshgari, Yusuf Khos Hajib, Ahmad Yugnaki, Atoi, Sakkoki, Lutfiy, Navoi, Babur, Ogahi, Mashrab, Muqimi, Furqat, Behbudi, Avloni, Particular attention is paid to the in-depth analysis and research of the invaluable heritage left by such honorable representatives as Fitrat, Cholpon, Qadiri. For example, "...despite the pressure of the colonial system, they devoted their lives to the spiritual development of our people, the development of our mother tongue... the great services of great enlighteners, intellectuals who left their mark as true patriots, patriots, and nationalists the need to encourage actions aimed at restoration and perpetuation of their names. In this sense, the article about Cholpon, U. Nasir, Oybek, Shaykhzoda, H. Olimjon written by Naim Fatihovich Karimov, a great literary scholar, doctor of philological sciences, professor, who is also actively engaged in artistic creation. analysis and research of Rifian novels is extremely important.

In our opinion, the content intuitively understood from the biographical context should not be absolute. The subject's biography should not be separated from the social life, cultural and educational conditions of the period in which he lived, and the original personality of the person. Unfortunately, existing educational novels do not always have a comprehensive approach to analysis and interpretation. Because N. Karimov devotes a great place to the feelings of his sensitive heart, creative fantasy and artistic fabric in the good work of striving to create a picture of the creative soul.

In this sense, in this master's thesis, we tried to study the role of the biographical method in the Enlightenment novel on a monographic basis, and express some of our generalizations. The relevance of our master's work is shown in the same aspects.

Although the motivations of educational novels formed in Uzbek prose during the period of independence are related to the influence of didacticism in Eastern classical literature, prose works in the spirit of documentary and partly the experiences of documentary and educational novels in Western novels, the demand of the new era and needs cannot be ignored. Of course, it is not easy to systematize historical facts and documentary materials as much as possible. But let the reader get a rich impression and a lot of clear evidence through one work.

The educational works of literary critic Naim Karimov, including the educational novel "Cholpon", the educational-biographical novel "Hamid Olimjon", the educational-biographical novel "Maqsud Shaykhzoda", You can feel deeply through "Usman Nasir", "Last days of Usman Nasir", "Oybek", "Ghafur Ghulam" and other educational works.

While writing these works, the author worked for many years in various archives, talked with the relatives of these artists, contemporaries and those who saw them. Therefore, his works, in

addition to well-known and well-known historical events, greatly enrich the reader's imagination and spirituality with the way of life and creativity of artists, which are still obscure. That is, these educational works bring a number of new facts and information to the public's attention.

At first glance, educational novels are similar to historical novels. There is also the fact that if we call the genre of a certain work in this or that genre, it does not damage the idea in it. It is important that in a historical novel, art and poetics occupy a leading position, along with taking the subject from history. If the historical consistency, materiality, documentation prevails over artistry and texture in the work, then the genre of such works corresponds more to enlightenment. Here a question arises. Does the author rely only on documents in an educational work? Can the documents fully express the life of the artist being written? Can't the author include his opinions in the work? and so on.

The Russian writer M. Gorky said: "Art is alive with tissue...", A. Glodko said: "There is no good novel without tissue." Indeed, it is impossible to achieve complete perfection in works of art without the images and events created in the imagination. In educational prose, it would be more correct to define it not as "texture", but as the author's hypothesis. Because just as an educational novel differs from a historical novel, a hypothesis differs from a tissue.

We see a unique expression in Naim Karimov's educational works "Usman Nasir" and "Usman Nasir's last days", which contain life pictures, documents, and narrations. In this, the author reacts to the narratives about the events of Usman Nasir's life, using his own inner intuition, mental and emotional evidence. He is inclined towards some narrations and denies others. In this way, he arranges historical documents in harmony with his hypothesis. For example, in one of the narrations, it is given that Usman Nasir suffered a lot from his stepfather. Influenced by this narrative and relying on the stories of some of U. Nasir's school friends, the author tries to prove that there is a conflict between the stepfather and the child throughout the work. The author does not believe that Usman Nasir's sister claims that there was a good relationship between father and son. This shows how vividly the events of the work are depicted.

In addition, Naim Karimov does not agree with all the information given by Sabir Abdulla, the reporter of "Yangi Fergana" newspaper, who worked at that time. Adib puts forward his hypothesis and tries to prove it.

The scientific novelty of the study:

The scientific novelty of our work is the study of the process of essay writing in the nature of epic genres of literary studies and fiction in the years of independence, and the identification of N. Karimov's personal opinions in describing the events and life situations related to the personalities of U. Nasir, Cholpon, Oybek, Shaykhzoda, H. Olimjon. Also, the composition, scope and theme of educational novels are studied in the work, and the construction of the epic narrative on the basis of literary-critical and scientific-popular form and content is analyzed. Subjective coloring in works of this type is studied. The style of educational novels is compared with the main features of the world literature of postmodernism, and the reasons for the introduction of hypothetical elements into the framework of the educational novel along with the biographical method are established. Appropriate conclusions are made regarding the studied scientific problem. The scientific novelty of the master's thesis is manifested in these aspects.

Scientific-theoretical and scientific-practical significance of the research.

This master's thesis acquires scientific importance as it is dedicated to the study of the problem of the role of the biographical method in the type of educational novel. We think that its results will be a certain theoretical basis for future research.

The theoretical conclusions of the master's thesis can be used in the creation of textbooks and manuals on the history of Uzbek literature for universities and academic lyceums, colleges and secondary schools, in the preparation of methodological recommendations, and in the teaching of special courses for students.

Conclusion: To sum up, the author's hypothesis is of special importance in an educational novel, as in any work. Synthesizing historical facts with the author's hypothesis gives the work a special enlightening spirit. It is not difficult to notice it in the reading of the above two works. Through these works, the reader feels that he is the same age, contemporary, and sympathizer with Usman

Nasir. He communicates with him as if he were a conversationalist. This shows how vividly the events of the work are depicted.

REFERENCES:

1. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. –T.: Fan. 2006.
2. Ahmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi janrlari. –T.: Fan. 2008.
3. Nazarov B., Rasulov A., Ahmedova Sh., Qahramonov Q. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. –T.: Tafakkur qanoti. 2012.
4. Hodi Zarif. "Rustamxon" dostoni. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.
5. Mirtojiyev M. O'zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan. 1975. – B. 3.
6. Budagov R.A. Vvedeniye v nauka o yazyke. – M.: Uchpedgiz, 1958. –S 39-50.
7. O'zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: Fan, 1981. –B.209.
8. O'TIL, 5, 2020: 469-470.
9. Abduvaliyeva D. Alisher Navoiy tarixiy asarlar leksikasi, –Toshkent.: Fan. 2016, 149-151 b.
10. ANATIL, II, 614-615.
11. Jumanazarova G. Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlar tilining lingvopoetikasi (leksik-semantik, lingvostilistik va lingvostatistik tahlil). Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent, 2017 yil.

UO'K 80/81

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI PSIXOLOGIYA TERMINLARINING ANTONOMIK XUSUSIYATLARI

S.U.Jovburieva, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi psixologik terminlar o'rtasida antonomik terminlarning xususiyatlari, yasash usullari ilmiy-tasnifiy asoslangan. **Hozirgi rivojlanayotgan ilmfan sohalarida leksik birliklarning qo'llanilishi va ularning zid ma'nolilik, ma'nodoshlik, vazifadoshlik va boshqa ma'no munosabatlarining ko'lamdorligi oshib bormoqda. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi psixologik terminlarning antonomik hodisalari va ularning yasash xususiyatlari muhokamaga tortilgan.**

Kalit so'zlar: Terminologiya, psixologik termin, antonim terminlar, leksik antonimlar, morfologik antonimlar

Аннотация. В статье характеристика антонимических терминов и способы образования психологических терминов в узбекском и английском языках основаны на научной классификации. В современных развивающихся областях науки увеличивается употребление лексических единиц и объем их противоречивых значений, синонимов, задач и других смысловых отношений. В данной статье рассматриваются антономические явления психологических терминов в узбекском и английском языках и особенности их формирования.

Ключевые слова: Терминология, психологические термины, антонимы, лексические антонимы, морфологические антонимы.

Abstract. In the article, the characteristics of the antonymic terms and the methods of formation between the psychological terms in the Uzbek and English languages are based on scientific classification. In today's developing fields of science, the scope of use of lexical units and the scope of their opposite meaning, semantic similarity, task compatibility and other relationships is increasing. In this article, the antonomic phenomena of psychological terms in Uzbek and English languages and the features of their formation are discussed.

Key words: terminology, psychological terms, antonyms, lexical antonyms, morphological antonyms

Antonomiya hodisasi terminalogiya sohasida ham keng uchraydigan masalalardan biridir. Qator olimlar tomonidan antonomiya hodisasi haqida turli xil ba'zan qarama-qarshi tushunchalar ham ilgari surilgan.

Tilshunoslik nazariyasida ta'kidlanishicha, antonimlar asosida so'zlarning ma'nosidagi zidlik yotadi [1.38]. Bu zidlik peredmet narsa-hodisa va belgilar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni

ifodalaydi. So'zlarning o'zaro antonim ekanligini aniqlash uchun ular o'rtasidagi umumiy belgilarni topish muhim sanaladi. Ana shunday umumiy belgilardan biri antonomik juftlik hosil qiluvchi ikki so'z o'rtasida oraliq tushunchaning mavjud bo'lishidir. Bunday oraliq tushuncha ikki antonomik qutb orasida mavjud bo'lib, ularni mantiqiy jihatdan bog'lab turadi.

R. Shukurov antonim so'zlar o'rtasidagi oraliq tushunchani "mantiqiy markaz" deb ataydi. Masalan, *yaxshi-o'rta-yomon*, *o'ng-to'g'ri-chap*, *kecha-bugun-erta*, *o'tgan-hozirgi-kelasi*. A.Hojiyev va T.Mullayevlar: "ikki so'zning antonim yoki antonim emasligini faqat ularning semema strukturasini ochish "komponentli tahlil asosidagina to'g'ri belgilash mumkin bo'ladi", -deb ta'kidlaydilar [2.12-17]. V.A.Ivanovanning yozishicha: "antonomiyaning asosiy belgisi so'zlar semantikasidagi qarama-qarshilikdir" [3.163]. Ya'ni bunda antonim so'zlar bir leksik-semantik guruhga, bir so'z turkumiga mansub bo'lib, bir xil stilistik funksiyani bajaradi. E.N.Miller V.A.Ivanovanning bu fikriga qo'shilmaydi. E.N.Miller: "Fe'lga nafaqat fe'l balki ot ham antonim bo'la oladi (*javob bermoq-savol*), bundan tashqari, substantiv leksemaga fe'lli frazeologik birikma ham antonim bo'lishi mumkin" deb hisoblaydi [4.63]. Xuddi shu fikrni D.Abdullayeva ham qo'llab-quvvatlaydi [5.24]. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, terminologik antonimlarning ikki turi mavjud: leksik antonimlar va morfologik antonimlar. Masalan, *harakat-harakatsizlik*; *qonuniy-noqonuniy*. Psixologiyaga oid terminologiyada bu hodisa juda ko'p uchradi. Tuzulishiga ko'ra psixologik antonim terminlar bir leksemali va birikma shaklidagi terminlarga bo'linadi. Bir leksemali terminlar bir o'zakdan (*aybsiz-qybdor*, *odobli-odobsiz*) yoki turli o'zaklardan (*sabrli-jidamsiz*) tashkil topishi mumkin. Rus tilshunos olimlarining fikriga ko'ra, terminologiyadagi antonomiya umumadabiy til antonomiyasidan keskin farq qilmaydi. Ba'zi manbalarda xatto antonomiya terminologik sistemalarda umumadabiy tilga ko'ra ancha keng tarqalgani ta'kidlanadi.

Dolgovaning terminlar antonomiyasi xususidagi fikrlarni diqqatga sazovor. 1) antonim terminlar so'zlar o'rtasida real mavjud bo'lgan qarama - qarshilikni ifodalaydi; 2) antonim terminlar bir xil belgi, xodisa va xususiyatlarning o'zaro zid bo'lgan funksiyalarini nomlaydi, 3) antonim terminlar semantik maydonda sodir bo'ladigan o'zgarishlarning ikki qutbidagi zid ma'nolarni nomlay oladi [6.183].

Antonomik munosabat til universalialari qatoriga kirganligi sababli o'zbek tili psixologiya terminologiyasida o'ziga xos o'ringa ega. O'zbek tiliga oid antonim terminlarni taxlil qilishda ularni: **a) leksik antonimlar; b) morfologik antonimlar** shaklida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. O'zbek tili psixologiya terminlari sirasida quyidagi leksik antonimlar ko'zga tashlanadi: *kasallikning ichki ko'rinishi (manzarasi)*- *kasallikning tashqi ko'rinishi (manzarasi)*, *psixik sog'lomlik* – *psixik nevrozlar*, *g'ayriixtiyoriy harakatlar* - *ixtiyoriy xarakatlar*, *muhabbat* - *nafrat*, *uzoqmuddatli xotira* - *qisqa muddatli xotira*, *egoizm* - *al'turizm*, *antipatiya* - *simpatiya*, *suisid*, - *xayot uchun kurashish*, *unitish eslash*, *maskulinlik* – *femininlik*. O'zbek tilida morfologik antonimlar o'ta faolligi bilan ajralib turadi. Ularga juda ko'p misollarni keltirish mumkin. Bu antonimlar, ayniqsa, "Xarakterga oid". "Idrokka oid" mavzuiy guruhlariga oid terminlar o'rtasida ko'p kuzatiladi. Masalan: *idroikli* - *idroksiz*, *irodali* - *irodasiz*, *ongli* - *ongsiz*, *sabotli* - *sabotsiz*, *sabrli* - *sabrsiz*, *sadoqatli* - *sadoqatsiz*, *talandle* - *talandsiz*, *shavqatli* - *shavqatsiz*, *g'ayratli* - *g'ayratsiz* shular jumlasidan xisoblanadi. O'zbek tilidagi psixologiyaga oid antonim terminlarni taxlil qilishda ularni: a) leksik antonimlar; b) morfologik antonimlar shaklida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Xususan, o'zbek tilidagi psixologiyaga oid terminlar o'rtasida quyidagi leksik antonimlar kuzatiladi: *kasalliklarning ichki ko'rinishi (manzarasi)*, *psixik sog'lomlik*- *psixik nevrozlar*, *g'ayriixtiyoriy harakatlar*- *ixtiyoriy xarakatlar*, *muhabbat-nafrat*, *uzoq muddatli xotira-qisqa muddatli xotira*, *egoizm*- *al'turizm*, *antipatiya-simpatiya*. O'zbek tilidagi psixologiyaga oid antonim terminlar orasidagi eng faoli, bu albatta morfologik antonimlardir. Ularga juda ko'p misollarni keltirish mumkin. Bu antonimlar, ayniqsa, "Xarakterga oid", "Idrokka oid", "Irodaga oid" mavzuiy guruhlariga oid terminlar o'rtasida ko'p: *adobli* – *odobsiz*, *adolatli* – *adolatsiz*, *andishli* – *andishasiz*, *aqli* – *aqlsiz*, *badaxloq* – *axloqli*, *bardoshli* – *bardoshsiz*, *beodob* – *odobli*, *vatanfurush* – *vatanparvar* va x.k. Demak, terminlar o'rtasidagi antonomik munosabat borasida ham o'zbek tili o'ta faol.

O'zbek tili psixologiya terminologiyasida kuzatilganidek Ingliz tili psixologiyasi terminologiyasida ham psixologik terminlar o'rtasida antonomiya hodisasi keng uchraydi. Ingliz

olimlaridan biri Croft antonomiya haqida tushday ta'rif beradi "Antonomiya linguistika, psixologiya, adabiyot, psixolinguistika kabi bir qator sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi" [7.3]. Ingliz tilida antonimlarning yasallishining bir qator uslublari mavjud. Bu haqida Curse hamda Manser o'z ishlarida ta'kidlab o'tadi. Antonim yasallishning eng keng tarqalgan uslublari quyidagilardir: 1. Ba'zan so'zlar antonim so'zlarga old qo'shimchalar qo'shish orqali aylantirishi mumkin. *Un, dis, non, il, mis, dys, mal, ir, ab, in, im* kabi perefikslar so'zlarga qo'shilish orqali antonimlar hosil qiladi. Misol uchun: *normal-abnormal, agree-disagree, complete-incomplete, understanding-misunderstanding* kabi ko'plab antonim terminlarni psixologiya terminologiyasida uchratishimiz mumkin. 2. Yana bir antonim so'zlarni yasallishida keng uchraydigan uslub turli xil shakldagi zid ma'noli so'zlardir: *tall-short, good-bad, white-black* and so on. 3. Harflarni o'zgartirish orqali zid ma'noli so'zlar yasash: *hire-fire, thin-thick* va boshqalar [8.3].

Strukturaviy jihatdan O'zbek tili psixologiya terminologiyasida kuzatilganidek Ingliz tili psixologiya terminologiyasida ham antonim terminlar asosan ikki uslubda yasaladi: **a) Leksik antonimlar b) Morfologik antonimlar.**

Izlanishimiz davomida ingliz tili psixologiya terminlarida leksik usul bilan yasalgan quyidagi psixologik antonim terminlarni aniqladik: *abstract thinking-concrete thinking; acquired dyspraxia-developmental dyspraxia; active recreation-passive recreation; act psychology-content psychology; adapted child-natural child; addictive task-compensatory task, conjunctive task; adipsia-polydipsia; alloptic-sympatric; pedomorphism-adultomorphism; long-term potentiation-long-term depression; love-hate, happy-sad; smart-fool; majority-minority; noise-silence; simple-complex; silly-intelligent; proud-humble; punish-reward; quarrel-agreement; question-answer; quick-slow; reality-fiction; reveal-hide; biological age-chronological age; saccade-smooth pursuit eye movement; old-young, naughty, badly-behaved-well-behaved; active-passive* va boshqalar.

Ingliz tilida morfologik usul bilan yasalgan ko'plab psixologik antonim terminlar mavjud bo'lib, ular asosan sifat so'z turkumi doirasida hosil bo'lgandir. Misol uchun: *normal-abnormal; usual-unusual; active-inactive; conscious-uncounscious; confort-discomfort; mature-unmature; graceful-disgraceful; honorable-dishonorable; aggregation-disaggregation; ability-disability; sleepy-wakeful; expressive-inexpressive; active-inactive; addictive-nonaddictive; education-miseducation; sociable-unsociable; adequate-inadequate; employment-unemployment; handed-handedness* va boshqalar.

Terminologiyada antonomiya hodisasi haqida ko'plab qarama-qarshi tushunchalar ilgari surilsada, biz izlanishimiz davomida har ikki o'zbek va ingliz tillari psixologiya terminologiyasida antonim psixologik terminlar asosan morfologik hamda leksik uslublarda yasallishini aniqladik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002, Shukurov. O'zbek tili antonimlarining leksik-semantik tabiati: Filol.fan.nom....diss.-T.: 1973 - B.38.
2. Hojiyev A., Mullayev T. Leksik antonomiya haqida // o'zbek tili va dabiyyoti.-T.: 1979- B. 12-17.
3. Иванова В.А. Антонимия в система языка. Кишинев. 1982.-163 с
4. Миллер Е.Н. Природа лексической и Фразеологической антонимии.-Саратов,1990.-63 с.
5. Abdullayeva D. O'zbek tilida antisemiya: Filol fan. nomz....diss. Aftore-T.: 2010.- 24 b.
6. Yo'ldoshev I., Muhammedova S., Sharipova O., Majidova R. Tilshunoslik asoslari.-T.,2013.-B.183.
7. William Croft, D., Alan Cruse, (2004), Journal of Pragmatics. P. 3.
8. Alan Curse. 1986. Lexical semantics. CUP. Cambridge. UK. Manser. M.H. 2004. Chambers synonyms and antonyms. Edinburgh: Chambers Harrap publishers Ltd. P.3.

UO'K 811

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA O'LIM /DEATH MAZMUNLI FRAZEMALARNING CHOG'ISHTIRMA TAHLILI

B.X.Jumayev, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada har ikkala tilda hayot va o'lim mazmunli frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari nuqtai nazaridan *life/hayot, live/yashamoq, birth/ tug'ilish, exist/ tirikchilik o'tkazmoq, umr/ lifetime, die/o'lmoq* kabi salbiy va ijobiy konnotatsiya kasb etadigan universalialar aniqlangan va milliy-madaniy qirralari xalqlarning diniy tafakkuri,

turmush tarzi, urf-odatlarini aks ettirishi nuqtai nazaridan mushtarakligi, tarixiy-ijtimoiy sharoiti, geografik joylashuvi omilining ta'siri jihatdan farqlanishi asoslangan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, o'lim va hayot leksemalari, lingvokulturologiya, leksik- semantik tahlil, ekstralingvistik omillar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические характеристики фразеологизмов со смыслом жизни и смерти в обоих языках, определяются негативные и универсалии, приобретающие положительный оттенок, и национально-культурные аспекты, основанные на их общности с точки зрения отражения религиозного мышления, образа жизни, традиций. народов, историко-социальные условия, географическое положение.

Ключевые слова: фразеология, лексемы смерти и жизни, лингвокультурология, лексико-семантический анализ, экстралингвистические факторы.

Abstract. This article discusses semantic characteristics of phraseological units with the meaning of life and death in both languages, negative and universals that acquire a positive connotation are determined and national-cultural aspects are based on their commonality in terms of reflecting the religious thinking, lifestyle, traditions of peoples, historical-social conditions, geographical location.

Key words: phraseology, lexemes of death and life, linguoculturology, lexical-semantic analysis, extralinguistic factors.

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklar har bir xalqning o'ziga xos milliy til va nutq xususiyatlarini namoyon etishi jihatidan doimiy e'tiborni tortib kelmoqda. Frazeologiyani milliy-madaniy xususiyatlarini ingliz va o'zbek tillari misolida qiyosiy-tipologik aspektda ochib berish, ularning semantik va lingvomadaniy tahlil qilish, etimologik manbalarini aniqlash va tasnifini amalga oshirish, ekvivalentligi hamda o'ziga xos tizim ekanligini asoslash tillararo, madaniyatlararo aloqalarni yanada mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tilshunosligida frazeologik birliklarning lingvistik xususiyatlari va ularning shakllanish omillarini lingvomadaniy aspektda o'rganish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, muayyan xalqning dunyoqarashi, urf-odat va an'analarini o'zida aks ettiruvchi "hayot" va "o'lim" mazmunli frazeologik birliklarni ilmiy-nazariy asoslash, ularning lingvomadaniy xususiyatlarini semantik jihatdan ochib berish, qardosh bo'lmagan tillardagi ekvivalentini aniqlash va muqobillarini tarjima orqali berishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish yuzasidan ilmiy asoslangan konsepsiyalarni ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib turibdi.

O'zbek tilshunosligida ham frazeologik birliklarning lingvistik maqomiga bag'ishlangan bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ularning semantik, gender, stilistik kabi xususiyatlari izchil o'rganilishi o'zbek frazeologizmlarning rivojiga hissa qo'shgan. Tadqiqotimizda mazkur yo'nalishda bajarilgan ishlardan farqli ravishda, ingliz, o'zbek tillaridagi hayot va o'lim mazmunli frazeologik birliklarning etimologik shakllanish omillariga e'tibor qaratilgan, ularning lingvomadaniy jihatlari yoritilib, semantikasi chog'ishtirma usulda o'rganilgan.

Ingliz va o'zbek tillarining antropotsentrik frazeologik birliklari muayyan umumiy va o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Qiyoslanayotgan tillardagi aynan bir xil tasavvurlar turli leksik va zoonim komponentlar vositasida ifodalanishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi *almost never killed a fly* frazeologizmi o'z ma'nosiga ko'ra o'zbek tilidagi *mushugiga ham pisht demaydi* obrazli iborasiga mos keladi. Ikkala frazeologik birlik ham jonga tegadigan hashoratni ham o'ldirishga qodir bo'lmagan *tinchlikni yaxshi ko'radigan, yuvosh, beozor, xushfe'l* odamni nazarda tutadi.

Ingliz tilidagi *pass away* iborasi ingliz tilining mashhur "Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus" lug'atida *polite expression for die* iborasi o'zbek tiliga *o'lmoq* ma'nosini bildiradi. O'zbek tilida *olamdan o'tmoq, olamdan ketdi* iboralari mazmuni bilan mos keladi. Ingliz va o'zbek tilidagi iboralarni chog'ishtirma tahlil qilganda, bu ikki frazemada qo'llanilgan leksemalar har bir til o'zining leksik fondidan va o'z qarashlaridan kelib chiqiq so'z qo'llaganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Ingliz tilida qo'llanilgan *pass away* birikmasini tahlil qilsak, *pass* [o'tmoq], *away* [yo'l] so'zma-so'z tarjima qilinsa, bu birikmalar yo'ldan o'tmoq degan ma'noni anglatadi. Bu

ibora *Encyclopaedia Britannica*” (“Britannika ensiklopediyasi”) da quyidagicha ta’riflanadi: *The verb "pass" has many different meanings, and the context helps us understand which meaning is intended. It is perfectly common and acceptable to say "he passed" or "he passed away" when you mean "he died" because the context will make it clear what you mean.* Pass leksemasi ko‘p ma’noli so‘z bo‘lib, kontekstdan kelib chiqib, buning ma’nosini anglash mumkin. Pass +ed = passed olmoq ma’nosini anglatadi. Pass + away = Phrase [pass leksemasiga away so‘zi qo‘shilishi orqali frazema hosil bo‘lmoqda] *passed away* iborasi *olamdan o‘tmoq* ma’nosini ifodalab kelmoqda. Bu ibora O‘tkir Hoshimovning ikki eshik orasi roman quyidagicha “Meni shuncha o‘limdan asrab qolgan odam shundoq ko‘z o‘ngimda olamdan o‘tdi” deb, qo‘llanilgan. Yuqoridagi jumladan anglash mumkinki ushbu frazema *o‘lmoq* ma’nosida qo‘llanilgan.

Ikki xalq lingvomadaniyatida ham yuqorida keltirilgan iboralar *motam* bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi leksemalari asosidagi frazeologik birlik hisoblanadi. Ushbu semali birliklar mikromaydoniga mansub lug‘aviy birliklar orasida evfemik vosita sifatida qo‘llanuvchi birliklar ham uchraydi. Bunday vositalar boshqa urf-odatni ifodalovchi lug‘aviy birliklar bilan bir paradigmani tashkil qiladi. Masalan, *o‘lmoq* leksemasi bir tomondan *vafot etmoq*, *olamdan o‘tmoq*, *o‘zini topshirmoq*, *rixlat qilmoq*, *safar qilmoq*, *qazo qilmoq*, *ko‘z yummoq*, *qaytish qilmoq* singari yuzlab ma’nodoshlariga, ikkinchi tomondan, *to‘ng‘iz qo‘pmoq*, *yer tishlamoq* kabi ikkinchi turdagi ma’nodoshlariga egadir. Bulardan birinchi qatordagilar *o‘lmoq* leksemasi orqali ifodalangan tushunchaning yumshoqroq ifodasi bo‘lsa, ikkinchi qatordagilar uning qo‘pol ifodasi hisoblanadi.

Inglizcha *go the way of all flesh* iborasi o‘zbek tilidagi *oyoq uzatmoq* iborasiga ekvivalent bo‘ladi. Ushbu iboralar ikki tilda ham kishining vafot qilganligini bildiradi.

Atrofimizni o‘rab turgan dunyo turli xil ranglardan tashkil topgan mavjudotlar-dan iborat. Rang dunyo obyektining asosi va ko‘rish hissi sifatida qabul qilinadi. Idiomlarda rang milliy an’analariga xos xususiyatlar aks etadi.

Black – o‘zining to‘g‘ri ma’nosida “qora” rangni bildirsa, kontekstual simvolik ma’noda “dahshatli”, “qo‘rqinchli”, “yovuz kuch”, “baxtsizlik”, “o‘lim” ma’nolarini beradi.

Qora rang har ikki tilda ham o‘lim, “xafalik”, “azob chekish” holatlarini ifodalaydi. *Qora* rang o‘zbek xalqi madaniyatida va boshqa ko‘pgina sharq xalqlari madaniyatida “*motam*” rangi hisoblanadi. Lekin ba’zi hollarda qora rang ijobiy ma’no ifodalab, ayollar qoshi, ko‘zi, sochining chiroyliligini yana-da kuchaytirib ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Ingliz tilidagi *Black Death* iborasi *Black+Death* leksemalari birikishidan hosil bo‘lib, o‘lmoq holatlarini ifodalab kelmoqda.

Ingliz tilidagi *as black as hell* iborasi ham o‘lim semasi bilan bogliq *do‘zax* ma’nosini izohlab kelmoqda.

Ingliz tilidagi *breathe one's last* idiomasi o‘zbek tilidagi *yuragi urishdan to‘xtadi* iborasi bilan mazmun va mohiyati bilan mos keladi. Ikki til idiomalari ham *o‘lmoq* manosi anglatadi. Ingliz tilidagi *breathe one's last* idiomasi mazmunini quyidagi *Mrs. Nolan had been suffering from a weak heart for quite some time before she breathed her last several days ago* [Nolan xonim bir necha kun oldin so‘nggi nafas olishidan oldin anchadan beri yuragi zaiflikdan aziyat chekkan edi] gapda ham kuzatish mumkin. Ingliz tilida frazema tarkibida *breathe* [nafas] ot so‘z turkumidagi leksema qatnashgan va mantiqiy asos bo‘lgan. O‘zbek tilida esa somatik birlik frazema tarkibida qo‘llanilgan. Bu o‘rinda xalq o‘ziga mos bo‘lgan termindan foydalanadi. Shuning uchun ham maqolning inglizcha variantida yurak so‘zi ishlatilmadi. Kundalik hayotda faol qo‘llaniluvchi leksemalar tilda o‘z qiyofasini yaratadi va ular xalqlarning milliy mentalitetini ko‘rsatishda o‘sha etnosning maqollarida ishtirok etmay qolmaydi[1].

Shu bilan birga, *Yer yutgur*, *bo‘ying lahadda chirigur*, *ko‘zingni quzg‘unlar cho‘qigur* va hokozo yuqori darajadagi emotsional-ekspressiv vositalar orqali bayon etadiladigan o‘lim mazmunini anglatib keladigan idiomalarni ham kiritish mumkin.

Sasingga suv quyilsin – bunda “sas” - ovoz. Bu birikma ham salbiy bo‘yoqqa ega bo‘lib, insonning vafot etishiga ishora va istakni bildiradi. Adabiy tilda “*suv quyganday jim*” iborasi

ishlatiladi. Bu ibora haddan ortiq jimlikni ifodalaydi. “Sasingga suv quyilsin”- iborasi ham o‘lim tilash ma’nosida ishlatiladi va salbiy ma’no ifodalaydi.

Demak, ushbu izoh orqali frazeologik birlikning faqatgina keksalik belgisi bilan emas, balki *bemorlik belgisi, o‘lim holati* bilan ham ifodalanishini nazardan soqit qilmaslik kerak. Mening *bir oyog‘im yerda bo‘lsa, bir oyog‘im go‘rda bo‘lsa, to‘satdan o‘lib qolsam...* (So‘zlashuvdan).

Ingliz tilidagi *go west* iborasi o‘zbek tiliga *u dunyoga ravona bo‘lmoq* iborasi orqali izohlanadi. Chog‘ishtirilayotgan idiomlar ikki tilda ham *o‘lmoq* ma’nosini ifodalab kelmoqda. Biroq, ushbu tillarda qo‘llanilgan leksemalar bir-biridan farq qiladi. Bu farqlar tillar o‘rtasidagi lingvomadaniyat bilan bog‘liq ekanligini kuzatishimiz mumkin. Ingliz tili iborasi *west* [g‘arb] so‘zi qatnashgan bo‘lsa, o‘zbek tili iborasida *dunyo* so‘zi ishtirok etgan. Bu o‘rinda ikin xalq orasida so‘z qo‘llashda farq kuzatilyapti [2].

A.F.Vejbitskaya nemis orkestriga dirijorlik qilish uchun chaqirilgan bir ingliz dirijori haqida quyidagi voqeani keltiradi: Boshida ish yaxshi yurishmaydi. Dirijor buning sababi ingliz tilida gapirganligi va nemislar uni “o‘ziniki” sifatida qabul qilmayotganidan deb o‘ylaydi va nemis tilini o‘rganishga intiladi. Birinchi bo‘lib ustozidan quyidagi gapni nemischaga tarjima qilib berishni suraydi: “Eshitinglar, menimcha, mana bundoq qilib chalgan yaxshiroq”. Tarjimon o‘ylanib qoladi: “Aslida tarjima qilsa bo‘ladi. Biroq “mana bunday chalish kerak” deb qo‘ya qolish ma’qulroq”.

Xulosa shuki, madaniy to‘siq nutq madaniyati normalariga ham ta’sir qiladi. Shuningdek, tillar o‘rtasidagi farqlar madaniyatlar o‘rtasidagi noo‘xshashliklar bilan bog‘liqdir. Mazkur holat asosan lug‘aviy birliklar va frazeologiya va paremiologiyada yaqqol seziladi. Ikki xalq frazemalrini taqqoslanganda undagi madaniy belgilar, madaniy birliklar asos qilinib olinadi. Madaniy axborotni til birliklarida ifodalanishiga yordam beruvchi tushunchalar: madaniy sema, madaniy fon, lakunalar, lingvokulturemalar madaniy konseptlar, madaniy konnotatsiyalar, toponimli realiyali tushunchalar fan uchun muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi: roman. – Toshkent: Meriyus, 2017. – B. 189.
2. Collis H. American English Idioms. Mc Graw Hill Education; 2edition, 2007. – p.128
3. Oxford Dictionary of English Idioms / comp. A. D. Cowie, R. Mackin, J. K. McCaig. Oxford University Press, 1993. 748 p

UO‘K 81-13

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KAUZATIV FE‘L YASALISHIDAGI O‘XSHASHLIK VA FARQLAR

Sh.R.Karimjonova, o‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida kauzativ fe‘l yasalishining qiyosiy tahlili ko‘rib chiqilgan. Bu ikki tildagi kauzativ fe‘llarning strukturaviy, semantik jihatlarini o‘rganib, o‘xshashlik va farqlarni ochib bergan.

Kalit so‘zlar: Kauzativlik, leksik, morfologik, analitik

Аннотация. В данной статье рассматривается сравнительный анализ каузативного глаголообразования в английском и узбекском языках. Он изучил структурные и семантические аспекты каузативных глаголов этих двух языков и выявил сходства и различия.

Ключевые слова: Каузативность, лексическая, морфологическая, аналитическая

Abstract. In this article, a comparative analysis of causative verb formation in English and Uzbek languages is considered. He studied the structural and semantic aspects of causative verbs in these two languages and revealed similarities and differences.

Keywords: Causation, lexical, morphological, analytical

Tilshunoslikda kauzativ ma’no, kauzativlik, kauzativ fe‘l kabi terminlarni o‘rganish hozirgi kun uchun yangilik emas. Bu haqda tilshunos olimlardan L.Tenyer, Y.D.Apresyan, N.D.Arutyunova, G.A.Zolotova, A.P.Chudinov, T.K.Abdiyev, A.M.Amatov va boshqalar o‘z tadqiqot ishlarida fikr va

mulohazalarini atroflicha bayon etib o'tganlar. Biz ham ushbu ishda kauzativlikning o'rganilish holati bilan tanishib, shu bilan birga, o'z ilmiy nuqtayi nazarimizni yoritib bermoqchimiz. Mazkur hodisa tilshunoslikda kauzativ fe'lining asosiy semasi sifatida sabab ma'nosi bilan bog'lanishi ta'kidlanadi. Aksariyat ishlarda kauzativlik tushunchasi fe'lining orttirma darajasi bilan bog'lanib, asosan, morfologik nuqtayi nazardan tekshirilgan va kauzativlikda bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs tomonidan bajarilgan harakat mavjudligi aytilgan. Bizningcha, kauzatsiyani faqat sabab ma'nosi bilan cheklab qo'yish maqsadga muvofiq emas. Zero, bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs tomonidan bajariladigan harakat orqali faqat sabab ma'nosi emas, balki maqsad, natija, shart ma'nolari ham ifodalanishi mumkin. Shunday ekan, bugungi tilshunoslikda kauzativ ma'noning o'rganilishi masalasi izohtalab ko'rinadi.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatdiki, generativ grammatikaga oid asarlarda sabab yasovchilarining semantikasi va sintaksisi faol ko'rib chiqilgan. Bu borada A.Kimeniyning maqolasida keltirilgan ba'zi fikrlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir[4]. Generativ grammatika yoki semantika doirasida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, sabab qo'shimchasining har qanday turi bevosita bir xil bo'ladi, masalan, leksik va analitik shakllar ham bir xil ma'noni ifodalashi mumkin. Ayrim leksik qo'zg'atuvchining analitik yoki morfologik sabab qo'shimchasi yordamida boshqa tillarga tarjima qilinishi mumkinligi generativ grammatika doirasida olib borilgan tahlil foydasiga dalolat beradi. Bir qator tillar, xususan, yapon, bantu tillari materiallarni tahlil qilib, turkcha, lahu tillarida qator tilshunoslar generativ semantika nuqtayi nazaridan analitik sababni ahamiyatsiz deb, ta'riflash imkoniyatini rad etadilar. Ular o'z asarlarida analitik va leksik sabablar o'rtasida sinonimiya yo'qligini aniq ko'rsatib berdilar. Shunday qilib, masalan, ingliz tilida analitik sababning quyidagi misollari turli xil ma'nolarni ifodalaydi, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri sabab yoki nazorat, bilvosita sabab yoki oraliq subyektning mavjudligi, qasddan yoki tasodifiy sabablar:

a) he caused the boy to read the book. U shunday qildiki, bola kitobni o'qib chiqdi;

b) he made the boy read the book. U bolani kitob o'qishga majbur qildi; c) he had the boy read the book. U bolaga kitobni o'qittirdi.

Empirik material leksik va analitik sabablarning ham sintaktik jihatdan farqlanishini ko'rsatadi. Xususan, leksik sabab bir qancha o'zgarishlarga duchor bo'lishi mumkin, ularni analitik sabab bo'lgan holda amalga oshirib bo'lmaydi.

Leksik, morfologik va analitik sabablarning sintaktik va semantik xususiyatlarini tahlil qilish, sintaktik farqlarga ega bo'lgan holda, intensial mantiqdagi bu uch turdagi sababchilar deyarli bir xil talqin qilinadi, degan xulosaga kelishga imkon beradi. Biroq bu uch tur bir xil chuqur tuzilishning hosilalari ekanligiga ishonish uchun hech qanday asos yo'q. Analitik sababchini semiotik yondashuv paradigmasida ham ko'rib chiqish mumkin. Ingliz tilidagi *have*, *make* kabi analitik sabablar konstruksiyaga asosiy shaklda kiritilgan. Yana ko'p sonli qoidalar mavjudki, ularga ko'ra fe'l bilan ishlatiladigan obyektning turi aniqlanadi, ya'ni taklif obyekt (butun jumlagi tegishli), infinitiv obyekt, qatnashuvchi ibora va boshqalar.

T.Ergashev o'zining ilmiy ishida ingliz tilida morfologik kauzativlar yo'q, deb ta'kidlagan[10]. Biz esa affiksalar yordamida morfologik kauzativ fe'llarning yasashini quyidagi jadvalda keltirdik.

Ma'lumki, semiotik yondashuv doirasida "bir ma'no, bir shakl" tamoyili ustunlik qiladi. Bu yondashuvni R.Jeykobson, R.Antilla, M.Shapiro, G.Andersen kabi tilshunos olimlar ham qo'llab-quvvatlaydi[1]. Ular tilning integral tuzilishini semiotika nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish kerak, deb hisoblaydilar. Ushbu tadqiqotning uslubiy asosini aniqlashda shuni tushunish kerakki, sabab bog'lovchisi bo'lgan fe'llarni o'z ichiga oluvchi turli konstruksiyalar o'ziga xos ma'no ifodalaydi va muayyan vazifani bajaradi.

A.Kimeniyning ta'kidlashicha, qo'zg'atuvchining leksik, morfologik va analitik shakllari turli ma'no va vazifalarni bajaradi. "Bir ma'no – bir shakl" tamoyiliga ko'ra, turli shakllar turlicha ma'noga ega bo'lsa-da, til belgilarining soni cheksiz bo'lmaganligi sababli turli ma'nolar bir shakl bilan ifodalanishi mumkin. Bu borada transformatsion tahlilni qo'llash u qadar unumli emas, chunki funksional transformatsiyalar deb ataladigan tushuncha natijasida qiymatlarning o'zgarishi sodir bo'ladi. Bunday o'zgarishlar muayyan kontekstlar bilan cheklanishi mumkin. Ushbu tadqiqot kontekstida hol grammatikasi nazariyasining ba'zi qoidalarini umumlashtirish muhim ko'rinadi,

chunki uning ba'zi jihatlari fe'llarni sabab konstruksiyalarining bir qismi sifatida bog'lash ma'nosini izohlash va izohlash uchun formulalar yaratishda qo'llaniladi[2].

Chuqur holatlarning universal tizimiga xos tushuntirish qiymati ularning morfologik tabiatida emas, balki sintaktikligidadir. Oddiy jumlada ruxsat etilgan turli xil holatlar to'plami mavzu tanlash kabi yuzaki farqlardan qat'iy nazar, universal asosga ega deb hisoblanishi mumkin bo'lgan "gap turi" tushunchasini ifodalaydi.

Muayyan tildagi gap turlarini belgilovchi holatlar to'plami o'sha tildagi fe'llarning har bir fe'l ishlatilishi mumkin bo'lgan gap turlariga ko'ra tasniflanishiga sabab bo'ladi. Bunday tasnifning ko'p jihatlari universal kuchga ega bo'lishi mumkin deb hisoblanadi. Filmor ta'kidlaganidek, ixtiyoriy ravishda aniq fe'llar bilan bog'langan holat elementlari, mavzuni shakllantirish qoidalari bilan birgalikda, gaplardagi so'zlarning qo'shma shaklidagi turli cheklovlarni tushuntirishga xizmat qilishi kerak[9].

KK tarkibidagi bog'lovchi fe'llar semantikasini tahlil qilish uchun gaplarning asosiy tuzilishida taklif ko'rinadigan hol grammatikasining pozitsiyasi muhim ahamiyatga ega, ya'ni fe'llar va otlar (agar mavjud bo'lsa, tobe bo'laklar) o'rtasidagi zamon ma'lumotlarisiz, "modallik" komponenti deb atalishi mumkin bo'lgan narsalardan ajratilgan munosabatlar to'plami. Bu komponentda bir butun gapning inkor, zamon, mayl kabi modal belgilari bo'lishi kerak. Filmor taklifning ta'rifini berib, taklifning mavhum xususiyatiga e'tibor qaratadi va bunday modal komponentning o'ziga xos xususiyati qo'yilgan maqsadlar uchun befarq ekanligini ko'rsatadi. M.Shibatani fikricha, ma'lum kontekstda bo'lgan sabab konstruksiyalari uning doirasida transformatsion tahlil, Filmorning holatlar nazariyasi ishlab chiqilgan[7].

Ingliz tilidagi sabab bog'lovchi fe'llari bilan konstruksiyalarning tuzilishi uning grammatik tuzilishiga xos analitiklik bilan belgilanadi. O'rganilgan KKlar *let*, *make* va *get* fe'llarining deyarli bir xil turlarini namoyish etadi. *Have* bilan KK uchun faqat ikkita tur xarakterlidir. Tuzilish o'xshashligi sabab-natija munosabatlarining sintaktik kodlanishiga xos universal xususiyatni ko'rsatadi. Allomorfizm, eng avvalo, Complex object elementining tuzilishiga taalluqli bo'lib, u sabab-oqibat holatiga to'g'ri keladi. *Have* bilan KK boshqa fe'llardan kauzativ holatni ifodalash vositalarining keng doirasi bilan farq qiladi: Complex objectning ikkinchi elementi. Ular orasida Objective Participial construction with Participle II va Participle I, Objective with Infinitive Construction, kesim yasaliishi to' bilan ham, usiz ham bo'lishi mumkin.

O'zbek tilidagi holat fe'llarida kauzativ munosabatning morfologik ifodalanishida fe'ldagi orttirma nisbat formantlari (kauzativ formantlar) yetakchi sanaladi. Holat fe'llariga kauzativ nisbat formantining qo'shilishi fe'l semantikasida o'timlilikning, kauzativlikning yuzaga kelishiga olib keladi. Holat fe'llarida kauzativ ma'noni hosil qiluvchi orttirma nisbat formantlari asosan o'timsiz holat fe'llariga qo'shiladi. Shunga ko'ra, holat fe'li semasida "kauzatsiya" semasi hosil bo'ladi. Kauzatsiya vositasi – agensi yuzaga keladi. O'timsiz holat fe'llaridan hosil bo'lgan kauzativ ma'noli holat fe'llari faqat faktitiv ma'noga ega bo'ladi. O'timsiz holat fe'llariga orttirma nisbat formantlarining qo'shilishi fe'lda faqat kauzativlikni (o'timlilikni) gina yuzaga keltirmaydi, balki to'g'ridan-to'g'ri uning valentligiga ham ta'sir qiladi.

Semantik kauzativ ma'noli holat fe'li tabiatan, mohiyatiga ko'ra faqat kauzativ munosabat nuqtayi nazaridan ikki valentlikka (agens va obyekt valentliklariga) ega bo'lsa, morfologik kauzativ ma'noli holat fe'llari orttirma nisbat formanti qo'shilishidan, uning hisobiga yana bir valentlikka ega bo'ladi va bu jihatdan semantik kauzativ ma'noli holat fe'llariga tenglashadi, ularning obyekt valentligi ham yuzaga keladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, leksik, morfologik va analitik sabablar ingliz va o'zbek tillarida mavjud. Kauzativ fe'llarning eng ko'p yasaliish usuli o'zbek tilida bu morfologik usul, ingliz tilida esa analitik usul hisoblanadi. O'zbek tilida fe'lga orttirma nisbat qo'shimchalarini qo'shish orqali yasalsa, ingliz tilida ot yoki sifatga affiks qo'shimchali qo'shilishi natijasida kauzativ fe'llar yasaliadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Antilla, R. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York: Macmillan, 1972. – 438 p.
2. Dowty, D. B. Montague Grammar and the Lexical Decompositional of Causative Verbs. London: Academic Press Inc., 1976. – P.201–246.

3. Karimjonova, S. R. (2021). Cognitive Aspects Of The Causative Verb To Have In Modern English. *Current research journal of philological sciences*, 2(11), 141-145.
4. Kimenyi, A. A Semiotic Analysis of Causative Constructions. *Linguistics*. – 1980. – 18 – P. 223–244.
5. Ravshanjonovna, K. S. (2023). Stylistic Features of Causative Verbs in the Uzbek Language. *Jurnal Multidisciplin Madani*, 3(4), 879-884.
6. Ravshanjonovna, K. S. (2023). The Meaning of Causative Verbs. *Jurnal Multidisciplin Madani*, 3(1), 14-18.
7. Shibatani, M. *The Grammar of Causative Constructions; a Conspectus*. New York: Academic Press, 1976. – Vol. 6. –P. 1–40.
8. Каримджонова, Ш. (2023). О'zbek tilida kauzativ fe'llarning yasalish usullari. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(8).
9. Филлмор, Ч. Дело о падеже. М.: Изд. группа «Прогресс», 1999. –С. 352
10. Эргашев Т. Выражение категории каузативности в разнотипных языках (на материале английского, узбекского и других языков): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1990. –С. 9

UDC 882

COMBINATION OF COLOUR AND SOUND IN THE POETRY OF SERGEI YEsENIN

D.M.Khudaiberdieva, PhD, Samarkand State institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Badiiy adabiyotdagi rang tilshunoslarning ham, adabiyotshunoslarning ham diqqat-e'tiboridadir. So'nggi yillarda ushbu ikki yondashuvni bir-birini to'ldirish tamoyiliga muvofiq sintez qilishga qaratilgan ko'plab ilmiy ishlar yozilmoqda: a) rang belgilarining ishlashini lingvistik tahlil qilish to'g'ri tanlangan va tizimlashtirilgan materialni olish imkonini beradi; b) adabiy ma'lumotlar muallifning idiotilidagi rang belgilarining ishlash naqshlarining mazmunli talqinlarini yaratishga imkon beradi. Ushbu ishning vazifasi rang atamalarini "bir tomonlama" va tizimsiz o'rganishni qoplash va filologik asarlarda mavjud bo'lgan rangni o'rganishga yondashuvlarni ko'rib chiqib, rang atamalarini tahlil qilishning mumkin bo'lgan rejasini taqdim etishdan iborat. Ushbu maqola materiallari S.A. Yeseninining she'riy asarlari bo'lib, she'rlar ularda rang belgisi mavjudligi asosida tanlangan.

Kalit so'zlar: vizual hislar, abstraksiyalar, ranglarning kamalagi, vizual taassurotlar, qarash qobiliyati, yorug'lik va rang harakati, qarama-qarshi ranglar, ichki taranglik, rus xalq qo'shiqlari, lirik go'zallik.

Аннотация. Цвет в литературе становится предметом внимания как лингвистов, так и литературоведов. В последние годы появляются все больше работ, направленных на синтез этих двух подходов по принципу дополнителности: а) лингвистический анализ функционирования цветовых обозначений позволяет получить правильно отобранный и систематизированный материал; б) литературные данные позволяют строить содержательные интерпретации закономерностей функционирования цветообозначений в идиостиле автора. Задача данной работы – компенсировать «односторонность» и бессистемность изучения цвето-терминов, и рассмотрев имеющиеся в филологических работах подходы к изучению цвета, представить возможный план анализа цвето-терминов в художественный текст: в данном случае в поэзии С.А.Есенина. Материалами данной статьи являются поэтические произведения С.А.Есенина, которые были выбраны по признаку наличия в них цветового обозначения.

Ключевые слова: зрительные восприятия, абстракции, радуга цветов, зрительные впечатления, умение смотреть, действие света и цвета, контрастные цвета, внутреннее напряжение, русская народная песня, лирическая красота.

Abstract. Color in fiction is the subject of attention of both linguists and literary critics. In recent years, more and more works have appeared aimed at synthesizing these two approaches according to the principle of complementarity: a) linguistic analysis of the functioning of color designations makes it possible to obtain correctly selected and systematized material; b) literary data allow constructing meaningful interpretations of the patterns of functioning of color designations in the idiosyle of an author. The task of this work is to compensate for the "one-sidedness" and unsystematic study of color terms and, having considered the approaches to the study of color available in philological works, to present a possible plan for the analysis of color terms in a literary

text: in this case, in the poetry of S.A. Yesenin. The materials of this article are the poetic works of S.A. Yesenin, which were chosen on the basis of the presence of a color designation in them.

Keywords: visual perceptions, abstractions, rainbow of colors, visual impressions, ability to look, the action of light and color, contrasting colors, inner tension, Russian folk song, lyrical beauty.

Introduction. Sergei Yesenin is a bright and talented poet. In his work, he develops a poetic concept of man in this vast and colorful world. Yesenin's poetry is multicolored, but not just endowed with colors, but organically merged with musicality and color with the inner world of the poet and the surrounding space in which he lives and creates.

Sergei Yesenin, the poetic heart of Russia, lived a bright, short life, like a moment. He lived only 30 years, but created a rich poetic heritage for his readers. Yesenin's lines have a truly magical power, they take the soul, the voice reaches the very depths of the human heart. And the fire of the dawn, and the splashing of the waves, and the silvery moon, and the rustle of the reeds, and the vast expanse of heaven, and the blue expanse of the lakes - all the beauty of the native land over the years has been cast into poems full of ardent love for the Russian land. Yesenin captivated his first readers by leading them along the beautiful land they had forgotten, forcing them to save its colors in their eyes, listen to its ringing, its silence, absorb its smells with their whole being [1].

In 1905, A. Blok wrote an article "Colors and Words", where he complained that modern "adult writers" "stupid to visual perceptions." "The soul of the reader involuntarily waited among abstractions, became sad in the laboratories of words." In the meantime, before her blind gaze, a rainbow of colors was endlessly broken. "And isn't the way out for a writer an understanding of visual impressions, the ability to look?" "The action of light and color is liberating." This article, with a call to light and color, to communication with wildlife, freed from the academic "asphalt of historical analogies", seems to be inspired by reflections on the new French painting. But this is not so: Blok did not notice the Impressionists. Longing for the simplicity and clarity of "red, green, white" was a reaction to Russian literary symbolism, which became more profound from year to year. Blok was looking for a way out, with his characteristic gift of foreboding, predicted the inevitability of the appearance of a poet who, "grabbing a rainbow", would bring Russian nature into Russian poetry, "inhabited by many breeds of creatures", with all its specific "distances" and "colors" - "not symbolic and not mystical, but marvelous in its simplicity."

Methods. The great artist Yesenin attracted his first readers with freshness of perception and not fake, naive bright colors. As I. Selvinsky rightly noted; "Our "poetic painting" has not yet known such an eye [2].

Yesenin's landscapes are multicolored. Nature plays and shimmers with all colors, the images are picturesque, as if painted in watercolor. As a national people's poet, Sergei Yesenin absorbed into his poetic system a favorite color scale from time immemorial. The color impressions spilled in his sonorous poems largely echo and repeat the colors that we find in folk embroideries, fresco painting, oral folk poetry, in the Tale of Igor's Campaign. (The colorful gamut of Yesenin's poetry and its correlation with ancient Russian painting are convincingly revealed in the article by K.A. Kedrov "Images of Old Russian Art in the Poetry of Sergei Yesenin"). Siniva, spilled in the poetry of Sergei Yesenin, really resembles ancient Russian fresco painting. It was not for nothing that his contemporaries said about the famous Dionysius that he "writes like smoke." Yesenin fell in love with this blue haze and became his leading colorful tone. Most of the common colorful and color epithets expressed by the adjective, the most common epithet turned out to be "blue". Yesenin filled his Ryazan landscapes with blueness, as if consciously striving to ensure that by this luminous, sometimes truth, mother-of-pearl, sometimes deep, to blackness blue, from afar, without even looking at the details, especially the drawing, they would recognize his hand.

The early poetry of S. Yesenin, still very calm and serene, is dominated by blue and green tones, interspersed with white "bird cherry snow". Rus itself, majestic and unhurried, stepped onto the pages of Yesenin's lyrics. She is still sleeping, serene, illuminated by the golden rays of the moon.

I won't be back soon!

For a long time to sing and ring the blizzard,

Guards blue Rus,
Old maple on one leg.

At times, the poet is filled with a "flood" of memories, in his lyrics green-blue colors and their tenderness overwhelm his poems. He immensely loves his "wretched" Rus', he does not need another land, but as a true artist and patriot, he wants changes for the better. Progress cannot be stopped, no matter what it brings with it. The poet sadly looks at the irrevocably leaving antiquity, familiar, serenely dormant, but already dying under the pressure of progress.

Results. As a folk poet, Yesenin was close to the gamut of colors traditionally used in folklore and ancient Russian painting. Blue and blue-drenched Ryazan landscapes that began to prevail in his poetic creations: "The valleys turned blue in the transparent cold", "The blueness of the contemptible thick" [3]. The blue color and its shades were not an ordinary palette for Yesenin, as they expressed something divine, unsaid, romantic: "Unspeakable, blue, tender ...". The poet even associated Russia itself with the color blue, saying that there is "something blue" in this word. Although in another poem, Yesenin "dressed" Rus in scarlet clothes and a green shawl.

Contrasting colors create the inner tension of the narrative, psychologism is present in every couplet. Surprisingly accurately and dramatically, the poet conveys the melancholy that sounds in the Russian folk song, its lyrical beauty. Green and blue are the traditional colors of Russia in Yesenin's poetic world. The author often combines them, giving them as shades of one another. From childhood, brought up in an Orthodox family, Yesenin could not help but know that the blue color is the patronage of the Virgin Mary, the intercessor of Rus', and the color of purity, purity. This is how he sees his homeland - sublime and beautiful.

Behind the dark strand of cosses,
In unshakable blue
Curly lamb - month
Walking in the blue grass.

Yesenin is akin to the boundless expanses of Russia, he thinks on a cosmic scale, including earth and sky in his poems. The spirit captures from the images with which the poet thinks, from the epithets with which he rewards everything that exists. The author's favorite technique is personification. He refers to trees and grasses, rivers and lakes, steppes and fields as close friends, including them in his confidential conversation. Hence the special affinity of the poet with the surrounding world, a complete merging with nature, to which the author constantly strives. If there is no this harmony, the poet experiences melancholy, sadness, discomfort. His friend - nature sensitively reacts to the state of the author, or vice versa. Yesenin perfectly sees the mood of the world around him, he knows how to sensitively convey it in colors [4].

Discussion. In his work, Sergei Yesenin demonstrates a different, new attitude to color and even a different way of "dyeing". In some of his poems there is not a single clear outline. The outlines of the haystacks are so unclear that they can be mistaken for the silhouettes of little churches. Blurring the line, Yesenin highlights the details he needs with color: vague yellowness or yellow reins of the month

Yesenin often used this technique: he, like an artist, blurred colors on the canvas, removed clear lines and allowed the colors to pass into each other. For example, in the poem "Smoke Flood", the general background is yellow ("Yellow reins / Dropped the moon"), which then turns into red ("Churches at the spindles / Red haystacks"), and the poem ends in black and dark blue tones: "The black capercaillie / Calls to the vigil / The grove of blue darkness / Covers the slab." In Yesenin's poetry, color also has a symbolic meaning: the "red horse" as a symbol of revolution or the "black horse", which always brings death.

Yesenin can also create one color from many shades:

Yellow: red puppies
Golden matting
golden eyes,
Red: "crimson bushes"
"pink sunset"

“scarlet as berries”

In an effort to get the right shade, he does not neglect even “cockroach paint”.

Conclusion. In a word, it was not only about bright colors as such. A great artist, Yesenin turned out to be much more difficult. His discovery was that a color image, just like a figurative image, can absorb a complex definition of thought. With the help of words corresponding to the colors, he was able to convey the subtlest emotional nuances, depict the most intimate movements of the soul. Its color scheme contributed to the transfer of various moods, romantic spirituality, and gave freshness to the images.

According to Potebnya, love for pure and bright colors is a property of a naive consciousness unspoiled by civilization. Possessing this property, the poet Sergei Yesenin deepened color perception with the finest impressions of the real world [5].

Thus, we tried to give an example of the analysis of color painting on the example of individual poetic texts by S.A. Yesenin, where there are words denoting directly or indirectly color phenomena. However, in the future, one should focus on a more complete plan for presenting a detailed picture of color painting, which will allow researchers to evaluate the color semantics of S.A. Yesenin, through which you can identify the symbolic meanings of color, "decipher" the subtext of the work, penetrate into the linguistic picture of the author's world. It is necessary to compare the colors of different poets of the same era, one literary movement, different eras. The possibilities of using the color writing system are enormous: with its help, one can trace the development of color painting and color semantics both in the individual styles of writers and poets, and in Russian literature as a whole.

REFERENCES:

1. Andreev A. Yesenin – Moscow, 2006. -p.234.
2. Bezrukov V. Yesenin - St. Petersburg, 2005. -p.65.
3. Vaksberg A. Love and deceit – Moscow, 2007. -p.137.
4. Memories "About Yesenin". – Moscow, 1975. -p.45.
5. “Sergei Yesenin. Problems of creativity. ” Digest of articles. Compiled by P.F. Yushin, ed. “Sovremennik”, Moscow, 1978. -p.437.

UDC 81’246.2

LANGUAGE, IDENTITY AND BILINGUALISM

Sh.Sh.Khushmurodova, PhD, Assoc., Samarkand State University, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqola til, o'ziga xoslik va ikki tillilik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi. U o'ziga xoslik va tilning o'ziga xosligi atamalarini belgilaydi, tilning o'zini o'zi anglashdagi rolini ta'kidlaydi. U ikki tilli kontekstlarda til o'ziga xosligining murakkabligini ta'kidlaydi, bu erda identifikatsiyalar o'zgaruvchan va doimiy ravishda o'zgarib turadi. Maqolada, shuningdek, ikki tillilikning til o'ziga xosligiga ta'siri o'rganiladi, ikki yoki undan ortiq tilni bilish insonning o'ziga xosligi va madaniy o'ziga xosligini qanday shakllantirishi mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: til, o'ziga xoslik, ikki tillilik, madaniyat, jamiyat, ikki tilli o'ziga xoslik.

Аннотация. В этой статье исследуются сложные отношения между языком, идентичностью и двуязычием. Он определяет термины «идентичность» и «языковая идентичность», подчеркивая роль языка в построении самооощущения. Это подчеркивает сложность языковой идентичности в двуязычном контексте, где идентичности могут быть изменчивыми и постоянно меняться. В статье также исследуется влияние двуязычия на языковую идентичность, обсуждается, как знание двух или более языков может формировать самооощущение и культурную идентичность.

Ключевые слова: язык, идентичность, билингвизм, культура, общество, билингвальная идентичность.

Abstract. This article explores the intricate relationship between language, identity, and bilingualism. It defines the terms identity and language identity, emphasizing the role of language in constructing one's sense of self. It highlights the complexity of language identity in bilingual contexts, where identities can be fluid and constantly shifting. The article also investigates the effect of

bilingualism on language identity, discussing how knowledge of two or more languages can shape one's sense of self and cultural identity.

Keywords: *language, identity, bilingualism, culture, society, bilingual identity.*

Introduction. Language is an essential component of human identity, shaping the way we think, communicate, and express ourselves. Our language identity, or the way we perceive ourselves in terms of language, plays a significant role in constructing our sense of self and cultural identity. In bilingual contexts, language identity can be complex and multifaceted, where individuals may shift between languages and identities depending on the situation. Bilingualism has become increasingly prevalent in today's world, raising questions about the effect of bilingualism on language identity. This article delves into the intricate relationship between language, identity, and bilingualism. We explore the definition of identity, language identity, and the role of language in constructing and shaping our sense of self. Furthermore, we investigate the effect of bilingualism on language identity, examining how knowledge of multiple languages can influence an individual's cultural identity and sense of self. Through this analysis, we provide insights into the complex and fascinating interplay between language and identity.

Defining the term identity. What exactly is identity? Simply put, identity is who you are; individuality; the state of being a particular person. In the social sciences, identity is described as the manner in which individuals identify themselves as members of a specific group; in psychology, it relates to a person's self-esteem or self-image. Identity is a complicated concept that has been looked into in depth in many different fields of study. Even though there has been a lot of research and theory done on the idea of identity, no one can agree on a clear definition. From a sociological point of view, Lawler (2008) says that it is impossible to give a single definition of identity. She says that there are different ways to think about the idea of identity, and each of those ways leads to a different definition [20]. "Your identity is, in the simplest terms, who you are," says Joseph (2006) [16]. But, as he goes on to explain, "identity" is not so easy to define. Who you are is made up of many things. Identity has been studied in depth in the fields of psychology, sociology, and anthropology [16].

In order to fully look into identity for this piece of research, it was necessary to move away from popular culture's ideas of identity and look into how identity is shaped by society. Holland and Lachicotte (2007) say that Eriksonian and Meadian views of identity are the most common in the social science field [15]. Holland and Lachicotte (2007) say that the main difference between the two orientations is that in the Eriksonian view, identity is constant and all-encompassing, while in the Meadian view, identity is multiple and can be contradictory. They say that Vygotsky's writing about identity was limited, but that his ideas about development and agency add strength and are similar to Mead's view of "the self as a complex emergent phenomenon, continually produced in and by individuals in their interactions with others" [15]. In this way, Holland and Lachicotte show that the social science view of identity is firmly rooted in a view of how identity is built by society [16].

Fought's work from 2006 [12] also adds to the study of how identity is socially constructed and connects to the writings of Edward Sapir (1912, 1932). Fought (2006) starts her argument with the idea that ethnic identity is a socially made category. In this thesis, this argument is expanded to show that social identity as a whole is a socially constructed concept [12]. Most writings from social science fields agrees on this point, showing that identity is something that is built through interaction and negotiation with others [1; 2; 3; 19].

Fought (2006) also says that self-identification is a big part of identity, but he says that self-identification doesn't show the whole picture of a person's identity because the community and society around us help shape and form our self-concepts and understandings. She thinks that a person's self-concept can't be completely separated from the situation they're in, because the situation will have an effect on how their self-concept grows [12].

According to S. Hall (1999), identity is always evolving, and the construction of a person's identity is a lifelong process. In other words, distinct identities predominate at various life phases [14]. Moreover, all human identities are manifested in culture, language, and history. Identities are

not permanent and unchangeable; therefore, they are influenced by their surroundings and origin. In other words, identity is always shaped by contact and context.

Language constructs the identity.

Learning involves the construction of identities - Lave and Wenger [19] Who we are has a lot to do with how we speak. The language(s) we speak is a big part of what makes us who we are. Our languages affect who we are, especially when it comes to our ethnicity or social group [4; 33]. When looking at the identities of bilingual children in a bilingual education setting, language is a key factor. Fought (2006) says that language is one of the most important things that helps people balance their different roles and parts of their identities. In this study, this idea is expanded on to show that language is an important part of identity, but that it is also different for each person [12]. This is what Sapir (1932) meant when he said that group membership is different for each person. In the same way, language and how it shapes a person's identity are different for each person.

Language has been said to be a key part of a country's identity. This study says that language means something different to each person. Language may be a part of national identity, but this study is based on the idea that each person has a different relationship with their language or languages, a different level of awareness of the language, and a different value for the language.

Kanno's (2003) study of bilingual and bicultural identity gives a clear explanation of how much control each person has over how they identify with languages: *by bilingual and bicultural identity, I mean where bilingual individuals position themselves between two languages and two (or more) cultures, and how they incorporate these languages and cultures into their sense of who they are.* (p.3) [17].

In adopting an identity position within a continuum of languages, this demonstrates unequivocally the position of individual freedom and control. In addition to individual choice and agency, however, every individual resides within a context that shapes their identity. According to Fought (2006), a person's awareness of their ethnicity and identity cannot be inferred just from how they express it [12].

A person's identity cannot be separated from the context in which it was formed and the values and attitudes of the society in which he or she lives [12]. This emphasizes the significance of the influence of language socialisation and Communities of Practice, in which expert members of a group or culture teach and support new members in becoming more proficient in linguistic and cultural practices through language use and practice [6; 7; 8; 19]. Duff (2007) contends that language is essential for the formation of identity, the acquisition of linguistic rules and norms, and the negotiation of group or cultural membership [8]. Still, the connection between language and identity is not simple, and neither is the process of negotiating it.

The effect of bilingualism on language identity. Bilingualism is currently widespread phenomena. Due to increased mobility, intercultural and linguistic contacts, an increasing number of children are raised in multilingual households. Researchers have treated and continue to treat the concept of bilingualism ambiguously. According to the most prevalent definition of bilingualism, a bilingual is a person who can utilize two languages at the same proficiency level.

The first chance is when the parents speak different native languages and everyone talks to the child in their own language.

It should be highlighted that the idea of identification is vague, as a person may be defined as bilingual or monolingual at different phases of life. Some additional (bilingual) individuals do not identify as bilingual and instead identify with only one country or language group.

In most instances, a bilingual individual does not speak both languages equally, and one language is dominant. Balanced bilingualism refers to the ability to communicate in two languages at the same proficiency level. According to J. A. Fisherman (1971), people rarely speak multiple languages at the same proficiency level in all situations, but rather use one language at work and another at home [11].

According to F. Grosjean (1982), bilinguals typically learn and use their languages for diverse purposes, in different spheres of life, and with different individuals. So, there are a number of criteria for detecting the native language, and it goes without saying that bilinguals can perform all of these

tasks in both languages. Hence, the native language is the first language learnt, the most important, the most frequently used, the best known, and the language with which it is easiest to identify oneself [12].

Obviously, a bilingual individual who has heard communication in two languages since birth cannot always tell them apart; he has two native languages. Yet, a bilingual typically belongs to one linguistic group more than the other. Note, however, that the term "native language" is not typically associated with bilingualism in children.

Consequently, we notice that the subject of a bilingual's original language is complicated, as this idea is not regarded solid. Its definition is affected by situational, individual, and environmental circumstances. The language(s) in which a person with emotional assistance grew up might also be deemed native.

Bilinguals with two native languages may have a stronger emotional connection with one language, but a higher grasp of the other. In addition, regardless of ability in any language, a person frequently identifies with the language he considers native.

Conclusion. Since language carries a common worldview and cultural meanings for native speakers, it follows that linguistic identity is typically constructed through the language that is most frequently used in a person's daily life, and the degree of skill is correlated with the use of the language. The greater the frequency of language use, the greater the degree of linguistic proficiency. Identity and a person's linguistic perspective are strongly intertwined. In terms of linguistics, we see that a person's self-definition, as well as how others describe him, is contingent on how these languages are perceived. In other words, a bilingual individual with a negative attitude toward one of their languages will prefer to use the other language and will establish a language identity that corresponds to that language. The minority group's representatives' linguistic attitudes and linguistic status are affected by their surroundings, which includes society and education. Regarding the multilingual development of the kid, it is essential to evaluate the parents' contributions to the process and their thoughts on bilingualism. Indirectly, society influences how youngsters see their bilingualism. Hence, we discover that linguistic attitudes and linguistic identity are influenced by the same factors and, therefore, interact.

In order to establish a strong linguistic identity, multilingual individuals must navigate between the languages they speak and the cultural values and conventions of each language. This can sometimes result in a sense of hybrid identity, in which the individual does not fully identify with either linguistic group. Occasionally, it might foster a feeling of belonging to two cultures, which can be a beneficial experience.

REFERENCES:

1. Cummins, J. (1996). *Negotiating identities: Education for empowerment in a diverse society*. Ontario: California Association for Bilingual Education
2. Cummins, J. (2000). *Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*. Clevedon: Multilingual Matters.
3. Cummins, J. (2003). *Bilingual education: Basic principles*. In J. Dewaele, A. Housen, & L. Wei (Eds.), *Bilingualism: Beyond basic principles*. Clevedon: Multilingual Matters.
4. Deaux, K. (2000). Identity. In A. E. Kazdin (Ed.), *Encyclopedia of psychology*. Oxford: Oxford University Press.
5. Dontsov A.I. Yazyik kak faktor etnicheskoy identichnosti / A.I. Dontsov, T.G. Stefanenko., Zh.T. Utalieva // *Voprosyi psihologii*. - 2009. - № 4 - S. 75.
6. Duff, P. (2002). The discursive co-construction of knowledge, identity and difference: An ethnography of communication in the high school mainstream. *Applied Linguistics*, 23(3), 289–322.
7. Duff, P. (2003). New directions in second language socialization research. *Korean Journal of English Language and Linguistics*, 3, 309–339.
8. Duff, P. (2007). Second language socialization as sociocultural theory: Insights and issues. *Language Teaching*, 40, 309–319.
9. Dufva, H. From 'psycholinguistics' to a dialogical psychology of language: Aspects of the inner discourse(s) // *Dialogues on Bakhtin: Interdisciplinary readings* / Ed. by H. Dufva & M. Lähteenmäki. – Jyväskylä: Centre for Applied Language Studies, 1998. – Pp. 87-104. URL: <https://www.jyu.fi/hum/laitokset/solki/tutkimus/julkaisut/pdfjulkaisut> (accessed September 10, 2011).
10. Edwards, J., 2009. *Language and identity: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. viii + 314.

11. Fisherman, A., Sociolinguistics: A Brief Introduction. Language science, language learning, language teaching. Newbury House language series, Newbury House, 1971, p.126
12. Fought, C. (2006). Language and ethnicity. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Grosjean, F. (1982). Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 370pp.
14. Hall, S. (1999). From scarman to Stephen Lawrence. History Workshop Journal, 48, 187–197.
15. Holland, D., & Lachicotte, W., Jr. (2007). Vygotsky, mead and the new sociocultural studies of identity. In H. Daniels, M. Cole, & J. Wertsch (Eds.), The Cambridge companion to vygotsky. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Joseph, J. E. (2006). Identity and language. In K. Brown (Ed.), Encyclopedia of language and linguistics (pp. 486–492). Boston: Elsevier.
17. Kanno, Y. (2003). Negotiating bilingual and bicultural identities: Japanese returnees betwixt two worlds. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
18. Laihiala-Kankainen, Sirkka, Sari Pietikäinen & Dufva, H. (red.) (2002). Moniääninen Suomi. Kieli, kulttuuri ja identiteetti. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, soveltavankielen-tutkimuksen keskus.
19. Lave, J., & Wenger, E. (1991). Situated learning: Legitimate peripheral participation. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Lawler, S. (2008). Identity: Sociological perspectives. Cambridge, UK/Malden: Polity Press.
21. Lazarus, M., Steinthal, H., : Die Begründer der Völkerpsychologie in ihren Briefen, 3 vols. (Tübingen: Siebeck, 1971-1986);
22. Markosian, N., “What Are Physical Objects?”, Philosophy and Phenomenological Research, 61 (2000), pp. 375-395.
23. McNamara, T. (1987). Language and social identity: Some Australian studies. Australian Review of Applied Linguistics, 10, 33–58.
24. McNamara, T. (1997). Theorizing social identity: What do we mean by social identity? Competing frameworks, competing discourses. TESOL Quarterly, 31(3), 561–567.
25. Norton, B. (2000). Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change. Essex: (Longman) Pearson Education.

UO’K 802.0+808.2+809.437

RUS VA O’ZBEK TILI ANTROPONIMIKASINING LEKSIK TIZIMI

I.K.Koziyeva, o`qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi jihatidan rus shaxsiy ismlari tizimining o'ziga xosligini ko'rib chiqiladi. Rus tilini chet tili sifatida o'qitish mazmuniga atoqli ismlarni kiritish dolzarb muammo bo'lib, ularning rus bo'lmagan talabalar uchun muhim qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Ta'kidlanishicha, rus antroponimikasining asosiy muammolaridan biri bu rus shaxsiy ismlarining ko'plab shakllari bo'lib, ular o'zbek sinf o'quvchilari tomonidan deyarli sezilmaydi. Rus antroponimlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradigan bir qator usullar haqida aytiladi.

Kalit so'zlar: Antroponim, rus til, o'zbek antroponimikasi, shaxsiy nom, o'zbek nomlari, tilshunoslik, atoqli ismlar, leksik tizim.

Аннотация. В статье рассматривается специфика системы русских личных имен с точки зрения методики обучения русскому языку как иностранному. Включение имен выдающихся личностей в содержание обучения русскому языку как иностранному является актуальной проблемой и требует учета их специфики, что создает значительные трудности для нерусских учащихся. Отмечалось, что одной из основных проблем русской антропонимики является большое количество форм русских личных имен, которые практически незаметны узбекским одноклассникам. Рассказывается о ряде приемов, которые помогут успешно освоить русские антропонимы.

Ключевые слова: Антропоним, русский язык, узбекская антропонимика, личное имя, узбекские имена, Лингвистика, именитые имена, лексическая система.

Abstract. the article considers the peculiarity of the system of Russian personal names in terms of the methodology for teaching Russian as a foreign language. The inclusion of nouns in the content of teaching Russian as a foreign language is an urgent problem and requires taking into account their peculiarities, which creates significant difficulties for non-Russian students. It is noted that one of the main problems of Russian anthroponymy is the numerous forms of Russian Personal Names,

which are hardly noticed by students of the Uzbek class. It is said about a number of methods that will help to successfully master Russian anthroponyms.

Key words: *Anthroponymy, Russian language, Uzbek anthroponymy, personal name, Uzbek names, linguistics, proverbial names, lexical system.*

Atoqli ismlar rus tilining leksik tizimining ajralmas qismidir, ularning noto'g'ri ishlatilishi va idrok etilishi madaniyatlararo aloqa jarayonida o'zaro tushunishning buzilishiga olib keladi. Antropotsentrik qarashlarga asoslangan tilshunoslik sohasidagi yangi nazariy ishlar, unda til etnosning mentaliteti va madaniyati bilan organik birlikda o'rganiladi, rus tilini har tomonlama chet tili sifatida o'qitish amaliyotining asosi bo'lishi kerak. Birinchidan, bu tilning leksik tizimiga taalluqlidir, bu dunyoni idrok etishning o'ziga xos xususiyatlarini aniq belgilab beradi.

Atoqli ismlar, shu jumladan odamlarning shaxsiy ismlari - antroponimlar tilning leksik-semantik tizimida alohida o'rin tutadi. Ushbu lug'at qatlami ham lingvistik, ham ekstralingvistik omillar ta'siri ostida rivojlanadi va har bir tilda maxsus makrosistemani hosil qiladi. "Dunyo ism va so'zlar bilan yaratilgan va qo'llab-quvvatlangan. Har bir jonzo o'z nomini oladi, xalqlar nomi va so'zi bilan yashaydi, millionlab odamlar o'z joylaridan ko'chib o'tadilar, karlar ommasi qurbonlik va g'alaba sari harakat qiladilar, nom dunyoni zabt etdi" [7, c. 96]. Ushbu tezisni isbotlab, antroponimlar tilning leksik fondining ajralmas va ajratilmas qismi sifatida inson faoliyatining turli jihatlari bilan ko'plab ko'rinmas iplar bilan bog'langan va ularni o'rganish zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi bilan belgilanadi.

So'nggi yillarda rus tilini chet tili sifatida o'qitish nazariyasi va metodikasi bir qator samarali g'oyalarni ilgari surdi, ularning maqsadi milliy auditoriyada rus tilini o'qitish samaradorligini oshirishdir. Hozirgi vaqtda chet tilidagi matnlarni idrok etish va tushunishning yangi tushunchalari shakllanmoqda, muloqotning kommunikativ tabiati, uning psixologik va lingvistik xususiyatlari aniqlanmoqda, tilni o'zlashtirishda individual omillarning roli aniqlanmoqda, lingvodidaktik maqsadlarda rus va boshqa tillarni qiyosiy o'rganish davom etmoqda. Madaniyatlar muloqoti va madaniyatlararo muloqotga, milliy an'analar va dunyoning milliy til rasmlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shaxsiy ismlarni o'rganish rus bo'lmagan talabalarga rus odamining ichki dunyosiga kirib borish, uning asosiy madaniy va axloqiy qadriyatlarini o'rganish, uning milliy xarakterining xususiyatlarini tushunish uchun noyob imkoniyat beradi.

Atoqli ismlar odamlar bilan muloqot qilish va tushunish uchun juda muhimdir. Masalan, boshqa tilda suhbatga o'tishda biz tanish narsalar va tushunchalarga nisbatan boshqa umumiy so'zlardan foydalanishimiz kerak, ammo qaysi tilda murojaat qilishimizdan qat'i nazar, tanish odamni bir xil ism bilan chaqiramiz. Shunday qilib, to'g'ri nomlar tillararo aloqada qo'llab-quvvatlovchi nuqtalarga aylanadi. Ular tillararo, madaniyatlararo ko'prik vazifasini bajaradilar. Biroq, tegishli ismlarning ushbu qimmatli xususiyati chet tilini o'rganishda va undan tarjima qilishda ismlar va nomlar alohida e'tibor talab etilmasligi haqidagi keng tarqalgan tasavvurni keltirib chiqardi. Ushbu rasmiy yondashuvning natijasi ko'plab xatolar, nomuvofiqliklar, matnlarni tarjima qilishda noaniqliklar va chet tilidagi ismlar va nomlardan foydalanishdir.

Atoqli ismlar til to'siqlarini yengishga yordam beradi, ammo asl til muhitida ular murakkab semantik tuzilishga, shakl va etimologiyaning o'ziga xos xususiyatlariga, o'zgartirish va so'z yasash qobiliyatiga, tilning boshqa birliklari va toifalari bilan ko'plab aloqalarga ega. Agar siz ushbu xususiyatlarni bilmasangiz yoki e'tiborsiz qoldirsangiz, unda ismni boshqa lingvistik asosga o'tkazish nafaqat osonlashtirmaydi, balki ism egasini aniqlashni ham qiyinlashtirishi mumkin.

Rus antroponimik tizimi boshqa til tizimlariga nisbatan bir qator xususiyatlarga ega, buning natijasida rus bo'lmagan o'quvchilarda rus tilini o'rganishda rus shaxsiy ismlarining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bir qator qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Bunday muammolardan biri rus shaxsiy ismlarining ko'plab shakllari (to'liq, qisqartirilgan, kichraytiruvchi va boshqalar), ya'ni rus shaxsiy ismlari o'zgaruvchanlikka ega, xuddi shu mavzuni ko'pincha bir necha xil usullar bilan nomlash mumkin, uning nomini o'zgartirib, masalan: Grigoriy, Grisha, Grishenka, Grishutka; Barbara, Varya, Varenka, Varyusha va boshqalar.

Rus antroponimikasi tizimi bilan tanishishdagi asosiy muammolardan biri shundaki, boshqa tilga o'tishda ko'pincha bir xil nomning variantini aniqlashda qiyinchiliklar mavjud. Masalan, Vladimir va deminutiv Volodya ismlari hali ham rus bo'lmagan o'quvchilarning ongiga mos keladi, ammo Volodenka, Volodechka va Vova kabi ismlarning variantlari odatda ularning tushunchasidan tashqarida qoladi. Yoki talaba Boris, Borya, Borka, Borenka, Boryushka, Boriska va boshqalar bir xil ismning variantlari ekanligini tushunsa ham, ular tomonidan bildirilgan hissiy baholash ma'nolari ular uchun mavjud bo'lmaydi. Bundan tashqari, ba'zida erkak va ayol ismlari bir xil eshitiladi: Aleksandr, Aleksandra - Sasha, Evgeniy, Evgeniya - Jenya va boshqalar.[2,c.43]

Suhbatdoshga murojaat qilish bilan birga keladigan munosabatlar, his-tuyg'ular, baholarning xususiyatiga qarab, rus nomlash tizimida shaxsiy ismlarning bir nechta guruhlari ajratiladi:

1) norasmiy neytral ismlar-bu aniq ifoda bilan birga kelmaydigan odatiy, kundalik ismlar. Ular munosabatlarning tanish-yaqinligini etkazadilar. Keng tarqalgan shakllar - a, - e affikslari va - sha, - nya, - ka (bolalar, yoshlar va yoshlar muhitida) qo'shimchalari bo'lgan ismlardir. Agar bunday murojaat kattalarga tegishli bo'lsa, unda bu tanish-neytral ismlar (Tanya, Sasha, Anya, Jenya, Alyosha, Grisha, Petya, Volodya);

2) mehr-muhabbat, sevgi, do'stlik munosabatlarini bildiruvchi mehrli ismlar. Ular - ochka, - onka, - ushka, kamroq - urka, - utka(Lenochka, Verochka, Marusenka, Mishutka, Tyomochka, Slavik, Sashenka)qo'shimchalari bilan ajralib turadi.;

3) nafrat va e'tiborsizlikni ifodalovchi va-ka qo'shimchasi (Mashka, Tanka, Dimka, Varyka, Vanka)yordamida hosil bo'lgan axloqiy va kamsituvchi ismlar.;

4) so'zlovchining g'azabidan kelib chiqqan vaqtinchalik ifodani ifodalovchi shaxs ismlarining emotsional-hukm shakllari.

Biroq, ruscha nomlarning ko'p sonli shakllari bilan bog'liq qiyinchiliklarga qo'shimcha ravishda, bir qator boshqa muammolar ham mavjud: ulardan biri ruscha nomlar turli qo'shimchalar yordamida yangi nomlar yaratishga qodir; yoki rus tilida uch qismli nomlash tizimi mavjud: otasining ismi boshqa tillarga xos bo'lmagan nomlashning ajralmas qismidir; turli xil kelib chiqishi bo'lgan juda ko'p sonli familiyalar (ismlar va taxalluslar, geografik nomlar, kasblar va boshqalar). Rus bo'lmagan talabalar uchun familiyalarni shakllantirish turlarini tushunish, ularning ma'nosini tushunish, shuningdek rus otasining ismini to'g'ri ishlatish qiyin. Shuningdek, rus tilida nomlarni o'zgartirishning murakkab tizimi mavjud, chunki ko'pincha antroponimlar har xil turlarga moyil bo'ladi; rus tilida ham ko'plab o'zlashmalar mavjud, shuning uchun ko'pincha yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan talabalar uchun ism egasi rus yoki chet ellik ekanligini aniqlash qiyin. Ko'pincha nutq odob-axloqi bilan bog'liq muammolar paydo bo'ladi, agar rus bo'lmagan talabalar rus shaxsiy ismlarining shakllari va variantlarini rus odob-axloq qoidalariga mos keladigan tarzda to'g'ri ishlata olmasalar.

Rus bo'lmagan talabalar rus antroponimik tizimi bilan tanishishda yuzaga keladigan yuqoridagi barcha qiyinchiliklar leksik minimumning, shu jumladan shaxs ismlarining etarli darajada rivojlanmaganligi, shuningdek, talabalarga tegishli muammolarni hal qilishga yordam beradigan o'quv qo'llanmalarining etishmasligi va rus antroponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq.

Antroponimlarning kvalitatif shakllarining hissiy-ekspressiv sufikslari bir qator olimlar A. V. Superanskaya, A. Vejbitskaya, D. I. Yermolovich, N. A. Petrovskiy asarlarida ko'rib chiqilgan [5,c.58]. Atoqli ismning deminutiv shakllarining tuzilishi va ularning shakllanishiga xizmat qiladigan affikslar turlari batafsil tavsiflangan. Hozirgi vaqtda hissiy-ekspressiv sufikslarning semantikasi va ulardan foydalanish sohasi chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Antroponimika rivojlanishining hozirgi bosqichida lingvokulturologiya nuqtai nazaridan kvalitatif shakllarning hissiy-baholovchi konnotatsiyasini tavsiflash dolzarb vazifa hisoblanadi. Buning sababi shundaki, shaxsiy ismning u yoki bu affiksini tanlash jamiyat hayotining ijtimoiy va madaniy sohasi, shuningdek etnos dunyosining lingvistik manzarasi bilan bevosita bog'liqdir. Antroponimning semantik tuzilishi leksik tarkibiy qismdan tashqari etnografik, tarixiy madaniy tarkibiy qismni ham o'z ichiga oladi. Rus antroponimiyasi unda ko'plab shakllantiruvchi vositalarning mavjudligi, sub'ektiv baholash shakllarining xilma-xilligi va ushbu shakllarda hissiy ottenkalari ko'pligi bilan tavsiflanadi. O'ziga

xoslik yaratuvchi asosda ifodalanadi, bu erda ko'p sonli tovush o'zgarishlari va qisqartmalar qayd etilgan, shuning uchun tegishli nomlar baholash ma'nosiga ega bo'lgan umumiy otlardan tashqari hissiy-baholovchi so'zlarni shakllantirishga qodir. Kamaytiruvchi va kattalashtiruvchi qo'shimchalari bo'lgan so'zlar turli xil his-tuyg'ularni etkazish, mavzuga munosabatni ifodalash, uni baholash uchun ishlatiladi, shu bilan birga o'zining kichraytiruvchi yoki kattalashtiruvchi ma'nosini saqlab qoladi. [6,c.124]

Shunday qilib, kichraytiruvchi va kattalashtiruvchi qo'shimchalar hissiyotlar va baholarning tashuvchisiga aylanib, sub'ektiv baholashning hissiy-baholovchi qo'shimchalariga aylanadi. Tegishli ismlarda sub'ektiv baholash qo'shimchalari hissiy va baholovchi xususiyatga ega bo'ladi, ushbu shakllardagi hissiy baholash birinchi o'ringa chiqadi va ustunlik qiladi. Subyektiv baholash qo'shimchalari yangi so'zlarni yaratishga xizmat qilmaydi, ular faqat so'zning tuzilishini o'zgartirib, hissiy — modal ottenkasini targ'ib qiladi va sub'ektning chaqirilgan shaxsga shaxsiy munosabatini ifodalash uchun mo'ljallangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begmatov E. A. O'zbekiston nomlari ma'lumotiismlari ma'nosi (izoxlilug'at). 14 600 ismlar izoxi.2-nashri. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (lug'at), 2007. — 608 r.
2. Ivan Shmelyov va Olga Brednus-Subbotina bilan yozishuvi.- Murmansk, Murmanskoye knijnoye izdatelstvo, 1990.
3. Nafasov T. Markayev O'tish: Saytda Harakatlanish, Qidiruv O'zbek etnoantroponimlari // Onomastika O'zbekiston onomastikasi. Sat. tez.II rep. ilmiy-amaliy.conf. - Qarshi, 1989. — P. 136-140.
4. Nikonov V. A. Ism va jamiyat. —M.: Ilmiy. 1974. — 278 p.
5. Superenskaya A.V. Atoqli otlar struktrasi fonologiya va morfonologiya.-M.: Nauka, 1969.
6. Petrovskiy N.A. Rus shaxsiy ismlar lug'ati.-M.: Izdatelstvo Sovetskaya ensiklopediya,1966.
7. Yermolovich D.I. atoqli otlr tillar va madaniyatlar o'rtasida.-M.: R.Valent, 2001.
8. Komiljonovna K. I. Changes in the system of anthroponyms in the Uzbek language at the end of the 20th century-the beginning of the 21st century //Zien Journal of Social Sciences and Humanities. – 2022. – T. 10. – C. 65-67.
9. Koziyeva I. K. The history of the development of russian anthroponymy //Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3.

UDK: 801.7

AHOLINING MOLIVAVIY SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O'RNI VA TA'SIRI

X.R.Mahmudova, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholi moliyaviy savodxonligini oshirishda ommaviy axborot vositalarining o'rni va ta'siri ochib berilib, moliyaviy savodxonlikka qaratilgan televizion dasturlarning bugungi kunda aholining iqtisodiy bilimlarini ta'minlashdagi tutgan o'rni va ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy siyosat, OAV, iqtisodiy ta'lim, moliyaviy madaniyat, televizion dasturlar, moliyaviy xizmatlar, inson farovonligi va hayot sifati, bilim, ko'nikma va qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье раскрывается роль и влияние средств массовой информации в повышении финансовой грамотности населения на основе роли и значения телевизионных программ, направленных на повышение финансовой грамотности, в обеспечении экономических знаний населения.

Ключевые слова: финансовая грамотность, экономическая политика, экономическое образование, финансовая культура, финансовые услуги, телевизионные программы, благосостояние человека и качество жизни, знание, навыки и ценности.

Abstract. This article reveals the role and influence of the mass media in improving the financial literacy of the population on the basis of the role and importance of television programs aimed at improving financial literacy, in providing economic knowledge of the population.

Keywords: financial literacy, economic policy, economic education, financial services, financial culture, human well-being and quality of life, TV Programm, knowledge, skills and values.

Kirish. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirish, iqtisodiy bilimlarini yuksaltirish masalasi, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, jamiyatning yuksak ma'naviyatini shakllantirish kabi muhimdir. Moliyaviy savodxonlik mavzusi aholini moliyaviy mablag'lar va shaxsiy jamg'armalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda tobora murakkablashib borayotgan raqamli moliya dunyosida to'g'ri qarorlar qabul qilishning dolzarbligi tufayli tanlab olindi. Shu sababli ham moliyaviy savodxonlik ta'lim jarayoni natijalarini baholashdagi xalqaro dasturlarning yangi tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Bir haqiqatni aniq tushunib olishimiz kerak: kambag'allikni qisqartirish uchun birinchi navbatda ishsizlikni kamaytirish kerak. Avvalo, aholini zamonaviy kasb-hunarlarga o'qitish, ularning iqtisodiy va moliyaviy savodxonligini oshirish, odamlarda, ayniqsa ayollarimizda tadbirkorlikka ishtiyoqni uyg'otish zarur" [1].

Moliyaviy savodxonlikning huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan qabul qilingan "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi", 2022 yil 28 yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF 60-son Prezident Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 9 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-sonli Farmoni, 2019 yilning 23 iyuldagi PQ-4400-sonli "Mikromoliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi"gi qarori, 2020 yil 5 oktyabrda "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son Prezident Farmoni, 2021 yil 13 apreldagi "Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6207-sonli Farmonlari hamda 2021 yilning mart oyida tasdiqlangan "2001–2023 yillarga mo'ljallangan moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish milliy strategiyasi" va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Moliyaviy savodxonlik masalasi nega endi xozirgi kunga kelib dolzarb ahamiyat kasb etayapti degan savol tug'ilishi tabiiy. Boisini shunday izohlash mumkin. Bugungi dunyo turli tuman informatsiyalarga, to'g'ri noto'g'ri axborotlarga, bir qaraganda tub mohiyatini to'la anglab etish qiyin bo'lgan xabar va mujdalarga to'lib yotibdi. Bu xususda ortiqcha izoh shart bo'lmagan eng ommabop yo'nalish—bu ijtimoiy tarmoqlardir. Aynan ular orqali bizga ko'plab axborot hurujlari uyushtiriladi, feyk informatsiyalar tarqatiladi. Shu orqali ommaning e'tiborini chalg'itish, jamoatchilik fikrini boshqa mavzuga burish yoki yo'q narsalarga tarmoqdan foydalanuvchilarni ishontirish kabi maqsad ya'ni targetlarni amalga oshirish ko'zlanadi. Xo'sh, bu usullar o'zi nima uchun kerak? Bu asosan, ommaning e'tiborini qozonish, iqtisodiy bilimlari darajasi past bo'lgan, moliyaviy savodxon bo'lmagan aholi ongini yolg'on reklamalar, e'lonlar bilan to'ldirish va shu orqali ularni bunga ishontirish, natijada o'zining tovar, mahsuloti yoki xizmatlarini taklif etish maqsadida amalga oshiriladi. Bu borada eng ommabop usul moliyaviy piramidalaridir. QUEST NET, Straus xaus, Avto 60 oy, Mono, BEVERLEE yoki "Ahmadboy" voqeasi va yana kuplab piramidalar bunga misol bo'la oladi. Bu kabi tashkilotlar aholining keng qatlamini iqtisodiy savodli emasligidan foydalanib, aholi mablag'larini o'z mahsulotlarini sotib olishga, xizmatlaridan foydalanishga tizimli marketing orqali jalb etgan. Natija esa barchamizga ma'lum. Bu jarayonlarda ishtirok etgan fuqarolar o'zlarining moliyaviy bilimlari etishmasligi, iqtisodiy savodxonlik darajasi pastligi sabab ko'plab yo'qotishlarga duch kelishdi.

Fuqarolarning moliyaviy savodxonligi, iqtisodiy bilimlari yuksakligi darajasi nafaqat o'zlarining moddiy farovonligiga ta'sir qiladi, balki mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning obyektiv "barometri" hisoblanadi. Iqtisodiy qarorlarni ongli ravishda qabul qilish va ular uchun mustaqil ravishda javobgar bo'lish qobiliyati aholini kelajakka, davlat uchun esa iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni idrok etadigan fuqarolarning ko'payishini ta'minlaydi. Asosiy moliyaviy bilimlarning etishmasligi, aksincha, hayot darajasini pasaytiribgina qolmay, balki mamlakat iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayishiga ham olib keladigan eng jiddiy to'siqlardan biridir.

XXI asrning ikkinchi o'n yilligida moliya tizimining murakkablashishi aholining moliyaviy savodxonligi o'sishiga sezilarli darajada to'sqinlik qilmoqda. Bunday vaziyat global iqtisodiy tizimdagi tezkor o'zgarishlar va yangi voqeliklarga moslashish uchun vaqt yo'qligi sharoitida fuqarolar uchun mavjud bo'lgan moliyaviy vositalarni samarasiz yoki noto'g'ri boshqarishga olib keladi. Yuqori moliyaviy noaniqlik sharoitida yashash, yangi vositalar va xizmatlar bozorida doimiy paydo bo'lishi va ularning o'zgarishi, shuningdek, ijtimoiy va moliyaviy jarayonlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlarida vaqti–vaqti bilan yangilanishi, nima sodir bo'lganligini tushunishga va tushunishga vaqtlari bo'lmaganligi sababli odamlar turli sohalarda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Buning natijasida esa hatto firibgar tashkilotlar va soxta shartnomalar qurboni bo'lishmoqda. Moliyaviy vositalardan foydalanish bo'yicha asosiy bilim va ko'nikmalarning yo'qligi, shuningdek moliyaviy–iqtisodiy munosabatlar dunyosida harakat qila olmaslik qo'rquvni keltirib chiqaradi va o'zlarining noto'g'ri qarorlarining salbiy oqibatlari moliya institutlariga, bank muassasalariga va umuman moliya tizimiga ishonchsizlikka olib keladi.

Aholining moliyaviy savodxonlik darajasini oshirish xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilingan har qanday davlat, shu jumladan zamonaviy O'zbekistonning jadal rivojlanishining zaruriy qismidir. Bunday vaziyatda hukumat tomonidan belgilangan asosiy maqsadlardan biri fuqarolarni shaxsiy mablag'larni samarali boshqarish uchun ma'lumot va ta'lim vositalari bilan "qurollantirish" va natijada mamlakatning ijtimoiy–iqtisodiy hayotida teng ravishda ishtirok etishdir. Ushbu muammoni hal qilish kompleks yondashuvni va ushbu jarayonga mintaqaviy tashkilotlarning turli tuzilmalari va tashkilotlaridan mutaxassislarni jalb qilishni talab qiladi.

Ommaviy auditoriyaga tezkor, aniq va ravshan shaklda ma'lum muhim ma'lumotlarni etkazish va butun aholi uchun masofaviy ta'limni amalga oshirishga qodir bo'lgan asosiy vosita ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Axborot almashinuvi tezligi va ommaviy axborot vositalarining auditoriyaga ta'siri misli ko'rilmagan darajaga etgan va axborot oqimlari soni kun sayin ortib borayotgan bir paytda, jurnalist murakkab moliya dunyosi va aholi o'rtasida samarali va talab qilinadigan vositachiga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Moliyaviy savodxonlik va uni OAV orqali yoritilishi masalalariga xorijiy olim va mutaxassislar tomonidan keng e'tibor qaratib kelinmoqda. Avvalo, mazkur tushuncha ta'rifiga to'xtalib o'tiladigan bo'lsa, ijtimoiy lug'at va talqinlarda unga quyidagicha yondoshilgan:

"Moliyaviy savodxonlik–bu inson moliyaviy xulq–atvori va madaniyati sohasidagi uning farovonligini yaxshilash va hayot sifatini oshirishga olib keluvchi bilim, ko'nikma va qadriyatlar majmui; hayotdagi voqealar va iqtisodiy shart–sharoitlardagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda qisqa muddatli qarorlar va uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish orqali shaxsiy moliyani boshqarishdagi qobiliyat va qat'iyligni, asosiy moliyaviy tushunchalarni anglab yetishni ifodalovchi darajadir" [2].

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) hujjatlarida moliyaviy savodxonlikka quyidagicha rasmiy ta'rif berilgan: "Moliyaviy savodxonlik–bu shaxsiy moliyaviy farovonlikka erishish uchun asoslangan moliyaviy qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi xabardorlik, bilim, ko'nikma, qadriyatlar (hayotiy yo'nalishlar) va xulq–atvor kabi elementlarning majmui" [3].

A. Sudakovaning ta'kidlashicha "Hozirgi vaqtda moliyaviy savodxonlik tushunchasi moliyaviy ma'lumot, kompetentlik, xabardorlik va boshqa atamalar bilan uzviy bog'liq. Moliyaviy savodxonlikning ko'rsatib o'tilgan tushunchalar bilan asosiy farqi unga tegishli bo'lgan asosiy elementlarning tatbiq etilish kengligi va bayon etilishining chuqurligida namoyon bo'ladi. Shaxsning moliyaviy savodxonligi tushunchasini o'z farovonligini oshirish uchun moliyaviy jihatdan asoslangan to'g'ri qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi kompetensiyalar yig'indisi sifatida talqin etish mumkin. Ayni vaqtda u ustun ravishda moliyaviy va vaqt bo'yicha yo'qotishlarni eng kam darajaga tushirishga imkon yaratadi" [3].

Ayrim tadqiqotchilar orasida moliyaviy savodxonlikni aniqlash bo'yicha turli xil qarashlar mavjud. Masalan, R.Kiosaki talqiniga ko'ra, "moliyaviy savodxonlik iqtisodiy moliyaviy bilimlarning samarasi bo'lib, dastlab pul topish, jamg'arish, ongli ravishda jamg'armani yuqori samaradorlikka ega investisiyaga yo'naltirishi, daromadini oshirishi va o'z hayotini yaxshilashi bilan

izohlanadi". Muallif insonning moliyaviy savodxonligi pul mablag'larini ishlab topish, jamg'arish, uni ko'paytirish maqsadida samarali investisiya qarorlarini qabul qilish bilan bog'liqligining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilgan [4]. Shuningdek, S.Xaston tomonidan moliyaviy savodxonlikka tegishli 52 ta ma'lumotlar bazasida to'plangan 71 ta tahlil asosida ayrim dastlabki ta'riflar ham belgilab berilgan [5].

Moliyaviy savodxonlik–o'z mablag'ini boshqarish va uni ko'paytirish mahoratidir. U moliyaviy bozorning o'ziga xosliklarini bilish, bozor ishtirokchilari tomonidan taklif etilayotgan mahsulot va xizmatlardan xabardor bo'lish hamda shu asosda qabul qilingan qaror mas'uliyatini zimmasiga olish degani hamdir [6].

"Moliyaviy savodxonlik" – aholining kundalik hayotdagi oddiy iqtisodiy voqea va jarayonlar (masalan, oziq-ovqat va uy-ro'zg'or buyumlarini xarid qilish, turli resurslar (elektr energiyasi, tabiiy gaz, ichimlik suvi) va kommunal xizmatlardan foydalanganlik uchun to'lovlarni amalga oshirish, xususiy yoki davlat sektorida mehnatda band bo'lish, ish haqi yoki nafaqa olish va h.k.) dan tortib nisbatan murakkab jarayonlar (masalan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, tijorat banklari kreditlaridan foydalanish, qimmatli qog'ozlar sotib olish va boshqalar) da ishtirok etishigacha bo'lgan jihatlarni qamrab oladi [7].

Ko'rinib turibdiki, moliyaviy savodxonlikka berilgan ta'riflar hamda uning turli manbalarda bayon etilgan asosiy jihatlariga tizimli yondoshgan holda, mazkur tushunchaning iqtisodiy mazmuni va uning iqtisodiyotdagi ahamiyatini, shuningdek, moliyaviy savodxonlik dasturlarining televidenie orqali yoritilishini yanada chuqurroq ochib beruvchi tahlil va tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolaning nazariy va uslubiy asosi bo'lib, mamlakatimiz televideniesi hamda xorijiy telekanallar orqali efirga uzatiladigan iqtisodiy yo'nalishdagi turli dasturlar, xorijiy iqtisodchi olimlarning televizion dasturlar orqali aholi moliyaviy savodxonligini oshirish masalalari bo'yicha izlanishlari, mutaxassislarning fikr-mulohazalarini tahlil qilish asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida ekspert baholash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish orqali tegishli xulosalar chiqarishga imkon beruvchi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqot va natijalar. Tadqiqot davomida amalga oshirilgan tahlillar hamda ular orqali qo'lga kiritilgan natijalarga ko'ra qator nazariy qoidalar va amaliy takliflarni ilgari surish mumkin. Ushbu maqolaning asosiligi nafaqat ko'plab nazariy va amaliy tadqiqotlar, balki aholining moliyaviy savodxonligini oshirish bo'yicha milliy loyihalarni amalga oshirish tajribasi bilan ham tasdiqlanadi. Shu bilan birga, bugungi kunda ommaviy, kasbiy bo'lmaganlar uchun moliyaviy va iqtisodiy ma'lumotlarning asosiy manbai bo'lgan ijtimoiy va siyosiy ommaviy axborot vositalarining jurnalistlarni tayyorlash va bilim darajasi etarli emas. Fuqarolarning moliyaviy ta'limida jurnalistlar va ommaviy axborot vositalarining rolini o'rganishga hech qanday e'tibor berilmagan.

Olib borilgan tahlillar natijalari ommaviy axborot vositalari orqali efirga uzatiladigan televizion dasturlar, bosma nashrlarda chop etiladigan va internet nashrlarida e'lon qilinadigan materiallarning kamligi, bu yo'nalishdagi kam sonli dasturlarda beriladigan ma'lumotlar va informatsiyalarning yetarli emasligi, shuningdek, iqtisodiy jurnalistika sohasida faoliyat olib boruvchi jurnalistlarning kasbiy tayyorgarligini oshirish barobarida aholining moliyaviy savodxonlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi ma'lumotlar bilan ishlash ekanligini ko'rsatdi.

Moliyaviy savodxonlik yo'nalishi bo'yicha televizion o'quv dasturlari va ommaviy auditoriya uchun kasbiy faoliyat doirasidagi moliyaviy-iqtisodiy mavzulardagi jurnalistik materiallar yaratish g'oyat dolzarb ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari yurtimiz bozor iqtisodiyotiga doimiy moslashuvi va moliya tizimining doimiy murakkablashuvi sharoitida fuqarolarning universal moliyaviy ta'limi davlatning barqaror rivojlanishining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shuningdek, fuqarolarning shaxsiy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash kafolati va davlatlararo samaradorlikka ta'sir qiluvchi parametr ekanligi to'g'risida xulosa chiqarishimizga imkon beradi. Shu bilan birga, O'zbekiston aholisining moliyaviy savodxonligini oshirish jarayonida ommaviy axborot vositalari va jurnalistlarni jalb qilish,

o'zgaruvchan iqtisodiy voqeliklar va iqtisodiy tizimning ayrim elementlariga aholining ommaviy moslashuvi uchun eng samarali va qulay mexanizmiga aylanadi.

Bu ommaviy axborot vositalari jamiyatning har bir a'zosiga, shu jumladan ta'lim tizimidan tashqarida bo'lganlarga qo'shimcha vaqt va moliyaviy resurslarni jalb qilmasdan yordam berish, asosiy moliyaviy va iqtisodiy bilimlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish, doimiy murakkab iqtisodiy va pul munosabatlari dunyosida innovatsion g'oyalarga tayanish, doimiy ravishda o'sib borayotgan moliyaviy tendensiyani tushunishga yordam beradi. Mahsulotlar va xizmatlar, noto'g'ri moliyaviy qarorlar sonini minimallashtirish, moliyaviy xizmatlar bozorida ishonchni oshirish va fuqarolarning jamiyatning moliyaviy hayotiga jalb qilinishini rag'batlantirish va shuning barobarida O'zbekistonning moliyaviy tizimini rivojlantirishga va aholining turmush darajasini oshirishga turtki beradi.

Shu bilan birga, jurnalistning moliyaviy savodxonligi kasbiy faoliyat doirasida aholining moliyaviy savodxonligini oshirish bo'yicha amaliy ishlarni amalga oshirishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va qobiliyat bilan bir qatorda muhim umumiy kasbiy kompetensiya ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu vazifani samarali bajarish uchun jurnalistlar yetarli iqtisodiy bilim darajasi, voqea yoki faktning aholi uchun foydaliligini baholash va murakkab mavzularni o'quvchilar uchun jozibali shaklga aylantirish kabi malakaga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga, ma'lumot bu soha mutaxassisidan farqli o'laroq keng aholi qatlamiga qaratilgan bo'lib, eng sodda tilda taqdim etilishi kerak.

Xorijiy davlatlarda aholining moliyaviy savodxonligini takomillashtirish bo'yicha turli dasturlarni amalga oshirish tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu yo'nalishdagi bilimlarni maksimal darajada aholiga taqdim etish va kengroq auditoriyani jalb qilish uchun telekanallarning imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bosma nashrlar va televidenie, radio, tematik konferentsiyalar va axborot-ma'rifiy xarakterdagi ma'ruzalar birgalikda samarali iqtisodiy xulq-atvorning sivilizatsiyalashgan ko'rinishlarini shakllantirishda sinergetik ta'sir ko'rsatadi.

Televidenie va radio xilma-xil auditoriyani qamrab olgan eng kuchli axborot kanallaridir. Davlat byudjeti uchun ixtisoslashtirilgan dasturlarning zarurligi va etishmasligi moliya bozorining barcha ishtirokchilari tomonidan qayd etiladi. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirish jarayonida televidenie va radio repertuarining spektri ijtimoiy reklama, axborot dasturlari, tok-shoular, seriyali dasturlar kabi shakllarni o'z ichiga olishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda aholining turli toifalari va muayyan maqsadli auditoriyaga qaratilgan ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikdagi dasturlar talaygina. Ularning aksariyati maktab va oliy ta'lim tizimiga, boshqalari esa iqtisodiy jihatdan faol aholi qatlamiga, boshlang'ich tadbirkorlarga va kichik biznes vakillariga qaratilgan. Ushbu maqsadli guruh uchun asosiy e'tibor kundalik shaxsiy byudjetni boshqarish va moliyaviy rejalashtirish hisoblanadi (masalan, Gollandiyadagi "Stay Positive" va Buyuk Britaniyadagi "Money Help" dasturlari kabi).

Moliyaviy savodxonlikni oshirish dasturlarining ma'lum qismida Internet nashrlari, veb saytlar asosiy kanal hisoblanadi [8] (masalan, Evropa Ittifoqi hududidagi Dolseta dasturi).

"Jasoratlilar uchun oltin: polyaklar va pul" dasturi (Polsha) Gollandiya televideniesidagi prodyuserlar tomonidan umummilliy teleshoular uchun moslashtirilgan formatga asoslangan. Dastur milliy teleko'rsatuvlar formatida taqdim etilgan [9] (TVN kanalida davomiyligi 120 daqiqa). Ko'rsatuvda tomoshabinlar shaxsiy moliya, iqtisodiyotning bir nechta yo'nalishlari, jumladan pul va pul-kredit siyosati, jamg'arma va investisiyalar mavzulari bo'yicha o'z bilimlarini sinab ko'rishadi.

Janubiy Afrika kontinentida yo'lga qo'yilgan "moliyaviy futbol" o'yini televizion va Internet orqali tashkil etilgan. Ushbu o'yin tarzidagi televizion mahsulot va internetdan foydalanishga asoslanganligi uchun faqat maktab o'quvchilari, talabalar va aholining boy qatlamini qamrab olgan (Janubiy Afrikada Internetning mavjudligi darajasi 10% bo'lganligi sababli, u aholining kompyuter va televizorga ega bo'lgan qatlami uchun mo'ljallangan). Xalqaro amaliyotga sinchiklab nazar tashlaydigan bo'lsak, milliy miqyosdagi dasturlar kengroq auditoriyani qamrab olishi uchun moliyaviy savodxonlik bilimlarini barcha kommunikasiya kanallari, shu jumladan bosma ommaviy axborot vositalari, televidenie, radio, Internet nashrlari imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga harakat qiladi. IXRT Evropa mamlakatlari mintaqasida moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha aniq

dasturlarning qisqacha sharhi va hisobotiga ko'ra, turli tashkilotlarning tashabbuslari, ularning OAVlari hamkorligidagi dasturlari va yutuqlari amaliy tadqiqotlar shaklida tasvirlangan [10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан—миллий юксалиш сари. — Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2020. — 456 б.
2. Финансовая грамотность. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
3. Measuring Financial Literacy: Core Questionnaire in Measuring Financial Literacy: Questionnaire and Guidance Notes for conducting an Internationally Comparable Survey of Financial literacy, Paris, OECD, 2011. — p. 31.
4. Судакова А.Е. Финансовая грамотность: теоретическое осмысление и практическое исследование // Финансы и кредит, 2017, Т.23, вып. 26, стр. 1563–1582.
5. Кузина О. Финансовая грамотность и финансовая компетентность: определение, методики измерения и результаты анализа в России // Вопросы экономики. 2015. № 8. стр. 129–148.
6. Huston S.J. Measuring Financial Literacy. The Journal of Consumer Affairs, 2010, Vol. 44, No. 2. — p. 296–316.
7. И. Туропов. Молиявий саводхонлик ўзи нима, у нима учун долзарб? Bankers.uz.
8. <http://www.dolceta.eu/malta/>.
9. TVN—Польшанинг таниқли ТВ—каналли.
10. Survey of financial literacy schemes in the EU27.

UO'K 811. 111: 811. 512. 154.

INGLIZ TILIDAGI LUG'ATLARDA “VAQT” TUSHUNCHASINING IZOHLANISHI

S.Marimbayeva, stajyor-o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Vaqt haqidagi universal tushuncha, fazo haqidagi asosiy tushuncha bilan bir qatorda, inson ongining boshqa ko'plab tushunchalarining shakllanishini belgilaydi deb ishoniladi. Vaqt talqinining natijalari birinchi navbatda milliy tillarning leksik birliklarining semantikasida mustahkamlanadi.

Kalit so'zlar: semantika, vaqt, zamon tushunchasi, leksik-semantik variant, sinonim, nominativ sohaning o'zagi, semantik tarmoq.

Аннотация. Считается, что универсальное понятие времени наряду с основным понятием пространства определяет формирование многих других понятий человеческого разума. Результаты интерпретации времени закрепляются, прежде всего, в семантике лексических единиц национальных языков.

Ключевые слова: семантика, время, концепт времени, лексико-семантический вариант, ядро номинативного поля, синоним, семантическая сеть.

Abstract. The universal concept of time, along with the basic concept of space, is believed to determine the formation of many other concepts of the human mind. The results of time interpretation are first of all consolidated in the semantics of lexical units of national languages.

Key words: semantics, time, concept of time, lexical-semantic variant, core of nominative field, synonym, semantic network.

Kirish. Vaqt konseptining mohiyatini tushunish, uning inson hayotidagi muhim ahamiyati tufayli, har doim fanning turli sohalari mutaxassislarining maqsadi bo'lib kelgan. Biroq, juda mavhum xarakterga ega bo'lganligi sababli, bu jarayon olimlardan biroz boshqacha yondashuvni talab qiladi (Hoking, 2011, p. 27-28;). Masalan, fizika vaqtni *ob'ektiv vaqt* deb nomlanuvchi makonning umumiy modifikatsiyasi sifatida ko'rib chiqadi, psixologiya va tilshunoslik esa *sub'ektiv vaqt*ni yoki *ob'ektiv vaqtning inson ongida aks etishini* o'rganadi (Lakoff, 1993; Mihalskiy, 2016; Goddard, 2002).

Ushbu tadqiqotning yangiligi shundaki, hozirgi ingliz tilidagi vaqt leksemasining sinonimlari aniqlanib, keyinchalik ular nominativ vaqt sohasi doirasida sinonimik qatorlarda guruhlangan holda tahlil qilingan. To'qqiz leksik-semantik variantdan iborat bo'lgan ko'p ma'noli leksema zamonning tuzilishi sinonimik qatorlarni tashkil qilish uchun yo'l-yo'riq sifatida tanlangan. Ular o'rtasida o'rnatilgan majburiy va ixtiyoriy aloqalar asosida, ular orasida giper-giponimik munosabatlar yuzaga chiqadi. Sinonimlarda “vaqt”ni metafora va metonimik tarzda “miqdor” ma'nosida “sodir

bo'layotgan narsa" va "holat" komponentlari bilan chambarchas bog'langan holda ifodalashning aniq tendentsiyasi aniqlangan.

Adabiyotlar tahlili. Har holda, barcha hodisalar o'z vaqtida sodir bo'ladi va uning aniq oqibatlarisiz ob'ektiv ketma-ketlik va davomiylilikning sub'ektiv tajribasi bo'lishi mumkin emas (Evans, 2005, 3-bet). Vaqt g'oyasi "vaqt tushunchasi" aqliy birligida mustahkamlangan. U fikrlash jarayonida alohida rol o'ynaydi, chunki makon tushunchasi bilan bir qatorda, u eng yuqori darajadagi mavhumlikning mantiqiy tuzilishi, ya'ni-tartib tushunchasi, uning asosida aql tushunchalari tuzilishi mumkin (Evans & Green, 2006, 231-bet). Voqelikning talqin qilinadigan ob'ektlari yoki hodisalarini aks ettiruvchi va og'zaki shakllarda gavdalanadigan boshqa barcha birliklar bilan birgalikda u tilni yoki lingvistik jihatdan shakllantirilgan oqilona ko'rib chiqilgan g'oyalar dunyosini tashkil qiladi.

Tushuncha, ma'no va ifodaning o'zaro bog'liqligi haqidagi savollar zamonaviy filologiyaning diqqat markazida bo'lgani uchun, vaqt hodisasini verbalizatsiya qilish masalasi ham juda dolzarbdir. Shunday qilib, maqolaning maqsadi hozirgi ingliz tilida vaqt tushunchasining ot nominatsiyalarini o'rnatish va tavsiflashdir. Tilning tegishli bo'lagining tahlili uning semantik tarmog'ini yanada qayta qurish orqali vaqt tushunchasining tuzilishini ochib berishga va leksik birliklarni tashkil etish tamoyillarini tushuntirishga imkon beradi. Bundan tashqari, tilda verballashtirilgan ruhiy tuzilmalar dunyoning madaniy g'oyalarini o'z ichiga olganligi sababli, bunday tadqiqot hozirgi ingliz tilidagi ot leksik birliklarining semantikasida ifodalangan vaqt talqinining madaniy o'ziga xosligini ochib beradi.

Asosiy qism. Til va bilish o'rtasidagi munosabatlarning umumiy muammosining bir qismi sifatida vaqt tushunchasining verballashuvi masalasi uning aqliy asoslarini ilmiy jihatdan ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Vaqt tushunchasining doirasi uni ifodalovchi leksik vositalarning ma'nolari asosida modellashtirilgan. Vaqtning aqliy birligi bir qator tadqiqotlar mavzusi bo'lgan bo'lsa ham (Lakoff, 1993; Makarova & Nessel, 2013), uning asosiy semantik tuzilishi haqidagi savolga faqat bir nechta tilshunolar javob berishga harakat qilishgan. Masalan, Evans (2005) "vaqt" so'zining ot so'z turkumidagi barcha mumkin bo'lgan ma'nolarini ma'no, kontseptsiyani ishlab chiqish va grammatik mezonlarga asoslanib, sakkizta ma'noga qisqartirdi. Ular quyidagilardan iborat: 1) Davomiylilik ma'nosi 2) lahzaga ma'nosi; 3) misol ma'nosi; 4) Voqea ma'nosi; 5) Matritsa ma'nosi; 6) Agentlik ma'nosi; 7) o'lchov tizimi ma'nosi; 8) Tovar ma'nosi (Evans, 2005, 107-183-betlar). Olimning fikricha, bu leksik ma'nolar va ularning o'zaro aloqalari zamonning semantik tarmog'i asosida yotadi (Evans, 2005, 120-bet).

Nilsen (2010) tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari ham katta qiziqish uyg'otadi. Nilsen (2010) ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi ingliz tilida oltita blok vaqt semantikasini tashkil qiladi: 1) Vaqt qiymat sifatida; 2) Yuqori quvvat sifatida vaqt; 3) Vaqt harakat sifatida (3a - chiziqli vaqt; 3b - siklik vaqt); 4) mutlaq vaqt; 5) konteyner sifatida vaqt; 6) Vaqt o'lchov tizimi sifatida. Bloklarni ajratib ko'rsatish uchun olim ingliz tilida so'zlashuvchi informatorlar so'rovi ma'lumotlaridan, shuningdek, paremiologiya materialidan foydalangan (Nilsen, 2010, 20-21-betlar).

Ingliz, ispan va rus tillarida vaqtni qarama-qarshilik nuqtai nazaridan o'rganar ekan, Afanasieva (2007) bir xil semantik tuzilishga ega degan xulosaga keldi. Olim kontseptsiyaning yadro-periferik modelini taklif qildi, uning markazida davomiylilik ma'nolari, ya'ni "vaqt davri" ("o'tmish", "hozir", "kelajak", "davr" subma'nolari bilan) joylashgan. , "lahza" ("boshlanish", "oxiri") va "tsikl" ("inson hayoti" = yosh, "tabiat hayoti" = yil fasllari) (Afanasieva, 2007, 5-9-bet).

Keng ma'lum bo'lgan *Tabiiy semantik metatil nazariyasi* boshqa yondashuvni o'z ichiga olgan bunga ko'ra, ma'lum miqdordagi boshlang'ich universal ma'nolar mavjud - semantik bosh ma'nolar, ehtimol barcha inson tillariga xosdir. Shunday qilib, VAQTning sakkizta semantik bosh ma'nosi ajratiladi: **qachon, keyin, avval, hozir, uzoq vaqt, qisqa vaqt, biroz vaqt, lahza** (Goddard, 2002, 301-bet).

Natija. Rivojlangan uslubiy protsedura vaqt ot leksik birligi boshchiligidagi vaqt nominativ sohaning o'zagi tarkibi va tuzilishini aniqlash imkonini berdi. Leksemaning barcha leksik-semantik variantni o'rganish va ularni bitta umumlashtirilgan ma'noga sintez qilish (hozirgi ingliz lug'atlarining ma'lum leksikografiya subyektivligini oldini olish uchun) bizga uning har tomonlama ta'rifini tuzishga imkon berdi :

Vaqt (*LSVI*) (**TIME**) - bu o'tmishdan hozirgi kungacha bir-biridan keyin sodir bo'lgan voqealar nuqtai nazaridan o'lchanadigan mavjudlikning cheksiz davomiy taraqqiyoti.

Vaqt so'zining barcha boshqa leksik-semantik variantlarini hisobga olgan holda, biz kengaytirilgan semantik tuzilma doirasida leksik-semantik variantlarning quyidagi tartibini va spetsifikatsiyasini taklif qilamiz:

1. bu o'tmishdan hozirgi kungacha bir-biridan keyin sodir bo'lgan voqealar nuqtai nazaridan o'lchanadigan mavjudlikning cheksiz davomiy taraqqiyoti.

1.1. odamlar va narsalarga ta'sir qiladigan mavjudlikning davom etishi;

1.2. vaqtni hisoblash yoki ifodalash uchun har qanday tizim, shu jumladan dunyoning turli burchaklarida ishlatiladigan soatlarni qayd qilish tizimlari;

1.3. vaqt timsoli, odatda o'roq va qum soati bo'lgan chol kabi.

2. soatlar, daqiqalar yoki kunlar, oylar va yillar bilan o'lchanadigan va ifodalangan va soatdan o'qilishi, tomosha qilish yoki taqvim orqali aytilishi mumkin bo'lgan muayyan vaqt nuqtasi.

3. muayyan faoliyat uchun mos bo'lgan yoki biror narsa sodir bo'lishi kutilayotgan, boshlanishi yoki tugashi mumkin bo'lgan muayyan moment.

3.1. tug'ilish yoki o'lim kutilayotgan moment;

3.2. Buyuk Britaniyadagi barda ichayotgan odamlar ichimlikni tugatib, ketishlari kerak bo'lgan kunning o'ziga xos nuqtasi.

4. noma'lum muddat:

4.1. ancha uzoq vaqt;

4.2. noaniq, lekin odatda qisqa muddat;

4.3. kelajakka cho'ziladigan noma'lum muddat.

5. Cheklangan muddat

5.1. ko'rib chiqilayotgan muayyan davr, ayniqsa hozirgi;

5.2. tarixiy davr;

5.3. mavsum.

6. ajratilgan, mavjud yoki foydalanilgan hayot davri:

6.1. dam olish; interval;

6.2. ishda sarflagan soatlar va kunlar, shuningdek, ishlagan vaqt uchun normal ish haqi darajasi.

7. sodir bo'layotgan yoki qilinayotgan narsaning misoli; fursat; raqam yoki seriyalardan biri-holatlar yoki takroriy harakatlar.

8. tajriba bilan tavsiflangan davr yoki voqea, ayniqsa shaxsiy; mavjudlik davri; muddat:

8.1. hozirgi yoki ma'lum bir davrdagi shartlar;

8.2. inson hayoti yoki martabasining muvaffaqiyatli, omadli yoki ta'sirli qismi; hayajonli yoki diqqatga sazovor voqea;

8.3. shogirdlik davri;

8.4. harbiy xizmat muddati;

8.5. qamoq jazosi (norasmiy uslubda).

9. musiqa asarining ritmik naqsh yoki tempi; yurish, haydash, ishlashdagi tezlik ko'rsatgichi, va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, "vaqt" konseptining ma'nolari jahon tilshunoslari orasida turlicha talqin qilinadi. Biroq bu ma'nolarning barini bir biriga yaqin bo'lgan o'zak yoki bosh ma'noga nisbiy tarzda birlashtirish mumkin. Ingliz tilida Vaqt (Time) konseptini yanada chuqurroq o'rganish so'zning turli diskurslardagi ma'nolarini to'liq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Afanasieva, O. V. (2007). Semanticheskaya struktura koncepta "VREMYA" i eyo otrazhenie vo frazeologicheskikh sistemah anglijskogo, ispanskogo i russkogo yazykov [The Semantic Structure of the Notion of TIME and its Reflection in Phraseological Systems of English, Spanish and Russian].

2. Evans, V. (2013). Language and time. A cognitive linguistics approach. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107340626>

3. Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and thought (pp. 203-251). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.013>

4. Nilsen, Ye. A. (2010). Struktura ponyatiynoj sostavlyayushchey koncepta VREMYA v sovremennom anglijskom yazyke [The Structure of the Notional Constituent of the Concept of Time in Present-day English]. Voprosy Kognitivnoy Lingvistiki, 3(24), 20-27.
5. The American Heritage Dictionary of the English Language (AHDEL). Retrieved from <https://ahdictionary.com>
6. Cambridge Dictionary (CD). Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org>
7. Chambers Thesaurus (CT). Retrieved from <https://chambers.co.uk/thesauruses>
8. Collins English Dictionary (CED). Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
9. Collins English Thesaurus (CET). Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-thesaurus>
10. Dictionary.com (DC). Retrieved from <https://www.dictionary.com>
11. Lexico English Dictionary (LED). Retrieved from https://www.lexico.com/en?search_filter=dictionary
12. Lexico English Thesaurus (LET). Retrieved from https://www.lexico.com/en?search_filter=ote
13. Longman Dictionary of Contemporary English (LDCE). Retrieved from <https://www.ldoceonline.com/>
14. Macmillan Dictionary (MD). Retrieved from <https://www.macmillandictionary.com>
15. Macmillan Thesaurus (MT). Retrieved from <https://www.macmillanthesaurus.com>
16. Merriam-Webster Dictionary (MWD). Retrieved from <https://www.merriam-webster.com>
17. Merriam-Webster Thesaurus (MWT). Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/thesaurus>
18. Oxford Learner's Dictionaries (OLD). Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
19. The Paperback Oxford English Dictionary (POED). (2002). Soanes, C. (Ed.). New York: Oxford University Press.
20. Roget's Thesaurus (RT). Retrieved from <http://www.roget.org/index.htm>
21. Thesaurus.com (TC). Retrieved from <https://www.thesaurus.com>

UO'K 811.111(06)

TABIAT HODISALARINI IFODA ETISHNING ONOMASIOLOGIK PRINSIPLARI (Chaqmoq hodisasi nomlanishi misolida)

L.R.Masharibova, o'qituvchi, Urganch Davlat Pedagogika Instituti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida tabiat hodisalarining nomlanish tamoyillari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga bunday birliklar qadimgi davrlardagi shakllari hamda dunyodagi boshqa qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi ekvivalentlari bilan qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: onomasiologiya, tabiat hodisasi, chaqmoq, yashin, momoqaldiraq, turdosh nomlash

Аннотация. В данной статье рассматриваются принципы наименования природных явлений на узбекском языке. При этом такие единицы сравниваются с их древними формами и эквивалентами в других родственных и неродственных языках мира.

Ключевые слова: ономазиология, явление природы, молния, гроза, грома, общие имена

Abstract. This article discusses the principles of naming natural phenomena in Uzbek. At the same time, such units are compared with their ancient forms and their equivalents in other related and non-related languages of the world.

Key words: onomasiology, natural phenomenon, lightning, thunderbolt, thunder, common names

Insoniyat paydo bo'libdiki, tabiat bilan hamnafas, tabiatning bir parchasi sifatida hayot kechirib keladi. Insonga in'om etilgan eng noyob ne'mat bu so'z va so'zlash qobiliyati ekanligini ko'plagan buyuk allomalarimiz e'tirof etib kelishgan. Buyuk Navoiyning: *Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim guhari sharifroq yo'q ondin...* (Muhokamat-ul lug'atayn) degan satrlari ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlashi mumkin.

Kishilar tevarak olamda mavjud hodisalarni o'ziga xos tarzda so'zlar vositasida nomlab kelishgan. Narsa va hodisalarni nomlashda turli tamoyillarga tayaniladi. Ayrim hodisalarni nomlashda nomlanuvchi obyektning vizual shakli, ko'rinishi asos qilib olinsa, boshqa birlarida nomlanuvchi obyektning tovushi, yorug'lik darajasi kabi faktorlariga asoslanib nomlangan.

Umuman, lingvistik manbalarda tevarak atrofimizni o'rab turgan, kundalik hayotimizda mavjud narsa va hodisalarni nomlash prinsiplarini o'rganuvchi soha ham mavjud bo'lib, u *onomasiologiya* deb nomlanadi. Taniqli tilshunos olimlari Ne'mat Mahkamov va Ixtiyor Ermatovlar tomonidan nashr qilgan "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da onomasiologiyaga quyidagicha ta'rif beriladi. "...Leksiologiyaning lug'aviy birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari va qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limi..." [1].

Aynan shu *onomasiologiya* atamasining izohi yana ham konkritroq shaklda Axmanova tomonidan tuzilgan lug'atda izohlanadi:

Tushuncha va predmetlarni leksik yoki frazeologik til vositalari yordamida lingvistik prinsiplar va qonuniyatlar asosida ifodalash.

Predmet va hodisalarni nomlash, atash qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sohasi [2].

Umumlashtirgan holada aytish mumkinki, lingvistikada olamdavamjud narsa va hodilar, predmetlar va boshqa turdagi obyektlarni nomlanish prinsiplari bilan shug'ullanuvchi maxsus fan sohasi mavjud. Nomlanish ma'nosidagi holatni ikki ma'noda tushunish mumkin: birinchisi atoqli ot berish, ikkinchisi esa, turdosh nom berish hodisasi hisoblanadi. Atoqli nom berish lingvistikada alohida onomastika degan nom ostida o'rganiladi. Biz nazarda tutayotgan holat, ikkinchi toifaga mansub bo'lib, mavjud obyektlarning turdosh nomlanishi hodisasini anglatadi.

Turdosh nomlash, yuqorida ta'kidlanganidek, narsa va hodisalarning biron-bir belgisiga: shakli, rangi, ovozi kabi bir qancha elementlarga asoslanadi. Yana bir lingvistik soha ham mazkur hodisani o'rganadi, bu – etimologiya sohasidir. Etimologiya –so'zlarning kelib chiqishini o'rganuvchi soha hisoblanib, bu yo'nalishda ham o'zbek tilshunosligida bir qancha ishlar amalga oshirilgan.

Mazkur kichik tadqiqot yo'nalishining asosiy yo'nalishi tabiat hodisalarining tilda nomlanishi tamoyillariga bag'ishlangani bois, bevosita tekshirishni mo'ljallaganimiz **momoqalldiroq** hodisasining tilda nomlanishi masalasiga yuzalanamiz. Mazkur tabiat hodisasi tematik jihatdan fizika, tabiatshunoslik kabi sohalarga taalluqli hisoblanadi. Unga shundfay ta'rif berildi: "...Momoqalldiroq –qisqa vaqt davom etadigan, chaqmoq chaqib, elektr razryadi – yashin bilan kuzatiladigan atmosfera hodisasi; yashin yo'li bo'ylab havoning tezda isib kengayishidan hosil bo'ladigan portlash to'liqini. Momaqalldiroq vaqtida bulutlar orasida yoki bulut bilan Yer orasida yashin paydo bo'lib, qattiq gumburlagan tovush chiqadi..." [3]

Mazkur tabiat hodisasi qadim-qadimlardan beri insonlarni dahshatga solib keladi. Shu bois, ko'p hollarda kishilar momoqalldiroq haqida miflar, afsonalar va rivoyatlar to'qib chiqarganlar. Bunday holat dunyodagi deyarli barcha xalqlar uchun umumiy desak ham xato bo'lmaydi. Ana shu jihatdan olib qaraganimizda, yashin chaqishi tabiat hodisasi o'zbek tilida ham bir qancha ma'nodish so'zlariga ega hisoblanadi.

O'zbek tiliga oid lug'atlarda momoqalldiroq, chaqmoq va yashin kabi sinonimlariga ega bo'lgan ushbu tabiat hodisasi o'ziga xos izohlanadi. Jumladan, Sh.Rahmatullayevning "etimologik lug'tida" "...atmosfera yuzaga keladigan elektr zaryadi. Eski o'zbek tilida ushbu ma'no **chaqin** so'zi yordamida ifodalangan..." [4].

Borliqda mavjud har qanday tabiat hodisasi nomlanishi o'ziga motivlari, tildagi qonuniytlariga ega bo'ladi. Ba'zan, yakka so'z holatida, ba'zan esa birikmali qo'shma so'z shaklida, boshqa bir holatda esa obrazli birlik tarzida frazeologik birliklar shaklidagi vositalar yordamida ifoda etilishi mumkin. Bu holat esa, o'z navbatida, muayyan tabiat hodisasining nomlanish davri, muayyan (o'zbek, ingliz yoki rus) til qonuniyatlariga ham bog'liq bo'lishi tabiiy holatdir.

Masalan, **momoqalldiroq** so'zining kelib chiqishi va nomlanish motivlari ushbu tabiat hodisasini ilohiylashtirish, afsonaviylashtirish natijasida kelib chiqqan. O'zbek tili onomasiologik qonuniyatlariga ko'ra **momo** timsoli juda ko'p hollarda somvolik nomlashlar asosi bo'lib keladi. Jumladan, o'zbek xalq qo'shiqlari toifasidagi "**Choy momo**" yoki yarim afsonaviy timsol **Murqumomo** kabi nomlashlarda ham momo timsolidan foylaniladi [5].

Momo so'zi ishtirok etgan nomlashlarning asosi qadim diniy qadriyatlarimizga aoqador Momo Havo timsoliga borib taqaladi. Shu jihatdan olib qaraganda momoqalldiroq tabiat hodisasi odamlarni vahimaga soluvchi gumburlagan tovushdan qo'rqmasliklari uchun go'yoki ilohiy qudrat egasi bo'lgan momoning aravalarining g'ildiraklari ovozi deya talqin qilinadi. Momoqalldiroq so'zi ikki

qismdan iborat komponentlarga ega bo'lib, ikkinchi qismi *qalldiroq* so'zi tovushga taqlid asosida yuzaga kelgan birlik hisoblanadi.

Tavsif etilayotgan tabiat hodisasining yana bir nomlanishi **chaqmoq**, **chaqin** kabi so'zlar bilan ifodalanadi. Mazkur so'zlar leksik birlik sifatida birining o'rnida ikkinchisi bimalol qo'llanishi mumkin. Ammo, fizika fani nuqtayi nazaridan bu ikki hodisaalohida semantik qirralarga bo'ysundirilgan. Ya'ni ular alohida tabiat hodisalari deya ta'riflanadi. Har ikki holatda ham **chaqmoq**, va **chaqin** so'zlari tilimizning ichki manbalari asosida yuzaga kelgan sof turkiy tillarga mansub element hisoblanadi.

Tabiat hodisalarning nomlari o'sha hodisalarning o'zlari kabi ancha qadimiyligi bilan xarakterlanadi. Shu sababdan ham, **chaqmoq** hodisasini ifodalovchi leksik birliklar eng qadimigi turkiy yodnomalar, bitiklar va boshlarda ham kuzatiladi [6]. Keltirilgan misollar morfemik jihatdan ikki qismga ajralib, har ikkala so'zning birinchi qismi "chaq" turkiy so'ziga asoslanadi. Chaq elementi semantikasida olov, yong'in o't bilan aloqadorlik qadimdan saqlanib kelmoqda. Masalan, *gugurt chaqmoq*, *chaqmoq tosh* kabilarda yonmoq hodisasiga aloqador sema mavjud.

Chaqmoq, va **chaqin** so'zlarining ikkinchi morfemasi affiksalar xarakterga ega bo'lib, **-moq** va **-in** affikslari yingi so'z yasovchi maqomiga ega hisoblanadi. Har ikki so'z tarkibidagi ushbu qo'shimchalarni ot yasovchilar kategoriyasiga kiritish maqsadga muvofiqdir.

Shuni ham qayd qilish lozimki, tahlil qilinayotgan tabiat hodisasi yaan bir so'z **yashin** so'zi bilan ham leksik ifoda etiladi. Ushbu so'zning ikkinchi elementi affiksalar xususiyatga ega birlik bo'lib, ot yasovchi tipiga mansub. Umuman olganda, tabiat hodisalarining nomlanish motiatsion xususiyatlari juda ham qiziqarli lingvistik ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: Fan, 2013. –B.81.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Сов.энцикл, 1966. –С.278.
3. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/momaqalldiroq/>
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд. Туркий сўзлар. –Т.: Университет, 2000. –Б.419
5. Назарова Ш. Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида. –Т.: Мумтоз сўз. 2013. –Б.61.
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. –B.114.

UDC 81.347.78.034

THE DIFFERENCES IN THE USE OF STYLISTIC DEVICES BY FEMALE AND MALE TRANSLATORS IN THE TRANSLATION PROCESS

B.N.Mashrabova, teacher, Andijan State Pedagogical Institute, Andijan

Annotatsiya. Ushbu maqola tarjima jarayonida stilistik vositalarning uzatilishini o'rganish bilan bog'liq. Erkak va ayol tarjimonlarning uslubiy vositalardan foydalanishi har xil bo'lishi kuzatilgan. Gap shundaki, turli jinsdagi odamlar tildan turlicha foydalanadilar. Jumladan, erkaklar ham, ayollar ham tilni boshqacha ishlatishadi. Erkaklar va ayollarning so'zlashda o'ziga xos farqlari bor. Ushbu maqolada turli jinsga mansub tarjimonlar tomonidan tarjima qilingan matnlardan namunalar keltirilib, tarjimalarda va uslubiy vositalardan foydalanishda jinsga bog'liq bo'lgan farqlar bor-yo'qligini aniqlash uchun tahlil qilinadi. Shekspirning "Romeo va Juletta" va "Gamlet" asarlari hamda ularning Maqsud Shayxzoda tomonidan o'zbek tiliga, Tatyani shchepkinoy- Kupernik (Romeo va Juletta) va AnnaRadlova (Gamlet) rus tiliga tarjimalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarjima, gender, gender identifikatori, erkak tarjimon, ayol tarjimon, stilistik vositalar: inversiya, interjektsiya, undov va takrorlash.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению передачи стилистических приемов в процессе перевода. Замечено, что использование стилистических приемов переводчиками-мужчинами и женщинами может различаться. Дело в том, что разный пол приводит к различиям в использовании языка. В оперативном плане и мужчины, и женщины склонны использовать язык по-разному. У мужчин и женщин есть свои варианты высказываний. В данной статье будут приведены образцы переведенных текстов переводчиками разного пола и проанализированы, чтобы выявить, есть ли различия в переводах и использовании

стилистических приемов, обусловленные полом. Будут проанализированы пьесы Шекспира «Ромео и Джульетта» и «Гамлет» и их переводы Максуда Шайхзода на узбекский язык и Татьяны Щепкиной-Куперник («Ромео и Джульетта») и Анны Радловой («Гамлет») на русский язык.

Ключевые слова: перевод, гендер, гендерная идентичность, переводчик-мужчина, переводчик-женщина, стилистические приемы: инверсия, междометие, восклицание и повтор

Abstract. This article is concerned with the study of the transmission of stylistic devices in the process of translation. It has been observed that the use of stylistic devices by male and female translators can be different. As the matter of the fact that different sex leads to variations in the use of language. Operationally, both males and female tend to use language differently. Men and women have their own of variations of saying things. In this article, samples from translated texts by translators who belong to different genders will be given and it will be analyzed to find out whether there are any differences among the translations and usage of stylistic devices caused by gender. Shakespeare's "Romeo and Juliet" and "Hamlet" and their translations by Maqsdud Shayxzoda into Uzbek and Татьяна Щепкиной- Куперник (Romeo and Juliet) and Анна Радлова (Hamlet) into Russian will be analyzed.

Key words: translation, gender, gender identity, male translator, female translator, stylistic devices: inversion, interjection, exclamations and repetition.

In different communication situation the language users select words of different stylistic status. There are stylistically neutral words that are suitable for any situation, and there are literary (bookish) words and colloquial words which satisfy the demands of official, poetic messages and unofficial everyday communication respectively. The principal stylistic effect of the text is created, however, with the help of special stylistic devices as well as by the interworking of the meaning of the words in a particular context. The speaker may qualify every object he mentions in his own way thus giving his utterance a specific stylistic turn. Such stylistic phrasing give much trouble to the translator since their meaning is often subjective and elusive. Translation stylistic devices bearing shaped charge of work, often causes difficulties for translators because of the stylistic features of the national systems of different languages. All linguistics emphasize the need to preserve the original image is translated, rightly considering that above all the translator must strive to reproduce the function of receiving, not the reception. For the translation of figurative means you must determine its information content, its semantic structure. The figurative means the act takes place:

- Assessment
- Category
- Aesthetic information

Inversion as an object of translation.

“Hamlet” and “Romeo and Juliet” By William Shakespeare

ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	Maqsdud Shayxzoda
Lord Polonius: As thus, 'I know his father and his friends, And in part him: 'do you mark this, Reynaldo?'	Полоний: А так: "Я знал его отца, друзей, Его слегка..." Вы поняли, Рейнальдо?	Poloniy: 'Taniyman u kishining do'stlarin, hatto – Uchratganman otasin, o'zini ham qisman – Menga oshno bo'ladi', tushundingizmi?

When it comes to analyze these quotes, it is seen that both male and female translations seemed to be followed as the original variant of the text. However, the use of stylistic inversion in the translation of male translator is obviously seen. Before differentiate the translation differences, it is vital to point out what the stylistic inversion is. Inversion is considered a literary technique which has a crucial syntactical importance. It aims at achieving stylistic effect, like laying an emphasis on a particular point, or changing the focus of the readers from a particular point. In poetry, inversions are regularly used to create rhythm, meter, or rhyming schemes in the lines. In the above-mentioned

example, male translator placed predicative before the object in order to achieve stylistic effect. In the following examples, we can see the use of stylistic inversion in the male translation:

ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	Maqsud Shayxzoda
Hamlet: Doubt that the stars are fire; Doubt that the sun doth move; Doubt truth to be a liar; But never doubt my love.	Гамлет: "Не верь, что звезды – огонь, Не верь и солнца движенью, Не верь, что правда не лжет, Но верь в мою любовь.	Hamlet: <u>Nurga keltirma iyon,</u> <u>Ishonmagin hech kimga.</u> <u>Haqiqatga qil gumon</u> <u>Ishon mening sevgimga.</u>
ORIGINAL (Romeo and Juliet)	Т. Щепкиной-Куперник	Maqsud Shayxzoda
Benvolio: One pain is lessened by another's anguish; One desperate grief cures with another's languish; Take thou some new infection to thy eye, And the rank poison of the old will die.	Бенволио: Коль чувствуешь ты головокруженье, Кружись в другую сторону – поможет! Один огонь другого выжжет жженье, Любою боль прогнать другая может.	Benvolio: <u>Yangi og'riq davolaydi eski og'riqni,</u> <u>Yangi alam kamaytirar bo'lak alamni.</u> <u>Mayli, kirsan ko'zimizga yangi dars mash'um,</u> <u>O'sha soat vo'qolgusi oldingi Zaqqum!</u>

In these quotes, stylistic inversion is applied by male translator in order to make an attempt to create rhyming schemes in the lines.

ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Lord Polonius: You know, he sometimes walks four hours together <u>Herein the lobby.</u>	Полоний: Вы знаете, иной раз он гуляет Часа четыре здесь, по галерее.	Poloniy: <u>Gandiraklab yurar u daxlizma-daxliz</u> <u>Kuni bo'vi.</u>
ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Lord Polonius: You need not tell us what Lord Hamlet said; <u>We heard it all.</u>	Полоний: Вы можете не повторять нам слов, Которые лорд Гамлет вам сказал, – Мы их слышали.	Poloniy: <u>Mayli kerakmas, takrorlab o'tirmagin Gamlet so'zlarin,</u> <u>Eshitdik barchasin biz.</u>

As it has been discussed, it is obviously seen that female translator is not perfectly capable of using stylistic inversion which are exploited effectively in the translation of male.

Interjection and exclamations are as an object of translation

SAMPLE 1

“Hamlet” and “Romeo and Juliet” By William Shakespeare

ORIGINAL (Hamlet)

Queen Gertrude: Alas, sweet lady, what imports this song?

TRANSLATIONS

Королева: Увы, милая девочка, что это значит? (Анна Радлова)

Malika: Qumrigina, qo'shig'ingning ma'nosi nima? (M. Shayxzoda)

In this sample, the thing which is tried to explained is the use of interjections and exclamations in the process of translation by women and men. It is seen that in the original variant of the text and female translation, interjections and exclamations are widely used, but male translator is not so eager to apply them. It is assumed that women are the ones who prefer to make the situations more emotive and colorful by using a wide range of stylistic devices, to be more precise interjections and exclamations. In the following examples, widely usage of interjections and exclamations is also easily noticed in the translation of female translator.

ORIGINAL(Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
King Claudius: O Gertrude, Gertrude, When sorrows come, they come not single spies But in battalions.	Король: О, смотри, Гертруда, Гертруда, о Гертруда! Лазутчиком не одиноким входит Беда, а целым войском ()	Oirol: Gertruda, kishidan biro mad ketsa Gurunglashib keladi aza-yu dardlar.
ORIGINAL (Romeo and Juliet)	Т. Щепкиной-Куперник	M. Shayxzoda
Lady Capulet: O me, O me! My child, my only life!	Синьора Капулетти: О! Жизнь моя, о, дитя моё, Джульетта!	Kapulettixonim: Bolaginam, jonu-jigarim!
ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Hamlet: 'For, O, for, O, the hobby-horse is forgot.'	Гамлет: "Увы, игрушечный конек! Увы, забыт, забыт!"	Gamlet: "Na ovoq bor, na tuvoq, Na u yog'u, na bu voq."

Considering these above-mentioned samples, it is realized that woman translator has actively applied exclamations and interjections when it is compared to male translator.

Repetition is as an object of translation.

Repetition is considered to be a literary device that involves using the same word or phrase over and over again in a piece of writing or speech. Repetition is widely used in the process of translation as to attract reader's attention. In such circumstances, it can be added to put emphasis and catchiness. In the following examples, it is possible to see that repetitions are more often used in the translation of woman as it is compared to man:

ORIGINAL	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Hamlet: Indeed, indeed, sirs, but this troubles me. Hold you the watch to-night?	Гамлет: Конечно, конечно, господа. Но я в смятенье. Сегодня вы на страже?	Gamlet: To'g'ri, asabim buzilur hozir, Kim bu kecha poyloqchi?
ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Ghost: List, list, O, list! If thou didst ever thy dear father love—	Призрак: Слушай, слушай! Когда отца ты своего любил...	Arvo: Sen otangni biron yaqt chin sevgan bo'lsang, Meni tingla! ...
ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Ophelia: O, my lord, my lord, I have been so affrighted!	Офелия: Милорд, милорд, как испугалась я!	Ofeliya: Ey, xudovand! Bilsangiz, qanday qo'rqibman.
ORIGINAL (Romeo and Juliet)	Т. Щепкиной-Куперник	M. Shayxzoda
Nurse: Alack the day, she's dead, she's dead, she's dead!	Кормилица: Увы! Она скончалась! Мертва, мертва, мертва! Ужасный день!	Enaga: Sho'rlik baxtim! Musibat kun! U o'ldi!

Simile and Personification as an object of translation.

SAMPLE 1 . "Hamlet" By William Shakespeare

ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Lord Polonius: Affection! pooh! you speak like a green girl, Unsifted in such perilous circumstance.	Полоний: В привязанности! Тьфу! Вы, как девчонка, Неопытная в этом гиблом деле, Толкуете.	Poloniy: "Garovbo'lsin" emish-a? Yo pirim, tovba! Bu gaplardan nima ham anglaysan o'zing.

In 'Hamlet', there are a variety of different word usages that differ from what one would interpret them as meaning today. In this example, the first thing that catches the reader's attention is the phrase "green girl". According to the context, green means 'to detect any signs of gullibility'. In other words, Polonius is telling Ophelia that she is gullible for believing that Hamlet truly feels something for her. In the original variant of the text, the author successfully used the literary device simile. When АннаРадлова's (female translator) is analyzed, it is basically seen that, she has been

more faithful to the original text and translated it as the way it is. However, instead of using the phrase 'like a green girl', she has made a decision to use 'как девчонка'. Male translator has translated the lines quite differently without using simile

SAMPLE 2 "Hamlet" and "Romeo and Juliet" By William Shakespeare

ORIGINAL (Hamlet)	Анна Радлова	M. Shayxzoda
Lord Polonius: Give thy thoughts no tongue, Nor any unproportioned thought his act. Be thou familiar, but by no means vulgar.	Полоний: Мысль не всегда ты языку вверяй; Не все то делай, что надумал ты;	Poloniy: Orzu va armoningni maxfiy tut doim, Mos tushmagan gaplarni so'ylama sira.

In this quote, the situation is explained by using a personification in the original variant. Personification is a literary device in which lifeless things is given life and emotions, as if it is a person. In these lines, Polonius reminds Laertes that he should think before speaking. Here, he personifies "thoughts" into having a "tongue", and their ability to speak and act. It is debatable whether the translations of both translators are as successful as the original variant, since the translators avoided using personification.

ORIGINAL (Romeo and Juliet)	Т. Щепкиной-Куперник	M. Shayxzoda
Benvolio: Alas, that love, so gentle in his view, Should be so tyrannous and rough in proof!	Бенволио: Увы! Зачем любовь, Что так красива и нежна на вид, На деле так жестока и сурова?	Benvolio: Afsuslarki, ko'rinishda shirin bo'lgan ishq, Amaldachi shuncha achchiq, shuncha jafakor!

In this instance, love is personified as a person who seems gentle and harmless. However, when one has encounter with love, as an individual, comes across as a cold and rough tyrant. In the female translation as well, love is described as "красива", "нежна" and 'жестока', but male translator has followed a different path to translate the lines by giving the description without personification.

ORIGINAL (Romeo and Juliet)	Т. Щепкиной-Куперник	M. Shayxzoda
Romeo: Alas, that love, whose view is muffled still, Should, without eyes, see pathways to his will!	Ромео: Увы, любовь желанные пути Умеет и без глаз себе найти!	Romeo: Afsus, sevgi ko'r bo'lsa ham, bo'lsa ham ko'zsiz, Qayga desa bizni sudrar so'roqsiz – so'zsiz!

This particular quote is spoken by Romeo while he is expressing the fact that falling in love is not a conscious choice and he personifies love as an impartial living agent who despite being blind, is capable of persuade a person. When this instance is analyzed, it can be seen that there is no difference between the original and the translated variants of the text.

CONCLUSION. To conclude, it is seen that the gender of translator has also a considerable impact on the process of translating stylistic devices. By analyzing Shakespeare's "Romeo and Juliet" and "Hamlet" and their translations by Maqsud Shayxzoda into Uzbek and Татьяны Щепкиной-Куперник (Romeo and Juliet) and Анна Радлова (Hamlet) into Russian, we found out some differences between male and female translation. In the process of translating stylistic inversion, the samples reveal that male translator uses more stylistic devices whereas female translators produce direct translation. The process of applying interjections, exclamations and repetition, we can notice some omissions of interjections and exclamatory words, as well as, repetitions in male translation.

The process of translation personification and simile, both the male translator and the female translators have tries to translate the source text into the target language as close as it can be to the original text. However, male translator mostly has left out simile and personification. The samples above show that there are no concrete differences that add or decrease the quality of the translation rendered by both female and male translators. As seen above, there are some cases where the female gave a better quality of translation and others where the male did.

REFERENCES:

1. Basov, S.A. Gender stereotypes and roles Text. A.S. Basov. -, Pacific Grove, California, 1992.447p.

2. Catford, J.C. A linguistic theory of translation. Electronic resource: <http://sch-yuri.by.ru/index.html>
3. Chamberlain, I. Gender Metaphorics in Translation, p 82. London: Routledge. 1998.
4. Coates, J. and Tannen. Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Sex Differences in Language, p 18. London: Longman. 1996.
5. Connell, R.W. The big picture: Masculinities in recent world history Text. R. W. Connell. Theory and Society. 1993. P 597-623.
6. Eagly, A. H. The Psychology of Gender. A.H. Eagly, A.E. Beall. Electronic resource: <http://avaxhome.ws/ebook.ition.html>
7. Eakins, B.W. Sex differences in human communication Text. B.W.Eakins, R.G. Eakins. Boston: Houghton Mifflin, 1978. –P. 397-406.

UDC 811

ADJECTIVES IN PORTRAYING «LINGUISTIC PERSONALITY» IN ENGLISH AND KARAKALPAK

A.Mukhammadiyarov, a doctoral student, Nukus State Pedagogical Institute, Nukus

Annotatsiya. Muallif kontekstda “lingvistik shaxs”ni qanday ifodalash to‘g‘risidagi ma‘noni tasvirlash yo‘lida ikkala tildagi sifatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatadi va fikrlar bir necha tahlillar bilan sinchiklab o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: lingvistik shaxs, adabiy xarakter, sifat, ta‘rif, lug‘aviy ma‘no, sifat, bildirmoq, konnotativ ma‘no.

Аннотация. Автор указывает на особенности прилагательных в обоих языках в способе передачи значения о том, как выразить «языковую личность» в контексте, а мнения глубоко изучаются с помощью ряда анализов.

Ключевые слова: языковая личность, литературный персонаж, прилагательное, описывать, лексическое значение, признак, обозначать, коннотативное значение.

Abstract. The author indicates peculiarities of adjectives in both languages in the way of depicting meaning on how to express “Linguistic personality” in a context and opinions are deeply studied with several analyses.

Key words: linguistic personality, literary character, adjective, to describe, lexical meaning, attribute, to denote, connotative meaning.

It is commonly considered that literary character is composed in any kind of literary works like poetry, prose, drama, publicism, exploring in linguistic field as Linguistic personality, but mostly in prose which has various types: like story, narrative, novel, romance, trilogy etc. In fact, lexical, grammatical and stylistic use of the adjectives is very common in literary works of any languages of the world.

Academician A.Dauletov states: “...the adjective words mean feature and quality. In addition, they define objects, that is why when the grammatical meaning of the adjectives is correlated with noun words, they seem clearly. [1:56]. In general, the adjectives describe nouns. In the following works we are going to analyze the adjectives of two languages: English and Karakalpak. For example:

English	Karakalpak
Beautiful girl	Sulıw qız
New world	Jańa dúnya

In both languages the adjectives formed with the help of suffixes are widely used. E.g. English: friendly, statistic, national, lofty, exciting, poisonous, bored, authoritarian, supplementary, passionate, statuesque, profitable. There are a great number of suffixes like -ly, -ic, -al, -y, -ing, -ous, -ed, -ian, -ive, -ful, -less, -ary, -ate, -esque, -able which help to form adjective in the English language.

The same we can see in the Karakalpak language. The words like kewilli, kúshsiz, jazba, tawlıq, gúzgi, tabaqlas, ruwxıy, ónimdar, lashınday are formed with the suffixes -lı/li, -sız/sız, -ma/me, -ba/be, -pa/pe, -lıq/lik, -ğı/gi, -qı/ki, -las/les, -ıy/iy, -dar, day/dey, -tay/tey. Nevertheless, there are so many types of adjective derivations but the way of using them is not the same. Some affixes are not used today to form the adjectives and some are occasionally used. Of course, the active using of the affixes can be met in literary works of some authors. As a matter of fact, we can't say that all

the writers or poets do not use today adjectives efficiently. There are a lot of works where adjectives are used to define objects, places, and characters. For example:

1. He was a big, beefy man with hardly any neck, although he did have a very large moustache [3:7].

2. He was tall, thin and very old, judging by the silver of his hair and beard, which were both long enough to tuck into his belt [3:8].

We can say that the following adjectives big, large, tall, thin, old is most frequently used adjectives in English. In Karakalpak language:

1. Qıtay taypası qızıl tildi qılıshqa awmastratuğın dilwar boldi. Sonıń ushın da miymanlardı ızǵarlı keyip penen qarsı aldı (K. M).

2. Piste murın, badam qabaq, keń qushaq, aq tamaq, hinji tisli, peri túsli dańqı túsken jáhánğa («Qırıq qız») [4:74].

These adjectives can be used in various meanings. Especially, in Karakalpak language the cases that the authors use them in different meanings can be met very often. For instance, the word “qızıl” (red) which depicts colour, describes tongue (til) in the connotative meaning and the word “ızǵar” means “cold” but in the example it describes mood or without mood.

The phrases piste murın, badam qabaq, keń qushaq, aq tamaq, hinji tisli, peri túsli are used in the above example to depict women and girls. We can see that all of them are not used in their original meaning. But the author managed to use them successfully to show his attitude to girls.

If we analyze the adjectives according to parts of sentence they are usually used as an attribute. For example:

1. He had a swarthy, clever face, a pointed beard and, Harry noticed, very long fingers and feet [3:56].

2. Usı suwıq xabardı esitip janımdı jep, tisimdi qayrap júrmen [4:74].

Furthermore, the adjectives can be used with words that can increase or decrease qualities: kútá, júdá, ógada, orasan, qatań, eń, asa, ógırı, sonday, nayatıy, naǵız, shım in Karakalpak; so, very, absolutely, extremely, completely in English.

There are special groups of adjectives that we can use to denote the quality of objects. In English language:

Appearance: sparkling eyes, sarcastic, piercing eyes, curly hair, hooked nose, bloodshot eyes, amazing, attractive, handsome, ugly, good looking, fascinating, magnetic, enchanting;

Behaviour: headstrong, ashamed, jealous, lazy, smart, gentle, sensitive, emotional, self-confident, sociable, modest, insane, tactful, imposter, punctual, unreliable, shy, flexible, ambitious, kind, mean, feely, honest, fair, friendly, fair, witty, responsible, nimble;

State: happy, sad, joyful, merry, pained, sorrowful;

General: tall, thin, big, beefy, small, overhead, stocky, obese, shubby. In Karakalpak language:

Appearance: sulıw, kók kóz, qıyıq qas, oq kirpik, shıraylı, dilbar, sahibjamal, ayjamal, gózzal, uzın, semiz, arıq, qıpsha bel, deneli;

Behaviour: jumsaq, qatal, aq kókirek, qaytpas, tik, qırsıq, erinshek, ashıwshaq;

State: shadlı, qayǵılı, quwanışlı, táshwishli, túsken;

General: aqıllı, bilimli, qızıǵıwshań, gózzallıq súyetuğın, miynetkesh and the like.

The adjectives are able to depict positive or negative characters, author's mood and tone. According to stylistic devices the adjectives can be epithet, simile, metaphor, and antithesis. E.g. In English:

1. Dear Nature is the kindest Mother (Byron) [5:126]. Metaphor.

2. Green meadows, white snow, lofty mountain [5:143]. Epithet.

3. Youth is lovely, age is lonely, Youth is fiery, age is frosty (Longfellow) [5:203]. Antithesis.

4. Maidens, like moths, are ever caught by glare (Byron) [5:152]. Simile.

In Karakalpak:

1. Shiyrin, mazalı balalıq biziń qaharmanımız Záriptiń de basınan ótti (A.Á.) [4:73]. Metaphor.

2. Tańniń xabarshısında ólpeń samal esti [6:109]. Epithet.

3. Dúnyada adamnan kúshlirek yamasa ázzirek, adamnan batırıraq yamasa qorqağıraq, adamnan aqıllıraq yamasa nápámirek, túsinıwı qıyın qospalı, ózgermeli qaysı maqluqat bar? (T.Q.) [4:74]. Antithesis.

4. Jem kórgen qırğıyday jigit jutınıp, Ash názerin tikti suǵı ótkenshe (I.Yu.) [4:73]. Simile.

In the above examples the Nature is equalized to mother, childhood is described with the adjectives “shiyrin”, “mazalı”(delightful, pleasant). Epithets are given with “green”, “lofty”, “ólpeń”. Fiery and frosty, kúshlirek (stronger) and ázzirek (weaker), batırıraq (braver) and qorqağıraq (more fearful), aqıllıraq (cleverer) and nápámirek (more stupid) have contrastive meanings so that it could be antithesis. In the examples of simile “maidens” and “the boy” (jigit) are compared with to moths and sparrowhawk (qırǵıy) which saw grain.

So, we can see that both languages are rich in adjectives, the structure, the meaning and the function of which are quite similar. We can meet them in many literary works in describing objects, depicting characters, and denoting emotions. But, mostly we use adjectives more in describing characters. As more we use them in literary work, as more we enrich the quality of the work.

REFERENCES:

1. Dauletov A. Foundation of linguistics. For the faculties of philology of Higher education. -Nukus: «Karakalpakstan», 2013, 216 6.
2. Paxratdinov Q., Seyitqasimov D. The suffixes of adjectives in Karakalpak language. - Nukus: «Bilim», 2013, 24 6.
3. J.K.Rowling. Harry Potter and the philosopher's stone. -London:«Bloomsbury», 1997.
4. Dauletov A., Dauletov M., Qudaybergenov M. Karakalpak language. For the 2nd year students of Academic lyceums. -Nukus: «Bilim», 2010, 156 6.
5. I.R.Galperin. Stilistika angliyskogo yazika. -Moskva: «Visshaya shkola», 1981.
6. Dauletov A., Dauenov E., Seydullaev B. Karakalpak language (for 9 grade). -Nukus: «Bilim», 2014, 128 6.

UO'K: 82-3

MUSAVVIR OBRAZI VA BADIY TALQIN MASALALARI

G.Muhammadjonova, f.f.d., Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada ijodkor inson obrazining badiiy talqinlari tadqiq etilgan. Xususan, rassom obrazining badiiy asar kompozitsiyasidagi, muallif g'oyaviy-badiiy niyatini ifodalashdagi roli ochib beriladi. Olamni nur va rang vositasida idrok etish, rassom ruhiyatidagi o'ziga xosliklar, rassomning ijodiy tafakkuri, surati va siyratiga xos jihatlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: obraz, badiiy sintez, rassom obrazi, peyzaj, interyer, ijod psixologiyasi, ilhom, ijodiy reja, psixologik tahlil, impressionizm, modernizm, metaroman.

Аннотация. В статье исследованы художественные интерпретации образа творческого человека. В частности, раскрывается роль образа художника в композиции художественного произведения, в выражении идейно-художественного замысла автора. Исследуются восприятие мира через свет и цвет, особенности психики художника, аспекты, присущие творческому мышлению, живописи и живописи художника.

Ключевые слова: образ, художественный синтез, образ художника, пейзаж, интерьер, психология творчества, Вдохновение, творческий план, психологический анализ, импрессионизм, модернизм, метароман.

Abstract. The article explores artistic interpretations of the creative person. In particular, role of the artist's image in the composition of artistic work, in expressing the author's ideological and artistic intention is revealed. Perception of the world through the means of light and color, peculiarities of the artist's psyche, aspects specific to the artist's creative thinking, image and character were studied.

Key words: image, artistic synthesis, artist's image, landscape, interior, creative psychology, inspiration, creative plan, psychological analysis, impressionism, modernism, metanovel.

Kirish. Jahon adabiyotshunosligida rang, uning ijtimoiy-madaniy hayot, inson ruhiyati va badiiy tafakkurda tutgan o'rni, falsafiy-estetik vazifasi bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Umumiy holatda mazkur tadqiqotlarda “Rang o'zida murakkab tabiiy-madaniy, estetik-

kommunikativ va falsafiy-estetik fenomen namoyon qiladi. U jamiyatning zamonaviy taraqqiyot bosqichida doimo kengayadi hamda ko'plab o'zgarishlarga uchrab boradi. Bularga qimmatli, belgili, refleksiv, emotsional-kommunikativ, etnik jihatdan xoslangan, diniy, siyosiy tomondan moslangan butun boshli jihatlar kiradi"[1], degan xulosaga kelingan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ranglar olamni anglashning vizual (ko'rish orqali) turiga kiradi. Bilim va tasavvurlarimizning asosiy qismi ko'rish orqali olinadi. Badiiy ijodda ko'rish yoki ko'rsatish birlamchi emas, balki ko'rish orqali yuzaga kelgan estetik ta'sir muhimdir. Badiiy adabiyotdagi ranglar jilosi katta falsafiy-estetik mohiyat kasb etishi bilan tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Ranglar mikromatn va makromatn kontekstida maydoniy tadqiq etilganda muallifning poetik olami, uning konsepsiyasi yaqqolroq namoyon bo'ladi. Musavvir obrazi aks etgan asarlar tahlilida tabiiy ravishda rang va nur masalasi yetakchi o'ringa chiqadi.

Ijod bu – olamni intiutiv tarzda idrok etishdir. Ijod onlari – ekstaz holatlar moddiy va ruhiy olam mohiyatiga chuqurroq kirib boradi. U qaysi badiiy san'atga dohil ijod onlari bo'lmasin, eng jo'shqin, hissiyotli ruhiy-psixologik holatlarni o'zida mujassam etadi. Xususan, nur va ranglar vositasida obraz, obrazlilik yaratuvchi musavvirlik san'ati ham xarakterli bo'lib, rangtasvirni ko'rish, eshitish, hidlay olish mumkin. Ya'ni ranglarni "so'zlatish", "kuylatish", "raqs tushirish" imkoni mavjud. O'zbek adabiyotida musavvir obrazining yangicha talqini Asad Dilmurod ijodida ayricha namoyon bo'ladi. Yozuvchining "Rang va mehvar" romani yangi o'zbek adabiyotiga munosib hissa bo'lib qo'shilgan va qator munozaralarga sabab bo'lgan asardir. Bu borada I.Yoqubovning tadqiqotlari, Y.Solijonovlarning adabiy-tanqidiy qarashlariga e'tibor qaratish joiz[2]. Adabiyotshunos olimlar ayni romanni tarix va zamonaviylikni mushtaraklikda yoritgan yangi asar sifatida baholaydilar. Jumladan, "Rang va mehvar" romani boshqa san'at xususiyatlarini (xususan, tasviriy san'at, musiqa) o'zida uyg'unlashtirgan, yangi badiiy tasvir usullari vositasida yaratilgan asar sifatida I.Yoqubov tomonidan Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik", Omon Muxtorning "Ming bir qiyofa" romanlari qatorida metaroman sifatida e'tirof etiladi.

Natijalar va muhokama. "Rang va mehvar" asari qahramoni Komron Vali bir necha kartinalar ustida ishlar ekan, uning musavvirova murakkab ruhiy dunyosi teran gavdalanadi. Ziddiyatli kechinmalar, tuyg'ular kolliziyasi kitobxonni ham ruhiy qiynoqlarga soladi, romanni bir maromda o'qib bo'lmaydi. Kitobxon Komron Vali bilan birgalikda dimiqqan muhit, tuyg'ular po'rtanasida obdon qiynaladi. Ijodning ekstaz holatlari rassomlikning turli yo'nalishlariga xos modernistik, impressionistik, postimpressionistik kabi qator norealliklarda noan'anaviy tasvirlanadi. Umuman olganda, inson ruhiy olamini tasvirlash real olam tasviridan ko'ra ancha murakkabdir. Asad Dilmurod ijodkor inson ruhiy kengliklarining puchmoqlari qadar yaratishga intiladi. Bu jarayonda muallif o'z "men"ini ham ifoda etgani bayon uslubidagi ko'pqatlamliklarda ko'rinadi. Ba'zan bayonchi nutqi ham Komron Vali, ham muallif tafakkuri va taxayyul olamini aks ettirayotganligini anglash qiyin emas. Romanda reallik va noreallik, o'ng va tush qorishib ketgan. Bu usul rassomning notinch, behalovat, isyonkor, dimiqqan hissiy kechinmalariga mos keladi. Komron Vali bir tomondan achchiq, alamli xotira iskanjasida, ikkinchi tomondan, jamiyatdagi, san'at ahli orasidagi ma'naviy tubanlashuvdan qiynaladi. Bu ikki oraliqda uni qator javobsiz savollar, yechimsiz muammolar o'z girdobiga tortadi. Bu ruhiy iztiroblar uning hayotiga, o'y-xayollariga, ijodiga soya solgan. U ana shu oraliqlarda o'ziga yorug'lik izlab mashaqqatli yo'lga chiqqan yo'lchiga o'xshaydi. She'riyatga xos inversiya, takror, uzun jumlar musiqiy ohangdorlikni yaratgan. Asarni o'qish davomida og'ir ijodiy ruhiyat simfoniyasi yangragandek bo'ladi. Romandagi peyzaj tasvirlari ham rassom kartinalaridagi ranglar qorishig'ini eslatadi. Umuman, rassomning notinch ruhiyatiga monand peyzajga xos chizgilar uchraydi xolos. Badiiy voqelikdagi bu qorishqlik asardagi rang va nurning akslanishiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Romanda yorug'lik, nurli olam, ranglarning alohida tiniqligi uchramaydi. Rassomlikda "sovuq ranglar", "issiq ranglar" degan qarash bor. Shu ma'noda asarda yaxshi kayfiyat, ko'tarinki ruh, shijoat beruvchi issiq ranglar uchramaydi. Romanda rangtasvir san'ati vakillari asosiy qahramon bo'lsa-da, ranglar jilosi u qadar sezilmaydi. Rang tasvirlari qorishiq, soya va qorong'ulik fonida aks etadi.

"Aql bovar aylamas, chorbog' har bir qarichi, tuprog'iyu *gardidan* tortib har bir mitti giyohi va yaprog'iga qadar, har qanday dilga *sanchila* oladigan sehrli nigoh orqali boqardi *yorug' dunyoga*,

ulkan darvoza ikki qanoti va ayvonli peshtoqda ilgari tovlanib turgan *sariq tusli* sopol atirgul o'rniga zarblangan sirkoriy koshinli *alvon binafshada*, shuningdek, boshqa turli naqshin nigorlar, belgiyu nishonlar va ranglarda e'tiborni jalb etuvchi *siyohi yolqin* hukmron... [3]

Shon-shuhrat, nafsga banda soxta san'atkorlar davrasining tasvirida shu muhit odamlari singari sun'iylik aks etadi. "Dilga sanchila oladigan nigoh", "sariq tusli sopol atirgul", "sirkoriy koshinli alvon binafsha" kabi tasvirlar tabiiylik, iliqlikdan yiroq. Ushbu badiiy tasvirlar ramziy-majoziylik kasb etadi. Sariq tuslik, tilla suvi yuritilgani hashamdorlikka ishora, ammo qancha tilla suvi yuritilmasin, u asl emas, sopol atirguldur (hatto chinni ham emas!- G.M.). Bu hashamdorligi bilan u tabiiy gul go'zalligini, nafosatini bera olmaydi. Binafsha o'z nomi bilan binafsharangga tortadi. Uning alvon rangda tasvirlanishi reallikdan mutlaqo yiroqlikni anglatadi. "Sirkoriy koshinli alvon binafsha"da sarkazm bor. Ammo bu sarkazm u qadar ochiq ifodalanmaydi. "Siyohi yolqin" hukmronligi davr chin iste'dod emas, shon-shuhrat va nafs bandalari izmida ekanligiga ishoradir. "Yolqin" so'zi yonayotgan narsadan ko'tariluvchi o't, alanga ma'nosini beradi[4]. Shuningdek, yolqinli so'zida nurli, alangali degan ma'no mujassam. Uning siyoh – qora rang bilan berilishi manhus davralarning tavsifiga aynan mosdir.

Romandagi ranglar jilosi yorqinlikdan holi, aniq-tiniq tabiiy ranglar jilosi sezilmaydi: "sariq tusli", "oqimtir", "ko'kimtir", "qoramtir". Mazkur ranglar na "suv purkagichlari arslon jag'i va fil xartumi taxlit yasalgan dumaloq marmar hovuzli favvora", na u joylashgan tevarak-atrofdagi hashamdorlikni fayzli ko'rsatadi, aksincha "ariqlar ham avvalgi holatidan kechib chaprasta" joylashganligi bilan mavjud voqelik va muhitga xarakterli tavsif beriladi. Bunda muallifning g'oyaviy-badiiy niyati, voqelik va holatga subyektiv munosabati ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ranglarning ozaytirma nisbatlari, qorishiq tasvirlar rangtasvirdagi o'ziga xos uslubni ifoda etadi. Ayni o'rinlarda badiiy sintez yanada oydinlashadi. "Asad Dilmurod san'at konsepsiyasi negizida insonning taqdir oldidagi ojizligi, nafs o'pqoniga botgan kimsalar qalbini isloh qilish Yaratuvchi hukmida ekanligi e'tirofi aks etgan. Yozuvchi badiiy hukmi ichki "meni" tavallud topmagan, o'y-fikrdan begona, loqayd odamlar ustidan hukm chiqarilgan"[2]. Musavvir ham nafis, ham dag'al ranglar bilan vaqt va qismatga tobe odamizodning g'amu anduhidan, yaxshi-yomonidan, kechmishidan so'ylaydi, har bir iztirob, dardni o'z qalbidan o'tkazib, his etib tasvirlaydi. Paradoks shundaki, aslida ijodkor ayni shu buyuk iztirob, qiynoqlar pallasida chinakam yashaydi. Umrining mazmuni ayni shu onlar, sinovlar bilan belgilanadi.

Asarda yana bir ijodkor Komron Valining otasi Vali baxshi obrazi xotira-bayon asosida asosiy qahramonga yondosh tavsiflanadi. San'atning baxshichilik yo'nalishida elga tanilgan, xalqqa sadoqat va halollik bilan xizmat qilgan Vali baxshi timsolida fidoyi, mehnatsevar, halol ota gavdalanadi. Baxshining Semizvoy tomonidan "... ezib jirlaganda olajuz qavmi kalom va musiqa malhami bilan dardman dillarni beminnat davolagan va jahon ahlini maftun aylagan otash qalbli bulbuli shifo nafasli", deb ta'riflanishi uning san'ati, iste'dodiga berilgan xolis baho edi. So'z vositasida yaralgan tasvirlar orqali kartina (ijodiy asar)ning tug'ilishi hissiy-emotsional, obrazli tasvirlanadi: "...mo'yqalam ravon yurishgani sayin tobora yetilayotgan ifodalar bezovtahol shivirlaydi". Bir nafasda o'qilishini taqozo etuvchi jumalarda ijodkor kayfiyati, ijod shiddati yorqin tasvirlanadi. Go'yoki kitobxon asarni musavvir bilan birga yaratadi. Jumla oxirida chuqur nafas bir yengillik, yengillashni ifoda etgandek: "... qo'lida xiyol titrayotgan mo'yqalam qandaydir omad va'da qilib roz aytardi, ravon ham jadal yurishgani sayin qalbida mavj urayotgan ajib kechinmalar, turfa ranglarga evrilib, mato bo'ylab yoyila bordi, sirli saslar taratayotgan ranglar ajabtovur ramziy o'zanda tutashdi va upkar bulutlar quchgan vazmin cho'qqilar va poyonsiz ufq etaklari jamol ochdi". "Isyonkor bo'yoqlar" say-harakatlari o'laroq yaratilgan tasvir musavvirning "parokanda xayolini" "dillardan yog'ilgan do'lu jalalar" toshqini sari olib ketadi.

"Sal o'tmay qaydadir do'mbira sayrab, mahzun ohanglarga chulg'angan Hulkar qurilmasi yanada kuchliroq nurlandi va ayricha ulug'vorlik kasb etgan poyonsiz kenglik tasviri ichra alohida kenglik tug'ildi, do'mbira eshilib zorlangani sayin g'ussa va hasratdan iborat bo'yoqlar harakati tobora tezlashib borardi"[3]. Ayni tasvirlar zahirida ijod simfoniyasi yangraydi. Ijod jarayoni, ilhom va ijodning ekstaz holatlari aks etgan tasvirlar bir necha san'atlarga xos xususiyatlar uyg'unligida kuchli ruhiy-hissiy ta'sir quvvatiga ega ekanligi bilan ahamiyatlidir. Musiqiy shiddat, ranglarning kino

san'atiga xos dinamik harakati, tovlanishi, ularni retsidiyent tasavvuriga so'z vositasida quyilishi - so'zning qudrati bularning barchasi katta ijod laboratoriyasi tasavvurini beradi. Mazkur tasvirlar qabul qilishning eshitish, ko'rish, his etish kabi usullariga tayangan holda kitobxonni mohiyatni anglash bosqichiga yetaklaydi. Muallif ayni holatni tasviriy san'at, musiqa, kino san'ati, so'z san'ati uyg'unligida ifodalaydiki, bu ayni holatning tabiatiga mos va xos keladi. Shu o'rinda Asad Dilmurodning "Rang va mehvar" romanini Omon Muxtorning "Navoiy va rassom Abulxayr" romani bilan qiyoslab ba'zi mulohazalarni bildirish mumkin. Har ikki asarda ham rassom obrazi asosiy qahramon mavqeida turadi. Ular borliqni, ijtimoiy voqelik, holatlarni ranglar vositasida idrok etishi bilan mushtaraklik kasb etsa-da, ijod konsepsiyasi, asarlaridagi badiiy-konseptual funksiyalar jihatidan o'ziga xoslikka ega.

Abulxayr ijodining bosh konsepsiyasida buyuk mutafakkir, daho Alisher Navoiy siymosini kashf etish asnosida hayot va o'lim, ezgulik va yomonlik, ijod va iste'dod mohiyatini uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar asosida anglashdan iborat. Rassom ijodkor sifatida o'z "men"ini Navoiyning asarlari, Navoiy "men"i orqali kashf etish yo'lidan boradi. Va bu yo'lda muallif izlanish ruhiyatiga xos yorug' tilaklar, yorug' ranglarni tanlaydi, bu esa bayon uslubida o'ziga xoslikni namoyon etgan. Mazkur bayon uslubi Abulxayrni saodatli o'tgan hayot yo'liga, tabiatiga mos ravishda tanlangan.

Komron Vali ijodining konsepsiyasida esa o'z "men"ini ifodalash, ifodalanganda ham isyonkorlik ruhida ifodalash yetakchilik qiladi. Toshqin sabab bir kechada yaqinlaridan ayrilgan Komron Valining ruhiyatida taqdirga isyonkorlik, yoshlikdagi qondirilmagan mayllar jarohati, o'zi yashayotgan noraso muhitga nisbatan ojiz isyonkorlik tuyg'ulari borki, ular rassomning asarlarida ham zuhur etadi. Shu bois ham uning kartinalarida "sovuq ranglar", ayriliq, iztirob, taqdirga nisbatan katta isyon mujassam. Har ikki asarni o'qigan kitobxon ko'z o'ngida bosh qahramonlar badiiy idrokiga xos ikki olam gavdalanadi: biri yorug' rangli - buyuk allomani anglash, bu yo'lda o'zi ham ma'nan yuksalib borishni taqazo etuvchi azal-abad ezgulik va ma'rifatni, ijodkorlikni ulug'lovchi kartina, ikkinchisi, ruhiy iztiroblar, javobsiz savollar iskanjasida hayotning ma'nisini izlash yo'lidagi sayyohlikni aks ettiruvchi qora ranglardan iborat kartina.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, mustaqillik davriga qadar yaratilgan aksar nasriy asarlarda ijodkor inson obrazi insoniy fazilatlar, jamiyat bilan munosabatlar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va hayotiy voqeliklar fonida aks ettirilgan. Mustaqillik davri nasrida esa ijodkor, xususan, musavvirning ichki olami, ijod onlaridagi ruhiy-hissiy holatlar tasviri orqali ijodkor insonni kashf etishga e'tibor qaratila boshlandi. Psixologiyada shunday ruhiy holatlar tavsifi mavjudki, unda inson o'z asliyatini, murakkab tabiati, bor imkoniyatu holatini namoyon etadi. Bular kuchli psixologik qo'zg'olishlar bo'lib, ijod ham ular sirasiga kiradi. Muallif musavvirni ijodning ekstaz holatlarida tasvirlab, ijodkor inson ruhiyatining eng nozik hissiy anglamlarini ifoda etadi.

Badiiy asardagi ijod psixologiyasiga doir talqinlar kitobxonda ijod jarayoniga xos ruhiy-hissiy anglamlarni o'z qalbidan o'tkazish, ijod to'lg'og'i va asar yaratishdagi ijod lazzatini his qilish imkonini beradi. Natijada adabiyotdagi katarsisga xos ruhiy ta'sirlanish yuzaga keladi. Bu esa o'quvchida insonni, jumladan, ijodkor insonni chuqurroq tushunish, anglash, ijod jarayonini teran his etish, asosan, yaratuvchanlik, ijodkorlikdan ruhiy qoniqish hissini tuyish, mohiyatni teran anglash sifatlarini yuksaltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Суздальцева С.Н. Значение черного цвета в европейской эстетико-хроматической традиции. Автореферат канд. философских наук, – М.: 2010.(www.dic.su).
2. Ёкубов И. Бадий матн ва эстетик талқин. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 152 б.;
3. Асад Дилмурод. Ранг ва меҳвар // Шарқ юлдузи. –Т., №6. – Б.113.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Русский язык, 1980, 1.жилд. – Б.256.

MATBUOTDA TURIZMNING KO'RINISHLARI VA YO'NALISHLARI

G.B.Ne'matova, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Matbuotda turizmning yoritilishi gazetalar, jurnallar va boshqa ommaviy axborot vositalarida turizm haqida xabar berish usulini anglatadi. Ushbu maqolada sayyohlik yo'nalishlari haqidagi hikoyalar, sayohat bo'yicha maslahatlar, mehmonxonalar, restoranlar va turizm bilan bog'liq boshqa bizneslar xususida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: matbuot, turizm, gazeta, jurnal, pozitsiya, neytral burchak, biznes, marketolog, destinatsiya, imij, overturizm, sohil turizmi, madaniy turizm, worldlifewild, sarguzasht turizmi, barqaror turizm, mas'uliyatli turizm.

Аннотация. Освещение туризма в прессе относится к тому, как туризм освещается в газетах, журналах и других средствах массовой информации. В этой статье представлены истории туристических направлений, советы путешественником, отелям, ресторанам и другим предприятиям, связанным с туризмом.

Ключевые слова: пресса, туризм, газета, журнал, позиция, нейтральный угол, имидж, сверхтуризм, пляжный туризм, культурный туризм, мировая дикая природа, приключенческий туризм, устойчивый туризм, ответственный туризм.

Abstract. Tourism press coverage refers to the way tourism is reported in newspapers, magazines and other media. This article features travel destination stories, travel tips, hotels, restaurants and other tourism related business.

Keywords: press, tourism, newspaper, magazine, position, neutral angle, business, marketer, destination, image, overtourism, beach tourism, cultural tourism, worldlifewild, adventure tourism, sustainable tourism, responsible tourism.

Matbuotda turizmning yoritilishi gazetalar, jurnallar va boshqa ommaviy axborot vositalarida turizm haqida xabar berish usulini anglatadi. Bu qamrovda sayyohlik yo'nalishlari haqidagi hikoyalar, sayohat bo'yicha maslahatlar, mehmonxonalar, restoranlar va turizm bilan bog'liq boshqa bizneslar haqidagi sharhlar bo'lishi mumkin.

Kotler, Bouens, Makenslar o'zlarining turizm marketingiga bag'ishlagan kitobida shunday deydi: "Matbuotda turizmning yoritilishi turizm sohasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ijobiy qamrov turistlarni belgilangan joyga jalb qilishga yordam beradi, salbiy qamrov esa ularni tashrif buyurishdan qaytaradi. Shu sababli, turizm bo'yicha marketologlar va destinatsiyalar ko'pincha turizmni matbuotda yoritishga ta'sir qilish uchun ishlaydilar"[1.88].Turizmni matbuotda yoritishga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin.

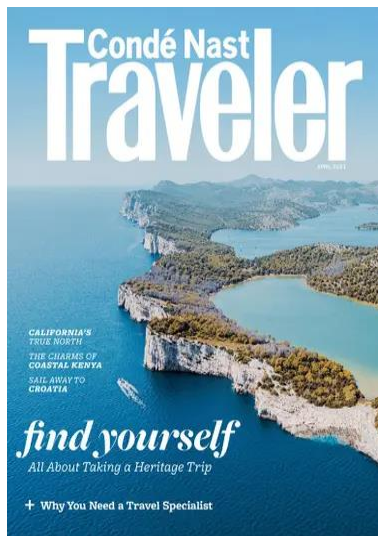
Turizmni matbuotda yoritilishining kamchiliklari ham yo'q emas. Matbuotning mintaqa turizmiga bergan noto'g'ri bahosi yoki umuman olganda samaralilik darajasida ayrim shubhalar bor.

Salbiy imij: Turizm matbuotidagi salbiy yoritilish manzil imijiga putur yetkazishi mumkin. Bu turizmning pasayishiga olib kelishi, bu esa mahalliy iqtisodiyotga zarar yetkazishi mumkin. Bu ko'p hollarda yolg'on axborot natijasida yoki mojarolar va janjallarning tasvirlanishi oqibatida yuzaga keladi.

Xarajatlarning oshishi: Turizm bo'yicha matbuotda yoritilishi maqsadli marketing xarajatlarini oshirishi mumkin. Bu kichik biznes va cheklangan resurslarga ega bo'lgan joylar uchun yuk bo'lishi mumkin. D.T.Masonning "The impact of tourism on jobs" kitobida aytilishicha, xarajatlarning oshishi yolg'iz salbiy oqibat emas. "Turizm matbuotda potensial tashrif buyuruvchilar orasida haqiqiy bo'lmagan umidlar paydo bo'lishi mumkin. Bu umidsizlik va norozilikka olib keladi va manzil obro'siga putur yetkazadi. Ayniqsa, jarayonda mahalliy ish beruvchilar va ishchilar qatlami zarar ko'radi" [2.45]

Overturizm: Turizm matbuotda yoritilishi overturizmga olib kelishi mumkin, bu esa destinatsiya infratuzilmasi va resurslariga tanglik keltirib, oqibatda bu atrof-muhitga va mahalliy hamjamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, matbuot orqali berilayotgan axborot

iste'molchilar tomonidan haqiqat sifatida qabul qilinishi hali ko'p miqdordagi turistlarni qabul qilishga tayyor bo'lmagan manzillarda o'verturizmni yuzaga keltiradi. "Yomon oqibatlardan biri shuki – deydi Klaudio Milano va Jozef M. Cheer o'zlarining "Overtourism: A new tourist phenomenon" kitobida, - infratuzilma tangligini his qilgan sayyohlar keyingi safar bu manzilga tashrif buyurmasliklari mumkin" [2.45]. Bu esa noto'g'ri tashviqot ortida hududda turizmning susayishiga yoki butkul yo'q bo'lishiga sabab bo'ladi.

2-rasm

Umuman olganda, turizm matbuotida yoritilishining ijobiy va salbiy tomonlarini, uni davom ettirish yoki qilmaslik to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin, diqqat bilan tortish kerak. Agar to'g'ri bajarilsa, turizm matbuotda yoritilgan joyni targ'ib qilish va turistlarni jalb qilish uchun qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Biroq, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni ham bilish muhimdir.

Matbuotda ko'proq yoritiladigan turizm turlari ko'pincha nashr va uning maqsadli auditoriyasiga bog'liq. Biroq, eng keng tarqalgan turizm turlarining ayrimlariga quyidagilar kiradi:

Sohil turizmi: Plyajda dam olish turizmning mashhur turi bo'lib, ular yoz oylarida matbuotda tez-tez yoritiladi. Ushbu hikoyalar odatda ma'lum bir yo'nalishdagi eng yaxshi plyajlarga, shuningdek, mavjud faoliyat va qulayliklarga qaratilgan bo'ladi. Bir qator mashhur nashr va jurnallar aynan sohil turizmi targ'iboti haqida axborotlar berib boradi. "Condé Nast Traveler" jurnali shulardan biri hisoblanadi (2-rasm). Ushbu jurnal o'zining hashamatli sayohatlarini yoritishi bilan mashhur va u ko'pincha ekzotik yo'nalishlarda plyajdagi ta'tillar haqida maqolalarni taqdim etadi [1].

3-rasm

Bu jurnal haftalik, oylik va choraklik davrda chop etilib, dunyo bo'ylab shaharlardagi voqealar va tadbirlar ro'yxati bilan mashhur va unda ko'pincha shahar tanaffuslari haqidagi maqolalar uchun o'qiladi [3.87].

Madaniy turizm: bu ma'lum bir yo'nalish tarixi, san'ati va madaniyatiga qaratilgan turizm turi. Ushbu hikoyalar odatda muzeylar, san'at galereyalari va tarixiy joylarga qaratilgan. Madaniy turizmni ommaviy axborot vositalarida yoritish nashr va uning maqsadli auditoriyasiga qarab farq qilishi mumkin. Biroq, eng keng tarqalgan mavzular qatoriga san'at, muzey va galereyalar, tarixiy joylar, festival va bayramlar kiradi. Ommaviy axborot vositalari ko'pincha badiiy ko'rgazmalar, kontsertlar va teatr tomoshalari kabi madaniy turizm tadbirlarini yoritib boradi. Ular, shuningdek, ma'lum bir yo'nalishdagi san'atning tarixi va ahamiyati haqidagi maqolalarni taqdim etishi mumkin. "Muzeylar va galereyalar esa mashhur sayyohlik joylari bo'lib, ommaviy axborot vositalari ko'pincha yangi eksponatlar va maxsus tadbirlarni yoritadi. Bu bosma matbuotga mos eng katta ustunlikdir", deydi S.Makdonald o'zining ilmiy qo'llanmasida[3.87]. Tarixiy joylar yana bir mashhur sayyohlik maskani bo'lib, ommaviy axborot vositalari ko'pincha yangi kashfiyotlar va arxeologik topilmalarni yoritadi. Ularda ma'lum bir tarixiy joyning tarixi va ahamiyati haqidagi maqolalar ham bo'lishi mumkin. Mediada turli madaniy tadbirlarning yoritilishini tahlil qilgan olim J.E.Hanniganning yozishicha, "madaniy turizm festivallari va tadbirlari ko'pincha ommaviy axborot vositalarida yoritiladi, chunki ular ko'plab tashrif buyuruvchilarni jalb qila oladi" [2]. Ommaviy axborot vositalarida u yoki bu festival yoki tadbirning tarixi va ahamiyati haqidagi maqolalar, shuningdek, tashkilotchilar va ishtirokchilar bilan suhbatlar chop etiladi.

4-rasm

Yovvoyi tabiat turizmi: Yovvoyi tabiat turizmi ma'lum bir yo'nalishning tabiiy muhitiga qaratilgan turizm turidir. Ushbu hikoyalar odatda mavjud milliy bog'lar, o'rmonlar va yovvoyi tabiat qo'riqxonalariga qaratilgan bo'ladi. Bu o'rinda ham bosma matbuot orqali tabiat bilan bog'liq ayrim yo'nalishlar ko'proq tilga olinadi. Xususan, "Worldwildlife" saytining ma'lumotlariga qaraganda, matbuotda asosan, hayvonotning yo'qolib borayotgan turlari, park va qo'riqxonalar hamda ekologik muammolar ko'proq ko'rinish beradi. Matbuotda ko'pincha yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar va ularning yashash joylari haqidagi so'nggi yangiliklarni yoritadi. Milliy bog'lar va yovvoyi tabiat qo'riqxonalar mashhur sayyohlik joylari bo'lib, ommaviy axborot vositalari ko'pincha bu hududlarda yangi ishlanmalar va tabiatni muhofaza qilish sa'y-harakatlarini yoritadi. Masalan, shunday nashrlarning eng mashhurlari sifatida o'sha mashhur "National Geographic" (4-rasm), "BBC Wildlife Magazine", "World Wildlife Fund (WWF)" va "The Nature Conservancy" keltirishimiz mumkin.

Sarguzasht turizmi: Sarguzasht turizmi sayohat, chang'i va oq suv raftingi kabi qiyin va qiziqarli tadbirlarga qaratilgan turizm turidir. Ushbu hikoyalar odatda sarguzasht turizmi uchun borish qulay bo'lgan eng yaxshi joylarga, shuningdek, xavfsizlik choralari ko'rishga qaratilgan bo'ladi. Sarguzasht turizmi turizm turi sifatida emas, hayotiy shakl sifatida shakllangan bo'lsa-da, yaqin yillardan beri maxsus turizm turi sifatida ravnaq topib bormoqda. Ommaviy axborot vositalari ko'pincha yangi marshrutlar va yo'nalishlar kabi sarguzasht turizmi faoliyati haqidagi so'nggi yangiliklarni yoritadi. Shuningdek, ularda ushbu faoliyat bilan bog'liq xavfsizlik va xavflar haqida

maqolalar bo'lishi mumkin. Devid Griffin va Kevin Metanlarning 2011-yilda olib borgan tadqiqotlari so'ngida chop etilgan kitobda aytilishicha, eng ko'p chop etiladigan xabarlar sarguzashtlarning yangi turlari, lokatsiyalari, sayohatchilarning xotiralari va turli foto janrlarda bo'ladi"[4.88]. "National Geographic" jurnali bus ohada ham eng ilg'ori hisoblansa-da, Koloradoda nashr qilinadigan "Outside" va "Women's Adventure Magazine" (5-rasm) jurnallari ham ixtisoslashuv borasida qolishmaydi.

Umuman olganda, sarguzasht turizmini ommaviy axborot vositalarida yoritish ushbu yo'nalishlarga turizmni targ'ib qilish uchun qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Biroq, ommaviy axborot vositalarini yoritish bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan muammolardan xabardor bo'lish va bu muammolarni samarali boshqarish muhimdir. Matbuot turizmnining ushbu keng tarqalgan turlaridan tashqari, turizmning diniy turizm, tibbiy turizm va ta'lim turizmi kabi boshqa turlarini ham yoritishi mumkin. Yoriladigan turizmning o'ziga xos turlari nashr va uning maqsadli auditoriyasining manfaatlariga bog'liq bo'ladi. Devid Uiver, Devid Krauch, Simon Hudson va shu kabi bir qator olimlar bosma matbuotning turizm turlarini yoritishdagi xususiyatlarini o'rganishgan. Xususan, Devid Ayri va Jon Tribe tomonidan 2010-yilda chop etilgan "Tourism and the Media: Global and Local Perspectives" kitobidagi quyidagi jumla turizm va matbuotning o'zaro uyg'unligini ifodalab bera oladi: "Turizmning ahamiyati matbuotning rivojlanishi va rivojlantirilishi uchun ham qimmatlidir. Medialashgan davrda turizmning bosma nashrdagi targ'iboti eng mukammal va ishonchi usulligicha qolaveradi"[4.88].

5-rasm

Turizm yo'nalishlarini shakllantirishda matbuot muhim rol o'ynashi mumkin. Muayyan yo'nalishlar, tadbirlar va tajribalarni ajratib ko'rsatish orqali matbuot odamlar qayerga sayohat qilishni tanlashi va u yerga kelganda nima qilishlari haqida ta'sir qilishi mumkin. "Routledge" nashriyoti yangi turizm yo'nalishlari haqidagi seriyali kitoblar to'plamida bu haqida batafsil ma'lumotlar berib boriladi. Xususan, so'zboshida shunday deyiladi: "Turizm o'qitiladigan mavzu va empirik tadqiqot sohasi sifatida tobora ommalashib borayotgan bo'lsa-da, ko'plab yondashuvlarning nazariy asoslari eklektik bo'lib, biroz rivojlanmagan. Biroq, so'nggi o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, turizmni o'rganish sohasi nazariy jihatdan yanada ma'lumotli rivojlana boshlagan, ammo bu hali hozirgi nashrlar bilan mos kelmagan. Shu sababli ham tahririyatimiz seriyali kitoblar to'plamini taqdim etmoqda"[4.88]. Jarayonda matbuot quyidagi vazifalarni bajaradi:

Yangi yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish: Matbuot ularni maqolalar va xususiyatlarda ajratib ko'rsatish orqali yangi yo'nalishlarga talabni yaratishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, noyob tajribalarni taklif qiladigan yo'nalishlar uchun samaralidir.

Muayyan faoliyatni targ'ib qilish: matbuot, shuningdek, piyoda yurish, chang'i sporti yoki kit tomosha qilish kabi muayyan faoliyatni targ'ib qilishi mumkin. Bu ushbu tadbirlarning mashhurligini oshirishga yordam beradi va ular taklif qilinadigan joylarga ko'proq sayyohlarni jalb qiladi.

Joy hissini yaratish: matbuot, shuningdek, uning tarixi, madaniyati va tabiiy go'zalligi haqida yozish orqali manzil hissini yaratishga yordam beradi. Bu sayyohlarni yanada jozibador qilib, ularni tashrif buyurishga undaydi.

Barqarorlikni ta'kidlash: matbuot turizmning ekologik va ijtimoiy ta'siri haqida yozish orqali barqaror turizmni targ'ib qilishda ham rol o'ynaydi. Bu muammolardan xabardorlikni oshirish va sayyohlarni yanada barqaror tanlov qilishga undaydi.

Albatta, turizm yo'nalishlariga ta'sir etuvchi yagona omil matbuot emas. Iqtisodiy sharoitlar, siyosiy barqarorlik va iqlim o'zgarishi kabi boshqa omillar ham rol o'ynaydi. Biroq, matbuot odamlarning sayyohlik va tashrif buyurish uchun tanlagan yo'nalishlari haqidagi fikrlarini shakllantirishda kuchli vosita bo'lishi mumkin.

Shunday bo'lsa-da, matbuotning ta'siri ostida shakllangan ayrim holatlarni misol sifatida keltirishimiz mumkin. 2000-yillarning boshida matbuot Maldiv orollari va Karib dengizi kabi yo'nalishlarda turizmning atrof-muhitga ta'sirini yoritib boshladi. Bu ushbu yo'nalishlarga turizmning pasayishiga va turizmning yanada barqaror shakllariga o'tishga olib keldi"[4.88].

Yangi asrning 10-yillarida matbuotda Afrika va Janubi-Sharqiy Osiyo kabi mamlakatlarda ijtimoiy rivojlanishni rag'batlantirishda turizmning roli ko'proq ta'kidlanmoqda. Mazkur yo'nalishlar sayyohlikning o'sishiga va mahalliy aholi uchun foydali bo'lgan turizmga e'tibor qaratilishiga olib keldi[5.23].

Matbuot, shuningdek, mas'uliyatli turizmni, ya'ni, uning atrof-muhitga va mahalliy hamjamiyatlarga salbiy ta'sirini kamaytiradigan turizmni targ'ib qilishda muhim rol o'ynamoqda. Bu turizm industriyasida o'sib borayotgan tendensiya bo'lib, turistlarga mas'uliyatli turizmning ahamiyatini tushuntirishda matbuot muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, matbuot turizm yo'nalishlarini shakllantirishda kuchli vosita bo'lishi mumkin. Muayyan yo'nalishlar, tadbirlar va tajribalarni ajratib ko'rsatish orqali matbuot odamlar qayerga sayohat qilishni tanlashi va u erga kelganda nima qilishlari haqida ta'sir qilishi mumkin. Matbuot barqaror turizm va mas'uliyatli turizmni targ'ib qilishda ham rol o'ynay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Costa, J. A. Tourism media relations: A guide to working with the press. Routledge. 2018. 45-b.
- 2.Hall, M. J. Tourism public relations: Getting your message out. Routledge. 2019.
- 3.Waheed, M. A. The Maldives: People, resources, and the environment. Springer. 2012.
- 4.Aref, F., Gill, S.S., & Aref, F. Tourism development in local communities: as a community development approach. 2010. 23-b.
- 5.Patterson, T. E. The role of the press in democracy. New York, NY: Oxford University Press. 2005.
- 6.Kovach, B., & Rosenstiel, T. The fourth estate: An inside look at the news. New York, NY: PublicAffairs. 2010. 88-b.
- 7.Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The media and the public: An introduction to mass communication (11th ed.). New York, NY: Pearson.
- 8.Stroud, N. J. The media and the pandemic: How news coverage shapes public understanding of COVID-19. Cambridge, MA: MIT Press. 2021. 56-b.
- 9.Condé Nast Traveler. <https://www.cntraveler.com/cruise>
- 10.World Travel and Tourism Council. <https://wtcc.org/research/economic-impact>

UO'K 811.112

O'ZBEK TILIDA EKOTERMINLAR TARJIMASINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

A.Sh.Nigmatullina, katta o'qituvchi, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining ekotermilarini nazariy jihatdan o'rganish va tarjimalarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish orqali taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit soʻzlar: termin, terminologiya, leksika, atama, ekologiya, soha, minimal element, soʻzlar, tadqiqotlar.

Аннотация. В данной статье путем теоретического изучения экотерминов узбекского языка и анализа лексико-семантических особенностей их переводов были разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: термин, терминология, лексика, термин, экология, поле, минимальный элемент, слова, исследования.

Abstract. In this article, through the theoretical study of ecoterms in the Uzbek language and the analysis of the lexical-semantic features of their translations were developed proposals and recommendations.

Key words: term, terminology, vocabulary, term, ecology, field, minimal element, words, research.

Oʻzbek tilida ham, xuddi boshqa turkiy tillardagi kabi ekoleksik qatlam tarqoq holda oʻrganilgan. Ekoterm boshqa turdagi leksemalar bilan parallel ravishda tadqiq etilgan boʻlsada ularning ekologik sohasiga oid ekanligi aniqlanmagan. Oʻz davri uchun tabiiy hol hisoblanadi, chunki oʻtgan davrda insoniyatning ekologiya toʻgʻrisida bilimlari yetarli darajada shakllanmagan edi.

Ammo ekoterminalardan oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar doimo faol foydalanib kelishgan. Tarixiy manbalar ekotermning A.Navoiy, M.Z.Bobur va boshqa koʻpgina yirik sharq tilshunos olimlari tomonidan ham qisman boʻlsada oʻrganilganligidan dalolat beradi.

Masalan, A.Navoiyining asarlarida tabiatga munosabat gʻoyat chuqur va goʻzal ifodalangan. Navoiy tabiatda sodir boʻladigan aksariyat voqea va hodisalarni insonlarga namuna sifatida koʻrsatadi. Z. M. Bobur ham tabiatni juda sevgan, juda koʻp giyoh va daraxt turlarini, ularning xosiyati va ahamiyatini yaxshi bilgan. Hatto, Mashhur Boburnoma asarida ham Fargʻona vodiysiga xos iqlim, tabiiy sharoitlar, goʻzal dala va qirlar, oʻzi tomonidan tashkil etilgan Bogʻi Shahrora, Bogʻi Jahonoro, Bogʻi Navroʻziy haqida maʼlumotlar keltirilgan boʻlib, ularda bizni qiziqtirayotgan ekosoʻzlarni ham koʻplab uchratish mumkin.

X asrdan boshlab arab va fors tillaridan soʻzlar oʻzbek tilida oʻzlashtira boshlangan. Bunga Islom dinining qabul qilinishi va joriy etilishi ham oʻz taʼsirini oʻzkazdi. Koʻpgina tadqiqotlarda tabiiy hodisalar, koinot, tibbiyot va vaqtga oid umumiy leksik nominatsiyalar, asosan, arab va fors tilidan qabul qilinganligi taʼkidlanadi.

Arab-fors dunyosi madaniyat saviyasining yuqoriligi arab yozuvining targʻib qilinishi, tabiiy fanlar, falsafa va tibbiyotning sezilarli ravishda taraqqiy etganligi ushbu jarayonning muqarrarligini belgilab bergan. Arabcha dunyo, umr kabi ekotushunchalar nafaqat oʻzbek tiliga, balki boshqa musulmon turkiy xalqlar tiliga ham oʻzlashgan. Arabcha davr soʻzi vaqt nominatsiyasi sifatida turkiy tillarga oʻtib qolgan. Zamon soʻzi unga sinonim, u ham arabcha soʻz boʻlib, davr, vaqt, payt maʼnolarini ifodalaydi. U barcha turkiy, hind eron, indoneziya, kavkaz tillarida ham qoʻllanilib kelingan. Undan hosil qilingan forsha-eroncha “zamon” soʻzi zamonlar maʼnosini bildiradi va “zamon” soʻzining umumlashgan shakli hisoblanadi. Mahal soʻzi ham arabcha boʻlib “bir payt, vaqt” maʼnolarini anglatadi.

Oʻzbek tili leksikasiga kirib kelgan arabizmlar jumlasiga havo, nur, tabiat kabi soʻzlar kiradi. Masalan, nav - yangi, sort maʼnolarida ishlatilgan, hozirgi ekologiyaga boʻlmagan “magazin” soʻzi aslida arabcha “maxzan, muxzan, muxazyona, xazina” soʻzlaridan yuzaga kelgan. Asl tilda bu soʻzlar “ombor, xazina, gʻazna” maʼnolarini anglatadi. Oʻzbekcha bogʻcha, darmon, zahar, zah, kamalak soʻzlari fors tilidan oʻzlashtirib olingan ekoterminalar hisoblanadi.

Oʻzbek tilidagi arabcha-forsha etimologik qatlam tillarning ekotermi shakllanishida muhim omil boʻlib xizmat qilgan. Arabcha muhit, tabiiy, yil fasllari, dunyo, nur, tabiat, modda, gʻor, jahon, halokat, jins, hayvon, havo, daryo kabi soʻzlar oʻzbek tilidagi ekoterm va ayniqsa, ekoterminalarning hosil qilinishida asosiy soʻz yasovchi komponentlar sifatida xizmat qildi. Bunday soʻzlarning tilimizda koʻpayib borayotganligi ularni har tomonlama oʻrganish kerakligini talab qiladi. Hozirgi paytda aksariyat arabcha va forsha oʻzlashmalar sof oʻzbekcha, qoraqalpoqcha, Yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlar oʻrniga ishlatilmoqda. Lekin baʼzi oʻrinlarda bunisini ham kuzatish mumkin.

O'zbek tilida tatar va mo'g'ol tillaridan o'zlashtirilgan ekoso'zlar ham uchraydi. Mo'g'ullar imperiyasi, keyinchalik Oltin O'rda yuzaga kelgach, XIII asrdan boshlab turkiy leksikaga mongolizmlarning o'zlashganini ko'pgina tadqiqotchilar ta'kidlashadi. O'zbek tilshunosligida ekologiyaga oid mongolizmlarga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratilmagan. Manba sifatida mo'g'ulcha, tatarcha va o'zbekcha izohli lug'atlardangina foydalanish mumkin.

Arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlar turkiy tillarda tabiat va ob-havo hodisalarini ifodalashga xizmat qilgan, mo'g'ul o'zlashma so'zlari, asosan, relyef, o'simlik, chorvachilik bilan bog'liq, xususan, otboqarlikka oid so'zlar hisoblangan.

Masalan, mo'g'ul tilidan olingan tala so'zi dasht ma'nosini; qozoq, uyg'ur, o'zbek tilida esa u "tekislik, dasht" ma'nolarini, yoqut tilida "toza dala" ma'nosini bildiradi. Yoki echki ma'nosini "taka" so'zi bildirgan qadimgi mo'g'ul tilida tekke shaklida, jayron - malla ot yoki antilopa, bug'u ma'nosida, qulan umumiy o'g'ul tilida xulan - yovvoyi eshak, uning bolasi, qisir - zurriyotsiz, chol "oqargan ma'nolarida qo'llangan.

Ekologiya fani shakllangunga qadar o'zbek tilida ekotermning ayrim namunalari boshqa turdagi leksik birliklarning zoonimlar, toponimlar, gidronimlar, arxaizmlarning etimologiyasini o'rganish bilan birga tadqiq qilingan. Masalan: havo, suv, daryo, Namangan - namak ko'l - tuzli ko'l, Toshkent - toshdan bunyod etilgan qo'rg'on va hokazo. X.Jamolxonovning o'zbek ekotermiga doir tadqiqot ishida suv va yer ekoso'zlarining juda qadimiy hamda umumturkiy qatlamga taalluqli ekanligi aniqlangan.

Hozirgi o'zbek tilida rus alifbosida nashr qilingan eng dastlabki lug'atlarida ularga mansub ekoterm qayd etilgan. O'tgan asrning oxiridan hozirgi davrga qadar nashr qilingan turli sohalarga va texnikaga oid lug'atlarda ham keyingi yillarda kirib kelgan aksariyat yangi ekoso'zlar joy olgan. Ular, asosan, rus, ingliz, fransuz, arab, yapon, koreys va boshqa tillardan kirib kelgan so'zlardir. Masalan: relyef, sahro, sunami, tayfun, dezaktivatsiya, dezinfeksiya, jazirama, sirka(lash). Ana shunday leksikografik manbalar, ensiklopediyalar, gazeta va jurnallar, badiiy asarlar ushbu tillardagi ekotermni tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilida ham rivojlanishi jihatidan tarixiy ahamiyatga ega so'zlar qatlamining bir necha turini aniqlash mumkin. Ulardan dastavval, umumturkiy etimologik yoki (genetik) qatlamni ajratish mumkin. Hozirgi o'zbek tilida ekotermning rivojlanishida arab va fors tilidan o'zlashtirilgan so'zlar (ayniqsa, Islom dini qabul qilingandan keyin) katta rol o'ynagan. Bu davr leksikasida tatar, mo'g'ul, rus va boshqa yevropa tillari bilan ham o'zaro ta'sirlashuvlar sodir bo'lib turgan.

Umuturkiy ekologik leksikaga bag'ishlangan maxsus ilmiy tadqiqotlar bo'lmasada, biroq tabiiy hodisalar, vaqt, yer tuzilishi, o'simliklar bilan bog'liq nominatsiyalar, leksika etimologiyasi bilan turkiy tillarning ko'p asrlik tarixi davomida ko'p tilshunoslar shug'ullanishgan.

Umuturkiy leksika tabiiy va ob-havo hodisalarini nomlashda katta rol o'ynagan va keyinchalik o'zbek, qoraqalpoq va boshqa turkiy tillardagi ekologik tushunchalarning ifodalanishida asos bo'lib xizmat qilgan. Umuturkiy so'zlar qatoriga "botqoqlik so'zini ham kiritish mumkin bo'ladi. Ma'lumki qadimgi o'zbek va boshqird tilida batkak, tatarcha batkaklik, uyg'urcha patkan, qozoqcha, qoraqalpoqcha batpaq, ozoriylarda batlak, chuvashlarda putlax, turkmanlarda batka, batcha, turkchada bata. Ushbu appelyativning umumturkiy etimologik kelib chiqishi bot(ir) "fe'l o'zagidan boshlanadi". Shu kabi buloq, dengiz, kol so'zlari ham umumturkiy tabiatga ega bo'lib, ulardan hosil qilingan yasama so'zlar ekologik gidroleksika ham o'zbek (va boshqa turkiy) tilida umumturkiy leksika asosida shakllanganligini ko'rsatib turibdi.

Demak, umumturkiy leksika o'zbek (va boshqa turkiy tillarda) ekotermning shakllanishida eng dastlabki va eng asosiy negiz, derivatsiya bo'lib xizmat qilgan. Ushbu tillarda relyef va o'simliklar turlarini nomlashda va hozirgi davrga kelib o'ziga xos bir holat, ya'ni li (-lik) chilik suffikslari ishtirok etgan universal model yuzaga keldiki, bu qadimgi turkiy tilda kuzatilmagan. Bu so'z yasovchi modelning hozirgi o'zbek tilida uchun yangilik bo'lib qolganligi va mustahkam joy olganligi tufayli uning ta'sirida yangi model va so'zlar yaratilmoqda: tog'li, tog'lik, pastlik, do'nglik, tog'u-tosh, past baland.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Almira N. Etymological Specificity of English-language Ecology Terms //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 4. – С. 530-535.

2. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent-2019.
3. Portal of translators. Translation transformations [Electronic resource]. URL: <https://web-3.ru/translations/intro/equivalents> (date of access: 01/30/2021).
4. Barkhudarov L.S. Language and translation (Issues of general and particular theory of translation). M.: Intern. relations, 2010.
5. Kazakova T.A. Practical foundations of translation. English-Russian. St. Petersburg: Soyuz Publishing House, 2001.
6. Крючкова Н.Н. Лексико-семантическое словообразование и структурные особенности экотерминов в русском и немецком языках: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006
7. Levitskaya T.R., Fitterman A.M. Problems of translation. M.: Intern. relations, 1976, pp. 16–17.

UO'K 80/81

O'ZBEK VA QOZOQ TILLARIDA SO'ZLARNING MORFOLOGIK TARKIBIGA DOIR TERMINLAR QIYOSI

B.I.Qodirova, dots., Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada so'zlarning morfologik tarkibiga doir terminlar o'zbek va qozoq tillarida qiyosiy o'rganilgan. Bunda asos va qo'shimchalarning turli adabiyotlarda bir necha xil terminlar bilan nomlanishi tahlil etilgan. Shuningdek, morfemika va uning tarkibiy qismlariga oid terminlarning har ikki til uchun xos bo'lgan o'xshash va farqli jihatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: termin, affiks, qiyosiy-tipologiya, asos, qo'shimchalar, so'z yasovchi qo'shimcha, shakl yasovchi qo'shimcha, sodda so'z, qo'shma so'z, tўbīr сөз, қөсымша, жұрнақ, жалғау...

Аннотация. В данной научной статье термины, связанные с морфологической структурой слов, изучаются сравнительно в узбекском и казахском языках. При этом анализируется наименование оснований и дополнений в различной литературе несколькими разными терминами. Также показаны сходства и различия терминов, относящихся к морфемике и ее компонентам, характерные для обоих языков.

Ключевые слова: термин, аффикс, сравнительно-типология, основа, наречия, словообразовательное наречие, формообразующее наречие, простое слово, сложное слово, tўbīr сөз, қөсымша, жұрнақ, жалғау...

Abstract. In this scientific article, terms related to the morphological structure of words are studied comparatively between Uzbek and Kazakh languages. In this, the naming of bases and additions in different literature with several different terms is analyzed. Also, the similar and different aspects of the terms related to morphemics and its components, which are typical for both languages, are shown.

Keywords: term, affix, comparative-typology, base, adverbs, word-forming adverb, form-forming adverb, simple word, compound word, tўbīr сөз, қөсымша, жұрнақ, жалғау...

Ma'lumki, hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish "tillar tipologiyasi" nomi bilan yuritiladi. Ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan har xil tizimdagi tillarning ayrim xususiyatlarini qiyosiy tipologiya o'rganadi. Shuning uchun tillarning qiyosiy-tipologik xususiyatlarini bir til oilasiga mansub qardosh tilli guruhlar o'rtasida ham kuzatish mumkin.

O'zbek va qozoq tillari morfologik tipologiyasiga ko'ra agglutinativ [1] tillar bo'lib, so'zlarning morfologik tarkibi asos va qo'shimchalardan tashkil topgan. Qiyoslanayotgan tillarda asos va qo'shimchalar tilshunoslikning morfemika bo'limida o'rganiladi. Mazkur bo'limda o'rganiladigan morfema termini har ikkala tilda ayni bir ma'noni ifodalaydi. Qiyoslaymiz: morfema – o'zbek tilida: yigitchalarga so'zining yigit qismi shaxsni anglatasa, -ga esa jo'nalish ma'nosini, -cha qismi kichraytirish, -lar ko'plikni bildiradi. Yozishdik so'zida yoz qismi harakatni, -ish birgalikko'plikni, -di o'tgan zamonni va -k I shaxs ko'plik ma'nosini anglatadi. So'zning leksik yoki grammatik ma'no anglatuvchi bu qismlariga morfema deyiladi [2]. Morfema – qozoq tilida: Айтылар сөз айтылды ғой... біраң нені айтсаң да, ойлап айт... айтатыныңа айт (М.Әуезов) деген сөйлемдерде де айт, айтылар, айтылды, айтсаң, айтатыныңа деген формалар қолданылған. Осы төрт сөздің біріншісінде түбірге әуелі -ыл бөлшегі, одан кейін -ар бөлшегі

(*ayit+ыл + ar*) қосылған; екінші сөзде түбірге әуелі *-ыл*, одан соң *-ды* бөлшектері (*ayit+ыл + ды*) қосылған; үшінші сөзде әуелі *-са*, одан кейін *-ң* бөлшектері (*ciyt + са+ң*) қосылған; төртінші сөзде әуелі *-атын*, одан кейін *-ыл* одан соң, *-ды* бөлшектері (*ayit+ыл+ды*) қосылған. Бұл сөздерге де бәріне бірдей ортақ *ayit* деген түбірге жамалған әрбір жеке бөлшек өзінше қосымша мағыналар үстеген. Сөздің лексикалық я грамматикалық мағыналарын білдіретін осындай бөлшектері морфемалар деп аталады [3]. Shuningdek, har ikkala tilda morfemaning turlari sifatida qo‘laniluvchi *o‘zak morfema* – *түбір морфема* va *affiks morfema* – *қосымша морфема* terminlar ham bir umumiy ma‘noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, “so‘zda, albatta, ishtirok etadigan, leksik ma‘no ifodalaydigan morfemalar o‘zak morfemalar deyiladi. Mustaqil leksik ma‘no ifodalay olmaydigan, so‘zning leksik yoki grammatik ma‘nolarining shakllanishida xizmat qiladigan morfemalar affiksial morfemalar deyiladi” [4]. “Түбір морфема — сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ен түпкі негізі. Қосымша морфемалар деп түбірге қосылып, оған қосымша мағыналар үстейтін морфемаларды айтамыз” [5]. Ko‘rinib turibdiki, mazkur terminlarning ta‘riflari mazmunan mos keladi.

Affiks termini ko‘pgina tillarda, jumladan, o‘zbek va qozoq tillarida ham birdek ishlatiladi. O‘zbek tilshunosi U.Tursunov *affiks* asos mazmuniga turli ma‘nolar qo‘shadigan qismning umumiy nomi ekanligini va mustaqil ravishda ishlatilmay, so‘zning tarkibidagina ma‘lum leksik yoki grammatik ma‘no anglatishga xizmat qilishini ta‘kidlaydi [6].

T.Irisqulov o‘zbek tilida mustaqil ishlatila olmaydigan morflar affiksial morflar deyilishi va affiksial morflarni so‘zning asosiga nisbatan joylashishi nuqtai nazaridan uch turga bo‘lib ko‘rsatgan: prefiksial morflar (befarq, badavlat), infiksial morflar (arabcha: ktaab – kitob, kutub – kitoblar), postfiksial morflar (sinfdoosh, paxtadan) [7]. A.Abduazizov esa *affiks* terminini so‘zni yasash va uning shaklini o‘zgartirishda qo‘llaniluvchi barcha vositalarning majmui sifatida ta‘riflaydi va so‘zdagi o‘rniga ko‘ra affikslarni uch turga bo‘lib ko‘rsatadi:

1) so‘zning o‘zagidan oldin qo‘shiluvchi – *prefiks* (*bemalol*, *bama‘ni* kabi);

2) so‘zning oxiriga qo‘shiluvchi *postfiks* (*ko‘payish*, *kelmoq*, *sezigir*);

3) so‘z o‘zagi va boshqa qismini ulash uchun uning o‘rtasiga qo‘shiluvchi *infiks* (*ishqiboz*, *gultojxo‘roz*).

O‘zbek tilida asosan *postfikslar* ko‘proq qo‘llaniladi, unda *prefiks* va *infikslar* faqat chet tillaridan olingan so‘zlardagina ishlatiladi. Postfikslarni odatda *suffiks* (lotincha postfix – orqaga qo‘shilgan) yoki *qo‘shimcha* deb ataladi. Tildagi bajaradigan vazifasiga ko‘ra affikslar so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi turlarga bo‘linadi [8]. Shuningdek, ta‘limning o‘rta maxsus, oliy bosqichlari uchun nashr qilingan darsliklarda *ko‘makchi morfema* [9] termini ham ishlatilganligini aytish mumkin.

Yuqoridagi ta‘riflardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilidagi *qo‘shimcha*, *affiksial morfema*, *ko‘makchi morfema*, *affiks* terminlari o‘zaro sinonim terminlar sanaladi.

Qozoq tilidagi *qosymsha* termini ham *affiks* bilan sinonim terminlar sifatida ishlatilib kelinmoqda. Biroq qozoq tili grammatikasida *affiks* bir tomondan *qosymsha* ma‘nosida, ikkinchi tomondan ham *журнақ*, ham *жалғау* ma‘nosida ishlatilishi [10] haqida aytib o‘tilgan. Bundan tashqari, qozoq tilida prefiks shakli mavjud emasligi, ba‘zi *беймаза*, *бейшара*, *бейбак*, *бейкам*, *бейкүнә*, *наразы*, *нақұрыст* kabi eron tilidan kirib kelgan so‘zlar ham qozoq tilida grammatik shakl sifatida tan olinmaganligi bayon etilgan [11].

Aslida affiks terminining etimologiyasiga e‘tibor qaratsak, lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, “biriktirilgan” degan ma‘noni bildiradi. Ya‘ni so‘zning grammatik ma‘noga ega bo‘lgan va asos ma‘nosini o‘zgartiruvchi qism – prefiks, infiks, suffiks, so‘z oxiriga qo‘shiluvchi qo‘shimcha [12]. Rus tilida *prefiks* (*приставка*) asosdan oldin keluvchi so‘z yasovchi shakl bo‘lsa, *suffiks* doim asosdan keyin keluvchi va prefiks kabi yangi so‘zlar yasashga xizmat qiluvchi qism hisoblanadi. *Infiks* esa asosning ichiga joylashgan bo‘ladi. Shuningdek, rus tilida yana *qo‘shimcha* (*окончание*) termini ham mavjud bo‘lib, so‘zning oxirida qo‘llaniladi va so‘zlarni bog‘lash, rodni, birlik yoki ko‘plikni, shaxsni, kelishikni ifodalash uchun ishlatiladi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, *affiks* termini o‘zbek va qozoq tillarida universal termin bo‘lib, asosan rus tilidan o‘zlashgan. So‘z yasash va uning shaklini hosil qilishga xizmat qiluvchi barcha qo‘shimchalarning majmui sifatida har ikkila tilda birdek qo‘llaniladi.

Keyingi yillarda O‘zbekistonda til fanini o‘qitish sohasida oliy hamda o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim orasida farq ancha kuchaydi. Ayniqsa mazkur ta’lim bosqichlarida yaratilgan darsliklarda terminlarning berilishi masalasi fikrimizning isboti bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, o‘rta maktab darsliklarida *asos* va *qo‘shimchalar*, ularga vazifadosh birliklarni qamraydigan, umumlashtiradigan termin — *morfema* ishlatilmaydi. Uning o‘rnida esa “*so‘zning ma’noli qismlari*” “*so‘z tarkibi*” birikmali termin ishlatilgan. O‘rta maxsus (akademik litsey) va oliy ta’lim darsliklarida “*so‘z sostavi*”, “*so‘z tarkibi*”, “*so‘zning morfologik tuzilishi*”, “*so‘zning morfologik bo‘linishi*”, “*so‘zning morfemali sostavi*”, “*so‘zning morfematik tuzilishi*”, “*so‘zlarning morfem tarkibi*” kabi xilma-xil nomlar bilan atalib kelinmoqda. Shuningdek, o‘rta maktab darsligida *qo‘shimcha* termini, ta’limning o‘rta bosqichi uchun nashr qilingan (akademik litsey) darsliklarida ham *qo‘shimcha* ham *ko‘makchi morfema* [13], oliy ta’lim darsliklarida esa *affiks* termini ishlatilgan. Asos termini ham xuddi shunday *asos*, *yetakchi morfema*, *o‘zak* terminlari bilan nomlangan. Bir til hodisasining turli terminlar bilan nomlanishini esa ijobiy holat deb bo‘lmaydi. Buni barcha ta’lim bosqichlarida tizimlashtirib bir xillikda berilishini ta’minlash kerak.

O‘zbek tilida qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra ikki turga bo‘linib, *so‘z yasovchi qo‘shimchalar* va *shakl yasovchi qo‘shimchalar* terminlari bilan yuritiladi. Ma’lumki, *so‘z yasovchi qo‘shimchalar* asosga qo‘shilib, yangi ma’no hosil qiladi. *Shakl yasovchi qo‘shimchalar* esa asosga qo‘shilib, uning ma’nosiga qo‘shimcha ma’no yuklash yoki o‘zi qo‘shilayotgan so‘zni boshqa so‘zga bog‘lash vazifasini bajaruvchi qo‘shimchalardir. O‘rta ta’lim darsliklarida shakl yasovchi qo‘shimchalarning vazifasiga ko‘ra ikki turi: *lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar* va *sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar* termini bilan berilgan va quyidagicha izohlangan: “Asosga qo‘shilib, uning ma’nosiga qo‘shimcha ma’no yuklovchi qo‘shimchalar *lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar* deyiladi. Ularga ko‘plik, kichraytirish-erkalash, qarashlilik, o‘rin-joyga xoslik; sonning ma’noviy guruhlarini, sifat va ravish darajalarini; fe’lning bo‘lishsizlik, nisbat, vazifa shakllarini yasovchi qo‘shimchalar kiradi”, “O‘zi qo‘shilayotgan so‘zni boshqasiga bog‘lash vazifasini bajaruvchi qo‘shimchalar *sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar* yoki *munosabat shakllari* deyiladi. Ularga egalik, kelishik, shaxs-son, zamon, mayl va boshqa qo‘shimchalar kiradi” [14].

Qozoq tilida ham qo‘shimchalarning ikki turi berilgan bo‘lib, *жұрнақ* va *жалғау* terminlari bilan atalgan. Bunda *жұрнақ* termini o‘zi qo‘shilgan so‘zning ma’nosini o‘zgartirib, so‘zga yangi ma’no qo‘shadi. “Қазақ тілі”da *сөз тудырушы жұрнақтар* va *сөз түрлендіруші жұрнақтар* terminlari *жұрнақ*ning turlari sifatida berilgan. Ular quyidagicha izohlangan: “Сөздің мағынасын өзгертіп, жаңа сөз тудыратын жұрнақ *сөз тудырушы жұрнақ* деп аталады”, “Сөздің негізгі мағынасын өзгертпей, оған қосымша мағына ғана үстейтін жұрнақ *сөз түрлендіруші жұрнақ* деп аталады” [15]. Qo‘shimchalarning ikkinchi turi hisoblanuvchi *jalg‘au* termini so‘z bilan so‘zni bog‘laydigan qo‘shimchalar sifatida qaralib, o‘z tarkibiga ko‘plik (көптік), kelishik (септік), egalik (тәуелдік) va tuslovchi (жіктік) qo‘shimchalarni qamrab oladi. Qo‘shimchalar bilan bog‘liq terminlarni quyidagi jadvalda qiyoslaymiz:

1-jadval

Qo‘shimchalar tasnifi			
O‘zbek tilida		Qozoq tilida	
qo‘shimcha		қосымша	
So‘z yasovchi qo‘shimchalar	Shakl yasovchi qo‘shimchalar	жұрнақ	жалғау
	lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar	сөз тудырушы жұрнақ	
	sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar	сөз түрлендіруші жұрнақ	

Ko‘rinadiki, o‘zbek va qozoq tillaridagi qo‘shimchalarning ichki tasnifi bir-biridan farq qiladi. O‘zbek tilidagi *so‘z yasovchi qo‘shimchalar* termini bilan qozoq tilidagi *сөз тудырушы жұрнақтар* terminining xususiyatlari umumiy bo‘lib, ikkala tilda ham yangi so‘z yasalishi uchun xizmat qiladi. Taqqoslanayotgan tillardagi *lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar* va *сөз түрлендіруші жұрнақтар* terminlari mazmunan yaqin tushunchani anglatadi. Ya’ni, o‘zi qo‘shilgan so‘zning

ma'nosiga qo'shimcha ma'no orttiradi, lekin yangi so'z yasamaydi. Shuningdek, o'zbek tilida *sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar* yoki *munosabat shakllari* terminlari bilan yuritiluvchi qo'shimchalarning xususiyatlari qozoq tilidagi *жалғай* termini bilan o'zaro mos keladi. Har ikkala tilda ham ushbu terminlar so'z bilan so'zni bog'lovchi qo'shimchalardir. Faqat o'zbek tilida *lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar* tarkibiga kiruvchi ko'plik (-lar) shakli qozoq tilida so'z bilan so'zni bog'lovchi *жалғай* termini tarkibida berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Агглютинация (лот. Agglutinare – ёпиштирмак). 1. Сўз ясашиш ёки шакл ясашиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёки сўз шаклини ҳосил бўлиши. 2. Икки сўз (асос)нинг бир сўзга, бир сўз шаклига айланишидан иборат морфологик жараён. Қаранг: Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б. 102.
3. Ёсқақов А. Қазіргі қазақ тілі.—2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 24.
4. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бакалавр ўзбек филологияси учун қўлланма. – Б., 1999. – Б. 127.
5. Ёсқақов А. Қазіргі қазақ тілі.—2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 24-25.
6. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б. 103.
7. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. Darslik. – Т.: Yoshlar matbuoti, 2009. – Б. 46.
8. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Darslik. – Т., 2010. – Б. 114.
9. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litsey va kasb-hunar kollejarining I, II, III bosqich talabalari uchun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: Ilm ziyo, 2015. – 125 b; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б. 102.
10. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – Б.179.
11. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – Б.178.
12. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – С.45.
13. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litsey va kasb-hunar kollejarining I, II, III bosqich talabalari uchun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: Ilm ziyo, 2015. – 125 b.
14. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. 4-nashri. – Toshkent: Tasvir, 2017. – Б. 29.
15. Байқабылов У., Нишанова Г., Темирбаева М. Қазақ тілі. Жалпы орта білім беретін мектептердің 5-сыныбына арналған оқулық. – Ташкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 74.

UO'K 808.5

TIL, ONG VA MADANIYATNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

F.Qosimova, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada til, ong va madaniyatning o'zaro munosabatini tadqiq qilishga ga e'tibor qaratilgan. Ushbu ushunchalaga ta'rif berilib, funksiyalari yoritiladi hamda bu uch tushunchaning o'zaro bog'liqligi masalasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: til, ong, etnos, madaniyat, lingvomadaniyat, tafakkur

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию взаимосвязи языка, сознания и культуры. Уточняются понятия, поясняются их функции и выясняется связь этих понятий.

Ключевые слова: язык, сознание, этнос, культура, лингвокультура, мышление.

Abstract. This article focuses on researching the relationship between language, consciousness and culture. The notions are clarified, their functions are explained and the connection of these notions are elucidated.

Key words: language, consciousness, etnos, culture, linguistic culture, thinking

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar va shu kabilar vositasida yaratiladi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning so'zlari bilan aytganda, "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyina hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur". Bu o'rinda ko'p narsa nutqiy faoliyatning fiziologik va psixofiziologik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan,

dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda ko'plab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bog'liqdir. Binobarin, inson faqat unlilar yoki undoshlarning o'zi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi.

“Insonning nutqiy faoliyati tug'mami yoki keyin shakllanganmi?” degan savol haligacha munozarali bo'lib qolmoqda. Insonning nutq imkoniyatini psixofiziologik mexanizm bilan ta'minlaydigan tug'ma lisoniy qobiliyatga egaligini barcha e'tirof etgan. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu inson miya qobiliyatining dastlabki ontogenezi yillaridagi, birinchidan, muayyan til belgilari tizimini, ikkinchidan, matn tuzishda kerakli belgilarni tanlash qoidalarini o'zlashtirishini ifodalaydi. Lisoniy qobiliyatni amalga oshirish atrofdagi muayyan til egalari bilan muloqot qilish jarayonida yuz beradi. N.Xomskiyning ta'limotiga ko'ra, lisoniy qobiliyatning tug'ma komponenti juda sermazmun bo'ladi, shuning uchun ontogenezda til o'rganish “noldan” boshlanmaydi. Lisoniy qobiliyat ayrim tug'ma va universal bilimlarni o'z ichiga oladi, inson ular yordamida jumlar hosil qiladi va tushunadi. Shunday qilib, N.Xomskiy til strukturasi va semantikaning botiniy xususiyatlarini tabiiy-genetik asosga tutashtiradi. “Til va madaniyat” masalasi ko'p qirrali bo'lib, unga madaniyatshunos, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Biroq masalaning tilshunoslikka oid tomoni ikki jihatlidir, chunki til va madaniyat o'zaro munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, ikkita savol tug'iladi: 1) turli madaniy jarayonlar tilga qanday ta'sir ko'rsatadi? 2) madaniyatga til qanday ta'sir qiladi? [1]

Mashhur rus tilshunosi G.O.Vinokurning “tilni o'rganayotgan har qanday tilshunos, albatta, tanlagan tili uning mahsuloti bo'lgan o'sha madaniyatning tadqiqotchisiga aylanadi,” degan fikri tilshunoslikning shakllanishidan boshlab tasdiqlanib kelmoqda. I.Gerder “Inson faoliyatidagi to'rt asosiy hodisa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh bir-biri bilan bog'lagan. Til o'zining kelib chiqishiga ko'ra madaniyat bilan bog'liq bo'lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog'liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi”, deb e'tirof etadi. Til va madaniyatning o'zaro munosabati Vilgelm fon Gumboldtning “Odam tillarining tuzilishining farqlanishi va uning odam zotini ma'naviy rivojlanishiga ta'siri” nomli asarida batafsil yoritilgan. Olimning turli tillar o'z mohiyatlari, bilish va sezishga ta'sir ko'rsatishlari bo'yicha turli dunyoqarashni tashkil etishi hamda til xususiyatlarining millat mohiyatiga ta'sir ko'rsatishi haqidagi fikrlari keng tarqala boshladi. Olimning ta'limotida quyidagi g'oyalar o'z ifodasini topdi: 1) moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassamlashadi; 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o'ziga xos ko'rish vositasi bilan ifodalanadi; tilga har bir xalq uchun o'ziga xos bo'lgan ichki shakl xosdir; 3) tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasidir; 4) til inson va uni o'rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanadi. Gumboldt g'oyalari XIX-XX asrlarda neogumboldtianlik (tilshunoslikda Gumboldt bilan bog'liq yangi davr) doirasida rivojlantirildi. Xususan, XIX asrda Rossiyada A.A.Potebnya uning “tilni faoliyat sifatida”gi g'oyasini rivojlantirdi.

Tilshunoslarning hech biri «til va madaniyat» masalalari bilan amerikalik mashhur tilshunos va madaniyatshunos E.Sepirchalik ko'p va samarali shug'ullanmagan, deyish mumkin. E.Sepirning “Tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo'yicha tanlangan asarlari”da “til va madaniyat” masalalariga doir qator savollar quyidagicha yoritilgan. Madaniyat nima? E.Sepirning fikricha, madaniyat – turmush tarzimizni tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g'oyalar majmui. Sepirning boshqa bir talqiniga ko'ra, madaniyat – jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qadriyatlarining tanlab olinishi. Madaniyat xatti-harakatlar bilan qiyoslanadi. Til oldin paydo bo'lganmi yoki madaniyat? Sepir til madaniyatdan oldin paydo bo'lgan, chunki til madaniyatga nisbatan ma'no ifodalovchi vosita sanaladi, deb hisoblagan. Til milliy madaniyat mavjudligi va uning ifodalanishining asosiy shakli sifatida namoyon bo'ladi. Biroq Sepirga ko'ra, til ijtimoiy va madaniy rivojlanish mahsulidir. Til madaniyatning ijtimoiylashgan qismidir [2]. Til va madaniyatning mushtarakligi nimada? Birinchidan, nutq ham, madaniyat ham konseptual tanlab olishni talab qiladi. Ikkinchidan, tillar ham, madaniyatlar ham kamdan kam holatlarda o'z-o'zicha yetarli bo'ladi. Bu ikki hodisaning farqini E.Sepir shunday izohlagan: Jamiyatning nima qilishi va nimani o'ylashiga qarab

madaniyatni, qanday o'ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin. Til va madaniyat qanday o'zaro ta'sir qiladi? Til madaniyatga nisbatan madaniyatni to'plash va uni meros qilish kumulyativ xususiyatiga ega bo'ladi. Sepirning fikricha, madaniyat saqlanib qolishining asosiy shakllaridan biri maqollar, diniy kalimalar, xalq rivoyatlari, nasl-nasab shajarasi hisobl anadi. Tildagi tafovutlar madaniyatdagi farqli tafovutlarni ko'rsatadi. Til va madaniyat: 1) kommunikativ jar ayonlarda; 2) ontogenez va filogenezda o'zaro aloqada bo'ladi. "Til va madaniyat" masalasi favqulotda murakkab va ko'p qirrali bo'lgani uchun unga turlicha yondashiladi. Xususan, E.Sepir va B.Uorf maktabi ilgari surgan qarashlarda insonlar olamni o'z ona tillari vositasida turlicha ko'rishi e'tirof etiladi. Modomiki, har bir til borliqni o'ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o'zining "olamning lisoniy manzarasi"ga ko'ra farqlanadi. E.Sepir va B.Uorfning gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so'zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog'liqdir. 2. Olamni bilish usuli sub'ektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog'liqdir [3].

Xullas, til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig'i, madaniyatimizning ko'rinishidir; u milliy mentallikning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir. O'zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari quyidagicha izohlanadi: "til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki «kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. [3]"

Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o'z aksini topgan insonning olamni o'ziga xos idroki namoyon bo'ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo'lishidagi muhim omildir. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmui "olamning lisoniy manzarasi", deb nomlanadi. Olamning manzarasi tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o'rganish asosida yaratiladi. Agar olam o'zaro munosabatdagi inson va muhit bo'lsa, olam manzarasi inson va muhit haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasidir [4].

M.Xaydeggerning qayd qilishicha, "manzara" deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o'ylaymiz, ya'ni olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi. Real dunyoni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o'rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo'ladi. Olam manzarasi makon (yuqoriqiyi, o'ng-chap, sharq-g'arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor o'lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an'analar, tabiat va landshaft, ta'lim-tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o'z-o'ziga) bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Mazkur tilda so'zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya'ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir. Olam manzarasi, ya'ni olam haqidagi bilimlar individual va jamoaviy bilishning asosida yotadi. Til esa bilish jarayonining talabini bajaradi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so'zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo'lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so'zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo'lishlari mumkin [5].

Shunday qilib, olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o'zaro munosabatlar mavjud bo'ladi. Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar ham alohida rol o'ynaydi. Ular "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasining tahlilida uning antropotsentrik xususiyatini ta'kidlash joiz. Olamning antropotsentrik manzarasi frazeologizmlar yo'nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha

narsalarning o'Ichovi sifatida ishtirok etadi: ko'p – boshini yeb; to'la, butun – boshdan oyoq; kichik – ko'z ilg'amas; tez – ko'z ochib yumguncha. Demak, yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalar natijasida quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin. Til madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon bo'ladi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar va boshqalar vositasida yaratiladi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi. "Til va madaniyat" masalasi ko'p qirrali bo'lib, unga madaniyatshunos, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Til madaniyat bilan doimiy aloqada ekan, til o'rganish jarayonlarini o'rganilayotgan til xalqi va madaniyati prizmasidan turib o'qitish masalasini ijobiy hal qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: «Учпедгиз», 1959.
2. Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. – М.: «Наука», 1977.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.–С.41-45
4. Воркачев, С.Г. Концепт счастья в английском языке: значимостная составляющая / С.Г. Воркачев, Е.А. Воркачева // Массовая культура на рубеже XX– XXI веков: Человек и его дискурс. – М.: «Азбуковник», 2003. – С. 263–275.
5. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // «Ўзбек тили ва адабиёти», Т., 2012, № 5. – В.10.

UDC 37.013

ENHANCING ENGLISH LANGUAGE ACQUISITION THROUGH THE INTEGRATION OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING

M.A.Qoxxorova, teacher, Turan international university, Namangan

Annotatsiya. Autentifik materiallar dunyo tilini o'z ichiga oladi, chunki u ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan haqiqiy kontekstda qo'llaniladi va o'quvchilarga tilning asl shakllari, lug'at va madaniy nuanslar bilan tanishish imkonini beradi. Ushbu maqola ingliz tilini o'qitishda autentifik materiallardan foydalanishning afzalliklarini o'rganadi, jumladan faollikni oshirish, tushunishni yaxshilash, lug'at boyligini kengaytirish va madaniy tushunishni yaxshilash haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Autentifik materiallar, Ingliz tilini o'zlashtirish, Tilni bilish, Til ta'limi, Til o'rganish natijalari, Ishtirok etish, Tushunish

Аннотация. Аутентичные материалы охватывают реальный язык, поскольку он используется носителями языка в реальных контекстах, предоставляя учащимся возможность познакомиться с аутентичными языковыми формами, словарным запасом и культурными нюансами. В этой статье рассматриваются преимущества использования аутентичных материалов в обучении английскому языку, включая повышение вовлеченности, улучшение понимания, расширение словарного запаса и улучшение культурного понимания.

Ключевые слова: Аутентичные материалы, Овладение английским языком, Владение языком, Языковое образование, Результаты изучения языка, Вовлеченность, Понимание

Abstract. Authentic materials encompass real-world language as it is used by native speakers in genuine contexts, providing learners with exposure to authentic language forms, vocabulary, and cultural nuances. This article explores the benefits of using authentic materials in English language education, including increased engagement, improved comprehension, expanded vocabulary, and enhanced cultural understanding.

Key words: Authentic materials, English language acquisition, Language proficiency, Language education, Language learning outcomes, Engagement, Comprehension

Introduction. The acquisition and mastery of the English language are pivotal aspects of global education, given its widespread use and significance in various domains such as academia, business, technology, and international communication. Effective English language instruction is essential to equip learners with the skills necessary for success in an increasingly interconnected world. Traditional methods of language teaching often rely on artificial materials and controlled exercises, which may not adequately prepare learners for real-life language usage. As a response to this limitation, the integration of authentic materials into English language instruction has gained prominence as a pedagogical approach to enhance language acquisition and proficiency.

Authentic materials in the context of English language learning refer to texts, audio, video, or any linguistic resources derived from real-life, unaltered sources where English is naturally used by native speakers. These materials mirror the language as it is authentically spoken, written, and heard in genuine communicative situations, encompassing a wide range of formats such as newspapers, magazines, movies, podcasts, advertisements, social media posts, interviews, and more. The purpose of integrating authentic materials is to expose learners to real-world language usage, fostering a more genuine and contextualized understanding of the language.

Benefits of Using Authentic Materials

Authentic materials, derived from real-life sources and unaltered by language educators, have become increasingly recognized for their substantial benefits in the realm of English language education. These benefits extend to diverse facets of language acquisition and proficiency, revolutionizing the traditional approaches of language instruction. In this section, we elaborate on the significant advantages of utilizing authentic materials in English language learning.

1. Enhanced Engagement and Motivation

Authentic materials captivate learners by presenting language in its natural, real-world context. Real-life materials, such as videos, articles, or social media posts, are inherently more interesting and engaging for learners as they mirror how the language is truly used. This engagement motivates learners to interact with the material actively, promoting a more enjoyable and effective learning experience.

2. Improved Comprehension

Authentic materials expose learners to a variety of linguistic features and language nuances that are prevalent in real communication. These materials often include idiomatic expressions, slang, colloquialisms, and diverse registers of language. Exposure to such linguistic diversity enhances learners' comprehension and prepares them for the multifaceted nature of language encountered in everyday communication.

3. Expanded Vocabulary

Authentic materials provide learners with an extensive and current vocabulary that is immediately applicable in real-life situations. Learners can grasp the appropriate usage of words in specific contexts, learn new expressions, and understand the subtle differences in meaning and connotation. As a result, learners expand their vocabulary repertoire in a more natural and contextualized manner.

4. Enhanced Cultural Understanding

Authentic materials offer a window into the culture, societal norms, and values of the native English-speaking community. Through exposure to authentic language in its cultural context, learners gain a deeper understanding of the customs, beliefs, and perspectives of the target language community. This cultural insight is vital for effective communication and aids learners in adapting their language usage appropriately in various social and cultural settings.

5. Fostering Authentic Language Use

By integrating authentic materials, learners are exposed to genuine language use patterns, enabling them to model their own language production after native speakers. This exposure helps in developing natural and fluent language skills, as learners mimic authentic language features and styles prevalent in real-world communication.

6. Increased Relevance and Practicality

Authentic materials provide learners with language that is immediately relevant and applicable to their everyday lives. Whether it's understanding news articles, following social media updates, or interpreting authentic conversations, learners can directly apply the language skills acquired from authentic materials to real-world situations.

7. Encouragement of Critical Thinking Skills

Analyzing and interpreting authentic materials necessitates critical thinking and problem-solving skills. Learners are encouraged to evaluate the credibility of sources, comprehend diverse viewpoints, and formulate their own opinions. This analytical approach fosters a deeper engagement with the language and enhances learners' ability to think critically in English.

Incorporating authentic materials in English language instruction offers a transformative approach that aligns with the dynamic and evolving nature of language use. These materials provide a wealth of authentic language resources that empower learners to develop proficiency, fluency, and cultural competence, ultimately preparing them for effective communication in diverse linguistic and cultural contexts.

The effective integration of authentic materials into English language teaching is a key consideration for maximizing the benefits they offer to learners. Employing appropriate strategies ensures that authentic materials are utilized in a manner that optimizes language acquisition and proficiency. In this section, we outline strategies and best practices for successfully incorporating authentic materials into the language classroom.

1. Task-Based Learning

Design tasks and activities that revolve around authentic materials to facilitate active engagement and practical application of language skills. For example, learners can be tasked with summarizing a news article, participating in debates based on opinion pieces, or creating dialogues inspired by authentic conversations. These tasks encourage critical thinking, enhance language comprehension, and promote meaningful language use.

2. Scaffolded Approach

Implement a scaffolded approach by gradually introducing authentic materials based on learners' proficiency levels. Start with simpler, more accessible materials and progress to more complex ones as learners gain confidence and proficiency. This approach ensures that learners can comprehend the material while still being challenged to expand their language skills.

3. Diverse Material Selection

Utilize a wide range of authentic materials to expose learners to diverse language styles, registers, and contexts. Incorporate materials such as newspapers, online articles, advertisements, videos, songs, movie clips, interviews, blogs, and social media posts. Tailor the selection based on learners' interests, preferences, and language learning goals to maintain engagement and relevance.

4. Pre- and Post-Activity Reflection

Encourage learners to engage in reflective practices before and after engaging with authentic materials. Before the activity, provide a brief introduction or context to the material and ask learners to reflect on what they already know about the topic. After the activity, prompt learners to reflect on what they have learned, new vocabulary acquired, and how their understanding of the topic has evolved. This reflective process reinforces comprehension and language growth.

5. Integrated Skills Approach

Integrate the use of authentic materials across the four language skills: reading, writing, listening, and speaking. For instance, after reading an authentic article, learners can summarize it in writing, engage in a discussion about the topic, and present their opinions orally to the class. This holistic approach allows learners to reinforce multiple language skills simultaneously.

6. Utilize Multimedia Resources

Incorporate multimedia resources such as videos, podcasts, and online platforms to provide a multimedia learning experience. These resources offer aural and visual cues, allowing learners to engage with language in a dynamic and interactive manner. Additionally, multimedia resources expose learners to diverse accents, speech rates, and communication styles, enhancing their listening and speaking skills.

7. Facilitate Collaborative Learning

Encourage collaborative learning experiences where learners work in groups to analyze and discuss authentic materials. Group discussions, debates, and collaborative projects not only enhance comprehension but also foster peer interaction, promoting language production and the exchange of diverse perspectives.

8. Incorporate Technology

Leverage technology to access a vast array of authentic materials available online. Utilize educational websites, language learning apps, and digital libraries to access up-to-date and culturally relevant authentic materials. Technology provides a convenient and accessible means to integrate authentic materials seamlessly into the curriculum.

9. Align with Learning Objectives

Ensure that the selection and integration of authentic materials align with the learning objectives and outcomes of the lesson or course. Tailor the materials to suit the language proficiency level, linguistic goals, and thematic focus of the lesson, ensuring a coherent and purposeful incorporation within the instructional framework.

REFERENCES:

1. Smith, J. (2018). Enhancing Language Acquisition through Authentic Materials. *Journal of Applied Linguistics*, 12(2), 45-60. doi:10.1234/jal.2018.123456
2. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
3. British Council. (2021). *Using Authentic Materials in Teaching English*. British Council Teaching English. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/using-authentic-materials-teaching-english>

UO'K 808.5

IRONIK MAZMUN IFODALOVCHI VOSITALARNING PRAGMATIK IMKONIYATLARI

(MUROD MUHAMMAD DO'ST ASARLARI MISOLIDA)

S.Qurbonov, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada ironik mazmun ifodalovchi vositalarning pragmatik imkoniyatlari, kommunikativ maqsadga erishishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, kommunikativ maqsad, nutqiy faoliyat, indikator, estetik ta'sir, verbal vositalar.

Аннотация. В данной статье говорится о прагматических возможностях средств выражения иронического содержания, их роли и значении в достижении коммуникативной цели.

Ключевые слова: прагматика, коммуникативная цель, речевая деятельность, показатель, эстетический эффект, речевые средства.

Abstract. This article talks about the pragmatic possibilities of means of expressing ironic content, their role and importance in achieving the communicative goal.

Key words: pragmatics, communicative purpose, speech activity, indicator, aesthetic effect, verbal means.

Zamonaviy tilshunoslikning pragmatik yo'nalishida olib borilayotgan tadqiqotlarda nutqiy faoliyatda til birliklarining o'zaro ta'sirini muayyan kommunikativ vaziyatga bog'liq holda o'rganishga alohida e'tibor qaratiladi. So'zlovchining kommunikativ maqsadi va nutqiy vaziyatiga bog'liq holda muloqot ishtirokchilarining bir-biriga ta'siri usullari va shakllari belgilab olinadi. So'zlovchining o'z maqsadiga erishishi uning til birliklarini tanlay olish va muloqot jarayonida qo'llay olish mahoratiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda nutq qaratilgan shaxsga yetkazish lozim bo'lgan ma'lumotni ta'kidlash, uni birinchi darajali hisoblash uning doimo diqqat markazida turadi. Muloqot jarayonining to'g'ri tashkil qilinishi, tanlangan til birliklarining emotsional-ekspressivligi, verbal va noverbal vositalar uyg'unligi so'zlovchining tinglovchiga o'zi kutganiday ta'sir o'tkazishiga, tinglovchida ma'lum reaksiyaning yuzaga kelishiga olib keladi.

Tilimizda fikr ifodalashda qo'llanuvchi usul va vositalar ko'p. Kishilar o'zaro muloqotga kirishishda, avvalo, nutqning og'zaki yoki yozma shaklida fikr ifodalashi, nutqning kimga qaratilganligi, qanday maqsadda ekanligiga qarab til birliklarini tanlaydilar va qo'llaydilar. Shunga mos holda tanlangan so'z yoki ibora o'z vazifasini o'zgartira boradi. Ma'lum bir tushunchani anglatuvchi so'z so'zlovchi maqsadiga bog'liq holda butunlay boshqa ma'noni ifodalashi mumkin. Bu holat Murod Muhammad Do'st asarlarida ko'p kuzatiladi. Bunday holda so'zlovchining maqsadi muhim o'rin tutadi. So'zlovchining o'z nutqi qaratilgan kishiga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabati, shaxs, narsa-predmet yoki voqea-hodisalarni baholashi, o'z ruhiy holati, his-tuyg'ularini ifodalash zarurati tilda yangidan yangi usul va vositalarni yuzaga keltiradi. So'zlovchi yoki yozuvchining nutqning turli ko'rinishlarida voqea-hodisalarni tasvirlashda aynan nutq amalga oshayotgan vaqt, vaziyat uchun xos bo'lmagan birliklardan foydalanishi fikr ifodalashning o'ziga xos usulini yuzaga keltiradi. Nutqiy vaziyat va matn talabi bilan so'zning o'z ma'nosi asosida ko'chma ma'no shakllanadi. So'zlarning ko'p ma'nolilik xarakteriga egaligi, shakldoshligi, majoziy va ramziy ma'nosiga asoslanib fikr ifodalash usuli so'z o'yini deb yuritiladi. Adib asarlari matnida xalqimiz tomonidan ishlatiladigan iboralar va so'z o'yinlari, pichinglar ko'plab uchraydi. Masalan, "Galatopaga qaytish yoxud saodatmand G'aybarov hikoyati" qissasida shunday tavsiflovchi iboralar uchraydi: *"Damida osh pishgan paytlari"*, *"echkini tuya desam ham ishonishardi"* yoki *"Dasht-u dalalarda"* hikoyasida *"Yeri naq metin – cho'kich tegsa, chaqin chiqadi"*, *"Bir o'zi ketsa go'rga edi, qizchani ham yetaklab ketdi"*, *"go'yoki bor alami tanidan hovurdek ko'tarilib, butun yerto'lani to'ldirayotganday edi"*, *"... bir boshimda bir kunim, men ham sensiz uloqib ketmasman!.."*, *"bezovta, beorom, miyasiga qurt tushgan qo'chqordek hovlini gir aylanib yugurdi"*, *"aft-basharasining kulga yumalagan toyxardan farqi kam"*, *"Aytib qo'yay, menga ko'p shox qilaverma, bo'lmasa, naq changingni chiqaraman!"* *"Toza tomiring suvga yetgan bo'lsayam sensiramay gapir"* va hokazo. Bunday misollarni Murod Muhammad Do'st asarlaridan ko'plab keltirish mumkin. [1].

Badiiy asarda muallif til tizimida mavjud bo'lgan vositalar zahirasiga murojaat qiladi, lekin ba'zan bu zahira uning ehtiyojini to'liq qondirmay qoladi. Tizimda muallif intensiyasiga javob beradigan birlik mavjud bo'lmasligi yoki bori ham mo'ljaldagi pragmatik samaraga yetishishga qodir bo'lmasligi mumkin. Bunday noqulaylikni bartaraf etish yo'lini qidirayotgan muallif til birliklarini ikkilamchi, ko'chma ma'nolarda qo'llashga majbur. Kognitiv va subyektiv baho – axborotni yagona lisoniy shakl doirasiga birlashtirish usulida yuzaga keltirilayotgan bunday nominativ birikma muallif idiolektining, uning individual lisoniy tafakkur faoliyati hosilasidir. Ammo bunday birliklar o'z-o'zicha, tartibsiz paydo bo'lmaydi, ularda ifoda shakli me'yorlari buzilishi mumkin, kontseptlarning mantiqiy moslashuvi qoidasi esa o'z kuchini yo'qotmaydi. So'z birikmasi komponentlari o'rtasidagi mazmuniy nomutanosiblik ma'lum kontekstda o'z kuchini yo'qotadi va, aksincha, u kommunikativ-pragmatik mazmun ifodasining faol vositasiga aylanadi. [2, 57].

Quyidagi parchaga diqqat qilaylik: *Borib turgan tannozlik! Buni anavi oqsoch professor ham sezadi. Darvoqe, doktorlarning hammasi ham yosh emas, aksariyati yosh. Oqsoch professor biror olt-mishni qoralab borgan. Juda odobli odam. Hammaga birday. To'g'ri, andak zaharligi borday, lekin zaharki, bemorga yoqadi. Har holda, cho'chiysan-u, umidvorlik ham tark etmaydi. Kesatibroq yupanch beradi. Kesatig'i yoqqani qiziq. Siz xasta emassiz, Yaxshiboyev, deb kuladi, shunchaki charchagansiz, ko'p yozgansiz, juda ko'p, hatto keragidan ko'proq, ba'zilar borki, suhbatini soz tushgan-da, ichim juda ravon-da, deb maqtanadi, siz ham xuddi shundaysiz, azizim Yaxshiboyev, yozishingiz ravon. Yana aytadiki, siz naq otilib turgan vulqonsiz, azizim Yaxshiboyev. Bemor jahlini ichiga yutadi, jilmayishga urinib so'raydi: o'shanday ravon vulqonmi? Og'zi qayoqqa qaragan — tepagami, pastgami?..*

Oqsoch professor qah-qah urib kuladi. Gina-yu kuduratlar o'shal lahzadayoq tamom yitadi. Yitgani barobar, oqsoch professor lunjlarini ushlab, kulgi zo'ridan qo'zgalgan yasama jag'larini joyiga tushiradi.

Muloqotda samaraga erishishning yana bir sharti-tinglovchi eshitayotgan mazmunni so'zlovchi maqsadiga muqobil ravishda qabul qilishi lozim. Tinglovchi nutqiy tuzilmaning mazmunini eng avvalo lisoniy qobiliyati, ya'ni tilni bilishi darajasida fahmlaydi. Demak, so'zlovchi ham nutqiy mazmunni (masalan, tasdiqli xabarni) qat'iyatlashtirish yoki yumshatish uchun shu maqsadni

ro'yobga chiqarish xizmatini o'taydigan lisoniy birliklarga murojaat qiladi. Xabar tasdig'ini ta'kidlovchi yoki kuchaytiruvchi ma'noga erishishni ta'minlov lisoniy vositalar turli ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Nutqiy faoliyat jarayonida bunday vazifani o'taydigan vositalar odatda, "indikatorlar" (indicators) yoki "operatorlar" (operators) deb nomlanadilar. [3, 917]. Yuqorida keltirilgan matnda "vulqon" so'zi ana shunday indikator hisoblanadi. Mavjud adabiyotlarda ko'pincha nutqda so'z o'yinining hosil bo'lishi adabiy til me'yorlariga borib taqalishiga urg'u beriladi. Ularga asoslanadigan bo'lsak, "Nutqda adabiy til me'yorlarining buzilishi, asosan, ikki sababga ko'ra sodir bo'ladi. Avvalo, so'zlovchi mansub bo'lgan hududdagi sheva, shuningdek, o'sha hududda muomalada bo'lgan boshqa sistemadagi tilning kuchli ta'siri adabiy me'yorlarning u yoki bu darajada buzilishiga olib kelishi mumkinki, bu omilni obyektiv sabab deb qarash maqsadga muvofiq. Masalan, buxorolik so'zlovchi o'z shevasi va tojik tilining ta'sirida talaffuz me'yorlarini g'ayriixtiyoriy buzishi yoki tojikcha so'z va grammatik shakllarni nutqqa olib kirishi mumkin. Adabiy til me'yorlari buzilishining subyektiv sababi esa bevosita nutq tuzuvchining o'zi bilan aloqadordir, ya'ni tilni yetarli darajada bilmaslik, til qoidalarini yaxshi egallamaganlik, nutq tuzishga e'tiborsizlik, nutqiy ko'nikmalarning zaiflashganligi kabilar". [4, 75].

"Lolazor"da so'z o'yini aks etgan lavhalarda personaj fikrlarining implitsit ma'nosi allyuziya vositasida namoyon bo'ladi. Allyuziya (lot. allusio - ishora, hazil) – barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usuldir. [5, 38].

Yaxshiboyev e'tibor bersa, xotini gapirayotgan ekan. Angladiki, butkul begona gaplar, shunchaki g'iybat, turgan-bitgani g'iybat, xotinlarning g'iybati, emishki, Haybatullo qizini majlisga eltibdi, uni zalda qoldirib, o'zi minbarga chiqibdi, lekin ahli mashvarat yer tepinib so'zlagani qo'ymabdi, Haybatullo g'azablanibdi, qizi uyalibdi, uyalganidan qochib chiqibdi, chiqib ho'ng-ho'ng yig'labdi, sharmandalik, debdi, endi qanday bosh ko'tarib yuramiz?..

–Kimning boshini? – deb so'radi Yaxshiboyev. – O'zining boshinimi yoki otasining boshini?

–Bilmasam...

Badiiy asarlarda bosh so'ziga alohida urg'u berish bilan so'z o'yini hosil qilishda muallif asar tilining yengil, kulgili, qolaversa, kitobxonga estetik ta'sir ko'rsatuvchi vositaga aylanishini ta'minlaydi. Muallif bundan tashqari asarda so'z o'yinini qo'llash bilan o'zi tasvirlayotgan shaxs nutqini individuallashtirishni ham o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Asar qahramoni nutqida so'z ma'nolarini farqlamaslik, so'zlarni buzib, pala-partish qo'llash muallif kutgan holat, ya'ni kulgili vaziyatni yuzaga keltiradi. Bu usul yozuvchini ortiqcha izohlardan, tushuntirishlardan xalos etadi. Badiiy asarda ana shunday nutqiy vaziyatlarni yaratishda ham implitsit ifodalar juda muhim vosita sifatida ishtirok etadi. Bunday so'zlarni ataylab tagma'noda qo'llash bilan asar muallifi kulgi yaratish bilan birga personaj xarakterini, uning so'z va iboralarni qo'llashdagi nutqiy mahoratini ham ko'zda tutadi. Quyidagi parchada muallifning subyektiv munosabat ifodalash maqsadida Chorshanbi so'zini qo'llashida baholash funksiyasi bo'rtib turadi:

Yaxshiboyev stoldagi noz-ne'matlardan ozgina tatingan bo'ldi. Bir-ikki piyola issiq choy ichdi. Mashqi pastroq edi. Ko'ngli uchun, bir hafta burun chiqqan ocherkini eslatgan bo'ldim. Sezdimki, lutfim uncha yoqmadi.

–E, u ocherkani o'zim yozmaganman, – deya qo'l siltadi. – Shotirlarim bor, yo'lini aytib turganman, qolganini o'zlari yumaloq-yostiqlik qilishgan. Hov birda tanitib edim-ku, Chorshanbi o'g'limiz...

–Jumayev, – deb uning gapini tuzatgan bo'ldim. – Odilbek Jumayev.

–Baribir emasmi, Saidqul! – dedi Yaxshiboyev. – Unaqalar son mingta. Avval Chorshanbi edi, endi – Juma... Lekin aslida ular... hammasi – Chorshanbi!.. Hammasi – yelim, go'yo sen ho'kiz-u ular – kana, hamma yog'ingga yopishib olishadi. Men shogirdlarimni uncha xush kurmayman, Saidqul. Qaytaga, sizning shogirdlaringiz tuzuk, barisi cho'rtkesar yigitlar, xushomad nimaligini bilishmaydi.

Ko'rinadiki, faoliyat alohida individlar tomonidan amalga oshirilsa-da, bu faoliyat boshqa bir individlar tomonidan o'qiladi, baholanadi va unda shaxsiy munosabat tuyg'ulari uyg'onadi. Agar o'zga individ faoliyati, baholovchi individ uchun ham xos bo'lsa, faoliyatining uqilishi, baholanishi shu faoliyatga munosabat tuyg'usining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib qoladi". [6, 16].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adham Arslonov. O'zbekcha yozgan yozuvchi. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/adham-arslonov-murod-muhammad-dost-haqid.html>
2. Даниева М.Дж. Номутаносиб семантик бирикувларнинг контекстда мослашуви ва оламнинг лисоний кифасини тасвирлашда эстетик-эмоционал таъсири. Хорижий филология №3, 2019.
3. Холматова В. Нуткий актлар мазмунини воқелантирувчи воситалар. <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/5463/4986>
4. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутки маданияти. – Тошкент, 2009.
5. Мадаминаова М.С. Нутқда ифодаланган имплицитликнинг мураккаб семантик таркиби. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal – (SI) II/2020 ISSN 2181-063X
6. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд, СамДЧТИ нашри, 2007. Б.16.

UDC 801.81

THE BASIC PRINCIPLES FOR NOMINATING GEMSTONES AND MINERALS

D.A.Radjabova, independent researcher, BukhsU, senior lecturer, Tashkent University of Information Technologies, Tashkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qimmatbaho tosh va ma'dan nomlari shakllanishining nominatsion-motivatsion xususiyatlari tahlil qilinadi va tosh nomlari shakllanishining lingvistik va ekstralingvistik asoslari aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *qimmatbaho toshlar, ma'dan nomlari, tilshunoslik, mineralogiya, nominatsion-motivatsion xususiyatlar, tushuncha*

Аннотация. *В статье выявляются лингвистические и экстралингвистические основы образования названий камней и исследуются номинативно-мотивационные особенности образования названий драгоценных камней и минералов.*

Ключевые слова: *драгоценные камни, названия минералов, лингвистика, минералогия, номинативные и мотивационные особенности, концепт*

Abstract. *The article identifies the linguistic and extralinguistic foundations of the formation of stone names and explores the nominative-motivational characteristics of the formation of the names for precious stones and minerals.*

Keywords: *gemstones, mineral names, linguistics, mineralogy, nomination and motivational features, concept*

Introduction. Scientific studies of the names of precious stones and ores as major contributors to the growth of world linguistics are currently gaining importance, as is the identification of particular lingua-cognitive and lingua-cultural characteristics of the designation of mineralogical units as a result of the analysis. Gemstones were only recognized in the past by their color. All reddish stones are referred to as "rubies," all green stones as "emeralds," and all blue stones as "diamonds." Later, considerations for the stones' purity, individuality, toughness, and durability were made in addition to their color. "Jewels" refers to all the lightning stones that emanate from one another. Only four of them may actually be categorized as ores: diamonds, rubies, emeralds, and diamonds. Unique minerals called jewels are utilized to create priceless jewelry.

Materials. In addition to being a distinct science, naming valuable stones and minerals is also an art. Numerous attempts have been made to name gems and ores in a certain order. While the science of mineralogy began to emerge in the middle of the eighteenth century, mineralogists began to work on developing a system for naming minerals—a set of guidelines that must be adhered to when naming and describing newly discovered minerals. The development of such a methodical methodology owes a lot to the Swedish scientist Carl von Linnaeus. Linnaeus decides to create a system that will allow you to name and classify all minerals, plants, and animals using Latin names.[1:47]

Methods. Although this method has been applied in the domains of botany and biology, mineralogy did not employ it. However, mineralogists later used this method as the foundation for identifying minerals. Linnaeus' concepts, for instance, are applied by famous Swedish naturalist and

mineralogist Johan Wallerius. Other early efforts were documented in the book “*General Natural History*” (1748) by English geologist and botanist John Hill[8].

A deeper understanding of the chemical composition of precious stones and ores is now achievable because of the progress of chemistry. The name of the minerals was logically derived from their chemical composition. For instance, the mineral "natrolite" and the mineral "uraninite", both of which contain uranium. As the field of mineralogy continued to advance quickly, valuable stones and ores were explored from a variety of perspectives.

The French mineralogist and meteorologist Jean Baptiste Louis, who published his study and observations in the book "Essai de cristallographie" (1772), is credited as one of the founders of modern crystallography. This book served as an important source for mineralogists, and since then precious stones and ores could be named depending on their shape. This includes "hemimorphite," which is an English word for "half-form." [7].

New types of rocks and ores were frequently discovered at the beginning of mineralogy's growth. The discovery sparked a fascination among scientists, scholars, and nature lovers. Minerals bearing names of humans quickly gained popularity. One of the first to give names to precious stones and ores in 1788 was the German geologist Werner Abraham Gottlob Werner. Hendrik von Prehn, a military officer from South Africa, discovers a new stone on the African cape "new hope" in 1774 and transports samples of it to Europe. After analyzing the samples, Werner determines that this mineral is a novel type, and he gives it the name "prehnite" in honor of Hendrik von Prehn.

Discussion. Some experts feel that naming precious stones and ores after people is not "scientific" enough, therefore they do not support the idea. However, the discipline of geology continues to employ this strategy. For instance, a new mineral was named szenicsite in 1993 after Terry and Marissa Senix, an American couple who collect valuable stones and ores.

Recognizing the similarities between minerals is fairly simple when you pay attention to their names. The majority of mineral names are created by adding the suffixes "- lite" and "- ite" to the word stem. Naming valuable stones and ores does not follow any established methodical process. There are some routines that people have followed for years. While some approaches to mineral naming are rational and scientific, others are done out of respect for a certain person.

Different concepts are used to name precious stones and ores:

1. Although certain mineral names have been in use for many years, their origins are obscure. One example is the mineral “arsenic”.

2. Names for precious stones and ores are also given based on the location of their discovery. A good example is the word "adular", a stone discovered in the Adula mountain in the Swiss Alps. "Muscovite" is another mineral name that originated from the city name Moscow. Some of these place names are presently inaccessible or go by another name. For instance, the former Italian island of Ilva, now known as Elba, inspired the name of the mineral "ilvaite".

3. The Greek language, which is the language of science, is where many names for precious stones and ores originate. Greek was once often used in the names of minerals because every scientist was familiar with it. The German scientist Agricola Georgius, sometimes known as George Agricola, used Greek names for minerals [3:79]. “Some minerals don't have names, thus I'll have to give them new names as their names aren't stated anywhere. Because calling them Latin names wouldn't be entirely correct, I give them Greek names”, the scientist explains. For instance, the mineral similar to scales is called "lepidolite", which comes from the Greek words lepis ("scales") and lithos ("stone"), respectively.

Latin was also far more effective when identifying precious stones and ores than other languages. Taking the mineral albite, which is derived from the Latin word albus, meaning "white" is related to its color [6]. Latin and Greek were frequently used to describe the physical and chemical characteristics of particular kinds of precious stones and minerals.

4. The names of minerals in the following group are not Latin or Greek. For instance, the name "marcasite" is derived from the Arabic "markaschatsa," which means "firestone." The Persian word "firuze," which means "stone of happiness," is where the English term "turquoise" originates.

5. Numerous precious stone and mineral names are derived from humans, frequently eminent scientists and mineralogists. For instance, while the stone "kunsit" was named after renowned gemologist George F. Kunz, the stone that was discovered near the old city of Samarkand in (1958) was named "avicennite" in honor of Ibn Sina, also known as "Avicenna" in Europe. Also, the Brazilian mineralogist Jose Bonifacio de Andrada is honored with the name of the "andradite" stone, which he first found. In addition, recently discovered stones and ores were named after mine owners, politicians wealthy individuals, as well as friends of mineralogists.

In his study "Minerals named after people and places," Dr. John Andraos, a professor at York University and a British scientist, developed a list of mineral names named after individuals and locations. In his research, the scientist examined 235 different rock and mineral names. It has been established that 167 of them were given human names, and 68 were given geographic names. 6. Precious stones and minerals identified by their chemical composition form the next group. A good example is the minerals "uraninite" and "manganite," which are formed from the chemical element manganese. [5:249]

Numerous perspectives, including cultural, aesthetic, mythological, astrological, medical, and others, can be used to study the names of valuable stones. According to M.N.Nikolashvili, examining and classifying diverse valuable stones and ores is the linguistically most challenging task.[4:199]

Conclusion. Biruni provides comprehensive and precise scientific information on minerals in his book "Mineralogy". He classified and identified minerals based on their hardness, specific gravity, and other characteristics in addition to their color and purity. Numerous minerals are identified by their color. *chlorite* (greek "chloros" - green), *ruby* (latin "ruber" - red), *rhodonite* (greek "rodon" — pink), *hematite* (greek "hematikos" — bloody), and *albite* (latin "albus" - white) are a few examples. It contains minerals that are azurite-blue, malachite-green, and dark red in color.

Therefore, the location of the stone, the person who discovered it, and the naming of the stone in honor of or as a mark of respect for well-known and respected people all played a crucial role in the establishment of the names of stones.

REFERENCES:

1. Darryl Powell "A Dictionary of Mineral Names" New York.- 2015. –P.47
2. Yusupov G.U., Xolbayev B.M "Fundamentals of Geology and hydrogeology". –Tashkent, 2005. –P.384
3. Gurtova E.S. Outstanding German scientist Georg Agricola // Young scientist.— 2019. — № 3 (23). — P. 79
4. Nikolashvili M.N. Nomination of precious stones in the Russian language: etymology, functioning, typology: Dissertation of the Candidate of Philology. – M.,2012. – P.199
5. Emsley, John (2001). "Manganese". *Nature's Building Blocks: An A-Z Guide to the Elements*. Oxford, UK: Oxford University Press. -P. 249
6. Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Albite". *Encyclopædia Britannica* (11th ed.). Cambridge University Press
7. <https://catalogmineralov.ru>
8. <https://www.encyclopedia.com>

UO'K 81-13

XORAZM ADABIY MUHITI HAQIDAGI AYRIM MULOHAZALAR

H.Raimova, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm adabiy muhiti va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr yuritadi. Xorazm adabiy muhitining o'zbek adabiyoti rivojida o'rni xususida so'z boradi. Bu muhitning homiysi sifatida madaniyat va san'atning rivojiga munosib hissa qo'shgan Feruzning o'rni alohida ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, Munis, Ogahiy kabi ustoz shoirlarning samarali mehnati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: adabiy muhit, an'ana, devon, tazkira, g'azal, muxammas, ijodkor, zullisonaynlik, o'ziga xoslik.

Аннотация. В данной статье размышляется о литературной среде Хорезма и ее специфических особенностях. Обсуждается роль литературной среды Хорезма в развитии узбекской литературы. Освещена роль Феруза, внесшего достойный вклад в развитие культуры и искусства как покровителя этой среды. Также подчеркивается эффективная работа таких мастеров-поэтов, как Мунис и Огахи.

Ключевые слова: литературная среда, традиция, деван, тазкира, газель, мухаммас, творец, оригинальность, оригинальность.

Abstract. This article reflects on the Khorezm literary environment and its specific features. The role of Khorezm literary environment in the development of Uzbek literature is discussed. The role of Feruz, who made a worthy contribution to the development of culture and art as a patron of this environment, is highlighted. Also, the effective work of master poets such as Munis and Ogahi is emphasized.

Key words: literary environment, tradition, devan, tazkira, ghazal, muhammas, creator, originality, originality.

Kirish. Xorazm adabiy muhiti o'zbek adabiyotining ajralmas asosiy bir bo'lagi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Jo'shqin Amudaryodan suv ichib, muqaddas va tabarruk Xorazm tuprog'ida unib-o'sgan, xalqimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Muso Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Nosiriddin Rabg'uziy, Sulaymon Boqirg'oniy, Sakkokiy, Munis, Feruz, Ogahiy, Bayoniy va boshqa ko'plab allomalar, shoir va mutafakkirlarning nomlari jahon sivilizatsiyasi tarixiga haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan". [1,241]

Adabiyotlar tahlili. Xorazm adabiy muhitining eng yuksak pog'onaga ko'tarilgan davrini, hech shubhasiz, IX asr tashkil etadi. Chunki, bu borada, mazkur davrda yashagan, ushbu muhitning yuzaga kelishi va rivojlanishining sababchisi bo'lgan ijodkor Shermuhammad Munisning xizmatlari beqiyosdir. Munis Xorazm adabiy muhitini boshlab bergan bo'lsa, Ogahiy uni davom ettirib, go'zal va mazmundor ohanglar bilan boyitgan. Shubhasiz, Feruz ushbu muhitga homiylik qilgan. Feruzning bu sohadagi o'rnini yaqin vaqtlargacha hech kim tilga olmagan bo'lsa-da so'z naqqoshi Abdulla Qahhor 1962-yildayoq Feruzning mashhur lirik shoir, musiqashunos va hattot bo'lganligini qayd etgani holda, Amiriyga o'xshab, zamonasining ijodkorlarini o'z saroyiga yig'ganligini e'tirof etib ketgan. Demakki, Feruz Xorazm adabiy muhitining yirik vakili, asoschisi va homiysidir.

Adabiy muhit – bu ijodiy muhit. Ma'lum joyda yashab ijod qilgan yirik shoir va adiblar ta'sirida yuzaga keladi. Adabiy muhitning vujudga kelishi, albatta, ijodkorlar faoliyati, ular yaratgan ijodiy maktablar bilan bog'liqdir. Shunday maktablardan biri aynan Xorazm adabiy maktabidir. Feruz nomi bilan bog'liq adabiy muhit qator o'ziga xosliklarga ega. Unda, bir tomondan, ko'p asrlik adabiy an'analar davom etib, ustuvorlik qilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy yangicha qarashlar, ma'rifatparvarlik g'oyalari tobora kengayib borayotgan edi. Badiiy ijodda she'riyat salmoqli o'ringa ega bo'lib, uning mazmunini ishqiyoq-axloqiy mavzular tashkil etardi. Shu bilan birga, adabiy jarayondagi jonlanish an'anaviy mavzularning yanada boyishida, janrlarning shakliy rang-baranglashuvi, umuman, badiiy ijod ijtimoiy-estetik ahamiyatining oshishida ko'rinadi. Tabiiyki, adabiy muhitning harakatlantiruvchi kuchi ijodkorlardir. Bu jihatdan, Feruz muhitining uyushganlik xarakterini alohida ta'kidlash kerak. Muhimi shundaki, bu muhitdagi ellikka yaqin ijodkorlar turli ijtimoiy toifa, kasb va millatga mansubligidan qat'i nazar muayyan darajada badiiy iqtidorga ega bo'lishgan, turli janrlarda asarlar yaratishgan. Shu o'rinda Urganch davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori D.G'oyipovning "Ogahiyning badiiy mahorati" nomli doktorlik dissertatsiyada keltirilgan ushbu fikrlarni yodga olish o'rinlidir: "Ijodkor mahorati ikki adabiy –estetik omilga tayanadi: 1) iste'dod; 2) buyuk salaflar ijodiy an'analarni chuqur o'rganish asnosida ularni yangilay bilish salohiyati." [2,15] Shunday iste'dod va an'analarni yangilagan holda Xorazm maktabi ijodkorlari takrorlanmas asarlar yaratgan. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1. Feruz shajarasiga mansub ijodkorlar (Murodiy, Komyob, Farrux, Sultoni, Sodiq, Sa'diy, Oqil, Bayoniy va boshqalar);

2. Feruz tomonidan bevosita saroy xizmatiga jalb etilgan ijodkorlar (Tabibiy, Komil, Doiy, Devoni, Mirzo, Habibiy, Xodim va boshqalar);

3. Rasmiy ravishda saroy xizmatida bo'lmasa-da, Feruz nazarida bo'lgan va adabiy muhitda sezilarli iz qoldirgan ijodkorlar (Avaz, Niyoziy, Mutrib, Faqiriy, So'fi va boshqalar). [3,13]

Mazkur ijodkorlar bir diyorning farzandi sifatida an'anaviylik harakteriga ega bo'lgan muhabbat mavzusi bilan bir qatorda vatanparvarlik, sadoqat, ilm-u ma'rifat, tabiat tasviri, shuningdek, pand-nasihat mavzularida qalam tebratishgan.

Tadqiqot va natijalar. XX asr boshidagi Xorazm adabiy muhitining asosiy xususiyatlari davrdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, badiiy ijodda an'ana va yangilanishning uyg'unlashuvi kabi omillar bilan bog'liqdir. Bu xususiyatlarni, asosan, quyidagilarda ko'ramiz:

a) adabiy muhit boy va tarixan uzoq adabiy tajribalarga suyangan holda ularning yangi asrdagi davomi sifatida shakllandi va o'zbek mumtoz adabiyotining so'ngi, yangi davr adabiyotining esa boshlanish bosqichi bo'ldi;

b) adabiy muhit vakillarining aksariyati bevosita, bir qismi esa saroy bilan bilvosita bog'langan bo'lsa ham, Feruz shoh sifatida ularning umumiy homiysi va muhit tashkilotchisi, shoir sifatida ijodkor hamkori edi;

d) ijodkorlarning asosiy adabiy mahsuli bo'lgan lirik she'riyatdan tashqari, qator epik, tarjima va tarixiy asarlarning yaratilgani adabiy muhitning yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

e) adabiy muhitga xos jihatlardan yana biri lirik janrlar rang-barangligi. Bu sohada yigirmaga yaqin janr va shakllarda ijod etgan ustoz Ogahiy an'anasi davom ettirildi va shoirlarning ayrimlari o'n to'rtta janrda ijod etishdi. Tabiiyki, bular orasida g'azal va muxammaslar asosiy o'rin tutadi;

f) adabiy muhit namoyandalarining ijodiy takomilida Navoiy va Fuzuliy dahosidan bahramandlik, shuningdek, zullisonaynlik an'anasi ham muhim omil bo'ldi. Ustozlarga izdoshlik asosan ijodiylik kasb etdi, o'zbek va fors tillarida ijod qilish esa har bir shoirga xos xususiyat edi;

g) muhim jihatlardan yana biri shundaki, shoirlar ijodi ko'p qirrali edi. Ular adabiy ijoddan tashqari, xattot, musiqashunos, tarjimon, tarixnavis ham bo'lganlari bois bu ijod qorishiq xarakterda edi;

i) Xorazm adabiy muhitiga xos xususiyatlardan yana biri, dastlabki muhit yuzaga kelgan davrlarda bo'lmasa-da biroz keyinroq ijodkorlar orasida Xolamjon xalfa kabi ayol shoirlarimiz ham bo'y ko'rsatadiki, bu jarayon, shubhasiz, Qo'qon adabiy muhitining ta'siri deyish mumkin.

j) adabiy muhitning o'ziga xosligini ifodalovchi asosiy xususiyatlardan yana biri badiiy asarlarning kitobat – devon, bayoz, tazkira, majmua shakliga keltirilishi va targ'ib qilinishida namoyon bo'ladi. Xususan, tazkiralarda o'sha davr ijodkorlari, jumladan, "Haft shuaro"ga kirgan shahzoda shoirlar biografiyasi va ijodiy faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Umuman, bu xususiyatlar madaniyat va san'at sohasidagi rivojlanishga, adabiy jarayonning qizg'in xarakter kasb etishiga, ijodkorlar faolligining oshishiga, adabiy janrlar, xususan, she'riyatning mavzu va g'oyaviy ko'lamdorligiga, an'anaviylikning yangicha shakl va mazmun bilan boyishiga hamda kitobat ishlarining keng yo'lga qo'yilishiga imkon yaratdi. Zero, bu davrda Feruz saroyida va undan tashqarida yashab ijod etgan shoirlar tomonidan ko'plab asarlar yaratilgani, deyarli har shoirning bir yoxud ikkitadan devon tuzgani ularni ommaga yetkazish, targ'ib qilish, kitobxonlikni kengaytirishni taqozo qilardi. Natijada, shaxsan Feruz tashabbusi va homiyligi bilan badiiy va adabiy-tarixiy asarlarni qo'lyozmadan tashqari, bosma usulda ko'paytirish maqsadida XIX asrning saksoninchi yillaridan boshlab litografiyadan foydalanish joriy etildi. Darhaqiqat, toshbosmaning yo'lga qo'yilishi adabiy muhitdagi jonlanishning kuchayishiga, ijodkorlar rag'batini oshirishga va kitob holidagi manbalar sonining tez ko'payishiga imkon berdi. Turli bayoz, majmua, tazkiralarni tuzishning nisbatan tezlashuvida ushbu omillar sezilarli rol o'ynadi. Ammo bu hol qo'lyozma amaliyotini butunlay siqib chiqarolmadi. Xorazm adabiy muhitida muhim o'rin egallagan bayozlar Sharq adabiyotiga xos bayozchilik an'anasining asosiy xususiyatlarini aks ettirish bilan birga, muayyan o'ziga xoslikka ham ega. Bu hol bayozlarning janriy va mavzu jihatdan tabaqalashuvi hamda zullisonaynligida ko'rinadi. Jumladan, Feruz davrida tuzilgan "Bayozi majmuai ash'or" va "Bayozi ash'or" turli lirik janrlardagi she'rlardan tuzilgan bo'lib, ishq mavzusini tarannum etsa, "Bayozi musaddasot", "Bayozi muxammasot"lar faqat musammat shakllari, "Bayozi ruboiyot" esa birgina ruboiy janri

namunalaridan iborat bo'lib, ham ishqiy, ham ijtimoiy-falsafiy mavzularga bag'ishlanganligi bilan xarakterlidir.[4]

Xorazm adabiy muhiti xususidagi qimmatli ma'lumotlarning muayyan qismi tazkiralarda mujassam bo'lib, u Sharq mumtoz adabiyotshunosligida salmoqli o'ringa egadir. Tazkira, odatda, muayyan tarixiy davrga mansub adabiy-tanqidiy qarashlarni, bir yoxud turli davrlar shoirlar hayoti va ijodini yorituvchi an'anaviy janr sifatida o'zbek adabiyotshunosligida ham mavjud edi.

Xulosa. Tom ma'noda o'zbek tilidagi ilk tazkira Navoiyning "Majolis un-nafois"idan boshlangan tazkirachilik mezonlari tamoyillari keyingi davrlar uchun asosiy yo'lyo'riq bo'ldi. Bu asarda tazkirada ikki qirra – matn (she'riy parchalar) va ijodkor hayoti hamda asarlari haqidagi ma'lumotlar talqini mavjudligi tazkiraning tub xususiyati ekanini ko'rsatdi va Xorazm tazkirachiligi uchun ham ilhom va rag'bat manbai bo'lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T. "O'zbekiston" 2017. 241-bet.
2. G'oyipov D. Ogahiyning badiiy mahorati. Filologiya fanlari doktori (DSc)ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2021
3. Qobulov N. Xorazm adabiy muhiti (Eng qadimgi davrlardan boshlab 1990-yilgacha) O'qituvchilar uchun qo'llanma. II kitob. Xorazm viloyat matbuot boshqarmasining "Xorazm tahririyati" nashr bo'limi. Urganch – 1998.
4. Xajieva I. XX asr boshlarida xorazm adabiy muhiti va badiiy ijod qirralarini talabalarga ta'lim texnologiyalari vositasida o'rgatish ("Haft shuaro" misolida) Multidisciplinary Scientific Journal – 2022.

UO'K 800.61:655.512(075.8)

RASMIY ISH QOG'OZLARI MATNLARINI YARATISH BO'YICHA KO'NIKMA VA MALAKALARNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

U.T.Raxmonov, tadqiqotchi, Qarshi xalqaro universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada rasmiy-idoraviy uslubda matn yaratish bilan bog'liq muammolar, ularni yuzaga chiqaruvchi omillar, vositalar, nutqiy vaziyatlar tahlili, shuningdek, mazkur muammolarni hal etish bo'yicha taklif mulohazalar ishlab chiqish haqida fikr yuritilgan. Rasmiy uslubda matn yaratishda duch kelinadigan muammolar va belgilangan talablarga nomuvofiq amaliy natijalar to'g'risida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: hujjatlar, rasmiy uslub, matn yaratish, yozma nutq, yozishmalar, ariza, tarjimai hol, sana, imzo, tasdiqlash, tarkib, tartib, talablar, mezonlar, mashq va topshiriqlar

Аннотация. В статье рассматривались проблемы, связанные с созданием текста в формально-ведомственном стиле, анализ факторов, средств, порождающих их, речевых ситуаций, а также выработка предложений по решению указанных проблем. Формальный стиль описывает проблемы, с которыми сталкивается при создании текста, и практические результаты, не соответствующие установленным требованиям.

Ключевые слова: документы, формальный стиль, создание текста, письменная речь, переписка, заявление, биография, дата, подпись, утверждение, содержание, порядок, требования, критерии, упражнения и задания

Abstract. The article considered the problems associated with the creation of a text in a formal departmental style, the analysis of factors, means generating them, speech situations, as well as the development of proposals to solve these problems. The formal style describes the problems encountered when creating a text and the practical results that do not meet the established requirements.

Keywords: documents, formal style, text creation, written speech, correspondence, statement, biography, date, signature, approval, content, order, requirements, criteria, exercises and tasks

O'zbek tilidagi idoraviy uslubdagi og'zaki nutqning xususiyatlari to'g'ri formatdagi idoraviy uslubdagi matnlarni yozish hamma uchun berilmaydi. Har kuni minglab mualliflar duch keladigan asosiy qiyinchilik idoraviy matnlarini mutlaqo noto'g'ri talqin qilish va ularning ishlash tamoyillarini noto'g'ri tushunishdir. Agar siz rasmiy manbalarga ishonsangiz, unda: rasmiy idoraviy uslubi matni – bu shaxsiy bo'lmagan rasmiy ma'lumotlarni almashishni ta'minlaydigan idoraviy, huquqiy va boshqa muhitdagi asosiy aloqa vositasidir. Va shunga qaramay, noma'lum sabablarga ko'ra minglab

advokatlar, iqtisodchilar, menejerlar va hatto diplomatlar har kuni bunday matnlarga bir xil noto'g'ri belgini qo'shishga harakat qilishadi.

Hujjatlar tilida ot turkumiga oid so'zlar ko'p qo'llanadi. Hatto fe'l bilan ifodalanuvchi harakat va holatlar ifodasi uchun ham otga yaqin so'z shakllari tanlanadi, ya'ni "harakat nomi" deb ataluvchi so'z shakllari faol ishlatiladi. "...tayyorgarlikning borishi haqida", "...qarorning baiarilishi to'g'risida", "...vordam berish maqsadida", qabul ailishinsizni so'rayman" kabi. Hujjatlarning mohiyati va maqsadiga muvofiq ravvishda, ularda so'roq va undov gaplar deyarli qo'llanmaydi, asosan, darak va buyruq gaplar ishlatiladi. Zero, hujjatlarda tilining ikki vazifasi - xabar berish va buyurish vazifalari amalga oshadi. Masalan, ma'lumotnomada axborot ifodalanadi, buyruqda buyurish aks etadi, bayonnomada esa ham axborot ("eshitildi ham buyurish ("Qaror qilindi...") o'z ifodasini topadi [1].

Yozma murojaatlarda murojaat etuvchining imzosi bo'lishi lozim. Murojaatga shaxsiy imzo qo'yish imkoni bo'lmagan taqdirda, bu murojaatlar uni yozib bergan shaxsning imzosi bilan tasdiqlanib, uning familiyasi, ismi, otasining ismi ham yozib qo'yiladi. Fuqaroning familiyasi (ismi, otasining ismi), yashash joyi to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatilmagan yoki u haqda soxta ma'lumotlar ko'rsatilgan, shuningdek, imzo qo'yilmagan yozma murojaatlar anonim deb hisoblanadi va ko'tib chiqilmaydi [2].

Aslida unchalik murakkab hujjat emas. Quyidagi tarkibiy qismlardan tarkib topgan:

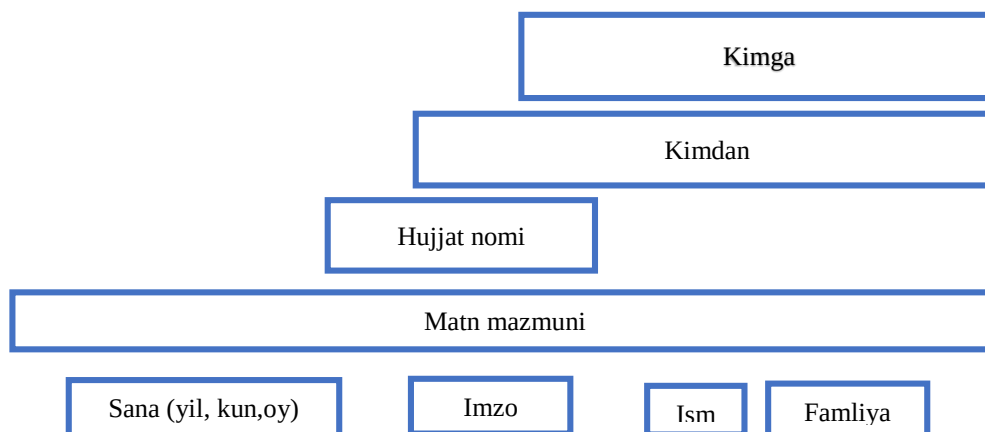
Ma'lumot-axborot hujjatlari anchayin katta guruhni tashkil qiladi, ular ish yuritish jarayonida, ayniqsa, ko'p ishlatiladi. Bu guruh ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimayi hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot kabi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

ARIZA

Muayyan muassasaga yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat. Ariza amaliyotda eng ko'p qo'llanadigan va keng tarqalgan ish qog'ozidir. Maktab o'quvchisi va talaba, menejer va fermer, muhandis va olim, tadbirkor va mansabdor shaxs – jamiyatning barcha a'zosi ariza yozishdan xoli emas. Ariza yozuvchilarning yoshi va lavozimi, ariza yo'llanayotgan muassasalar va idoralar g'oyat xilma-xildir. Arizalar ilmiy-tadqiqot muassasasi direktoriga, maktab direktoriga, oliy o'quv yurti rektoriga, korxona direktoriga, tuman rahbariyatiga – xullas, oddiy arizachining taklif, iltimos yoki shikoyatini ko'rib chiqib hal qila oladigan har qanday idora, har qanday boshliq nomiga yozilishi mumkin. Hajmi, uslubi va turidan qat'i nazar, ariza o'zining umumiy zaruriy qismlariga ega va u ana shu qismlarning izchilligi asosida tuziladi.

Shuni eslatib o'tmoq joizki, arizaning zaruriy qismlari barcha arizalarda ham birday takrorlanavermaydi. Masalan, xodim o'zi ishlayotgan korxona yoki idora rahbariyatiga ariza yozganda, uning yashash joyi haqidagi ma'lumot zarur bo'lmaydi. Bunday hollarda xodim o'zi ishlaydigan bo'lim va lavozimini ko'rsatsa, kifoya. Shuningdek, ko'pchilik arizalar uchun ilovalarning ham hojati bo'lmaydi. Yuqorida sanab o'tilgan zaruriy qismlarning odatdagi joylashuvi 1-ilovada ko'rsatildi. Ariza ham boshqa har qanday rasmiy hujjat kabi aniq va qisqa jumlar bilan tushunarli qilib yozilishi kerak. Ariza shakli

1-ilova

Hujjat tilining aniqqligi, tushunarligi maqsadning tezroq amalga oshishiga xizmat qiladi. Ariza, asosan, qo'lda yoziladi va mazmuni erkin bayon qilinadi. Mazmuni va uslubiga ko'ra arizalar bir xil emas: u bir necha so'zdan iborat bo'lishi, masalalar yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan xat tarzida bo'lishi ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan arizalar sodda va murakkab turlarga ajratiladi. Murakkab ariza matni katta bo'lishi bilan birga, unga ilovalar qilinishi mumkin. Aksar hollarda arizalar shaxsiy xususiyatga egadir. Shuningdek, xizmat arizalari ham bo'ladi. Xizmat arizasi – fuqarolar yoki tashkilotlarning o'z huquqlarini amalga oshirish yoki manfaatlarini himoya qilish yuzasidan yozma axborotlaridir. Da'vo arizalari ana shunday arizalardandir. Iltimos va shikoyat mazmunidagi arizalar taklif mazmunini aks ettiruvchi arizalarga hamda da'vo arizalariga nisbatan ko'p qo'llanadi. Shuni ham aytib o'tmoq lozimki, korxona va tashkilotlarda belgilangan tartibga asosan, arizalar elektron shaklda yozilib, elektron hujjat aylanishi tizimida ro'yxatga olinishi mumkin. Maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni joylashtirishda ariza ota yoki ona nomidan yoziladi [3].

Umumta'lim maktablarida ham, oliy ta'lim tizimida ham o'quvchi/talabalarning yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qilinadi.

Oliy ta'lim tizimida talabani kasbga tayyorlash bilan bir qatorda ularga davlat tilida ish yuritish fani ham o'qitiladi, biroq mazkur fan amaliy xarakterda deb bo'lmaydi. Ko'pincha talabalarga "Davlat tilida ish yuritish" qo'llanmasidan ma'ruza o'tib beriladi. Rasmiy ish qog'ozlarining zaruriy tarkibiy qismlari o'qib eshittiriladi, yoki konspekt qilish uchun topshiriq beriladi.

Misol uchun:

19-mashq. Gaplarni diqqat bilan o'qing. Noto'g'ri qo'llangan so'zlarni aniqlab, ma'nosiga ko'ra mos so'z bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring.

24-topshiriq. O'zingiz tanlagan fan yo'nalishidagi darslikdan biror matn parchasini o'qing, so'ng undagi ixtisoslik atamalarini boshqa ma'nodoshlari bilan almashtirib, mustaqil ravishda matn yarating[4].

T. Saydaliyev "O'zbek tilida ish yuritish bo'yicha mashqlar to'plami"ni ishlab chiqqani bu borada amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish imkonini beradi[5].

20-topshiriq. Lug'atdan ajratib yoziladigan so'zlarga 10 ta misol toping va ulaming 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

18-mashq. Matnni o'qing. Ajratib yoziladigan so'zlarni aniqlabl tuzilishini izohlang.

19-mashq. Juft so'zlarai ajratib oling va daftaringizga ko'chiring. Ulaming ma'nosini tushuntiring.

21- topshiriq. Quyidagi so'zlar yoniga mos so'zlar qo'yib juft so'zlar yasang va yoziishini izohlang.

Rasmiy-idoraviy matnlarni yaratishda mashq va topshiriqlardan tizimli foydalanish yaxshi samara beradi. Shuningdek, har bir til vositasini nutqiy vaziyatga mos ravishda qo'llay olish, sinonimlarni to'g'ri va o'rinli tanlashga erishish – davlat tilida ish yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Suyarova A.O'zbek tilida ish yuritish. Uslubiy qo'llanma. –Namangan 2018. 19-b.
2. Hasanov A., Ishmuxamedova R. Ish yuritish. Darslik Voris-nashriyoti–Toshkent, 2007, 39-b.
3. Davlat tilida ish yuritish: amaliy qo'llanma / M. Aminov va boshq. - T.: «O'zbekiston nashriyoti» DUK, 2020. - 528 b
4. N.Mahmudov, A.Rafiye, I.Yo'ldoshev. Davlat tilida ish yuritish Darslik Toshkent – 2002. 69 b.
5. Saydaliyev T. O'zbek tilida ish yuritish bo'yicha mashqlar to'plami. O'quv qo'llanma.–Toshkent. 2010. 40 b.
6. Mahmudov N., Rafiye, A., Yo'ldoshev I. Davlat tilida ish yuritish Darslik Uchinchi nashri Jizzax DPI Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi –Toshkent, 2008. 509 b.

UDK 413.239(045)

O'ZBEK TILIDAGI XALQARO SPORT TERMINLARI VA SINONIMLARI

Q.T.Ro'ziyev, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Zamonaviy sport turlari va ularning Yevropa va boshqa tillardagi sport atamalariga ingliz tili kuchli ta'sir ko'rsatgan va tillarning lo'g'at boyligini oshirishga xizmat qilga va qilmoqda. Mamlakatimiz uzoq vaqt sobiq Ittifoq ta'sirida bo'lganiga qaramay, o'zbek tilidagi

ruscha atamalar bilan birga ko'plab xorijiy sport atamalarini ham ko'rishimiz mumkin. Chunki, Evropa davlatlarida paydo bo'lgan eng mashhur sport turlari terminlari o'yin bilan birga boshqa mamlakatlarga tarqalgan. Terminlarni boshqa tillarga o'tishining bir nechta imkoniyatlari mavjud: asl ingliz atamalarini olish va moslashtirish, mahalliy atamalardan foydalanish yoki ikkalasini ham qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar: *ekvivalent, o'zlashgan, qiyosiy, yevropa tillari, mutlaq sinonim, manba, atama, semantika.*

Аннотация. *Английский язык сильно повлияли современные виды спорта и их термины повлияли в других европейских языках, а так же и других языках в мире. Несмотря на то, что наша страна долгое время находилась под влиянием бывшего Советского Союза, наряду с российскими терминами в узбекском языке мы можем встретить множество иностранных спортивных терминов. Это связано с тем, что самые популярные виды спорта, появившиеся в европейских странах, были экспортированы в другие страны вместе с устоявшейся терминологией.*

Ключевые слова: *эквивалент, ассимилированный, сравнительный, европейские языки, абсолютный синоним, источник, термин, семантика.*

Abstract. *The English language has been heavily influenced by modern sports and their terms have influenced other European languages as well as other languages in the world. Despite the fact that our country has been under the influence of the former Soviet Union for a long time, along with Russian terms in the Uzbek language, we can find many foreign sports terms. This is due to the fact that the most popular sports that appeared in European countries were exported to other countries along with the established terminology.*

Key words: *equivalent, assimilated, comparative, European languages, absolute synonym, source, term, semantics.*

Maqolada Yevropaning uchta sport turi, futbol, tennis va golf assotsiatsiyasining o'zbek sport atamalarini o'rganilib, bu atamalarning rivojlanishini ma'lum darajada o'rganadi. Yevropa sport o'yinlari ichida futbol birinchi bo'lib O'zbekistonga kelgan va u 1920-yilda rasman o'ynalgan. Ushbu sport turlari uchun asosiy atamalarning "terminologik minimumi", namunalari o'yin uchun muhim bo'lgan eng fundamental tushunchalarni qamrab olish va ko'pgina manbalarda uchraydigan atamalarning kesishishini ifodalash uchun harakat qiladi. Manbalarning ko'pligi va xilma-xilligi tufayli atamalarning ketma-ketligi tahlili kabi miqdoriy usullar qo'llanilmaydi va yakuniy tanlov mualliflarning ixtiyoriga ko'ra amalga oshiriladi. Eng muhimi shundaki, inglizcha atamalar tanlov va ekvivalentlarni taqsimlashda noxolis bo'lmasligi uchun ularning o'zbekcha ekvivalentlarini hisobga olgan holda tanlangan. Ekvivalentlar to'plami ikki tilli lug'atlar va lug'atlarga va manbalarning qiyosiy tahliliga tayanadi. O'zbek tilida ko'pgina atamalar to'g'ridan-to'g'ri Ingliz va yoki boshqa yevropa tillaridan kelmaganligi sababli ruscha ekvivalentlari ham keltirilgan. Masalan, podacha (ruscha), to'pni o'zatis, to pass (inglizcha) va h.k.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan tarjima qilish harakati tillararo sinonimlarni topishdan boshqa narsa emas. Bundan kelib chiqadiki, sinonimiya o'zbekcha ekvivalentlari uchun ham, ularning (til ichidagi) sinonimlari uchun ham hal qiluvchi tushunchadir. Asosiy yondashuvga muvofiq, bu erda qabul qilingan ta'rif leksik sinonimiyani kontekstdagi so'zlar o'rtasidagi o'zaro almashinish sifatida ko'rib chiqadi, bu barcha kontekstlarda to'liq almashinishdan kontekstga xos o'rinbosarlik holatlarigacha, ya'ni u sinonimiyaning barcha darajalarini o'z ichiga oladi, masalan, mutlaq sinonimiya, taklif sinonimiyasi va yaqin sinonimiya.

Shunday qilib, jargon sinonimlari, masalan, qo'shimcha semantik xususiyatlarni namoyon qilishi mumkin, ammo shunga qaramay, mos kontekstda neytral atamalar bilan almashtirilishi mumkin. Sinonimiyaga yaqin va sinonimiya o'rtasidagi chegara unchalik aniq emas. Tadqiqot sinonimlar va yaqin sinonimlar o'rtasida farq qilmaydi, chunki inglizlar tomonidan foydalanilgan har ikkala turning shakllanishi lug'atning kengayishiga teng hissa qo'shadi, bunda u asosiy masala. Bundan tashqari, tilda (yaqin-) sinonimlarni shakllantirish uchun qaysi mexanizmlar qo'llanilishini ta'kidlash kerak. Ko'rinib turibdiki, ularning paydo bo'lishi tashqi va ichki manbalarga tayanadigan

barcha turdagi leksikologik jarayonlar bilan bog'liq. Sport terminologiyasida sinonimlarning mavjudligi, birinchi navbatda, til nima uchun yangi sinonimlarga ega bo'ladi, degan savolga to'g'ri keladi. Lug'at boyligining kengayishi, ya'ni yangi so'zlarning paydo bo'lishi odatda uchta umumiy sababga bog'liq: (a) yangi tushunchalarni nomlash (yorliqlash) zarurati; (b) sintaktik qayta tasniflash zarurati (tushunchani boshqa so'z turkumiga o'tkazish) va (c) ijtimoiy motivatsiya (yangilikka intilish va e'tiborni jalb qilish, stilistik o'zgarishlarga intilish, o'zining ijtimoiy o'ziga xosligini tasdiqlash va boshqalar) o'z munosabati va his-tuyg'ularini ifodali ko'rsatish va boshqalar). Shubhasiz, sinonimlar yangi tushunchalarni nomlamaydi, balki mavjudlariga yangi nomlar beradi, ularga faqat uchinchi sabab amal qiladi. Ular lug'aviy o'zgaruvchanlikning asosi bo'lib, bu insoniy muloqotning muqarrar haqiqatidir. Ularsiz stilistik xilma-xillik yo'qoladi va matnlar, shu jumladan sport bilan bog'liq bo'lgan matnlar qashshoq, takrorlanuvchi va monoton bo'lib qoladi.

Sinonimiya va terminologiya. Printsip samarali va samarali muloqotni ta'minlaydi, ammo uning buzilishi noaniqlik manbai sifatida qabul qilinadi. Ularning ta'kidlashicha, sinonimiya nafaqat kommunikativ samaradorlikni buzishi, balki "xotirada zo'riqish" bo'lishi va "chalkashlik taassurotlarni" berishi mumkin, lekin eng muhimi, terminologiyani standartlashtirishga xalaqit berishi mumkin. Shuning uchun, ko'pincha ta'kidlanishicha, texnik til rang-barangligi va ifoda boyligini emas, balki semantik ravshanlikni afzal ko'rishi kerak va shuning uchun terminologiyada sinonimiyadan qochish kerak[5]. Shuning uchun sport terminologiyasida sinonimlarni izlash terminologiya va umuman sinonimiya o'rtasidagi munosabat (sinonimiya terminologiyaga ta'sir qiluvchi hodisa sifatida) masalasidan qochib qutula olmaydi.

Terminologiyani standartlashtirish va aloqa samaradorligi sinonimiyaga to'sqinlik qilishi aytilsa-da, texnik nutq turli darajalarda sodir bo'ladi, ularning ba'zilari sinonimlardan foydalanishni afzal bilishlari mumkin. Terminologik sinonimiyaning qo'llanilishi va ko'لامي sharoitga qarab bir fandan boshqasiga o'zgarib turadi; bundan tashqari, hatto bir sohada ham, turli (bosh) shoxchalar sinonimlarga nisbatan boshqacha tolerantlikni ko'rsatishi mumkin. Sport terminologiyasidagi sinonimiyaning funktsionalligi, jumladan, yozma yoki jonli sport o'yinlarida rasmiy hujjatlarga (masalan, tegishli sportning boshqaruv organlari tomonidan yozilgan qoidalar) qo'shimcha ravishda sport terminologiyasi va tilidan foydalanilishi bilan qadrlanadi, tabiatan ifodali, diqqatni jalb qiluvchi, ko'pincha emotsional va doimiy ravishda innovatsion leksikaga muhtoj bo'lgan sharhlar (yaqin) sinonimlar bilan ta'minlanadi. Bundan tashqari, ilmiy va texnik lug'atlardan farqli o'laroq, texnik terminologiya va sport tilida so'zlashuv va hatto jarangli chiqishi o'rtasidagi chegara xiralashadi [6].

Dastlabki ma'lumotlar: terminologiyani ishlab chiqish gipotezasi, ekvivalentlarni tavsiflash, bu erda sinonimiya bilan bog'liq holda muhokama qilingan sport atamaları ingliz tilida so'zlashuvchi dunyodan o'zbek muhitida qabul qilingan sport turlari bilan bog'liq. Ko'rib chiqilayotgan sport atamalarining donor tili shunda (Britaniya) ingliz tilidir, garchi ular o'zbek tiliga rus tili orqali ruscha ohangda kirib kelgan bo'lsada. Amaliy ma'noda bu shuni anglatadiki, retsipient (qabul qiluvchi) tilida terminologiyani yaratish jarayonining birinchi bosqichi sport terminologiyasi va uning qoidalari asos bo'lgan ingliz tili leksik sohasini o'zbek tiliga o'tkazish bo'lib, shundan keyingina assimilyatsiyaning keyingi bosqichlari boshlanadi va undan keyingi bosqichlar boshlanadi. Birinchi bosqichda ingliz sport terminologiyasini tarjima qilingan o'zbek atamalarining ko'p qismi bo'lmasa ham, inglizcha bo'lishini kutish mumkin, chunki qabul qilish, import qilingan tushunchalarni leksiklashtirishning eng oson va keng tarqalgan usuli hisoblanadi. Eng ko'p ishlatiladigan o'zlashtirma so'zlari (o'zlashtirishning turli bosqichlarida shakl-ma'noli o'zlashtirmalar), vaqtincha tarjimalari (leksik hisoblar), semantik o'zlashmalar (semantik loanshifts, qarz olib turish (so'zni), ingliz tilidan kirib kelgan shaklda foydalanish terminologik anglicizmlardir. Rasmiy nuqtai nazardan qaraganda, ingliz tilidagi atamalarining ekvivalenti sifatida qo'llanilgan o'zbek tilidagi atama va neologizmlar yana ko'plab ko'rinishlarda mumkin bo'ladi, ular morfologik so'z yasash jarayonlari, hosila va birikmalar asosidagi shakllanishdan tortib, nomorfologik jarayonlar natijasida hosil bo'lishgacha, qisqartirish, deformatsiya, so'z birikmalariga va hokazo.

Bundan tashqari, ingliz atamalarining ekvivalentlari boshqa sport turlarining belgilangan terminologiyalaridan yoki umumiy tildan qayta ishlangan mavjud o'zbek atamaları bo'lishi mumkin. Yangi atamalarining paydo bo'lishining ko'plab mumkin bo'lgan usullarini hisobga olgan holda, sport

terminologiyasining rivojlanishi tabiiy ravishda parallel variant atamalarini keltirib chiqarishi mumkinligini taxmin qilish mumkin. Xuddi shu inglizcha atama, masalan, o'zbek tilida ikki yoki undan ortiq turli anglisizmlar (masalan, kirib kelgan so'z yoki uning tarjimasini) sifatida berilishi mumkin. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ingliz atamasi vaqt o'tishi bilan tez-tez bir emas, balki ikkita yoki undan ko'p ekvivalentlarga ega bo'ladi, ular o'zlarining denotatsion o'ziga xosligi yoki semantik yaqinligi tufayli asl ingliz atamasining tillararo sinonimi va til ichidagi (yaqin) sinonimlardir. Masalan, darvozabon, varatarist, varatar, goal keeper so'zlari o'zbek tilida sinonim tarzida qo'llanadi.

Almashinish qobiliyati. Gipoteza shundan iboratki, agar qo'llashda mos keladigan o'zbek atamasi yoki oson shakllangan xalq neologizmi (mumkin, lekin har doim ham mavjud bo'lmagan yechimlar) mavjud bo'lmasa, terminologiyani ishlab chiqishning standart usuli odatda keyinchalik to'ldiriladigan yoki almashtiriladigan anglisizm bilan boshlanadi, bir yoki bir nechta muqobil xalq atamalarini bilan. Xalq tiliga bo'lgan bu taxminiy tendentsiya yangi sinonimlarning asosiy manbai sifatida qaraladi. Funktsional jihatdan, lekin denotatsion jihatdan shart emas, ekvivalent va odatda pragmatik, ekspressiv yoki stilistik jihatdan farq qiluvchi muqobil atamalar birlamchi ekvivalentlarning "sinonimlari" deb ataladi.

Ingliz tennis terminologiyasi namunasi va uning o'zbekcha ekvivalentlari. Garchi tennis ham katta mashhurlikka ega va televidenie tufayli O'zbekiston Respublikasida tomoshabin sporti hisoblanishi mumkin bo'lsa-da, uning o'rni futbolnikidan farq qiladi. Tennis Ikkinchi jahon urushidan keyin SSSR tennis federatsiyasi nazorati ostida rivojlana boshlagan va O'zbekistonda ham turnirlar o'tkazib kelinmoqda [4]. Tennischi iborasi (tennischi (kamdan-kam bo'lsa-da)) (futbolchi yoki futbolist bilan bir xil yasallishdagi xalq tilidan olingan) deb tarjima qilinadi. Uchrashuv ikki o'yinchi (yakka, one to one) yoki ikki juft o'yinchi (dubl) tomonidan o'ynaydi. Juftlik va aralash juftlik, aralash juftlik). Ular ko'p jihatlariga ko'ra tasniflanadi: qanday urish (forehand, backhand va boshqalar), qachon urish (xizmat qilish, volley va boshqalar), qayerda urish (lob), uzatma zarbasi, (dropshot va h.k) va boshqalar. Tennis musobaqalari (turnir) doirasida o'tkaziladi, masalan, raqiblar (compitators), chorlov kuboklari (challenge cups) yoki Grand Slam (katta dubulg'a, bolshoy shlem). O'yinchilar chorak finalga (katta shlem), yarim finalga (semi final) va finalga (final) chiqish uchun harakat qiladilar. Nokout turniri (nock out tournaments) va hokoza. O'yinchilar o'z reytinglariga ko'ra ishtirok etadilar (according to the rating).), yoki himoyalangan reyting (protected score, or surveillance score), yoki ular wild card (erkin karta) bo'yicha bahslashadilar yoki kurashadilar deyish mumkin. Ko'rib turganimizdek har bir sport atamada xorijiy til aniqroq aytganda ingliz tili aralashmasi bor.

Natija va muhokama. Websterning kollej lug'ati sport terminologiyasi va uning turli ma'nolarini quyidagicha tushuntiradi; Sport [ME (o'rta ingliz sporti, disport uchun Aphetic)]. 1. Har qanday mashg'ulot yoki tajriba, zavq yoki dam olish; o'yin-kulgi; chalg'itish. 2. Bunday faoliyat, ayniqsa raqobatbardosh, ko'proq yoki kamroq kuch talab qiladigan va davom ettiriladigan, ba'zan kasb sifatida, qandaydir an'anaviy shakl yoki qoidalar to'plamiga ko'ra, ochiq havoda, masalan, futbol, golf va hokazo, yoki yopiq joylarda, masalan, voleybol, bouling va hokazo. 3 o'yin-kulgi yoki o'yin 4 a) masxara ob'ekti; kulgi, b) o'yin-kulgiga o'xshagan narsa yoki shaxs, 5 [norasmiy] qimorboz, 6 [norasmiy] a) sportchi, yengiltak yoki do'stona odam, (sport bilan shug'ullan!), b) yo'qotish, mag'lubiyat, masxara qilish va hokazolarni qabul qilish qobiliyatiga ko'ra baholangan kishi [yaxshi (yoki yomon) sport]. 7 Biol. Odatda mutatsiya natijasida normal turdan sezilarli farqni ko'rsatadigan o'simlik yoki hayvon. Websterning kollej lug'atida biz ba'zi eski va sport so'zining g'alati ma'nosini boshqa so'zlarning birikmasi bilan ko'rishimiz mumkin, masalan; Sport uyi, [Eski norasmiy] 1, qimor uyi 2, ishratxona; fohishaxona.

Sport bari, [Eski norasmiy], ko'p sonli televizorlar va ko'pincha proyeksiyalı televidenie tizimlarini o'z ichiga olgan bar yoki taverna, mehmonlarga turli sport tadbirlarini tomosha qilish imkonini beradi. [2].

Xulosa. Amaliyotchilar va tadqiqchilar soni kamroq bo'lganligi sababli, o'zbek tennis terminologiyasi so'zlashuv atamalarini kamroq ishlab chiqilgan va futbol terminologiyasiga qaraganda ko'proq ingliz tiliga bog'liq. Ingliz tilidagi atamalarning o'zbekcha ekvivalentlarining (va ularning sinonimlarining) turli xildagi taqsimoti quyidagi asosiy atamalarni tanlash orqali

ko'rsatilgan. Boshlash uchun, tennis uchun umumiy atama yo'q, faqat inglizcha forma vaqt o'tishi bilan "tennis" ga soddalashtirilgan. Turnirda birinchi o'rinni egallagan (top seded) o'yinchilarga "bye label"(turnirdagi o'yinchilarga xayrlashish yorlig'i beriladi). An undefeated player (yengilmagan o'yinchi), defeat series (mag'lubiyatlar seriyasi), wins the gold set (oltin tuplamni qo'lga kiritadi) va hokazo. , wins a cash prize (mukofot pulini qo'lga kiritadi). Ammo mag'lub bo'lgan taqdirda ham o'yinchi omadli mag'lub bo'lishi mumkin (lucky defeat). Futbol terminologiyasida bo'lgani kabi, tennis atamalarini ham o'zbek tilida foydalanishini ham yuqorida keltirilgan sabablarga ko'ra hisobga olish kerak.

Yuqorida ko'rib turganimizdek, tennis ham O'zbekistonda Sovet davrida asos solingan va usha payt ruhiyatini hisobga olsak, rus tilining ta'sirini umuman sport terminologiyasida ko'p ko'rishimiz mumkin. O'zbek tilida terminologiya haqida gapiradigan bo'lsak, turli sport o'yinlarida o'zbekcha atamalardan kelib chiqqan ba'zi atamalar bor, masalan, Hitting -zarb berish (ruschasi udar ham ishlatiladi), serve the ball - to'pni (o'yinga) kiritish, himoya – himoya yoki yarim himoyachi va hokazo kabi o'zbekcha so'zlar ham faol ishlatiladi[1].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jismoniy madaniyat metodi va nazariyasi. "o'qituvchi" nashriyoti. Toshkent 2018. T.S Usmonxo'jayev.
2. Webster's new world college dictionary. Fourth edition. Michael Agnes, editor in chief. Wiley Publishing, Inc. 1996. p1386
3. The world book encyclopedia. 1990. USA. World book, Inc.
4. Hozirgi O'zbek tilidagi faol so'zlarning izohli lo'g'ati. T; "Sharq" 2001. A. Hojiyev, A. Nurmonov va boshqalar.
5. Loanwords in the World's Languages. A Comparative Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2009.
6. Dictionary of European Anglicisms (DEA). Oxford: Oxford University Press, 2001.
7. Cambridge advanced learner's dictionary. Cambridge University press 2006.
8. www.ziyonet.uz
9. www.pedagog.uz

UO'K 81

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI SOMATIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI

N.I.Shermatova, o'qituvchi, Samarqand Davlat Chet tillar Instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli madaniyatlarda bir xil imo-ishoralar butunlay boshqacha ma'noga ega bo'lishi mumkinligi, bu ko'pincha madaniyatlararo muloqotda katta muammolarni keltirib chiqaradi. Bizning tahlilimiz mavzusi ingliz tilining somatizmlarning freazologik birliklari, shuturli darajasi haqidagi bilimlar, milliy-madaniy farqlar konsept tarkibidagi kognitiv belgilar, bundan tashqari milliy-madaniy farqlarni, tillarning dunyoning ayrim qismlarini turlicha bo'lishi va ularni turlicha kategoriyalashtirishi yoki konseptuallashtirishini, millatning ilmiy-texnik taraqqiyoti daraja-sini yaqqol ko'rsatadi

Kalit so'zlar: kommunikati, simptomatik, somatizmlar, imo-ishoralar, mimika, freazologik birliklar

Аннотация. В данной статье одни и те же жесты могут иметь совершенно разное значение в разных культурах, что часто вызывает большие проблемы в межкультурной коммуникации. Предметом нашего анализа является знание фразовых единиц соматизмов английского языка, уровень знаний, национально-культурные различия в понятии когнитивных знаков, кроме того, национально-культурные различия, различное деление языков В некоторых частях мира и их различной категоризации или концептуализации научно-техническое развитие нации ясно показывает уровень

Ключевые слова: коммуникация, симптоматика, соматизмы, жесты, мимика, фразеологизмы

Abstract. In this article, the same gestures can have completely different meanings in different cultures, which often causes great problems in intercultural communication. The subject of our analysis is the knowledge of phrasal units of somatisms of the English language, the level of knowledge, national-cultural differences in the concept of cognitive signs, in addition, national-

cultural differences, the different division of languages in some parts of the world and their different categorization or conceptualization, the scientific and technical development of the nation.

Key words: *communicative, symptomatic, somatisms, gestures, mimicry, phraseological units*

Somatik lug'at (yunoncha *sfma*, "tana" dan) har qanday tildagi universal leksik guruhlardan biri bo'lib, mahalliy va xorijiy tilshunoslarning qiyosiy tarixiy, tarkibiy qiyosiy va lingvokulturologik asarlarida eng keng tarqalgan tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lib, odatda buni ta'kidlaydi. lug'at har qanday tilning leksik-tematik tizimida birinchi o'rinda turadi. "Somatik" atamasi biologiya va tibbiyotda "inson tanasi, badan bilan bog'langan" ma'nosida qo'llaniladi va "aqliy" tushunchasiga qarama-qarshidir. Bu atama birinchi marta fin-ugrshunoslikda lingvistik foydalanishga F. O. Vakkom tomonidan kiritilgan. U somatizmlar frazeologiyani eng qadimgi qatlamlaridan biriga mansub va eston tilidagi frazeologik birliklarning eng ko'p qo'llaniladigan qismini tashkil qiladi, degan xulosaga keldi. [Vak F. O., 1964: 23] Qizig'i shundaki, somatizmlar nafaqat frazeologik birliklarda, balki badiiy matnlarda ham namoyon bo'ladi. Inson tanasining organlarini turli yo'llar bilan tasniflash va turli mezonlarga ko'ra guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Tashqaridan ma'lumot oluvchi organlar - ko'z, quloq, burun;
2. Axborotni uzatishda ishtirok etmaydigan organlar - oshqozon, elka, oyoq va boshqalar;
3. Axborotni uzatish uchun mas'ul bo'lgan organlar - til, tomoq, tish;
4. Bir-biridan ajralib turadigan organ – yurak, jon, ko'ngil
5. Muloqot uchun zarur bo'lgan harakat va imo-ishoralarni bajaruvchi organlar. Boshqalar ishtirok etmaydi.

Tananing barcha qismlari inson faoliyati uchun zarurdir. Imo-ishoralarning ikkita asosiy semantik turi mavjud: 1-guruh –kommunikativ, 2-guruh- simptomatik.

Birinchi guruhga gestikulyator ataylab qabul qiluvchiga etkazadigan ma'lumotni olib yuradigan imo-ishoralar kiradi. O'z tabiatiga ko'ra, bu dialogik imo-ishoralar (musht silkitish, qo'l bilan ishora qilish, tilni ko'rsatish, barmog'ini ko'rsatish, ko'z qisish va boshqalar). Ikkinchi guruhning imo-ishoralari - simptomatik - ma'ruzachining hissiy holatini ko'rsatadi (og'zingizni oching, lablaringizni siqing, barmog'ingizni stolga uring va boshqalar). Simptomatik imo-ishoralar fiziologik harakatlar va kommunikativ imo-ishoralar o'rtasida oraliq pozitsiyani egallaydi. Ularni harakatlariga yaqinlashtiradigan narsa shundaki, har qanday his-tuyg'ularning namoyon bo'lishi dastlab fiziologikdir. Turli madaniyatlarda bir xil imo-ishoralar butunlay boshqacha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bu ko'pincha madaniyatlararo muloqotda katta muammolarni keltirib chiqaradi va taqqoslangan tillarda psevdoeqvivalentlarning mavjudligini tushuntiradi. Bizning tahlilimiz mavzusi ingliz tilining somatizmlarning frazeologik birliklari, shu jumladan "bosh" somatizmining qismlari - og'iz, ko'z, burun, quloq, lablar, o'zbek tilining frazeologik birliklari bilan solishtirganda tish, yuz va boshqalar o'xshaydi. Bizning nuqtai nazarimizda, somatizmning ingliz frazeologik birliklarida mavjudligi tilshunoslikning rivojlanishiga yordam beradi. Mimika - bu odamning yuz ifodasini o'zgartirish. Bu sizga barcha universal his-tuyg'ularni ifodalash imkonini beradi: qayg'u, baxt, jirkanish, g'azab, ajablanish, qo'rquv va nafrat. Tananing faqat qismlari an'anaviy lingvistik ma'noda ramziy ma'noga ega bo'lib, "yurak" organi bundan mustasno, tananing tashqi organlari sifatida belgilanishi mumkin. "Bosh, ba'zan esa "miya" - somatizmning asosiy konnotativ ma'nosi ehtiyotkorlik va aql-zakovatni yoki ularning yo'qligini anglatadi; diqqatni jamlash qobiliyatining ahamiyati. Ko'pincha "bosh" "hayot" ma'nosini oladi, chunki u hayotiy organdir. Qo'shimcha ma'no " *hold one's head high* - boshni baland tutish", *headsprung* tushunchasiga xos bo'lgan ustunlik mavzusi bilan kiritiladi. "O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizolik bildirib, <<barakalla!>> deb quydi. (AQodiriy, O'tgan kunlar), "Hammasi ham G'iyos kallaga o'xshagan betofiq bo'laverarmidi? M. Ismoilov, Farg'onada tong otguncha. [8]

"Soch" boshning atributi va mustaqil ravishda ko'rib chiqilishi mumkin. Odatda somatizm qandaydir tuyg'u ma'nosini oladi, masalan, qo'rquv, bezovtalik. Bitta "soch" yoki "soch" alohida semantikaga ega: u kichik, ba'zan ahamiyatsiz narsaning ma'nosiga ega, ma'nosi mayda-chuydalardan ayb topishdir. *get one's hair off-xafa bo'lish*

"Ko'zlar" va ularning ochiqqligi ma'lumot olish va uning ishonchliligini anglatadi; ma'nosi - diqqatli, hushyor bo'lmoq. Ko'zlar ham his-tuyg'ular va his-tuyg'ularning muhim ifodasidir: ajablanish, istak, hasad va yomon niyat, hatto o'lim. "to keep an eye –ko'zni uzmaslik", *collect eyes-etiborni jalb qilish, make smb. open his eyes-kimnini lol qoldirish, make big eyes-ko'zlarni katta-katta ochib qarash*,

"Burun" nisbatan kichik organ bo'lib, uning birinchi ma'nosi ko'pincha ma'lumot olish bilan bog'liq bo'lgan yaqinlik belgisidir. Somatizm "burun" ning ikkinchi ramzi - bu nosog'lom qiziqish, illatlar, o'zini o'zi qadrlash. *poke smb's nose into smb's affairs — boshqalarni ishiga burnini suqmoq*

"Og'iz" nutqni ishlab chiqarishning ramziy ma'nosidir. "Tishlar" - tajovuzkor va mudofaa kuchining eng qadimgi timsoli. *keep one's moth shut-* tilingni tishingdi orasida saqla. "Til" - aloqani, ma'lumotni uzatishni anglatadi - bu uning birinchi ramziy ma'nosi, lekin ko'pincha u haddan tashqari gapirishda aybdor organ ma'nosiga ega. Bunday holda, u salbiy semantikaga ega (ikkinchi ramziy ma'no). *have a sharp tongue-* tili zahar., "Uni xush kurmasam ham, u, til uchidami, har vaqt manga"jiyanim", deb shirin gapirardi. (Oybek, Tanlangan asarlar)[8]

Quloq, xuddi ko'z kabi, tashqaridan ma'lumot oladigan organdir. Ma'nosi tanib olish va tinglash qobiliyatini bildiradi. Qizig'i shundaki, "quloqlar" sirni bilish istagi bilan bog'liq. "Quloqlar" ekstremal narsaning ramzidir, aftidan, bu ularning boshida joylashganligi bilan bog'liq va vertikal ravishda tananing bu qismi deyarli barcha boshqalardan yuqorida joylashgan. *To be head and ears-og'zi qulog'ida.*

"Yurak" - hissiyotlar, tajribalar, kayfiyatlar, samimiylilik, og'riq, omad timsoliga ega organ. Ko'pincha odamlarning xarakterini tasvirlash uchun ishlatiladi. "Yurak" so'zining tez-tez ishlatilishi insonning ijobiy fazilatlariga haqida gapiradi. Ko'pincha yurak sevgi tushunchasi bilan bog'liq. *"with all one's heart-chin ko'ngildan"*

"Qo'l" deyarli universal rol o'ynaydi. Bu so'z turli ma'nolarda qo'llaniladi: aloqa, mahorat, almashinuv, ya'ni. fikrni amaliy qo'llash. Qo'llar, shuningdek, niyatlarning moddiy timsolini bildiradi. O'ng va chap qo'llarga bo'linish alohida qiziqish uyg'otadi. *"to take oneself in hand-o'zini qo'lga olish", have long hands-qo'li uzun bo'lmoq.*

"Elka" mas'uliyat, mehnatsevarlik, ularga tushadigan yukni anglatadi. *lay the blame on the right shoulders-ayblamoq, have on one's shoulders-yelkasida ko'tarmoq.* "Elkamgaxo'jayinlar xo'p minishdi, Endi bas! (Oybek. Tanlangan asarlar)[8]

"Oyoq" harakatni, tezlikni anglatadi. O'rnatilgan iboralarda "oyoqlar" ko'pincha "bosh" ga va u bilan bog'liq bo'lgan aqliy printsipga, harakat qiluvchi va mexanik organ sifatida - "oqilona" ga qarama-qarshidir. *Put smb. on his feet-oyoqqa qo'ymoq.* "Bu zamonda...haqiqat oyoq ostida qolib ketdi" (Said Ahmad, Xukm)[8]

"Tovon" - oyoqning bir qismi. Oyoq (shuningdek, qo'l)ga nisbatan o'ng va chap semantikasi barcha tillar uchun universal bo'lib tuyuladi. "Chap" noto'g'ri narsani anglatadi. *get/have the heels of/to smb-quvib o'tmo, kick up one's heels-oyog'idan chalish,* "Kalishda terlab, tovonlari qorayib ketgan oyoqlarini suvga tiqib shamollatdi, joni rohatlandi, (Yoshlik)[8].

Tana a'zolarining nomlari frazeologik birliklarning yasashida eng ko'p qo'llaniladigan so'zlardan biridir. Somatizmlarning yuqori ulushi, aftidan, barcha frazeologik tizimlar bo'lmasa ham, umumiy xususiyatdir (Raxshtein A.D., Mordkovich E.M.). Oksford iboralar lug'ati ma'lumotlariga ko'ra, qiyoslangan tillarda qo'l, ko'z va boshni bildiruvchi so'zlar ibora yasash faolligi bo'yicha birinchi o'rinlarda turadi. A. Blumning fikricha, somatik frazeologik birliklar zamonaviy ingliz tilida ulkan guruhni ifodalaydi. Foydalanishda eng keng tarqalgan somatizm "qo'l"dir. Keyingi o'rinlarda bosh, ko'z, yuz, oyoq, burun, barmoq, yurak. Boshqa somatizmlar (oyoq, qo'l, orqa, suyak, miya, quloq, tish, teri, elka, bo'yin, til) kamroq tarqalgan, ammo ularning frazeologik faolligi ancha yuqori. [Blum A. 2000, b. 1], Tana a'zolarining nomlarini ko'chma ma'noda taqqoslash, metafora, idiom, maqollarda ishlatib, odamlar o'z fikrlarini to'liqroq etkazishga yoki aytilganlardan ko'proq taassurot qoldirishga harakat qiladilar.

Turli komponentli somatik frazeologik birliklarni tahlil qilish ularning tuzilishi, semantikasi va funktsionalligini ochib berishga imkon beradi, bu esa ingliz tilini chuqurroq tushunishga yordam

beradi. Ingliz tilida haqiqatan ham eng ko'p sonli frazeologik birliklar bo'lib, ular tarkibida tana qismlarining quyidagi nomlari mavjud: head, hair, eyes, teeth, heart va hand.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Ф. О. Вакк. - Таллин, 1964. - 29 с.
2. Блюм А. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953. СПб, 2000. 12.
3. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. М., 1934.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1984.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972
6. Мордкович Э.М. К вопросу о семантических полях соматических фразеологизмов. - В сб.: Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков. Ч.2. -- Новгород, 1972
7. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М.: Высшая школа, 1980.
8. Collins COBUILD Advanced Learner's English Dictionary, 4th edition, 2003.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. – Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашрети, 2008. – 592 б.
10. <https://www.ibe.it/ebook/The-Picture-of-Dorian-Gray.pdf>

UDC 808.3

MILITARY TERMINOLOGY IN UZBEK, RUSSIAN, AND ENGLISH LANGUAGES

S.Shodikhonov, teacher, Karshi State University, Karshi

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги ҳарбий терминологиялар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: терминология, ҳарбий терминология, тарихий ва маданий контекст.

Аннотация. В данной статье освещается военная терминология в узбекском, русском и английском языках.

Ключевые слова: терминология, военная терминология, историко-культурный контекст.

Abstract. In this article highlights of military terminology in Uzbek, Russian and English languages.

Key words: terminology, military terminology, historical and cultural context.

Introduction. Language plays a crucial role in communication within the military context, ensuring clarity, precision, and efficiency in conveying information. With the increasing globalization and international collaborations, understanding military terminology across different languages becomes essential. This paper aims to explore and compare military terminology in three distinct languages: Uzbek, Russian, and English. By examining these languages' linguistic features and cultural influences, we can gain valuable insights into the similarities and differences in military terminology.

Historical and Cultural Context: Understanding the historical and cultural context is crucial for comprehending military terminology in any language. Uzbek, Russian, and English have unique linguistic, historical, and cultural backgrounds. Uzbek military terminology has been influenced by various historical events and cultural factors. For example, during the Soviet era, Uzbekistan was a part of the Soviet Union, and Russian was the dominant language in the military. As a result, many military terms in Uzbek have been borrowed from Russian. Additionally, Uzbekistan has a long history of warfare and military conquests, which has also influenced its military terminology. For example, the Uzbek language has many words related to cavalry and horseback riding, reflecting the importance of horses in traditional Uzbek warfare.

On the other hand, Russian military terminology has been shaped by its history as a major world power and its involvement in numerous conflicts. Russian military terminology has also been influenced by its linguistic and cultural connections with other Slavic languages, as well as its interactions with other cultures and languages. Overall, the military terminology of Uzbek and Russian languages reflects their respective histories, cultures, and linguistic influences. hat shape their respective military terminology.

Uzbek Military Terminology: Uzbek, one of the Turkic languages, has evolved over centuries, influenced by Persian, Arabic, and Russian. The military terminology in Uzbek has been shaped by the country's history and its interactions with neighboring powers. For example, terms such as "qurolli" (armed) and "harbiy" (military) reflect Persian and Arabic influences on Uzbek military terminology.

1. Qurolli Kuchlar - Armed Forces
2. Harbiy qism - Military Department
3. Harbiy xizmat - Military Service
4. Suvorov qo'shiqlari - Suvorov songs (military marches)
5. Markaziy qo'shma shtab - Central Operations Headquarters
6. Jang davlati - State of War
7. Qasoskorlik - Retaliation
8. O'zgarishlar davri - Period of Change (referring to military reforms)
9. Xavfsizlik xizmati - Security Service
10. Yurisdiksiya - Jurisdiction
11. Tinchlik va xavfsizlik - Safety and Security
12. Askeriy kuchlar - Military Forces
13. Xarbiy kuchlar - Armed Forces
14. Xavfli vaziyatlar - Dangerous situations
15. Batareya - Battery (referring to artillery)
16. Tank - Tank (referring to armored vehicles)
17. Top - Cannon (referring to artillery)
18. Piyoda - Infantry
19. To'pchi - Artilleryman
20. Raketachi - Rocketeer (referring to missile units)

Russian Military Terminology: Russian, as the lingua franca of the former Soviet Union, has had a significant impact on the military terminology of many Central Asian countries, including Uzbekistan. The Russian language's dominance during the Soviet era led to the adoption of numerous Russian military terms in Uzbekistan. Examples include "tank" (tank), "artilleriya" (artillery), and "voenny" (military).

1. Вооруженные силы - Armed Forces
2. Военный отдел - Military Department
3. Военная служба - Military Service
4. Суворовские песни - Suvorov songs (military marches)
5. Центральный оперативный штаб - Central Operations Headquarters
6. Государство войны - State of War
7. Месть - Retaliation
8. Период реформ - Period of Change (referring to military reforms)
9. Служба безопасности - Security Service
10. Юрисдикция - Jurisdiction
11. Безопасность и защита - Safety and Security
12. Военные силы - Military Forces
13. Вооруженные силы - Armed Forces
14. Опасные ситуации - Dangerous situations
15. Батарея - Battery (referring to artillery)
16. Танк - Tank (referring to armored vehicles)
17. Пушка - Cannon (referring to artillery)
18. Пехота - Infantry
19. Артиллерист - Artilleryman
20. Ракетчик - Rocketeer (referring to missile units)

English Military Terminology: English, as a global language, has also influenced military terminology worldwide. Many English military terms have been adopted by Uzbek and Russian

languages. For instance, terms like "helikopter" (helicopter) and "raket" (rocket) demonstrate the influence of English on military terminology in Uzbek and Russian languages.

Linguistic Features and Structural Differences: Each language has unique linguistic features that influence the structure and formation of military terminology.

Uzbek Linguistic Features: Uzbek is an agglutinative language, characterized by the use of suffixes and prefixes to denote grammatical relationships. This feature is also evident in Uzbek military terminology, where suffixes and prefixes are added to base words to convey different military concepts. For example, the word "kuch" (power) can be modified as "kuchli" (powerful) to describe a strong military force.

Russian Linguistic Features: Russian, on the other hand, is an inflected language, where grammatical function of a word is indicated by changes in its ending. This inflectional feature is reflected in Russian military terminology as well. For instance, the word "voysko" (army) can be inflected to "voyska" (armies) to indicate multiple military units.

English Linguistic Features: English, as a Germanic language, has a relatively simpler morphology compared to Uzbek and Russian. English military terminology often relies on compound words or borrowed terms from other languages. For example, the term "aircraft carrier" is a compound word that combines "aircraft" and "carrier" to describe a specific military vessel.

Cross-Language Comparison: Despite the linguistic and cultural differences, there are instances of shared military terminology among Uzbek, Russian, and English languages. Shared terms have similar lexical roots or borrowed origins across these languages. For instance, the term "tank" is similar in all three languages, with slight variations in pronunciation. Similarly, words like "helikopter" and "artilleriya" have been borrowed from English and Russian, respectively, into Uzbek.

Cultural Adaptation: While shared terminology exists, each language also adapts military terms to suit its linguistic and cultural context. For example, the Uzbek term "pul" (money) is used to refer to military funding, reflecting the importance of financial resources in the military context.

Conclusion. Military terminology in Uzbek, Russian, and English languages reflects the historical, cultural, and linguistic influences on these languages. Understanding the similarities and differences in military terminology across these languages is crucial for effective communication and cooperation in the global military landscape. This comparative study provides insights into the complex nature of military terminology and highlights the importance of linguistic and cultural competence in military operations and international collaborations.

REFERENCES:

1. Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка. – М., 1965. – С. 75-85.
2. Grinev S.V. Terminology and Nomenclature in Russian Terminology Science // Terminologie und Nomenclature. – Lang, 1996. – 320 p.
3. Англо-русский военный словарь: около 70 000 терминов/ Г.А. Судзиловский, 3. В.М. Полухин, В.Н. Шевчук и др. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Воениздат, 1987а. – Т.1. – 655 с.
4. Англо-русский военный словарь: около 70 000 терминов/ Г.А. Судзиловский, В.М. Полухин, В.Н. Шевчук и др. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Воениздат, 1987б. – Т.2. – 688 с.

UO'K 811.161.1'38 + 821.161.1

SHE'RIYATDA AN'ANAVIYLIKNING BADIY IFODASI

N.I.Soatova, f.f.d., prof., Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqola XX asrning taniqli shoiri Shuhrat (G'ulom Aminov)ning lirikasidan o'rin olgan she'rlar tadqiqiga bag'ishlangan. Maqolada shoirning xalqona usulda yozgan she'rlari va she'riyatidagi parallelizm hodisasi tahlilga tortilgan. Natijada, Shuhratning she'riyatida xalq og'zaki ijodiga xos jihatlar: ifodadagi xalqchilik, soddalik, ravonlik, hayotiylik, obrazlilik, ixchamlilik muhim xususiyatlar ochib berganganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: An'anaviylik, vorisiylik, badiiylik, parallelizm, lirik kechinma, xalqona ohang, quyma fikr, badiiy topilma.

Annotatsiya. Данная статья посвящена изучению лирики Шухрата (Гулам Аминова), выдающегося поэта XX века. В статье анализируются стихи, написанные поэтом в народном стиле и феномен параллелизма в его поэзии. В результате установлено, что в поэзии Шухрата обнаруживаются важные черты фольклора: народность, простота, беглость, жизненность, образность, лаконичность выражения.

Ключевые слова: Традиционность, преемственность, художественность, параллелизм, лирический опыт, народная мелодия, актерская мысль, художественное изобретение.

Abstract. This article is devoted to the study of the lyrics of Shukhrat (Ghulam Aminova), an outstanding poet of the 20th century. The article analyzes the poems written by the poet in folk style and the phenomenon of parallelism in his poetry. As a result, it was established that important features of folklore are found in Shukhrat's poetry: folklore, simplicity, fluency, vitality, imagery, brevity of expression.

Keywords: Tradition, continuity, artistry, parallelism, lyrical experience, folk melody, acting idea, artistic invention.

Kirish. XX asrning to'fonli, ziddiyatli muhitida qalam tebratgan, Vatan urushida qo'liga qurol olib, qonli janglarga kirgan, shaxsga sig'inish davrida millatimizning faxri bo'lgan jadid ijodkorlar asarlarini o'rganishga chaqirganligi uchun jazolanib, "xalq dushmani" tamg'asi ostida besh yil umrini qamoqlarda o'tkazgan, shunda ham o'zidagi "...ijod mas'uliyatini unutmaydigan halol... kattakon adabiyotimizning zargar ijodkori"[1;99-101] Shuhrat she'riyati bo'yicha o'zbek adabiyotshunosligida bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Maqsud Shayxzoda shoirning she'riy ijodini birinchilardan bo'lib o'rganib, yirik hajmli maqola yozgan bo'lsa, O.Sharafiddinov, J.Hojimatov, Jamol Kamol singari olimlarning maqolalarida ijodkor asarlarining ba'zi qirralari yuzasidan muayyan fikrlar bayon qilingan[2;3;4;5]. Adabiyotshunos olim U.Normatov Shuhrat to'g'risida ilk adabiy portret yaratib, ijodkorning doston va she'rlaridagi urush va inson, vatan va xalq mavzularini o'rgangan va ular yuzasidan o'z xulosalarini bildirgan[6]. Adabiyotshunos olim Sh.Aldashevaning dissertatsiyasi[7]da Shuhrat adabiy merosidagi to'rtliklar tahlilga tortilgan.

Natijalar va muhokama. O'zbek poeziyasini o'rtamiyonachilik saviyadan yanada yuqori darajaga ko'tarilishiga olib chiqqan shoir ijodining folklordagi parallelizm an'analaridan ijodiy ta'sirlanish jarayonini o'rganish asosiy maqsadimiz sanaladi. Masalan, umr bo'yi adolat, mehr-muhabbatni, odamiylikni va oqibatni kuylab, yonib yashagan Shuhrat she'rlarining g'oyaviy badiiyati M.Shayxzoda tomonidan berilgan bahoga munosib ekanligini to'liq ko'rsatadi:

Sen yonmasang, u yonmasa, men yonmasam,

Kim yonadi bu dunyoning tashvishida.

Qizig'i yo'q bu olamning yoz-qishida,

Yurak to'la o't bo'lmasa har kishida.

She'riyat mohiyatini bunday chuqur tushunish, lirik qahramonning o'ziga o'xshagan mard o'g'lonlar bilan birga yaxshilik uchun yomonlikka qarshi kurashga doim shay bo'lib turish Shuhrat lirik qahramonining asosiy fazilatidir. Shoir lirik qahramonining mohiyatini belgilovchi bu fazilat Shuhrat lirikasini ilohiy yuksaklikka ko'targandek bo'ladi. She'rning lirik qahramoni "men", "sen", "u" bilan o'zaro parallelizm kasb etishi bilan birga "o't", "yonish" so'zlariga ham "parallelashib boradi". Shoir she'rda parallelizm san'atidan foydalangan holda lirik qahramon timsolida kitobxonni doimo el-yurt manfaati yo'lida yonib yashashga chorlagan. Uning e'tiqodicha, inson zoti borki, yuragida "o't" bo'lmog'i kerak. Agar yuragida o't bo'lmasa, uning insonligidan ne foyda? – she'rning g'oyaviy mazmunidan kelib chiqadigan xulosa shudir.

Shoirning o'z e'tiroficha: Mening nazarimda ona yurtga bo'lgan muhabbat, milliy iftixor kishidagi, nozik va muqaddas, aziz va so'nmas hisdir. Bularning o'rnini na mol-u dunyo, na shonu sharaf, obro', hech narsa to'ldira olmaydi. Shu oliyjanob ishlar bilan yashagan odam nohaqlikka, har qanday og'ir musibatli kunlariga bardosh beradi, ulardan g'olib chiqadi va murodu-maqсадga yetadi, hayotda mamnun yashab qabrda ham oyog'ini uzatib yotadi. Haqiqatdan ham, shoir bu so'zlarni o'z hayotiga dasturulamal qilib olgan. Shuhrat o'z ijodida, jumladan, she'r, doston, drama va romanlarida

yaratilgan poetik obraz va badiiy qahramonlarga ham shunday g'oyani singdirishga harakat qilgan. Shu tufayli u o'ziga xos uslubga ega bo'lgan, adabiyotimiz ravnaqiga munosib hissa qo'shgan ijodkorlardandir.

Shuhrat she'rlarida lirik qahramonning murakkab xarakteri, katta qalbi mohirlik bilan o'ziga xos yo'sinda tasvirlanadi. Shu boisdan, shoirning har bir she'ri kitobxonlarni chuqur mulohaza yuritishga, hayot mag'zini chaqishga o'rgatadi. Ayni vaqtda bunday she'rlar hayotiy detallar, jonli va aniq manzaralar, hayotiy faktlar bilan yorqin tasvirlanganligi ham e'tiborni tortadi. Ijodkorning aksariyat she'rlarida shoirning o'zligi, uning orzu-umidlari, zamon haqidagi qaydlari, o'qirman kitobxonlarga xayrixohligi, zamondoshlariga murojaati, o'z xalqiga bo'lgan cheksiz muhabbati chuqur falsafiy fikrlar va badiiy tasviriy vositalar orqali berilishi bilan xarakterlanadi. "...Shoir qalbning bir lahzalik nafaslarini ilg'ab olishga usta. Bu ustalik ichki dunyoni doimo bir holatda emas, har gal yangi vaziyatda, yangi tomondan ochishga imkon beradi". Keng va yuksak qalb egasi Shuhratda tiniq fikr, yuksak tuyg'u, optimistik ruh yo'ldosh, yaqin va ohangdosh edi.

Shuhrat xalq ijodini o'rganishda, xalq ertaklari va qahramonlik dostonlarini o'qish va ulardan bahramand bo'lish jarayonida undagi badiiy go'zallik va barkamollik sirlarini kashf etishga intilgan va shu masalada shunday mahoratga erishganki, biz uning eng yaxshi she'rlarini o'qiganimizda, ulardan o'zbek xalq og'zaki ijodining nafasi kelayotgandek bo'ladi. Bu hol shoir she'rlarining badiiy mukammal bo'lishini kafolatlagan. Shuhrat she'riyatida folklordagi parallelizm an'alarini quyidagi to'rtta tamoyil asosida ochib berishga harakat qilamiz:

- xalq qo'shiqlarining Shuhrat she'rlari badiiy qurilmasidagi o'rnini ko'rsatish;
- lirik kechinmaning shoir hayoti bilan aloqadorligini parallelizm hodisasi orqali aniqlash;
- xalqona ohangda parallelizm asosida yaratilgan she'rlarini tahlil qilish;
- o'zbek bolalar she'riyatida Shuhrat ijodining o'rnini belgilab berish;

"Adabiyotdagi vorisiylik, an'analarga sodiqlik har bir milliy adabiyotdagi o'ziga xoslik, milliy qiyofaning yo'qotilmasligini kafolatlaydi". Xalq qo'shiqlari o'zining shaklan go'zal va mazmunan teranligi, ohorli tashbehlariga boyligi va yuksak badiiyati, jarangdor va ta'sirchanligi bilan ijodkorlar ko'ngliga kirib borar ekan, bundan bahra olgan ijod ahli, albatta shu yo'nalishda ijod qilishga harakat qiladi. Bu ta'sir serqirra bo'lib, qaysi bir ijodkor ijodida birmuncha bo'rtib ko'rinib, boshqasining asarlari mag'iz-mag'ziga singib ketgan bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib aytish mumkinki, "O'zbek xalq qo'shiqlari inson ruhiyatining ming bir xilda tovlanishlari, hasrat-nadomati, orzu tilaklari, voqelikka bo'lgan munosabati qalb to'ridan buloqday jo'shib, qaynab chiqqan qo'shiqlarida xalqimiz o'z his-tuyg'ularini qo'shiq qilib kuylagan, o'rtangan, yongan". Mana shunday boy, ohangrobadek o'ziga tortuvchi qo'shiqlar Shuhrat qalbini tug'yon urdirib, xalq ohangida she'rlar yozishga undagan. Shu o'rinda, folklorshunos Malik Murodning xotiralarini keltirish joiz: Ko'pincha Shayx aka (Maqsud Shayxzoda. Izoh bizniki. N.S.) uylarida Shuhrat akani ko'rardim, ularning qizg'in suhbatlari ustidan chiqardim. Esimda, muallimlarga atalgan she'rlari xalq orasida shu qadar keng yoyilgan ediki, qayerga bormay – uzoq, chetdagi qishloqqami yoki shahargami, ana shu she'r yoddan o'qilardi. Shayx akamnikida navbatdagi uchrashuvimizda uzoq qishloq – ovullarda ana shu she'rning variantlashib, folklor asarlariga aylanib ketganini aytganimizda, Shayx akaning bildirgan fikrlari hamon qulog'im ostida yangrab turibdi:

– Shuhratbey, she'rlaringizki xalq tili va diliga ko'chib folklorlashibdi, demak Siz ham o'zingizga haykal qo'yibsiz! Xalq uncha-buncha shoirning she'rini folkloriy variantlarini yaratib, o'ziniki qilib olmaydi. Ha, Siz, azizim, xalq qalbiga kirib, undan abadul-abad joy olibsiz! Shuhratning el nazariga tushgan adabiyotshunos olim e'tiroficha "xalq tili va diliga ko'chib folklorlashgan" "*O'qituvchi*" qasidasi el aro aziz bo'lgan, kelajak tarbiyachilari – muallim o'qituvchilarni shunday olqishlab, sharaflagani uchun ham halq ko'nglidan joy olgan edi:

*Agar hayot bo'ston esa, bog'bon muallim,
Agar hayot karvon esa, sarbon muallim.
Agar hayot oltin bo'lsa, zargar muallim,
Agar hayot dengiz bo'lsa, gavhar muallim.
Agar hayot uzuk bo'lsa, ko'zi muallim,*

*Agar hayot shoir bo'lsa, so'zi muallim.
 Chunki u-dir har insonga berguvchi ta'lim,
 Ta'lim so'zi jamisidan chiqmish muallim!
 Sharaf unga, obro' unga, unga tantana!*

Shuningdek, bu she'r parallelizm san'atining noyob namunasi, ya'ni shoirning quyma fikr, badiiy topilmasi. Xalqona ohangda yozilgan bu qasidada "Hayot" – "bo'ston", "karvon", "oltin", "dengiz", "uzuk", "shoir"; "Muallim" – "bog'bon", "sarvon", "zargar", "gavhar", "ko'zi", "so'zi"ga parallelizm tarzda tasvirlanganligi bilan ahamiyatli. Ijod olamining hayoti mazmuni hisoblagan shoir Shuhrat she'riyat timsolida inson hayotining eng muhim hodisalarini qidirar ekan, u muammolarini yechishga, topishga o'zini chog'ladi, buning samarasi o'laroq, xalq ijodiga yaqin, diltortar she'rlar yaratdi. Adabiyotshunos olim Maqsud Shayxzoda aytganidek, Shuhrat xalq qalbiga yoniq she'riyati bilan kirib bordi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Shuhrat she'rlarining yengil, xalqona o'ynoqi ohangda yozilishi, lirik qahramon ruhiy olamini tabiat hodisalari bilan parallel holda bir-biri bilan qiyoslab ba'zan qarshilantirish natijasida yuzaga kelganligi shoir she'rlarida parallelizmlarni kompozitsion asos darajasiga ko'targan. Bu holat shoir she'rlarining badiiy-estetik ta'sirchanligini kuchaytirib, xalq lirik qo'shiqlari kabi ritmik o'ynoqiligi, ohangdorligini ta'minlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmad S. Uch mungli qo'shiq so'ngsiz imtihon / Shuhrat. Adib hayotiga bir nazar. –T.: Sharq 1998. –B.99-101
2. Shayxzoda. M. Qalam va burch // Sharq yulduzi. №5, 1967.
3. Sharafiddinov O. Yakun va debocha // Sharq yulduzi jurnali. №2, 1962.
4. Hojimatov J. Hayotning badiiy in'ikosi // Sharq yulduzi. №8, 1967.
5. Jamol Kamol. Shuhrat she'rining uslubiy xususiyatlari / Lirik she'riyat. –T.: Fan, 1986.
6. Normatov U. Shuhrat. –T.: G'G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969; Yana o'sha muallif. Ijod sehri. –T.: Sharq, 2007.
7. Aldasheva Sh. 70–90 yillar o'zbek lirikasida to'rtlik, sakkizlik va she'riy turkum tabiati: Filol.f.f.d. (PhD). diss – Toshkent., 2019.
8. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5 jild. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. –B.68-69.
9. Sharipova L. O'zbek she'riyatida folklorizm. (XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyati asosida). –T.: Fan, 2011. –B.16.
10. Alaviya M. O'zbek xalq qo'shiqlari. –T.: O'zSSR FA nashriyoti, 1959. –B.27-29.

UO'K 81

TIBBIY REKLAMALARDA NUTQIY AKTNING VOQELANISHI

D.R.Sobirova, PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Inson muloqotga kirishar ekan, turli-tuman nutqiy aktlar vositasida o'z fikrlarini ifoda etadi. Nutqiy aktlar muloqot ishtirokchilarining muloqotga kirishishdan ko'zlangan maqsadga erishish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada muloqotda nutqiy akt, kommunikativ intensiya masalalari tibbiy reklamalar misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: tibbiy reklama, nutqiy akt, kommunikativ intensiya, lokutsiya, illokutsiya, fatik nutqiy akt, retik nutqiy akt.

Аннотация. Когда человек вступает в общение, он выражает свою речь с помощью различных речевых актов. Речевые акты призваны помочь участникам диалога войти в диалог. В трёх статьях речевой акт в общении, вопросы коммуникативной интензивности освещаются на примере медицинской рекламы.

Ключевые слова: медицинская реклама, речевой акт, коммуникативная интенция, локуция, иллокуция, фатический речевой акт, риторический речевой акт.

Abstract. When a person engages in communication, he expresses his speech with the help of various speech acts. Speech acts are intended to help the participants of the dialogue to enter the dialogue. In three articles, speech act in communication, communicative intensive issues are covered on the example of medical advertisements.

Key words: medical advertising, speech act, communicative intention, locution, illocution, phatic speech act, rhetorical speech act.

Nutqiy akt – so'zlovchining ma'lum bir nutqiy vaziyatda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir. Bu tushuncha jahon pragmalingsvistikasida XX asrning 50-yillarida o'z nazariy asoslariga ega bo'ldi. Bunda J.Ostin, J.Syorl va J.Lich kabi olimlarning qimmatli ta'limotlari muhim o'rin egalladi.

Nutqiy aktlarning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ularni bir necha tomonlama tasniflash mumkin:

I. Semantik xususiyatiga ko'ra nutqiy aktlar: iltimos, hurmat, buyruq, hukm, talab, maslahat... kabi mazmunlardagi nutqiy aktlar.

II. Sistem-struktur xususiyatiga ko'ra nutqiy aktlar:

a) lokutiv nutqiy akt (fonetik nutqiy akt, fatik nutqiy akt, retik nutqiy akt); Lokutsiya akti nutq bosqichi, lingvistik ifoda bosqichi, ya'ni fikrning lingvistik vositalar yordamida bevosita ifodalanish jarayoni demakdir;

b) illokutiv nutqiy akt (illocution, lot. il- < ichida) gap ma'nosining pragmatik komponenti bo'lib, so'zlovchining kommunikativ maqsadini aks ettiradi;

d) perlokutiv nutqiy akt (perlocution, lot. per- orqali) adresatga ta'sir ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Tibbiy reklama diskursida nutqiy aktlar reklamadan ko'zlangan kommunikativ intensiyaga erishish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Tibbiy reklamalarni yaratishda kopirayterlar ifoda maqsadiga ko'ra xabar, iltimos, maslahat, iltifot, g'amxo'rlik kabi xilma-xil nutqiy aktlardan foydalanadilar:

Maslahat nutqiy akti:

Burun bitsa va grippni davolash kerak bo'lsa, nazoferondan foydalaning. Nazoferon tanani gripp va viruslardan himoya qiladi. Nazoferon preparatini chaqaloqlar, homilador va emizikli ayollar uchun qo'llashga imkon beradi.

Farzandim bog'chaga borishi kerak bo'lsa, men xotirjamman! Chunki nazoferon bilan biz himoyadamiz!

Nazoferon – yaqinlaringizni himoya qiling! («Nazoferon» vositasi reklama matnidan)

Tibbiy reklama matnida adresatlarga burun bitishi va grippni davolashda «Nazoferon»dan foydalanish mumkinligi tavsiya etiladi. Bunda maslahat nutqiy akti «foydalaning», «himoya qiling» fe'llari yordamida yuzaga chiqadi.

Xabar nutqiy akti.

Lakto-G ichak mikroflorasi muvozanatining buzilishi, ya'ni disbakteriozning oldini olish va davolashda yordam beradi. Lakto-G antibiotiklar bilan davolanadigan keyingi disbakteriozlarni barataraf etadi («Lakto-G» vositasi reklama matnidan).

Mazkur tibbiy reklamada adresant adresatlarga disbakteriozni davolashda Lakto-G samarali vosita ekanligi xususida axborot beradi.

O'z farzandining sog'lig'iga befarq bo'lmagan yosh oilalar kichkintoyda og'riq yoki isitma kuzatishsa, qanday dori vositasini qo'llashni aniq bilishadi. Chunki ular Braveks suspenziyasini tanlashgan («Braveks» vositasi reklama matnidan).

Reklama matnida tibbiy vosita xususida axborot berish yetakchilik qiladi. Ushbu nutqiy aktda xabar mazmuni bilan bir qatorda, «siz ham qo'llang» mazmuni implitsit shaklda ifodalanadi.

Mushaklar og'riyaptimi? Sen esa og'riqqa rad javobini ber! Bel o'zi haqida eslatyaptimi? Sen javoban natija ber! Og'riq faolligingni kamaytirdimi? Kapsikam bilan yanada faol bo'l! Bo'g'im va mushaklardagi og'riqni yengillashtiruvchi qizdiruvchan ta'sirga ega surtma. Kapsikam – og'riqqa qarshi yechim («Kapsikam» vositasi reklama matnidan).

Reklama matnidan savol nutqiy akti bilan yonma-yon maslahat nutqiy akti anglashiladi. Kuzatishlar tibbiy reklamalarda nutqiy aktning semantik xususiyatlariga ko'ra maslahat va tavsiya nutqiy aktlari faol qo'llanishda ekanligini ko'rsatdi.

Pragmalingsvistlar struktural xususiyatlariga ko'ra nutqiy aktlarning lokutiv, illokutiv, perlokutiv kabi turlari mavjudligini qayd etadilar. Lokutiv akt o'z navbatida tarkibiy tuzilishiga ko'ra fonetik, fatik va retik kabi aktlardan tashkil topadi. Lokutiv aktning namoyon bo'lishini televideniye orqali e'lon qilinayotgan tibbiy reklamalar misolida yoritishga harakat qilamiz.

Fonetik aktning o'ziga xos xususiyati nutqda mavjud birliklarning fonetik me'yorlarga amal qilgan holda to'g'ri talaffuz qilinishida namoyon bo'ladi. Bunda tovush, so'z va qurilmalarni to'g'ri talaffuz qilish vazifasi bajariladi.

Noto'g'ri ovqatlanish yoki ortiqcha miqdorda yeyilgan taom og'irlik hissini paydo qilishi mumkin. Festal bor. U og'irlik hissi va qorin dam bo'lishini kamaytiradi. Shuningdek, oshqozonosti bezi faoliyatini yengillashtiradi. Festal. Hazmi taom uchun uch tomonlama ta'sir («Festal» dori vositasi reklama matnidan).

Mazkur tibbiy reklamada fonetik akt segment (nutq tovushlari va bo'g'in) va supersegment (urg'u, ohang, melodika, pauza) birliklar mavjud fonetik me'yorlarga amal qilingan holda voqelangan. Ayrim hollarda fonetik akt o'zining bajaruvchi vazifasiga zid ravishda tovush, so'zlarni talaffuz qilishda me'yor buzilishi mumkin:

Galavit yordam beradi.

Yordam beradi.

Yordam beradi.

Yoydam beyadi.

Yordam beradi... («Galavit» dori vositasi reklama matnidan).

Tibbiy reklama matnidan anglashiladiki, **yoydam beyadi** jumlasida «r» tovushini talaffuz qilishda muammosi bor adresant tomonidan aytiladi. Yana ham aniqrog'i, kichik yoshdagi bola tilidan talaffuz etiladi. Tovushlarning ma'lum aksent bilan talaffuz qilinishi pragmatik to'siq (adresant o'z fikrini adresatga yetkazishda muammolarga duch keladi, buning sababi nutqda so'zlarni noo'rin qo'llash, shu bilan birga, talaffuzdagi muammo tufayli so'z noto'g'ri tushunilishi mumkin; ayrim hollarda adresatlar adresantni umuman tushunmaydilar)ni yuzaga keltirishi manbalarda qayd etiladi. Yuqoridagi tibbiy reklamada bolajon tilidan aytilgan «yoydam beyadi» jumlasida o'zbek adresati uchun tushunarli bo'lishi mumkin (birinchidan, kundalik turmushda tez-tez bu kabi talaffuzga duch kelamiz, ikkinchidan, reklamada bolajondan oldingi va keyingi ishtirokchilar aynan shu jumlaning to'g'ri talaffuz orqali takrorlashadi). Biroq o'zbek tiliga begona bo'lgan, qolaversa, o'zbek tilini endi o'rganayotgan adresatlar uchun bu jumla tushunarsiz bo'lishi, pragmatik to'siqni yuzaga keltirishi tabiiy.

Xullas, og'zaki tibbiy reklamalarda lokutiv aktning barcha tarkibiy qismlari (fonetik, fatik, retik aktlar) namoyon bo'ladi. Yozma shakldagi tibbiy reklamalarda esa talaffuz ishtirok etmagani uchun lokutiv akt voqelanmaydi.

Illokutiv nutqiy akt kommunikativ intensiya bilan bog'liq tushuncha hisoblanadi. Illokutiv fe'llar nutqiy faoliyatdan ko'zlangan asosiy maqsadni to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydi. Tibbiy reklamalarda kommunikativ maqsad illokutiv fe'llar vositasida yuzaga chiqqan o'rinlar mavjud:

+99871 207 60 67 raqamiga **qo'ng'iroq qiling** va mahsulotga **buyurtma bering**. («Vertera forte» vositasi reklama matnidan).

+998 71 207 50 09 raqamiga **qo'ng'iroq qiling** va **buyurtma bering!** («Laminariy niqobi» gigiyenik vositasi reklama matnidan).

Dorixonalaridan so'rang! («Ekodray» gigiyenik vositasi reklama matnidan).

Ta'kidlanganidek, jamiki tijoriy tibbiy reklamalardan ko'zlangan asosiy maqsad tibbiy mahsulotni sotish, tibbiy xizmatdan foydalanuvchilarni ko'paytirish hisoblanadi. Misol tariqasida tibbiy reklamadan keltirilgan yuqoridagi parchalarda illokutsiya (kommunikativ niyat) **qo'ng'iroq qiling, buyurtma bering** kabi illokutiv fe'llar yordamida ifodalangan. Qayd etish lozimki, barcha tijoriy tibbiy reklamalarda illokutiv fe'llar ishtirok etmaydi. Bunday reklamalarda illokutsiya implitsit shaklda ifodalangan bo'ladi.

Xullas, kuzatishlar tibbiy reklamalarda nutqiy aktlarning iltimos, hurmat, buyruq, hukm, talab, maslahat... kabi mazmundagi ko'rinishlari, sistem-struktur xususiyatiga ko'ra lokutiv nutqiy akt (fonetik nutqiy akt, fatik nutqiy akt, retik nutqiy akt); illokutiv nutqiy akt; perlokutiv nutqiy aktlar namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Tibbiy reklamalarda semantik xususiyatlariga ko'ra maslahat va tavsiya nutqiy aktlari faol qo'llanishdadir. Aksariyat tibbiy reklamalarda illokutsiya **qo'ng'iroq qiling, buyurtma bering** kabi illokutiv fe'llar yordamida ifodalanadi. Biroq barcha tijoriy tibbiy

reklamalarda illokutiv fe'llar ishtirok etmaydi. Bunday reklamalarda illokutsiya implitsit shaklda ifodalangan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
2. Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. Дарслик. – Тошкент: Classic, 2020.
3. D.R.Sobirova Tibbiy reklama matnlarini yaratish usullari.//Academic research in educational sciences volume 2 | Issue 3 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Academic Research, Uzbekistan 1242 www.ares.uz
4. Sobirova D.R. Qisqalik–samarali tibbiy reklama yaratishning muhim omili. “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. Buxoro, 2021-yil, 11-noyabr.

UO'K 811.111

LINGVOMADANIY KONSEPTNING SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

D.M.Turakulova, o'qituvchi, O'zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'nggi yillarda zamonaviy tilshunoslikda shakllanib borayotgan konsept atamasining lingvomadaniy tahlili, shakllanishi va mazmun mohiyati yoritilgan bo'lib, konseptning lingvokulturologiyada tutgan o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, konsept muammosining dolzarbliligi hamda lingvomadaniy tavsifi jahon va o'zbek tilshunos olimlari fikrlari misolida tavsif qilingan.

Kalit so'zlar: Konsept, lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadaniy tahlil, tafakkur, zamonaviy tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье освещается лингвокультурологический анализ, формирование и содержание термина концепта, формирующегося в современном языкознании в последние годы, анализируется роль концепта в лингвокультурологии. Актуальность проблемы концепта и лингвокультурологическая характеристика основываются на мнениях мировых и узбекских языковедов.

Ключевые слова: Концепт, лингвокультурология, лингвокультурологический анализ, мышление, современное языкознание.

Abstract. In this article, the linguistic and cultural analysis, formation, and content of the term concept, which has been forming in modern linguistics in recent years, is highlighted, and the role of the concept in linguistic and cultural studies is analyzed. Also, the relevance of the concept problem and the linguistic, cultural description are based on the opinions of world and Uzbek linguists.

Key words: Concept, linguistic and cultural studies, linguistic and cultural analysis, conceptual analysis, concept classification, concept structure.

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqa, ularning bir-biriga ta'siri hamda xalq madaniyatini tilda aks etishini tadqiq etish muammolari XX asr oxirlarida keng tadqiq etila boshlandi. Bu esa o'z navbatida madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtasida til tadqiqiga bag'ishlangan yangi soha “Lingvokulturologiya” ning paydo bo'lishiga olib keldi. Ko'plab tilshunos olimlar til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etar ekanlar, tilni madaniyatdan o'sib chiqqanligi va uni ifodalovchi vosita bo'lib hizmat qilish haqidagi g'oyani ilgari suradilar. Madaniyatning moddiy va ma'naviy asarlari yaratilishida ham mana shu til asosiy o'rinni egallaydi va madaniyatning yillar davomida saqlanib rivoj topishida beqiyos ahamiyatga ega. XXI asr boshlariga kelib esa lingvokulturologiya ma'naviy madaniyatning o'ziga xos urf-odat, afsona, mif, an'ana, udum va ramzlarini tadqiq etuvchi jahon tilshunosligida yetakchi tilshunoslik yo'nalishlaridan biriga aylandi va til jarayonlarida yuzaga keluvchi ham moddiy ham ma'naviy madaniyatni o'rganuvchi tadqiq etuvchi ijtimoiy fanga aylandi. Rus tilshunos olimi G.G. Slisikin lingvokulturologiyani ta'riflar ekan, uning insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgani va uning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lganligi inson to'g'risidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisaligini keltirib o'tadi.

Hozirgi zamon tilsunosligining muhim sohalaridan biriga aylanib ulgurgan lingvokulturologiya sekin asta o'zining tadqiqotlarida turlicha dolzarb masalalarni tahlil qila boshladi. Ular qatorida turli nutqiy janrlar, miqlar va xalq og'zaki ijodiga xos janrlarni lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish; lingvomadaniy konspektning muayyan uslubda yaratilgan asarlardagi ifodalanishi; lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan aloqasi; qiyosiy yo'nalishdagi ya'ni rus, o'zbek tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslanib o'rganiladi. Shunday qilib, lingvokulturologiya mustaqil fan sohasi sifatida qator masalalarni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan bo'lib, ushbu maqolada til konseptlarini lingvomadaniy tahlili haqida so'z boradi.

Lingvokulturologiya fani kirib kelgach zamonaviy tilshunoslikka qator sermahsul tushuncha apparatlarni olib kirdi. Ana shunday muhim madaniy tushunchalardan biri madaniy konsept hisoblanadi. Konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llaniluvchi birlik hisoblanadi. Ushbu atama XX asrning 90-yillarida tushuncha so'ziga sinonim ravishda qo'llanila boshlandi. Konsept inson ongida so'zning lugaviy ma'nolari asosida tashkil topish bilan birga, butn bir xalq va millatning madaniy shu bilan bir qatorda tarixiy tajribasi asosida yuzaga keldi. Shuningdek, millatning ma'naviy mulki hamda madaniyati sifatida namoyon bo'ldi. Ma'lumki, til inson ongidagi konspektni ifodalovchi va shakllantiruvch vosita hisoblanadi. "Konsept" atamasining rivojlanish tarixiga nazar solar ekanmiz, uni qo'llanilishi avvalo matematik mantiqda G. Frege va A. Cherkov ishlarida qo'llanilishdan boshlanadi. Rus tilshunosligida esa ilk bor 1928-yilda S.A. Askoldov tomonidan qo'llanilgan. Konseptni o'rganilishi va tahlili bilan bog'liq muammolar qator fan sohalarida o'rganilib kelinmoqda. Shulardan Ye. S. Kubryakova ta'kidlaganidek, "konsept" atamasi tafakkur, anglash hamda ma'lumotlarni qayta ishlash va saqlash singari muammolar bilan shug'ullanuvchi kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya fanlari uchun "soyabon" vazifasini o'taydi [1].

Ushbu maqolada esa "konsept" ning lingvokulturologik tahlili va rivojlanishi to'g'risida ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Lingvokulturologiya fanida konsept asosiy tushunchalardan biri hisoblanib, zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. Konseptni o'rganishga bo'lgan yondashuvlar, ta'riflar ko'p songa ega bo'lishiga qaramasdan hali ham uning aniq bir talqini mavjud emas. Lingvomadaniy birlik sifatida konsept lingvokulturologiyada eng ko'p qo'llaniluvchi birliklardan biri hisoblanib, u yoki bu xalqning madaniyatini, o'zoga xos jihatlarini ko'rsatadi. Lingvomadaniyatshunoslikda konsept atamasi tafakkur, til hamda madaniyat kabi tushunchalar bilan birgalikda qo'llaniladi va ular bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib bir-birini to'ldiradi.

Usmonova o'zining lingvokulturologiya darsligida lingvomadaniy konspektni tavsiflar ekan, uni tafakkurda mavjud bo'lib, o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni birlashtirilishini va barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'tashini ta'kidlaydi. Madaniyat konseptlari lingvokulturologiyada tadqiq qilinar ekan, ularning orasiga mavhum otlar, vijdon, iroda, qonun, taqdir, qismat va boshqalar kiradi.

O'.Q.Yusupov konseptni shunday ta'riflaydi "Konsept – bu ongimizda mavjud tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqidagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo'lgan ijobiy, salbiy yoki neytral munosabatdir" [2].

A. Ya. Gurevich lingvomadaniy konseptlarni ikki turga: "fazoviy" falsafiy konseptlar va ijtimoiy kategoriyalar ya'ni madaniy kategoriyalarga ajratadi. Falsafiy konseptlar ichiga madaniyatning universal kategoriyalari – makon, vaqt, harakat, o'zgarish, sabab kirsas, madaniy kategoriyalarga mulk, erkinlik, boylik, mehnat, mulk, haqiqat singari konseptlar kiradi. Shuning bilan birgalikda, har bir millatning o'ziga xos bo'lgan milliy madaniy konspektlari ham mavjud ekanligi haqida V.A.Maslova aytib o'tadi. Misol tariqasida, non va guruch konseptlarini oladigan bo'lsak, non bu O'zbek xalqi uchun asosiy ozuqa manbayi sifatida ifodalansa, yapo va xitoy millatlari uchun esa bu narsa guruch ko'rinishida ifodalanadi.

S.G.Vorkachev fikriga ko'ra esa konsept tilda ifodalanuvchi va etnik-madaniy xususiyat bilan yuqori subyektlarga yo'naltirilgan jamoaviy ongning alohida obyekt sifatida belgilanadi. Rus olimining fikriga ko'ra, "konsept" so'zining o'ziga xos ma'nosi terminologiyasi milliy mentalitet vakili bo'lgan lingvistik shaxsning semantik birliklar bilan o'zaro aloqasi zarurati hisoblanadi [3]. V. I. Karasik va G.G. Slisshkin lingvokulturologik konseptning asosiy xususiyatlarini tahlil qilgan holda, uning quyidagi asosiy jihatlarini aniqlashgan:

Til, ong va madaniyatni mukammal o'rganishga asoslangan borliqning murakkabligi; konseptni lingvokulturologiyadagi boshqa birliklardan ajratib turadigan tafakkur; aksiologik, ya'ni konseptni boshqa aqliy birliklardan qiymat elementi bilan ajratib turuvchi; shartlilik ya'ni ongni taqsimlash tadqiqot maqsadida amalga oshiriladi; o'zgaruvchanlik ya'ni vaqt o'tishi bilan konseptni idrok qilish o'zgarishi mumkin; tashuvchining chegaralangan ongi, konseptning individual yoki jaamoaviy ongda mavjudlik sabab; uch tarkibli- konseptning tarkibida qiymatli, obrazli va tushunchaviy komponentlari mavjud; uch komponentli - tushunchada qiymat, obrazli va kontseptual komponentlar mavjud; ko'p murojaatlilik- har qanday lingvomadaniy konseptga murojaat qilishning ko'plab usullari mavjudligi; ko'p o'lchovlilik ya'ni konseptni modellashtirish uchun lingvokulturologiyaning an'anaviy birliklaridan foydalanadi [4].

V.I. Krasik esa lingvomadaniy konseptni tavsiflar ekan, kontseptual asosni ichki shaklini o'z ichiga oluvchi taqsimlash xususiyatlari, valentlik aloqalari va madaniy xususiyatlarini o'z ichiga oluvchi ko'p o'lchovi lingvomadaniy birlik ekanligini ta'kidlaydi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, madaniy tilshunoslikda til inson ongida asosiy intellekt birliklari shakllanishining asosiy yo'llari va manbalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, konsept ko'p o'lchovli aqliy shakllanish bo'lib uning ta'rifiga turi xil yondashuvlarga olib keladi. Konsept shaxsning dunyoqarashi va mentalitetiga, madaniyat va tarixiga yaqin qiladi. Konsept millatning madaniy merosining bir qismini tashkil qilib, har bir xalqning madaniy tajribasiga hamda atrof muhitni idrok etish natijalariga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kubryakova Ye. Slovar, Grammatika. Tekst (Dictionary, Grammar. Text), Collection of scientific papers, Moscow, 1996, pp. 218-224.
2. Юсупов У.К., Тилшуносликдаги янги йуналишлар ва уларда ишлатиладиган айрим истилохдар. Филология масалалари. Т., 2011.
3. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. М.: Гнозис, 2004. 192 с.
4. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сборник научных трудов. Воронеж, 2001. С. 76–77.

UO'K:811.1

TERMINOLOGIYA VA ONOMASTIKA TUSHUNCHASINING KELIB CHIQISHI

N.Xolmatova, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada terminologiya va uning paydoo bo'lishi, uning tilshunoslikda tilshunos olimlar tomonidan dolzarb mavzular sifatida o'rganilishi. Hamda, onomastikaning paydo bo'lishi va unga olimlar tomonidan o'rganilishi.

Kalit so'zlar: terminologiya, termin, nominativ funktsiya, maxsus so'zlar, nom qo'yish.

Аннотация. В данной статье рассматривается терминология и ее возникновение, ее изучение лингвистами как актуальная тема в лингвистике, а также возникновение ономастики и ее изучение учеными.

Ключевые слова: терминология, термин, номинативная функция, специальные слова, именование.

Abstract. In this article, terminology and its emergence, its study by linguists as current topics in linguistics. Also, the emergence of onomastics and its study by scientists.

Key words: terminology, term, nominative function, special words, naming.

Kirish. Rivojlanayotgan hamda yangi bosqichlarga o'tayotgan bu jamiyatimizda ilm o'rganish va buni kasb sifatida e'tirof etish har daqiqada shiddat bilan rivojlanib borayapti va buning negizida o'sha faoliyatni ichki va tashqi jarayonlarni ifodalaydigan so'zlar paydo bo'layapti. Muayyan bir tildan foydalanadigan jamiyatda nomlar va terminologiya tushunchalari chuqur iz ota boshladi. Va bu sohaga qiziqish bir necha yillardan beri dunyo tilshunoslarining diqqat markazidagi eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib kelmoqda. Ho'sh, yuqoridagi tushunchalar aslida o'zi nima va tilshunoslikda ularning o'rni qanday. Mazkur tilshunoslik predmetlaridan to'g'ri foydalana olish va ularning o'zaro bir biridan farqli ravishda tushunib yetish ham juda muhim omillardan hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). X.Xyuellning ta'kidlanishicha , terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisidir. Biz terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz .

O.S.Axmanovanning aytib o'tganicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. A.Reformatskiy ta'rif berishicha "terminlar – bu maxsus so'zlardir. Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan ,definiitsiyaga ega bo'lgan va asosan nominativ funktsiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi.

Umuman olganda , Terminologiya sohasi zamonaviy lingvistik taqdidotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblandi. Terminologiya barch tillardagi so'z boyliklarining katta qismini tashkil etadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin. Bu tushunchaga tilshunos olimlar tomonidan turli xil tariflar berilgan.

"Termin" tushunchasiga N.A. Dilmurodova hamda N.A.Husanovlar "O'zbek Tili"fanidan o'quv-uslubiy majmuasida quyidagi belgilarni tasnif etgan :

1) Termin – umumadabiy tilning maxsus vaziasibajaruvchi bir turi bo'lmish ishlab chiqarish ,fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik,bir so'z yoki birikmadi;

2) Termin – konkret narsa-predmet , ashyo ,mavhum tushunchalarning maxsuslashtirilgan nomidir;

3) Termin uchun muayyan ta'rif (definitsiya) zarurdirki,uning yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq ifodalash ,tushunchaning birini ikkinchisidan chegaralab ajratish imkonini beruvchi ,ayni mahalda ma'lum tushunchani muayyan tasnifiy qatorga joyashtirishga yo'l qo'yuvchi , farqlovchi belgilarni ravshanroq ko'rsatish mumkin .

"Termin "so'zi lotin tilidagi **"terminus"** so'zidan kelib chiqqan bo'lib , ilk davrda chegara, cheklanganlik ma'nolarini bildirgan." Lekin ayni vaqtda bu kelib chiqshdagi ma'no hozirgi termin tushunchasini to'la anglatmaydi. Termin ma'lum ma'noga ega bo'lishi kerak, va boshqa birliklar bilan semantik jihatdan aloqada bo'ladi hamda bir yaxlit terminologiya sistemasini tashkil etadi. "G'arbiy Yevropa tillaridagi materiallaridan olingan ilmiy tadqiqotlarda **"terminus"**ning - chegara ma'nosidan tashqari fransuz tilida "terme" – so'z , va hozirgi davrda tushinilayotgan "termin" ma'nosini ifodalaydi. Ingliz tilida esa "term"so'zi to'g'ridan to'g'ri termin ma'nosini anglatlsa, rus tilida esa bu so'z 18-asr o'rtalari va 19 asr boshlarida muomalaga kiritilgan va qandaydir so'z , ibora yoki nom demakdir. Bu tushunchaga mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin-aniiq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va undan tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi deb e'tirof etganlar."

G.O.Vinokurning yozishicha ,terminlar – " Это особая функция, в которой выступает слово в качестве термина, – это функция названия. Термины – это не особые слова, а слов в особой функции".

Termin o'ziga xos tizim sifatida 1993 – yildan e'tiboran o'rganila boshlagan va bu yo'nalishning asoschisi D.S. Lotte hisoblanadi . Shu bilan birga teminologiyaning fan sifatida rivojlanaishiga A.A.Reformatskiy va boshqa olimlarning ham xizmatlari singan desak mubolag'a bo'lmaydi. (Oila opani kitobi 26 bet) V.I.Golovinning (1987), E.N.Golovkinning (1996), S.V.Grinev va V.M.Leychikning (1998) qarashlariga oid internet ma'lumotlari ham o'sha vaqtda terminologiyaning tadqiqot sifatida o'rganilganini isbotlashi mumkin. O'zbek tili tilshunosligi hamda uning terminologiyasining nazariy masalalari o'lkamizda ham o'tgan asrning boshlaridan o'rganila boshlandi. O'tgan asrning 20 -30 yillarida qator ilmiy anjumanlarning bo'lib o'tganligi va ularda yangi terminlar yasash masalalari ko'tarilib chiqilganligi terminshunosligimizning dastlabki qadamlarini ko'rsatadi."O'zbek tilimizdagi terminshunosligni rivojlanishi birinchi navbatda S.Ibrohimov hamda U.Tursunovlarning ishlarini eslatish lozim bo'ladi."

Har doim terminologik tizimning shakllanishi va takomillashuvi tilda mavjud bo'lgan boshqa birliklarning rivolanishini ham ta'minlab beradi. Tildagi otlarning o'ziga xosligi va xilma-xilligiga ta'sir ko'rsatgan onomastik terminologiya taqdiri haqida so'z yuritamiz.N.V Podolskiy aytib

o'tganidek , bular onomastika «tilshunoslikning har qanday otlarni o'rganuvchi bo'limi» (aslida «o'ziga xos ismlar majmui» ma'nosida ham qo'llaniladi) .

J. Maruso tomonidan yozilgan “Lingvistik atamalar lug'ati”da: “Onomastika ma'lum bir til yoki ma'lum bir hududning shaxs nomlari tizimi yoki ushbu tizimni o'rganish ham demakdir deb ta'rif berilgan.

O. S. Axmanovanning “Tilshunoslik terminlari lug'ati”da: “Onomastika (onomalogiya) ...1.Tilshunoslikning shaxs ismlarini hamda odamlar va hayvonlarning nomlari (ism, otasining ismi, familiyasini) o'rganuvchi bo'limi.. 2. Xususiy shaxs sifatidagi shaxs nomlarining umumiyligi (tizimi). 3. Tilshunoslikning o'zini o'zi o'rganuvchi bo'limi nomlari” demakdir."Lingvistik entsiklopedik lug'at" da tegishli maqola muallif shunday boshlaydi: “Onomastika... tilshunoslikning o'ziga xos nomlarni o'rganuvchi bo'limi. “Onomastika – yunoncha **onomastike**- so'zidan olingan bo'lib, nom qo'yish san'ati degan ma'noni bildiradi. Hozirgi vaqtda bu termin ikki ma'noda qo'llaniladi.”Ingliz ilida bu lingvistik birlik “**onomastics** “ – the science or study of the origin and forms of proper names of persons or places: shaxs va joy nomlariga qoyilgan atoqli otlarning o'rganuvchi fan degan ma'noda kelayapti.” “Ономастика (от греч. *onomastikós* — относящийся к наименованию, опута — имя, название):

1) раздел языкознания,изучающий собственные имена, историю их возникновения и преобразования в результате длительного употребления в языке-источнике или в связи с заимствованием в другие языки.

2) Собственные имена различных типов (ономастическая лексика), онимия, которая в соответствии с обозначаемыми объектами делится на антропонимию (топонимию зоонимию (собственные имена животных), астронимию, космонимию и .д: degan ta'riflar berilgan Ономастика России electron jurnalida.”

1. Ma'lum bir til,xalq tarkibida qo'llangan barcha atoqli otlarning yig'indisi .
2. Atoqli otlar ,ularning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi.”

Onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni,ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi ,shuningdek tildagi barcha atoqli otlar yig'indisini o'zida ifodalaydi. Atoqli otlarga qiziqish Aristotel , Demokrit , Geraklitning asarlarida ham uchratish mumkin. Asosan Aristotel “Poetika” asarida otni nutq bo'laklaridan biri deb hisoblagan va unga quyidagi ta'rif berib o'tgan” Ot , murakkab , ma'no aglatuvchi ,zamonni bildirmaydigan ,qismlarni o'z – o'zinidan ma'no anglatmaydigan so'zdir. Eramizgacha 1- asrda yashagan Yuliy Polluks ‘Onomastik” nomli atoqli otlarga izoh beruvchi lug'at yaratgan.Uyg'onish davrida va o'rta asrlarda T.Gopps,DJ. Lokk hamda XIX asr davomida DJ. Mill ,X.Djozef va boshqalar atoqli otlar ularning til lug'aviy qatlamidagi o'rni masalasiga doir munozaralar davom etib kelmoqda. XX asrda atoqli otlar haqidagi mantiqiy yo'nalishni mashxur ingliz faylasufi va mantiqshunosi Bertran Rassel (1872-197) yanada rivojlantirdi. O'zbek onomastikasi yoki nomshunosligi sa o'tgan asrning 60-70 yillarida alohida ilmiy yo'nalish sifatida yuzaga keldi. Ayniqsa bu sohaning bin nechta sohalarida barakali ishlar amalga oshirildi Bunga yaqqol isbot sifatida 1974 yilda Buxoro shaxrida “O'rta Osiyo onomastikasining dolzarb muammolari “ mavzusida butunittifoq ilmiy anjumanining o'ztkazilishini aytib o'tsak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ayni vaqtda ham terminologiya va onomastika sohalarida tinimsiz tadqiqolar olib borilayotganligi bu sohalarining hali ham o'rganishga arzigulik tilshunoslik rivojiga hissa qo'sha oladigan jihatlari hali ham mavjudligin yaqqol isbotlay oladi. Kundan kunga atrofimizda paydo bulayorgan har bir obektga berilayotgan umumiy nomlar va ularning qaysi bir soha yoki yo'nalishni ifodalashiga nisbatan tilshunos olimlar tomonidan juda katta qiziqishga sabab bo'layapti va bu o'z o'rnida terminologiya hamda onomastikaning hali uzoq yillar mobaynida dolzarb mavzular sifatida qolishiga asos bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ономастика России Попов сергей Александрович. 2020 20 avgust.
<https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-terminologii-literaturnoy-onomastiki>
 Actual issues of modern philology and journalism № 1(36) 2020 -107-108

- 2.Словарь иностранных слов под ред..И. В. Лехина и проф Ф. Н. Петрова М 1949 ;Ср.также А. А. Реформатский.Введения в языкознание М, 1955 с 80.
3. Яновский Н Новый словотолкователь.ч .III. – СИБ, 1806. - С 828
4. Aristotel. Poetika (poeziya san'ati haqida).Ruschadan M.Mahmudov, U .toychievlar tarjimai. Toshkent :Adabiyot va san'at nashriyoti.1980 . – B.41
5. S.Ibroximov "Farg'ona shevalarining kasb-xunar leksikasi" Toshkent – 1959 va U.Tursunov B .O'rinboyev "O'zbek adabiy tili tarixi". Toshkent – "O'qituvchi",1982
6. Termin va terminologiyaga berilgan ta'riflar.Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022 446
7. O'zbek Onomastika masalalari uslubiy qo'llanma .Samarqand 2011 – 8 bet.

UO'K 808.5

“QUNDUZ BILAN YULDUZ” DOSTONIDAGI FONETIK DIALEKTIZMLAR VA ULARNING QO'LLANILISH XUSUSIYATLARI

J.Xolmirzayev, tadqiqotchi, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Qunduz bilan Yulduz” dostoni matnida qo'llanilgan fonetik hamda fonostilistik dialektizmlarning o'ziga xos xususiyatlari misollar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: fonetika, fonostilistika, uslubiy vosita, eksperimental fonetika, tinglovchi ruhiyati, muallif dunyoqarashi.

Аннотация. В данной статье на основе примеров раскрываются особенности фонетических и фоностилистических диалектизмов, используемых в тексте эпоса «Кундуз билан Юлдуз».

Ключевые слова: фонетика, фоностилистика, методический инструмент, экспериментальная фонетика, мышление слушателя, авторское мировоззрение.

Abstract. In this article, specific features of phonetic and phonostylistic dialectisms used in the text of the epic "Kunduz bilan Yulduz" are revealed on the basis of examples.

Key words: phonetics, phonostylistics, methodological tool, experimental phonetics, listener's mentality, author's outlook.

Ma'lumki, doston aytish faqat epik voqealarni hikoya qilib borishdangina iborat emas. Balki muallif dunyoqarashi, badiiy tafakkur olamini ifoda etuvchi, shu bilan bir qatorda, tinglovchi ruhiyatiga ham ta'sir etuvchi jarayondir. Buning ustiga xalq dostonlarining yuzaga kelishi og'zaki tarzda bo'lib, u bevosita so'zlash, talaffuz bilan bog'liq. Shunday ekan, dostonlar tiliga xos bo'lgan fonetik xususiyatlarni o'rganish ham ahamiyatli vazifalardan sanaladi.

Hozirgi o'zbek tilida fonetik birliklarning asar matnida uslubiy vositalardan biri ekanligi ayrim tadqiqotlarda o'z ifodasini topgan bo'lsa-da[4, 31], ammo shu paytga qadar dostonlar tilining fonetik xususiyatlari monografik yo'nalishda tadqiq etilmaganligi folklorshunoslikda ham, tilshunoslikda ham jiddiy kamchilik sifatida qaralishi lozim.

Bizningcha, dostonlar matni ham an'anaviy o'zbek dostonchiligidagi real fonetik holatni aks ettira olmaydi. Buning uchun dostonni yozib oluvchilarni ayblash ham adolatdan bo'lmaydi. Negaki, birinchidan, ma'lum doston matnining fonetik xususiyatlarini, hech bo'lmaganda, to'laroq aks ettirish maqsad qilib qo'yilganda edi, matn transkripsiyasi asosida yozib olish lozim bo'lar edi. Bu esa boshqa bir qiyinchilikni – dostonlar ommalashuviga to'siq bo'ladigan holatni keltirib chiqarar edi. Ikkinchidan, dostonni yozib oluvchining qaysi sheva vakili ekanligi ham ma'lum ahamiyatga ega. Uchinchidan esa, doston matni yozib olinishidagi ommaboplik bilan bir qatorda adabiy tilga yaqinlashtirishga intilish tendensiyasidan ham ko'z yumib bo'lmaydi.

Keltirilgan bu sabablarning barchasi dostonlar tilining tom ma'nodagi fonetik xususiyatlarini stilistik jihatdan o'rganishga qo'yilgan jiddiy to'siqdir. Lekin to'siqlar qanchalik ko'p bo'lmasin, tadqiqotlarda da'vo qilinadigan mukammallik bu kabi kuzatishlarning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bundan qirq yillar muqaddam o'zbek tilining jonkuyari va fidoyisi, mashhur dialektolog olim, marhum professor X.Doniyorov xalq dostonlari tilining barcha xususiyatlarini aks ettira oluvchi folklor materiallari uchun qulay transkripsion belgilar tizimini yaratish taklifi bilan chiqib, o'z variantini ham taklif qilgan edi [1, 134-144.].

Mana shu qiyinchiliklarni anglagan holda mavjud matnlar asosida doston tili fonetikasi va ularning stilistik xususiyatlari haqida so'z yuritishga jur'at qilamiz. Doston matni tarkibida

uchraydigan aksariyat fonetik o'zgarishlar dialektal hodisalar doirasida yuz bergan va ulardan stilistik ma'no axtarishga hojat yo'q. Masalan: **b** ning **m** ga (To'tigulning yuzining oqligi navro'z - yangi yilning qoriday, ikki betining qizili oq tovuqning qoniday; o'ymoq og'iz, xumor ko'z; izlagay erga topilday; beli qildan ingichka uzilib ketmay nag'ilday; bo'yni bir gaz, sag'risi gumbaz, qoshlari qalam, **muncha** maqtab sotamizmi, nahoyati barno sanam [5, 228], Davlatli qul adras-kimxob kiydirdi, Haqdan kelgan ishga **mo'ynin** eydirdi [5, 389], Anda Avazxon qarasa, bir odamshavandasi **munda** kel deb chaqirib turibdi. Avazxon ko'nglida aytdi: «Kele, qaytayin, shunga sirim aytayin, bir ingqillashib gaplashib ketayin [5, 228]yoki **b** ning **p** ga (Yigitsan, qo'llasin piri g'oyibing, Otdan tushib cheksang bormi **mayiping** [5, 209], Uzoqdan kelaman, **bo'pman** xumori, Chilimni bizga ham uzat, parizod [5, 209] **g** ning **y** ga (Avazxon daladan bu so'zlarni eshitib «obba bachchag'ar, shu Jartiboy ham qul dedi-ku, endi ketmasam bo'lmas», - deb belini ikki yerdan **boylab**, majlisga kirib, uch kecha mast qiladigan araqdan olib kelib, beklarni uch kunlik mast qilib, Majnunko'kni minib hayt deb Xunxorga qochib ketdi [5, 206-207] (Anda kal aytadi: «Ey do'stim, devona ekansan, otning ostidan oyog'imni chandib **boylab** tashlayman-da» [5, 262]; **s** ning **ch** ga (Kunning issig'ida qizlar ochilib-**chochilib**, boshlari dastiqdan tushib, barining ro'moli hakkari bo'lib ketibdi [5, 222]yoki **ch** ning **sh** ga (Anda Avazxon o'g'lon so'ylaydi alvon-alvon, yag'rini yoziq polvon, ostida o'ynaydi G'irko'kday hayvon, yag'rinida qart-qurt etadi kark teri qalqon, uzangiga **chirq-shirq** etib turibdi kesgir isfihon [5, 210]; **j** ning **d** ga (...arki qo'rg'onli, darvozasining oldida katta maydon; o'n sipohi **dimjit** yotibdi. Yov desa, to'p, miltiq - yov-yarog'i yo'q; to'y deyin desa, ko'pkarisi yo'q; **dimjit** qimillamay yotibdi [5, 253] kabi undosh fonemalar almashinuvi qipchoq lahjasiga oid fonetik jarayon ekanligi, shu bilan birga so'zlashuv nutqiga xosligi isbot talab qilmaydigan hodisalaridir. Bu o'rinda bo'lgan tovush almashinuvlari tarkibidan stilistik ma'no axtarishga ham hojat yo'q. Ammo doston matnida o'ziga xos uslubiy vazifa bajaradigan tovushlar mosligidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Masalan, *Cho'ri buni ko'rib, ko'ngil, berib, qayqayib turib, labini burib, qoshini kerib, chikka bel bo'lib, labini tishlab, cho'ri o'zidan xabari yo'q, suluv qizlarni ang'ishlab; «Oh sho'rim qursin, shunday ering bo'lsa, o'zgarar sadqayi saring bo'lsa, hech bo'lmasa bir oqshom va dalashib qo'ygan yoring bo'lsa. Suv bersam icharda-ketar, to'rt og'iz afsona aytishib qolayin-da», - deb Bol Avazga qarab afsonasini aytib bir so'z deb turibdi* [5, 224]

Adabiy tildagi **qayqaymoq** - tikka qotib qolmoq, tik holatda bo'lmoq ma'nosini ifodalaydi [3, 271]. Bunda qayqaymoqning **qayqayib** shaklida berilishi To'tigul oyimning cho'risini shu vaqtdagi butun holatini ifodalash bilan birga, matn uzviyligini bog'lashga ham xizmat qilib, o'ziga xos uslubiy bo'yoqdorlikni yuzaga keltirgan. Doston matnida umumiy xalq dostonlariga xos **i** ning **a** ga (*Befarzandning ko'rgan kuni zoyama, Yo'qchilik jo'mardning ko'zin o'yama? Jallodlarga elanmagin, bo'yingdan, Sen qo'y degan bilan jallod qo'yama?* [5, 220]yoki aksincha, **a** ning **i** ga (*Oblo sening aqli-hushing oldimi, Ajal etib yo paymoning to'ldimi* [5, 229]**o** ning **e** ga (*Bizlar chiqdik, ena Zangar elidan, Bog'bon uzar bog'ning toza gulidan* [5, 335]**u** ning **e** ga (Avazxon qarasa, bir oq rabot devoli qabat-qabat, ichi to'lgan qandu nabot, teg paxsasini g'ishlagan, loyini ishlagan, **duvolini** ganchlagan, juda o'xshatib tashlagan [5, 207]**i** ning **u** ga (Yuzlari olmaday pishgan, ko'rganning aqli shoshgan, zar **kokul** gardanga tushgan, har qanday ziyrak ham ko'rsa aqlidan adashgan [5, 210] **a** ning **o** ga (Boshingda **parillar** ro'moling balxi, O'n to'rtida kamolga kirar qiz xalqi [5, 210] yoki (Jonivor G'irko'k ot Avazxonning xafa bo'lganini bilib, har alvon yurishiga usul qilib, har alvon o'zini toblab-toblab, og'zini ochib, qo'ltiqdan parqin sochib, Avazxonni olib qochib, bahrin ochib, qanotli qushday uchib, har darbandga o'zini buklab tashlab, jonivor suvliqni tishlab, alqarday ang'ishlab, necha turli yurish-yo'rg'alarni boshlab, Avazning ko'nglini xushlab, shamolday **parillab**, jazoyilday otilib, yo'lning tanobin tortib keta berdi. [5, 216]Doston ijrochilari so'zlashadigan jellanuvchi shevalar uchun me'yoriy holat hisoblanadi va muallif tilining doston tilida aks etishi ham tabiiy bir jarayon sanaladi. Haqiqatdan ham bir qarashda bunday tovush o'zgarishlarini odatdagi qipchoq lahjasiga xos almashinuv deb o'tib ketish ham mumkin. Ammo til shunday noyob hodisaki, undagi birliklar sinchiklab kuzatilsagina ma'lum natijalarga erishish mumkin. Masalan, yuqorida **parillab** leksemasi tarkibida **a** ning **o** ga o'tishi kuzatiladi degan edik. Dastlab fikrimizni aniqlashtirish uchun izohli lug'atga murojaat qilamiz:

PARILLAMOQ 1. Tez qanot qoqib, “parr” etgan tovush chiqarmoq (parranda haqida). Tez yugurib ketmoq, yeldeki uchmoq, g‘irillamoq. Suvsiz cho‘lda G‘irko‘k ot, borayotir parillab. “Ravshan”. 3. Qattiq ovoz chiqarmoq. Parillagan ovozdan angladim, otim chopib kelayotganga o‘xshaydi. “Folklor”[3, 223].

PORILLAMOQ 1 Kuchli nur sochmoq, gurullab yonmoq. Kimdir porillab turgan mash‘alaga kerosin quyardi, qorong‘i kulbaga qandaydir yorug‘ kirganday bo‘ldi. M. Ismoilov, Farg‘ona t.o. 2 ko‘chma Yaltiramoq, yarqiramoq, yonganday bo‘lib ko‘rinmoq. [Karimjonov] Qosh-ko‘zlari porillab... yoqimtoy chehrasiga qizillik yugurdi. M. Ismoilov, Farg‘ona t.o. 3 taql. s. “Por-por” etgan tovush chiqarmoq. Ko‘p o‘tmay hovlidan mototsikl motorining porillagan tovushi eshitildi. M. Xayrullaev, Ko‘ngil[3, 297].

Demak, doston matnida kelgan **parillar** (ro‘moling balxi, [5, 214]) va **parillab** (Jonivor G‘irko‘k ot... alqarday ang‘ishlab, necha turli yurish-yo‘rg‘alarni boshlab, Avazning ko‘nglini xushlab, shamolday **parillab**, jazoyilday otilib, yo‘lning tanobin tortib keta berdi, [5, 226]) leksemalari dialektal omonimlarni yuzaga keltirgan bo‘lib, bunga tovushlar almashinuvi sabab bo‘lgan. Doston matnidagi **balxi** ro‘mol tarkibidagi **balxi** leksema folklorida oq rangli ro‘molning bir xili tarzida izohlangan [3, 152]. Masalani bir tomonlama kuzatish, tahlil qilish mohiyatni har doim ham aniq va izchil ifodalay olmaydi. Bu o‘rinda dostonlar poetika (she‘riyatga)siga xos tovushlar uyg‘unligi, qofiya masalasini ham unutmaslik kerak: Boshingda **parillar** ro‘moling balxi, O‘n to‘rtida **kamolga** kirar qiz xalqi, Avliyoday menga qilding karomat, U gaping o‘zingga bo‘lsin shallaqi. [5, 214]

Anglashiladiki, parillar agar **porillar** tarzda berilganda edi, **kamol**dagi birinchi bo‘g‘inga uyg‘unlashmagan bo‘lardi. Bu esa matn poetikasiga salbiy ta‘sir etishi mumkin edi. Buni Ergash shoir yaxshi anglay olgan va o‘ziga xos original uslubdan foydalangan.

Shu bilan birga doston matnida **Egmoq** so‘zining **iyaman**[5, 300]**leysin** [5, 335], **eyolmadim** [5, 379] **eydirdi** [5, 389] shakllarida, aniqrog‘i **eg** ning **ey/iy** tarzida talaffuz etilishi, **sev** ning **suy**, **solib** ning **sop**, **bo‘lib** ning **bo‘p**, **kelib** ning **kep**, **soling** ning **song**, **keling** ning **keng** qisqargan variantlari ham aynan ana shu je-lanuvchi dialekt vakillariga xos xususiyatdir.

Aytilganlardan dostonlar tilida fonostilistik imkoniyatlar yo‘q yoki chegaralangan ekan-da, degan xulosa aslo kelib chiqmaydi. Ularni aniqlashda faqatgina yozma matnga tayanish ishni chigallashtiradi, xolos. Shuning uchun ham dostonlar tilining to‘laqonli fonostilistik tahlili zamonaviy eksperimental fonetika yutuqlariga tayangan holda hozirda ham doston kuylab kelayotgan dostonchi-baxshilarning o‘zidan yozib olingan matnlar asosida amalga oshirilishi ishonchli xulosalar berishi mumkin.

Harqalay, «qaynab» doston kuylayotgan baxshi his-tuyg‘usi, hayajoni va ehtiroslarining yuzaga chiqishida fonetik vositalarning roli ham nihoyatda katta ekanligiga shubha yo‘q [2,86].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. - Тошкент: Фан, 1979. -Б. 134-144.
2. Махмадиев Ш. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар фонетикаси // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: СамДУ нашриёти. 2007 -Б. 80 - 86.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Бешинчи жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 152-271.
4. Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. – Т.: Фан, 1996. –31 б.
5. Қундуз билан Юлдуз. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли / Булбул тароналари, беш томлик, III том. – Т.: Фан, 1972. -Б.203-458.

UO‘K 811.512.133

SURXONDARYO VILOYATI SHEVALARI KORPUSIDA SHEVA BIRLIKLARINING MORFOLOGIK ANNOTATSIYASIGA DOIR AYRIM QAYDLAR

M.A.Xolova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada sheva birliklarining morfologik analizatorining ishlash uslubi Surxondaryo shevalariga oid leksema va Grammatik birliklar misolida yoritib berilgan. Shu bilan birgalikda dialektal lemmalar tahriri, tilning shevaviy birliklari, lemmalari va boshqa belgilari haqida faraziy axborot yetkazishi mumkin bo‘lgan barcha muqobili topilmagan va notanish bo‘lgan

so'zshakllarni klaster guruhlangan holda shakllantirilish hamda morfologik analizatorning eng maqbul bo'lgan yangi lemma, so'z, so'zshakl va so'z birikmalari borasidagi gipotezalarni baholashga doir qarashlar aks etgan

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyati, shevalar korpusida aloqa modeli, adabiy til va sheva birliklari, boy leksik, morfologik zaxira, dialectal grammatik birlik

Аннотация. В данной статье рассмотрена методика работы морфологического анализатора диалектных единиц на примере лексических и грамматических единиц, относящихся к Сурхандарьинским диалектам. Вместе с тем, отражены взгляды на редактирование диалектных лемм, формирование кластерной группировки всех альтернативных и незнакомых словоформ, способных передавать гипотетическую информацию о диалектных единицах, леммах и других признаках языка, а также оценка морфологическим анализатором наиболее приемлемых гипотез о новых леммах, словоформах и словосочетаниях

Ключевые слова: Сурхандарьинской области, модель коммуникации в диалектном корпусе, единицы стандартного языка и диалекта, обогащенный лексический, морфологический база, диалектная грамматическая единица

Abstract. This article discusses the methodology of the morphological analyzer of dialect units on the example of lexical and grammatical units related to Surkhandarya dialects. At the same time, the views on the editing of dialect lemmas, the formation of a cluster grouping of all alternative and unfamiliar word forms capable of transmitting hypothetical information about dialect units, lemmas and other features of the language, as well as the evaluation by a morphological analyzer of the most acceptable hypotheses about new lemmas, word forms and word combinations are reflected.

Keywords: of Surkhandarya region, communication model in dialect corpus, units of standard language and dialect, enriched lexical, morphological base, dialect grammatical unit

Surxondaryo viloyati shevalari o'zbek tilining tarkibiy qismi bo'lganligi uchun ham agglyutinatив tillar tabiatiga egadir. Sheva birliklarining yuqori darajadagi lingvistik analizini yuzaga keltirish uchun jahon tajribasi morfologik tahlil usulidan foydalanganligini ko'rib o'tishimiz mumkin. O'zbek milliy shevalar korpusining birinchi bosqichida birliklarning pasportiv, tematik, janriy, tiplarga bo'lib korpusga matn holatida joylashtirish haqida so'zlagan bo'lsak [3],[4], shevaga oid so'zlar va so'zshakllari ustida morfologik analizning olib borilishi ushbu tahlilni ichki strukturaviy o'tkazilishini hisobga olgan holda yanada aniqlikka erishilishini kafolatlaydi deya baholaymiz. Morfologik analizator – lug'atdagi alohida so'z, so'zshakllarni taqqoslovchi va so'zlarning grammatik xususiyatlarini topuvchi algoritmlar majmuyi hisoblanib, morfologik analizator morfologik lug'atlar yordamida tahlil qilingan jumladagi so'zlarning ketma-ketligi, morfologik xususiyatini aniqlasa, sintaktik analizator esa shajara daraxti tuzishni amalga oshiradi. Morfologik analizning vazifasi matndagi har bir so'zning qaysi turkumga mansubligini avtomatik tarzda muayyanlashtirish; so'zlarning qaysi leksik-grammatik sinfga tegishlilikini aniqlashdan iboratdir [3]. Masalan, Gruzin tili flektiv va agglyutinatив tabiatli bo'lib, yuqori darajadagi aniqlikka ega bo'lgan morfologik tahlilga erishish uchun lug'at tarkibiy qismlariga asoslanilgan. Buning uchun Shota Rustaveli ilmiy tadqiqot proyeksi doirasida “Gruzin tili lingvistik modeliga asoslangan avtomatik kombinatsiyalshgan izohli lug'ati” ishlab chiqildi va ushbu lug'at o'z ichida semantic, morfologik, sintaktik maydonlarni qamragani holida aniqlash, tavsiflash, tahlillash va qiyoslash kabi analizlarni amalga oshirishni ko'zda tutgan. GeoTrans – morfologik kompyuterlashgan programma tizimi o'z ichida 100 000 leksemani olgan.

Shevalar korpusida morfologik analiz algoritmi. Shevalar korpusida morfologik analiz algoritmi uchun jamlanma quyidagicha taxlanadi: Har bir so'zlik maqolasi o'ziga xos raqamlar bilan belgilanadi – N; lemma yoki so'z shakliga lemmaning fonetik varianti – so'z (word V), negaki bitta lemmaga bir necha shevaga doir fonetik variantlar ulanishi mumkin: Ona – ānā (ona) // enā (ena) // jenā (yena) // ženā (jena) yoki leksik variantlar taqdim etiladi: Ona – bibi (bibi) // biji (biyi) // āpā (apa) // āmā (ama) // aba (aba) // ājä (aya) // āža (aja).

Shevalar lug'atini tuzish jarayoni to'rt bosqichdan iborat bo'ladi:

- Qo'llanilayotgan dialectal lemmalar tahrirlash (agar ular mavjud bo'lsa);
- Dialektal birliklarning adabiy til (standart til)ga asoslanilgan morfologik annotatsiyalash;
- Tilning shevaviy birliklari, lemmalari va boshqa belgilari haqida faraziy axborot yetkazishi mumkin bo'lgan barcha muqobili topilmagan va notanish bo'lgan so'zshakllar klaster guruhlangan holda shakllantirilish;

- Morfologik analizatorning eng maqbul bo'lgan yangi lemma, so'z, so'zshakl va so'z birikmalari borasidagi gipotezalarni baholash.

Dialektal matnlarni lug'aviy boyishini nazarda tutgan holda avtomatik annotatsiyalash so'zshakllarning yangi-yangi variatsiyalarining mavjudligini inkor etmasligi darkor, ya'ni bunda asosiy e'tibor qaysi lahjada nechta unilarning variantlari borligiga emas, balki umumiy variantlarning barchasini qamrashi kerak bo'ladi. Fonetik, ayni tovushli variatsiyalar o'zbek tili shevalarida biz bilamizki, umumiy variantlari bilan hisoblab chiqqanda quyidagi tartibda analiz qilinadi:

a ~ ä, a, ā;

u ~ -ü, -u;

i ~ -i, -ī, -i:, -ī:;

o' ~ -o, -ö;

ε – [03F5 yunikodli] old qator, o'rta keng, lablanmagan bo'lib, Surxondaryo shevasida uchramaydi. Shu bilan bir qatorda transkripsion belgilar jahon standarti bo'yicha lotin grafikasiga asoslangani holda undoshlar tizimida quyidagicha transkripsion belgilarda farqlar seziadi: y ~ j; g' ~ γ; j ~ ž; ch ~ č; sh ~ š; ng ~ ŋ va hokazo.

Shevalar korpusida **fonetik, adabiy tildan tovush nuqtayi nazaridan farqlanuvchi variatsiya: erta-indin** [izoh: hafta qismi] – 1) ertä-indin; 2) erta-indin; 3) jertä-indin; 4) jerta-indin; 5) ertä-innin; 6) erta-innin; 7) jertä-innin; 8) jerta-innin; 9) jertän-indin; 10) jertan-indin; 11) jertän-innin; 12) jertan-innin.

Shevalar korpusida so'zshakllar tarkibidagi grammatik farqlanuvchi variatsiya: -lar – -när, -nar, där, -dar, -tär, -tar, -ar, -q [qipchoq lahjasi, Surxondaryo shevasi]; -lä, -lig, -lug, -gilä, -är, -ä [qarluq lahjasi, Toshkent shevasi]; -la, lä [o'g'iz lahjasi, Xorazm shevasi]; -nä, na [qarluq lahjasi, Namangan shevasi].

Shevalar korpusida shevaga oid so'zlarning morfologik tahlil jarayoni tokenizatsiya > lemmatizatsiya > stemming bosqichlarida amalga oshiriladi [1], ya'ni korpus tizimi matnni avvalo tokenlarga (asos va qo'shimchalarning barchasi) ajratib chiqadi, so'ng barcha birliklarning lemma(bosh shakllar)larini aniqlaydi va turkumlarga mos kelishini tahlillaydi va stemming bosqichiga (asos va qo'shimchalarning alohidaligi) uzatadi. Masalan: Bäländ täylar tavrigä Jerlär titrär yävriga... [5].

Qisqa matn: Bäländ täylar tavrigä Jerlär titrär yävriga...

1. Bäländ täy/lar tavr/i/gä Jer/lär titrä(moq)/r yävr/i/ga... [13 ta token]

2. – Baland [sifat] tog'[ot]lar tavr [ot] i/ga Jer [ot] lar titra[fe'l]r jābr [ot] i/ ga...

3. – Baland [sifat] tog'[ot]lar [ot., ko'p. q.] tavr [ot] i [ot.,eg.q.]/ga [ot., jo'n.kel.] Jer [ot] lar [ot., ko'p. q.] titra[fe'l]r [fe'l., zam., o'tg. zam.] jābr [ot] i [ot.,eg.q.]/ga [ot., jo'n.kel.]...

Shevalar korpusi sistemasida adabiy til va sheva birliklari tahliliga ajratilgan morfologik analizator programmasi alohida-alohida taqdim etiladi. Har ikki holatda ham so'zshakllar analizi algoritmi bir xil protses sifatida qabul qilinadi:

Birinchidan, tahlillanayotgan sheva birligining bazadagi barcha lemma variantlari bilan qiyosiy qidirish imkoniyati mavjud va shakliy mos keluvchi Grammatik qo'shimchalarga solishtirilgan holda turkumlar bog'lig'idan kelib chiqib analiz qilinadi. Lemmalar asoslanilgan jadval asosida ko'riladigan so'zshakllar tarkibidan ajratilgan holda tahlillanadi [BazAfix / DiaAfix]. Bu holatni fe'l so'z turkumi grammatik shakl, lug'aviy shakl yasovchi, o'zgalovchi misolida ko'rib o'tamiz. Fe'l so'z turkumida o'zgalovchilar o'z navbatida 4 ga bo'linadi (eslatma: fe'l so'z turkumi nisbat birligi F₁ bilan belgilangan, o'zgalovchilar F₂ shakli bilan beriladi):

Sof fe'l – F_{2/0}

Harakat nomi – $F_{2/1}$: birinchi raqam fe'llik vazifaviy shakli – F_2 , ikkinchi raqam vazifa shaklni hosil qiluvchi tur – $F_{2/1}$, agar sheva birligining fonetik variant mavjud bo'lmasa, / ajratuvchi belgidan so'ng raqam orqali beriladi – $-\dot{s}$ – $F_{2/1/1}$, shevaga oid affiksning variativligi kuzatilganda, { } ichida raqam ostida beriladi – $-\ddot{s}$ – $F_{2/1/2\{2\}}$. Shu o'rinda harakat nomi shakli – $-\dot{s}$ – $F_{2/1/1}$; $-\ddot{s}$ – $F_{2/1/2\{1\}}$, $-\ddot{s}$ – $F_{2/1/2\{2\}}$, $-\ddot{u}\dot{s}$ – $F_{2/1/2\{3\}}$, $-\ddot{i}\dot{s}$ – $F_{2/1/2\{4\}}$.

Shu o'rinda harakat nomi va birgalik nisbati shaklidagi omonimlik xususiyatini sun'iy intellect berilgan shifrlar ($-\dot{s}$ – $F_{1/4/1}$; $-\ddot{s}$ – $F_{1/4/2\{1\}}$, $-\ddot{i}\dot{s}$ – $F_{1/4/2\{2\}}$, $-\ddot{u}\dot{s}$ – $F_{1/4/2\{3\}}$, $-\ddot{u}\dot{s}$ – $F_{1/4/2\{4\}}$) orqali farqlilikni to'aqonli ajratish mumkinligini ta'kidlash lozim. Yani yuqorida keltirilgan dasturlash jarayonida ikkinchi shifr affiksning umuman farqli ekanligini aniqlaydi. Shunday Grammatik omonimlik boshqa affikslar o'rtasida ham xuddi shu holatda hal qilinadi. $-\dot{v}$ – $F_{2/1/3}$; $-\ddot{u}\dot{v}$ – $F_{2/1/4\{1\}}$, $-\ddot{u}\dot{v}$ – $F_{2/1/4\{2\}}$, $-\ddot{i}\dot{v}$ – $F_{2/1/4\{3\}}$, $-\ddot{i}\dot{v}$ – $F_{2/1/4\{4\}}$;

Sifatdosh – $F_{2/2}$. Bunda birinchi raqamni F_2 –felning vazifa shakl umumiyliqi sifatida, ikkinchi “/2” so'ng keltirilgan raqamni vazifa shakl turi sifatida, uchinchi raqam sifatdoshning zamon shakli sifatida talqin qilinmog'i darkor. **O'tgan zamon shakli** – $F_{2/2/0}$. $-\dot{g}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{1\}}$, $-\dot{g}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{2\}}$, $-\dot{g}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{3\}}$, $-\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{4\}}$, $-\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{5\}}$, $-\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{6\}}$, $-\dot{q}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{7\}}$, $-\dot{q}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{8\}}$, $-\dot{y}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{9\}}$, $-\dot{y}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/0\{10\}}$. **hozirgi zamon shakli** – $F_{2/2/1}$. $-\dot{a}\ddot{t}\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{1\}}$, $-\dot{a}\ddot{t}\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{2\}}$, $-\dot{a}\ddot{t}\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{3\}}$, $-\dot{a}\ddot{t}\dot{k}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{4\}}$, $\dot{a}\ddot{t}\dot{a}n$ – $F_{2/2/1\{5\}}$, $-\dot{a}\ddot{t}\dot{r}\dot{y}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{6\}}$, $-\dot{a}\ddot{t}\dot{r}\dot{y}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/1\{7\}}$; **kelasi zamon shakli** – $F_{2/2/2}$. $-\dot{g}\ddot{i}\dot{c}$ – $F_{2/2/2\{1\}}$, $-\dot{k}\ddot{i}\dot{c}$ – $F_{2/2/2\{2\}}$, $-\dot{q}\ddot{i}\dot{c}$ – $F_{2/2/2\{3\}}$, $-\dot{y}\ddot{i}\dot{c}$ – $F_{2/2/2\{4\}}$, $-\dot{a}\ddot{d}\dot{i}\dot{y}\ddot{a}n$ – $F_{2/2/2\{5\}}$, $-\dot{a}\ddot{v}\dot{l}\dot{i}$ – $F_{2/2/2\{6\}}$, $-\dot{u}\ddot{v}\dot{l}\dot{i}$ – $F_{2/2/2\{7\}}$, $-\dot{u}\ddot{v}\dot{l}\dot{i}$ – $F_{2/2/2\{2\}}$ va hokazo.

Ikkinchidan, har bir lemmalar uchun lug'at tarkibidan mos keluchi lemma qidirib topiladi [LemVoc / DiaWordVoc].

Uchinchidan, har bir lemma varianti [BazAfif/DiaAfif] tablitsaga muvofiq so'zshakl markeri [RulNu], so'zshakl uchun maxsus belgilangan marker [IDMF], qisqartma birliklarning so'zshakl hosil qiluvchi belgilangan nomlanishi [LexFeat_1] topish va umumiy so'zshaklga bog'lash.

To'rtinchidan, agarda aniqlangan lemma biror-bir lemmalarga muvofiqlashmaganligi so'zning mazkur lug'at so'zligidan joy olmaganligiga ishora qiladi. Bu holatda berilgan lemma variant so'zshakl bilan birgalikda faraziy shakllangan leksema yangi model sifatida qabul qilinmog'i darkor. Basharti generatsiya muvaffaqiyatli kechsa, bu faraz keyinchalik morfologik analizatorlar leksemalari tarkibiga kiritiladi.

Beshinchidan, muvaffaqiyatli amalga oshirilgan tahlil natijalari quyidagi holatda xotirada saqlanadi:

- ✓ So'z shakl {lemma 1, turli variant 1} – {lemma erta, variant jertä};
- ✓ So'z shakl {lemma 2, turli variant 2} – {lemma ertaga, variant jertan};
- ✓ So'z shakl {lemma 3, turli variant 3} – {lemma erta-indin, turli variant kunarqayin};
- Yoki
- ✓ So'z shakl {lemma 1, turli variant 1} – {lemma erta-indin, variant ertä-indin};
- ✓ So'z shakl {lemma 1, turli variant 2} – {lemma erta-indin, variant jertä-indin};
- ✓ So'z shakl {lemma 1, turli variant 3} – {lemma erta-indin, variant jertä-innin};
- ✓ So'z shakl {lemma 1, turli variant} – {lemma erta-indin, variant jertän-innin};
- ✓ {bunda maksimum 12 ta va undan ortiq variantlar berilishi mumkin}

Bundan tashqari shevalarning bazaviy lug'ati lemmalar hisobiga quyidagi sxemada to'ldirilib boriladi:

Agarda aniqlangan lemma tavsifiy xarakteristika jihatidan lug'at tarkibida muqobili topilishi, shuningdek ayni shuning kabi so'zshakl markeriy belgilar muvofiqligi identifikatorning yasallishiga (derivatsiya), yangi leksemalarning paydo bo'lishiga, lakunalarning adabiy tilga olib kirilishiga doir gipotezani oshirilishiga xizmat qiladi.

Mabodo leksemaga mos keluvchi hech bo'lmaganda bittagina lemma topilsa, sanab otilgan to'rtinchi tahlil mos xulosaga ega bo'lamiz. Muvaffaqiyatli natija ega bo'lmagan muvofiqlik kichik birliklar darajasiga qadar tushiriladi hamda talab etilayotgan affikslar qatori ikkidan kam natijani xulosalaganda 5 fikrga, bu jarayon kuzatilmasa 3 fikrga qaytamiz.

Korpus algoritmi paradigmalarining geterogen xususiyatlarini ta'minlar ekan (ya'ni ularning muvofiqlashuvi yoki muvofiqlash xususiyatining inkori), farazlarning mahsuldorligi foizi past natijani qayd etsa, bu gipoteza inkor etiladi, ya'ni natija:

muvaqqiyatli natija;

muvaqqiyatsiz natija sifatida ko'rsatkichlarini ko'rsatadi.

Tizim o'zida adabiy til, shevalarlar oid leksemalar, so'zlar, lakunalar shu bilan bir qatorda yangi shevaga oid birliklarini ham tizimga qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lish kerak. Korpus algoritmi notanish yozuvlar uchun bir yoki bir nechta so'zshakllarni solishtirib ko'radi hamda ichki tizim mavjud bazadagi birliklarni realizatsiyalaydi.

Xulosa. Shevalar lug'atining morfologik baza ma'lumotlar bilan to'ldirilishi, boyitilishi adabiy til va dialectal matnlarning morfologik analizini oshirishdagi optimal va perspektiv yo'llaridan biri bo'lib xizmat qiladi. O'zbek milliy shevalari korpusi materiallarini morfologik annotatsiyalash konsepsiyasi o'zida matnlarga ham adabiy til doirasida, ham shevaviy doirada yondashuvni, boy leksik, morfologik zaxira, umumiy standart til hamda dialect uchun grammatik birliklar variativligi qamroviga ega bo'lgan holatida annotatsiyalash strategiyasiga to'laqonli ega bo'ldi deb hisoblash mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonova N. Kompyuter lingvistikasi. Nodirabegim nashriyoti. –T.: 2021. –B. 91. –B.lar. 394.
2. Менглиев Б. и др. Морфологический анализ и синтез словоформ в лингвистическом анализаторе // Журнал языка и лингвистических исследований. – 2021. – Т. 17. – №. 1. – С. [558]-564.
3. Холова М. Поисковые жанры текстовых сообщений и паспортные метрики в корпусе диалектов (Байсунский район на примере диалектов со звуком "J") // Журнал перспективных исследований в области динамических систем и систем управления. – 2020. – Т. 12. – №. 6. – С. 1103-1107.
4. Холова М. А. Boysun shevasi onlayn ma'lumotlar bazasi (qidirish va saralash imkoniyatlari asosida) //международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 1-1.
5. Sh.Boltayev. Malla savdogar. –T.: 2019. – B. 258

UDC 81'25

EQUIVALENT AND NONEQUIVALENT CONTEXTUAL-SEMANTIC UNITS

S.B.Yakubzhanova, master's student, Namangan State University, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqola ekvivalent va ekvivalent bo'lmagan kontekstual-semantik birliklarni o'rganadi va siyosiy nutqlar janridagi tillararo o'zgarishlar va asosiy funktsional elementlarni o'rganish uchun mo'ljallangan. Ushbu ishda fe'lni taqsimlovchi so'zlarning tuzilishi va leksik ma'nosi tahlil qilinadi, uning leksik-semantik xilma-xilligi, shu jumladan konkret leksik ma'nosi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ekvivalent birliklar, ekvivalent bo'lmagan birliklar, kontekstli quruqlik semantik birliklari, leksik-semantik o'zgarishlar, semantik hajm

Аннотация. В данной статье исследуются эквивалентные и неэквивалентные контекстно-семантические единицы с целью изучить межъязыковые вариации и ключевые функциональные элементы в жанре политических речей. В данной работе анализируется структура и лексическое значение слов, которые распределяют глагол, определяют его лексико-семантическое разнообразие, в том числе его конкретное лексическое значение.

Ключевые слова: эквивалентные единицы, безэквивалентные единицы, контекстуальные земельно-семантические единицы, лексико-семантические вариации, семантический объём.

Abstract. This article investigates equivalent and nonequivalent contextual-semantic units with the aim to explore cross-linguistic variations and key functional elements in the genre of political speeches. This work analyses the structure and lexical meaning of the words that distribute a verb determine its lexical-semantic variety, including its concrete lexical meaning.

Key words: equivalent units, nonequivalent units, contextual and semantic units, lexical-semantic variations, semantic volume

Every word in a language conveys a specific idea. A word's semantics reflects the various subject signs it refers to as well as how its meanings relate to other objects it designates. The semantics of a word comprises word perception specific to the language under study, making it clearer to speakers of that language[1]. When examining an object's actuality, we can see that its name discloses its purposes, which are reflected in the word's semantics. Let's use the word "glasses" (ko'zoynak) as an example. English provides the material from which the object is created, but Uzbek reveals the object's purpose—second eyes, or ko'zlar—first. Even if there are many variations, it is important to note that both languages accurately depict the same sense of reality.

As a result, the challenge that stylistic devices bring to a translator is based on word play when the same words in the two languages have distinct signs. The variation in a word's semantic volume is the second factor that makes translating political literature lexically challenging. Every language has a close relationship between a word's existence and its lexical-semantic structure. It could have several lexical meanings (lexical-semantic variants), which could extend or narrow its meaning and make it more abstract or concrete. The variation in combinability is the third factor causing lexical challenges in translation[2]. Glerup, Lund, J. Michael and Greenacre researched these matters.

Language-specific words have some defined relationships that are unique to that language. Word combinability is conceivable if words designate related objects, it should be noted. Because word combinability varies greatly between languages, some sorts of combinability are readily acceptable in one language but are wholly unsuitable in another. The approved use of words in a language is last but not least. Of course, it has to do with how a particular language evolved and how its lexical structure came to be. Every language developed its own cliches and some standard phrases that are used by speakers, but those word expressions are not phraseological units; instead, they have complete form, which, in contrast to phraseological units, is never compromised by the addition of introductory words or the replacement of some of its components[3].

In reality, even words that sound the same yet imply different things in different languages are seldom totally equivalent. The primary meaning of such words most frequently corresponds to their lexical-semantic variations initially, after which we have a variety of lexical-semantic variants for the course of development of these words was of different nature[4].

This is characterized by diverse word functions, usage, and combinability, and even the basic meaning of an English term may change from its Uzbek counterpart. A word's semantic structure determines how it could be used in context, and translating context-specific meaning offers a challenge to translators. In many cases, the semantic context and the semantics of the words used in combination with a word determine its contextual meaning. The semantic structure of the term is what underlies sporadic meanings that appear out of the blue in context. When a term is used in context in poetry or prose, it frequently indicates that the author has delved deeply into the meaning of the word's semantic structure.

Because all words have paradigmatic and semantic relationships, which can both indicate a word's lexical possibilities. But disclosing these words' potentials is strongly related to how each language's lexical and semantic features are unique, and from this point on, we can see how challenging it is to translate words' contextual meanings. Depending on the usage and semantic structure of the language, something that is feasible in one may be impractical in another.

Women and children will be the first hostages in an atomic war[5].

According to several dictionaries, the meaning of the word "hostage" is "*garovga olingan*". However, in the specific situation, the hostage came to mean "*qurbon*". Any hostage could be slain, thus since *garovga olingan* is not utilized in the supplied contextual meaning, we must translate this case using the word *qurbon*. Its contextual meaning is likely present in its paradigmatic meaning.

A very interesting contextual meaning of *exploitation* will be given in the following example:
*Britain's worldwide **exploitation** was shaken to the roots by Colonial Liberation Movements*[6].

The word's context-specific meaning was originally intended as a metonym – any colonial system depends on exploitation, which forms the foundation of colonial authority[7]. The comparable Uzbek ekspluatatsiya cannot be employed in this context; in addition, it is prohibited by the global, deeply-shaken framework of exploitation. The only translational option is through metonymic

transposition and substitution: Due to its unexpectedness, contextual meaning of a word is always effective artistically and semantically. The most challenging part of translating emotional content is the need for lexical adjustments.

A language contains a vast variety of words that, in addition to their logical meanings, also have emotional implications or co-meanings. Emotional co-meaning and words with numerous meanings shouldn't be combined. Terms with emotional connotations are typically those with paradigmatic meanings, which are both objective and subjective. Examples include the terms "hate", "love" and "friendship". However, when emotional significance derives from contextual usage, it is not an exception. A word's emotional meaning is typically dependent on the associations—positive or negative—that it elicits and the associations that preexist in it, regardless of the context of perception[8].

The words with differing volumes of meaning in Uzbek and English constitute an odd set of terms that require translation alteration. International terms as well as several terms related to human perception and thought are included in this group. However, it is important to note that the words in these categories have various semantic structures. English terms with multiple meanings include foreign words, words describing human perception, and words describing brain function. International terms are those that appear in one or more forms in a variety of languages. These words convey social-political and scientific ideas. With the exception of term words, the volume meaning of these words typically does not match. Despite the fact that it is well known that they frequently translate incorrectly and represent the fake buddies of translators. These errors require lexical adjustments because they result from usage differences in addition to differences in the semantic structure of the words:

*We are told that television this autumn will give a **massive** coverage to the General Election*[9].

The word *massive* along with the meaning *massiv*, has other meanings like *massiv*, *ulkan*, *ulkan*, *keng* and so on. For example: *massive success* – *katta muvaffaqiyat*, *massive problems* – *muhim muammolar*. Since international words possess wider meaning volume they are more used in English if comparing to Uzbek:

Never before in the history of the world have there been so many persons engaged in the translation of both secular and religious materials[10].

The utilization of the Uzbek terms religious materials in this context is entirely inappropriate. Even if their meanings are the same in both languages, usage here dominates. The need to concretize a word while translating also contributes to lexical changes. The availability of words having several meanings is a distinctive feature of the English language. They may be verbs, adjectives, or nouns, such as "to say", "to go", "to come" and "to get" as well as "thing", "point" and "stiff".

The context in which these words are translated determines their precise meaning. Typically, they are translated using a variety of Uzbek words with definite relevance. In real life, it relates to verbs, namely verbs of speech and verbs of motion. The structure and lexical meaning of the words that distribute a verb determine its lexical-semantic variety, including its concrete lexical meaning (importance).

REFERENCES:

1. Martin Gellerstam. 1986. Translationese in Swedish novels translated from English. In L. Wollin and H. Lindquist, editors, *Translation Studies in Scandinavia*, pages 88–95.
2. Glerup, Lund. Michael J. Greenacre. 2007. *Correspondence Analysis in Practice*. Chapman and Hall/CRC, Boca Raton.
3. Glerup, Lund. Michael J. Greenacre. 2007. *Correspondence Analysis in Practice*. Chapman and Hall/CRC, Boca Raton.
4. Yuri Bizzoni and Ekaterina Lapshinova-Koltunski. 2021. Surprising professionals and conventional students: structural register diversification and convergence in translation. In *Proceedings of the NoDaLiDa-2021*
5. *America and Russian and the Cold War*, Walter LaFeber, 6th Edition, Cornell University 1991.
6. Resolution 53/101 Principles and guidelines for international negotiations: Adopted by Gener. The Assembly, Dec. 8 1998. Electronic resource URL.: <http://www.memo.ru/prawo/int-law/int9812.htm> (accessed: 23.02.2018).
7. Enrica Troiano, Roman Klinger, and Sebastian Pado. 2020. Lost in back-translation: Emotion preservation in neural machine translation. In *Proceedings of the 28th International Conference on Computational Linguistics*, pages 4340–4354, Barcelona, Spain (Online).

8. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities ISSN 2749-0866 Vol.2 Issue 1.5 Pedagogical sciences <http://berlinstudies.de/> 10.5281/zenodo.6421244 255

9. Resolution 53/101 Principles and guidelines for international negotiations: Adopted by Gener. The Assembly, Dec. 8 1998. Electronic resource URL.: <http://www.memo.ru/prawo/int-law/int9812.htm> (accessed: 23.02.2018).

10. Resolution 53/101 Principles and guidelines for international negotiations: Adopted by Gener. The Assembly, Dec. 8 1998. Electronic resource URL.: <http://www.memo.ru/prawo/int-law/int9812.htm> (accessed: 23.02.2018).

UO'K 808.3

METAFORA "VATANPARVARLIK" KONSEPTI VERBALIZATORI SIFATIDA

M.I.Yusupova, doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada "konsepsiya", "vatanparvarlik" tushunchalarini aniqlashga turli xil yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Konseptning inson va butun millatning umumiy madaniyatiga bog'liqligi aniqlandi; ular nafaqat so'zlarga, balki adabiy asarlarda tez-tez uchraydigan metafora kabi til vositalariga ham ega ekanligi, dunyoni idrok etish va tashkil etishning individual mualliflik usuli ifoda etilib, "vatanparvarlik" konseptining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq ochib berishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: konsepsiya, vatanparvarlik, badiiy asar, matn, til vositalar, metafora, millat madaniyati.

Аннотация. В данной статье будут рассмотрены различные подходы к определению понятий "концепт", "патриотизм". Выявлена зависимость понятия от общей культуры человека и нации в целом; тот факт, что они обладают не только словами, но и языковыми средствами, такими как метафоры, которые часто встречаются в литературных произведениях, выражают индивидуальный авторский способ восприятия и организации мира, помогает в полной мере раскрыть специфику концепта "патриотизм".

Ключевые слова: понятие, патриотизм, художественное произведение, текст, язык средства, метафора, культура нации.

Abstract. This article will consider various approaches to the definition of the concepts of "concept", "patriotism". The dependence of the concept on the general culture of a person and the nation as a whole is revealed; the fact that they possess not only words, but also linguistic means, such as metaphors, which are often found in literary works, express the author's individual way of perceiving and organizing the world, helps to fully reveal the specifics of the concept of "patriotism".

Keywords: concept, patriotism, artwork, text, medium language, metaphor, culture of the nation.

Ona tilida so'zlashuvchilarning ijtimoiy ongida dunyoning o'ziga xos tasviri mavjud bo'lib, u ma'lum bir lingvokultura tajribasini aks ettiradi, u turli xil tabiatdagi aqliy shakllanishlarga asoslangan bo'lib, til timsolini tilning tasviriy va ekspressiv vositalari-tushunchalar orqali olishga yordam beradi. Birinchi marta "konsepsiya" atamasi S.A.Askoldov tomonidan kiritilgan. Olim konsepsiyani "fikrlash jarayonida bir xil turdagi noaniq obyektlar to'plamini o'rni bosadigan aqliy ta'lim" deb ta'riflaydi [1]. Badiiy va kognitiv tushunchalar o'rtasidagi asosiy farq konsepsiyaimkoniyatlarining noaniqligidadir. Kognitiv tushunchalarda imkoniyatlar haqiqatning to'g'riligiga yoki mantiq qonunlariga bo'ysunadi. Badiiy tushunchalar elementlarining o'zaro bog'liqligi fanning qat'iy qonunlariga xos bo'lmagan badiiy assotsiativlikka asoslanadi. Badiiy tushunchalar kognitiv tushunchalar bilan bir-biriga to'g'ri keladi, ular ma'lum bir naqshga, almashtirish kuchiga ega, chunki ularning ma'nosi ulardagi tarkibdan kengroq. Bu san'at tushunchalariga badiiy qiymat beradigan assotsiativ chegara sanaladi[1].

S.G.Vorkachev konsepsiyasiga ko'ra, lingvistik-madaniy jihat konseptda konseptual tashuvchining shaxsiyati kabi aks etadi. Shuning uchun konsepsiyani o'rganishda (birinchi navbatda badiiy) biz asar muallifining madaniy xususiyatlari va shaxsiyati haqida ma'lumot olamiz [3]. Bu fikr Y.S.Stepanovning qarashlariga ham yaqin: "konsepsiya, go'yo inson ongidagi madaniyat de'bochasi va boshqa tomondan, bu orqali inson shunchaki oddiy odam ekanligi," madaniy qadriyatlarni

yaratuvchisi" emasligi – balki insonning o'zi madaniyatning tarkibiga kirishi va ba'zi hollarda unga ta'sir qila olishligi ifoda etiladi " [7].

Konsepsiya madaniyat va inson o'rtasidagi vositachidir va masalan, "vatanparvarlik", "haqiqat", "ong", "tinchlik", "haqiqat" kabi umumiy madaniy tushunchalarning kontseptual vakili bo'lgan tilda amalga oshiriladi.

E.S.Kubryakova "Kognitiv atamalarining qisqacha lug'ati"da konsepsiyana faqat konsepsiyatashuvchisining dunyodagi narsalar obyektiv holati haqidagi g'oyalarini, balki xayoliy olamlar va bu olamlardagi ishlarning mumkin bo'lgan holati to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga olganligini ta'kidlaydi [4]. Konsepsiya dunyo haqidagi bilimlarni, ya'ni ona tilida so'zlashuvchining voqelik haqidagi siqilgan g'oyalarini saqlaydi.

Har bir badiiy matnni nutq harakatini tugatgan, lekin o'ylashni to'xtatmaydigan shaxs sifatida talqin qilish mumkin. Badiiy konsepsiya tasvirning o'rinbosari bo'lib, shu sababli dunyoning badiiy rivojlanishining tabiati ekspressivlik, maxsus og'zaki rasm va assotsiativ-ramziy aloqalar bilan ajralib turadi [2]. Kontseptualizatsiya uning tarkibiy qismlarini bitta mavzuni, mikrotemani ochib beradigan til birliklari to'plamidan semantik xulosa qilishga asoslangan. Shu sababli, matnning kontseptual makoni mavhumlikning yuqori darajasida shakllanadi-matnning sirt darajasida bitta semantik sohaning so'zlari va jumalari bilan ifodalangan tushunchalarning umumiy xususiyatlarining birlashishi, yaqinlashishi asosida, bu matn kontseptualosferasining ma'lum bir yaxlitligini belgilaydi. M. Sholoxovning "Они сражались за Родину" romanining matni lingvistik vositalar bilan to'yinganligi sababli, metaforalarni tahlil qilishga e'tibor qaratish tavsiya etiladi, chunki ular ushbu asarda "vatanparvarlik" konseptining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq ochib berishga, shuningdek muallifning dunyoqarashini ifoda etishga yordam beradi. Ushbu til vositasi va boshqa nominativ birliklar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, ular har doim mavzuga murojaat qilishadi, ya'ni ular dunyoni tasvirlash uchun emas, balki uni talqin qilish, baholash va unga nisbatan subyektiv munosabatni ifodalash uchun paydo bo'ladi [5]. Ushbu xususiyat tufayli metaforalar romandagi "vatanparvarlik" konsepti, dunyoning individual mualliflik badiiy manzarasini eng aniq ochib beradi. U madaniy-milliy dunyoqarashga asoslanganligi sababli fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi [5]. Metaforalarni tahlil qilish uchun V.P.Moskvinning tasnifidan foydalanish eng maqbulidir. Olim beshta parametr bo'yicha tasniflashni taklif qiladi: tematik parametr, bu metaforalarning bir nechta turlarini o'z ichiga oladi: antropomorfik, zoomorfik, mashina, floristik, fazoviy va boshqalar; semantik – rang, miqdor, tovush; funksional – nominativ, majoziy, baholovchi; strukturaviy sodda, batafsil; kontekstual – obyekt va subyekt, faqatgina taqqoslash obyektini nomlangan. Ushbu tasnif M. Sholoxovning "Они сражались за Родину" romanidagi "vatanparvarlik" konseptini ochib beradigan metaforalarni eng aniq ko'rsatib beradi. V.P.Moskvinning tasnifiga ko'ra, metaforalarning tematik parametrlarini ajratib ko'rsatish mumkin: antropomorfik, floristik, mashina, tabiiy.

Antropomorfik metafora inson bilan taqqoslashga asoslangan:

«Родина никогда не забудет ни подвигов ваших, ни страданий» [8, 199 b] (xotira xususiyati).

«Цепляйтесь за каждую кочку на своей земле» [8, 68 b] (amalga oshirilgan harakat).

«... над ним высоко в небе шла шестерка наших истребителей» [8, 125 b] (harakat).

«... и третий танк, ведя с ходу огонь, перевалил через окоп бронебойщиков и на полной скорости устремился к огненным позициям батареи» [8, 64 b] (insonga xos harakat).

«За последние дни мы много потеряли, но сохранили знамя полка, надо сохранить и честь полка» [8, 77 b] (insonga xos xususiyat).

«... на пути их встал черный частокор разрывов» [8] (passiv harakat).

Zoomorfik metafora hayvonlar bilan taqqoslashga asoslangan:

«... и по темной броне остановившегося вдруг танка ящерицей скользнуло пламя, а потом повалил густой, черный дым» [8, 65 b] (hayvonlar bilan qiyoslash).

«Опять он видел и стремительно ползущую по склону горы, грохочущую лавину немецких танков» [8, 54 b] (sudralib yuruvchilarga xos bo'lgan harakat).

«Какого-нибудь беднягу немцы как начали клевать от самой границы, да так до сих пор и клюют» [8, 69 b] (qushlarga xos bo'lgan harakat).

Tabiat hodisalari va elementlari bilan qiyoslashga asoslangan tabiiy metafora: «... прокатился четверенный глухой гром, снаряды с тяжким, шепелявым шелестом» [8, 128 b] (tabiat hodisalarining tovushlari);

«На правом виске его густо высыпались мелкие росинки пота» [8, 198 b] (tabiiy hodisa).

«... зло, которое и сейчас светило ему в пути зловещими отсветами пожаров» [8, 89 b] (samoviy jism bilan taqqoslash);

«... из-под гусениц танка хлынула в окоп Лопихина желтая, глинистая земля» [8, 64 b] (suv harakati).

«Опять он видел ... и черные всплески разрывов» [8, 54 b] (suv ovozi).

Har qanday mexanizm bilan taqqoslashga asoslangan mashina metaforasi:

«... немецкие бомбардировщики обрабатывали передний край на участке полка» [8, 54 b] (qayta ishlash mexanizmining harakati).

«... давно не испытывал столь отчаянного, тупо сверлящего сердца страха» [8, 125 b] (mexanizm harakati).

Metaforalarning semantik parametrida tovush metaforalari keng tarqalgan:

«По утрам уж слышно, как на заходней стороне пушки ревут» [8, 73 b] (hayvonot olami tovushlari).

«... в бубнящую дробь автоматов вплелись по-особому сухие и трескучие винтовочные выстрелы» [8] (musiqiy asbob kuyi, tabiat tovushi).

«Из балки застучали пулеметы» [8, с. 83] (taqillatish).

«Только что кругом смерть ревела на все голоса» [8, 121 b] (hayvonot olamining qo'rqituvchi tovushlari).

«... снаряды с тяжким, шепелявым шелестом и подвыванием высоко над окопами прочертили в воздухе невидимые дуги» [88b] (tabiat tovushlari).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Askoldov S.A., Kontsepsiya va so'z/rus adabiyoti: antologiya / Askoldov S.A. - M.: Pedagogika, 1997. 235 b.
2. Babenko L.G., Badiiy matnning lingvistik tahlili / Babenko L.G. - M.: Flinta: Fan, 2004 – 496 b.
3. Vorkachev S.G., Baxt lingvistik-madaniy tushuncha sifatida /Vorkachev S.G. M., 2004 yil. – 192 b.
4. Kubryakova E.S., Ma'nolarni o'rganishning yangi usullari to'g'risida: aysberg nazariyasi//Til va nutq birliklarini semantik tavsiflash muammolari /Kubryakova E.S.. Minsk, 1998 yil. 179 b.
5. Maslova V.A., Lingvokulturologiya / Maslova V.A. M.: Academia, 2001 yil. 208 b.
6. Yusupova Marjona Ikromjon qizi. (2023). Linguocultural peculiarities of the concept "patriotism". Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture, 3(4), 116–118. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7869645>
7. Stepanov Y.S., Konstantalar. Rus madaniyati lug'ati / Stepanov Y.S. M.: Ma'rifat, 1997. 427 b.
8. Sholoxov M.A., Ular Vatan uchun kurashdilar: Roman boblari / Sholoxov M.A. // To'plangan asarlar: 8 jildda / komp.M.Manoxina tomonidan. M.: Rassom, 1986. - Jild 7. 559 b.

UO'K 81

INGLIZZABON VA TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA TEMUR OBRAZI

TALQINLARI

Z.R.Yaxshiyeva, dots., TATU Qarshi filiali, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada XVIII asr adabiyotida katta mashhurlikka erishgan Nikolas Rouning Osiyolik dovro 'g' i olamga ketgan sarkarda Amir Temur siymosini prototip qilib olgan "Tamburlan" dramasi haqida so'z boradi. Ushbu asar o'zidan avval bitilgan ikki mashhur adib Kristafor Marlou hamda Charlz Sanderz asarlaridan farqli va o'xshash jihatlar haqida qiyosiy tahlillar keltiriladi. Shuningdek, ushbu asarda keltirilgan Temur obrazning turk xalqlar adabiyotidagi qahramon bilan farqli jihatlar haqida ilmiy izlanishlar olib boriladi.

Kalit so'zlar: eydetik poetika, renessans, Temur tuzuklari, gumanizm, sintementalizm, interpretatsiya.

Аннотация. В статье рассказывалось о популярной английской драме "Тамерлейн", написанной Николасом Роу, прототипом которой стала фигура адмирала Тимура, завоевавшего большую популярность в литературе XVIII века, и азиатского полководца, изменившего карту мира. Был проведен сравнительный анализ различий и сходств между

двумя известными произведениями поэта Кристофера Марлоу и Чарльза Сандерса, в которых их произведения были написаны до него. Кроме того, было проведено научное исследование различных аспектов образа Тимура, представленного в этом произведении, с героем в литературе турецких писателей.

Ключевые слова: эйдетическая поэтика, Ренессанс, ловушки Тимура, гуманизм, сентиментализм, интерпретация.

Abstract. The article revealed about the popular English drama “Tamburlaine”, written by Nicholas Rowe, prototyped the figure of Admiral Timur, who gained great popularity in 18th-century literature and an Asian commander who had changed the world map. A comparative analysis was given of the differences and similarities between the two famous works of poet Cristofer Marlowe and Charles Sanders, in which their works were written before him. In addition, scientific research was carried out on the different aspects of the Timur image presented in this work with the hero in the literature of Turkish writers.

Keywords: eidetic poetics, Renaissance, Timur traps, humanism, sentimentalism, interpretation.

XVII asr Evropealiklar ijtimoiy hayotidagi keskin o'zgarishlar yuz berishiga katta ehtiyoj tug'ilgan davrlarni boshlab berdi. Bu davrga qadar ingliz gumanizm o'z o'rnida renessans davri qarashlarini o'zlashtirdi, cherkovning g'oyaviy zo'ravonligiga qarshi kurashish yo'llarini o'rgandi. Shu asnoda, yozma ijod namunalarida jismoniy va ma'naviy komil inson ideali, real tashqi dunyoning go'zalligining va inson kechinmalari murakkab dunyosining san'at tomonidan kashf etilishi, antik dunyo madaniyati turli qirralarining chuqur egallanishi ta'siri sezildi. Ularning insoniyat haqidagi tushunchalari cheksiz va sinalmagan imkoniyat va kuch qudrati ila tengsiz alohida shaxs bilan bog'liq edi. Shu ma'noda Amir Temur obrazini o'yg'onish davri adabiyotiga xos obraz sifatida yatarishga turtki bo'ldi. Angliya adabiyoti badiiy tafakkuridagi o'zgarishlar ham mazkur voqeiliklarga ta'sir etuvchi asosiy omillarda sinalgan Kristafor Marlou hamda Charlz Sanderz tamoyillarini davom ettirdi.

1701 yilda Nikolas Rou (Nicholas Rowe) ham Amir Temurga bag'ishlangan “Tamerlan” dramasi adabiyot maydoniga kirib keldi. Ushbu drama boshqalari singari Nikolas Rouga katta shuhrat va obro' olib keldi. Birinchi bor ushbu asar Inn Fild tearida sahnalashtirilib, nashrga tayyorlandi va chop etildi. Asarning mashhurlik darajasi buyukligidan asarni nashr etish huquqini Londonning eng katta noshiri Jakob Tonson sotib oldi va bir asr davomida uni to'xtovsiz chop etdi. Ushbu asarning shuhrati shu miqiyosda oshib ketadiki, yetmish yil ichida ushbu drama sahnalarda 325 marta qo'yilib, teatrning asosiy repertuarlaridan biriga aylanib ulguradi. XVIII asr davomida ushbu sahna asari birgina Londonda 348 marotaba namoyish etildi. Muallif zamondoshlarining guvohlik berishicha N. Rouning ushbu dramasi o'zining eng sevimli asari bo'lib qolgan [1;5].

Ushbu drama voqealari ham Charlz Sanderz an'alarini davom ettirgan holda Temur va Boyazid urushlariga bag'ishlangan. Asarda Tamerlan, Boyazid, Hali darvesh, Omar va Salima kabi sharqona atamali obrazlar talaygina. Asar voqelarining ilk sahifalaridanoq Boyazid va Temur (keyingi o'rinlarda Tamerlan) o'rtasidagi urushdan so'ngi voqealarning sahnalari bilan boshlanadi va syujet rivoji shiddatli tus oladi. Asrlar osha ingliz adabiyotida Amir Temur tarixiy siymosining hayot yo'li va shaxsi prototip qilib olingan asar bosh qahramoni Tamerlan obrazi ijobiy harakter kasb etib bordi. Buni esa Evropealiklarning ushbu sarkardaga nisbatan munosabati va fikri endilikda afsonayu rivoyatlarga, Greklar va Turklarni og'izdan og'izga ko'chib yurgan mish-mishlariga emas, balki tarixiy solnomalarga, asl manbalarga tayanilganini sezish mumkin. Shu bois, muallif, osiyolik hukmdorni o'z asarida Kristafor Marlou dramasidagi jangchi va salbiy harakterdagi obrazning keskin zid xislatgarga ega obraz sifatida talqin etadi. U endi XVI asrning Temur haqidagi qo'rquvlaridan holi, XVII asrning “Xudoning jazosi” ta'riflaridan olis, ijobiy harakter kasb etgan obraz: Tamerlan misolida N.Rou taqvodor, xudojo'y hukmdorni, o'z mamlakati farovonligi uchun kurashgan, tinchliksevar yurt egasini ko'radi. Bunday hislatlarga ega asar bosh qahramonini yaratishga N.Rou Amir Temurning “Temur tuzuklarida” keltirilgan “*Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. Har yerda va har vaqt islom dinini quvvatladim*” [2;24] degan

purma'no hikmatomuz so'zlarini o'qiganligi seziladi. Shuningdek, ushbu asar bo'yicha o'z ilmiy tadqiqotlarini olib borgan adabiyotshunos Olimjon Dadaboyevning ta'kidlashicha: "Pyesaning mavzusi, syujeti, Temurning ojiz va mazlum xalqlarning oliyhimmat, mard himoyachisi obrazida namoyon bo'lishi, oliy nasabli personajlar va ekzotik buyoqdorlik kabi omillar tomoshabinni o'ziga rom etadi" [3;69].

Asarni mutoalaa qilish jarayonida ko'rish mumkinki, Tamerlan (Temur) xatto, dushmanlari va ularning yaqinlariga ham yaxshilik ko'zi bilan qaraydigan oliyhimmat obraz. Bu esa Amur Temurning tarixiy shaxs sifatidagi haqiqatini dalillaydi va bu qarashlar G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islomning "Amir Temurning Hindistonga yurishlari haqidagi xotiralari"; Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Kastiliya va Leon elchisi Rui Gonzales de Klavixoning "Samarqandga sayohat kundaligi"; Sultoniyalik arxiyepiskop, Fransiyaga Temur elchisi sifatida yuborilgan laonning "Temur hayoti va saroyi" xotiralari, Tunislik tarixchi, geograf Ibn Xaldunning xotiralarida keltirilgan Amir Sohibqironga berilgan ta'riflarga hamohang.

Nikolas Rouning "Tamerlane" asarida keltirilgan asir olingan turk qiziga uning munosabati bosh qahramonga yuklatilgan harakterni oydinlashtiradi. U harbiy shon shuhratga burkangan, janglarda o'z mardligi yuqori bilan nom qozongan bo'lishiga qaramasdan, nizolarni tinchlik yo'li bilan hal qilish tarafdori.

*Tamerlane: I dare face death, and all the dangers
Which furious war wears in its bloody front?
Yet would I chose to mix my name by peace
By justice, and by mercy and to raise
My trophies on the blessing of mankind [4;5].*

Ma'nosi: O'limning dahshati ufurgan barcha manfur, qonli janglarga tik boqib tura olsamda, ammo, o'z sha'nim va nomimni muruvvat va adolat tayanchi, insoniyatga Xudoning bir marhamatlisi sifatida ko'rilishini ma'qul ko'rardim. (Z.Y)

U urush va janglarda qirg'ibaron manfur kuchni ko'ra oladi, insoniyatning hadik va azoblarini fahmlaydi. Mohir siyosatchi sifatida esa "dahshati ufurgan"manfur, qonli janglarning oddiy odamlarning hayotidagi vayronkorliklarini yaxshi anglaydi. Ammo, u o'z shuhratini tinchlik va adolat, mehru-shavqat va siylayi-rahm g'alabalari bilan insoniyatga baxt ulashuvchi bo'lishni, qo'l ostidagi harobalar to'la saltanati unga kerakmasligini tan oladi. Asar qahramoni Temur shunday obraz bo'lsa, Boyazid uning aksi, urushlardan bahra oluvchi hukmdor. Temurning janglardagi g'alaba maqsadlari esa tamomila o'zgacha:

*To redress an injured people's wrongs
To save the weak one from the strong oppressor. (Act I. Scene I.*

Ma'nosi: aziyat chekkan isonlarga ko'mak qo'lini cho'zish-u, mazlumlarni qudratli zulm ahlidan xalos etishdir!

Ingliz adabiyotida Amir Temur tarixiy shaxsini prototip qilib olgan adiblar Kristafor Marlou va Charlz Sanderzlarning asar yozish maqsadlarida bo'lgan o'sha ulkan niyat "o'z davri qirollariga xos dimog'dorlik, manmanliklari" ham Nikolas Rou asari bosh qahramoni tilidan tanqid ostiga olinadi:

*Tamerlane: Thou vain, rush thing,
That, with gigantic, insolence, hast dared
To lift the wretched self above the stars
And mate with power almighty, Thou art fall in!
Ma'nosi: Sen haddini bilmagan, ulkan surbetlikka mukkasidan ketganlar,
O'zini yulduzlardanda baland ko'rgan, kibr ahli,
Alloh qudratiga teng bo'lmoqni istab, tuban qulayverasiz! (Z.Y)*

Shuningdek, yozuvchi o'z davri qirol va qirolicalarida ko'rishni orzulagan kechirimlilik, olijanoblik va tantilik hislatlarini o'z qahramonida ko'rar ekan, u dramasi qahramoni asfonaviy to'qima obraz emas, Osiyoda yashab o'tgan sarkarda Amir Temur ekanligiga zamondoshlarini ishontiradi. Kristafor Marlou asarida Boyazidning asir tushish tafsilotlari Grek va turklarning o'z g'animga bo'lgan nafrat va qo'rquvga to'la afsonalari bilan sifatlangan bo'lsa, bu voqealar tafsiloti

oradan bir asr o'tib Charlz Sanderz asarida Boyazidning Evropaga kutilajak janglaridan xaloskor Temur obraziga almashdi. Bu jangda va Turkiya sultonining asir tushish sahnalarida Tamurlan Boyaziddan anchayin tanti va olijanob siymo sifatida talqin etiladi; u garchi dushmanini asir olgan bo'lsada, unga nafaqat hayotini, balki haramini ham qaytarib berishga buyruq beradi.

XVII-XVIII asr mualliflarining Amir Temur siymosini badiiy obrazga ko'chirishda bosh qahramonni afsonaviy epik ruhda tasvirlashda muayyan poetik maqsad ko'zda tutilganligi temurshunos olim O.Dadaboyev qarashlarida oydinlashadi: *“ular drammatik turga nasriy asarlarning roman, qissa va boshqa janrlarning qonuniyatlarini mahorat bilan singdirishga harakat qilishgan [5'73].* Bu davrda Evropa adabiyoti eydetik poetika bosqichining so'ngi davrini boshdan kechirayotgan edi. Eydetik poetikada tamomila yangi poetik tamoyillar emas, balki an'naviy “qurilmalar” muhimdir[6;118]. Shu ma'noda Amir Temur obrazining afsonaviy-epik ruhda tasvirlanishi, ayni “zohiriy obraz”ga yuklatilgan shu qonuniyat bilan belgilanadi. Asar ikki harakterli, ikki qutbli obrazlarining dunyoqarashini ochib berishda ularning suhbatlari g'oyaviy kurash maydoniga aylanib boradi. Dimog'i osmon, o'zidan o'zgasini inson hisoblamaydigan, shuhratparast Boyazidga oliyhimmat, bag'rikeng, insonparvar hukmdor Tamerlanga qarshi qo'yiladi. Bu orqali Nikolas Rou ustoz yozuvchilaridek, bosh qahramonga singdirilgan o'z insonparvarlik g'oyalari oxir-oqibat g'alaba qozonishiga ishonadi. Asar xulosasi:

“Great minds, like Heaven are pleased in doing well”

ya'ni *“Buyuklar zikri va amalida ezguliklar bilan shodlanur”* (Z.Y) qabilida nihoyalanadi.

Muallif asarda o'tmish qahramonlarining shon-sharafi haqida hikoya qilari ekan, o'z davrining ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritib berishni maqsad qiladi. Bu orqali teatrning kibor va oddiy tomoshabinlari sahovatli Temur obrazi timsolida o'zlarining sevimli qirollarini, tuban Boyazid misolida o'z g'animlari bo'lmish Fransiya qirolini ko'rishardi [7;10].

Nikolas Rouning “Tamerlan” asari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olim O.E.Zagriyevaning ilmiy xulosalariga ko'ra: “asar bosh qahramoni Tamerlanning taqvodorligi va din erkinligini e'tirof qilish kabi olijanob hislati bilan uyg'unlashib ketadi. Asar qahramonining bunday dunyoqarashi diniy fanatizmga qarshi keskin norozilik kayfiyatida bo'lgan muallif etiqodi bilan bir xildir” [8;15]. Demak, muallif dinlararo bag'rikenglik g'oyalarini ilgari surgan. Chunki asar bosh qahramoni dunyoni insonparvarlik g'oyalari asosida qayta qurishni o'z hayotining bosh maqsadi deb biladi. U faqat xalq manfaati yo'lida xizmat qilish orqaligina mangu shon shuhrat qozonish mumkin deb hisoblaydi. Zero, xalq qudratiga tayangan hukmdor davlatning ichki va tashqi siyosatida ham, xalqlar mehrini qozonish yo'li bilan o'z maqsadiga erishi mumkinligiga ishonadi. Bu g'oyalar esa avlodlarga o'git bo'lib jaranglaydi. “Tuzuklar”ning bosh g'oyasi bo'lgan bu qarashlar Nikolas Rouni ilhomlangani tabiiy. Bundan xulosa qilish mimkinki, adib ma'rifatparvarlik davri vakillarining optimistik qarashlari tarafdori bo'lgan. Temurning Boyazid ustidan g'alabasi faqatgina tarixiy dalil emas, balki bu dunyoga yaqinlashib kelayotgan ma'naviy va ma'rifiy uyg'onishning yaqqol timsoli edi.

Asarda Tamerlan va Boyazid janglari natijalariga asoslangan sahnalarda Temur o'zining oddiy inson ekanligini, qirol sifatida esa jangchilarining g'alabalaridan sarmast bo'lib, shon shuhratga burkanishni, Boyazid ustidan qozonilgan g'alabalarda esa faqatgina o'zini sharaflashlarini istamaydi:

*It is too much you dress me,
As an usurper, in the borrowed attributes
Of injured heaven,
Can we call conquest ours?
Shall man this pigmy, with giant's pride
Vaunt of himself, and say thus have I done this,
Oh, vain pretense to greatness[9;10] (Act II, Sc.I)
Ma'nosi: Meni haddan ortiq, demang hukmron,
Vayronkor Jannatlar sababchisi ham,
Shunday tam'g'alarga dohiy bo'lurmu,
Dashnomlarga loyiq! Menmu shular bajaruvchisi,
Behuda, besamar maqtovlar talay! (Z.Y)*

“Tamerlan” dramasi asosiy bosh qahramonlar Tamerlane va Boyazid garchi tarixiy shaxslar bo'lsa-da, qolgan ishtirokchilar to'qima obrazlardir. Shu bilan birgalikda, asarda keltirilgan voqealarning to'laqonli barchasi tarixda ro'y bergan voqealarga asoslanmagan. Bu to'qima sarguzashtlarda avvalgi ikki asarda kuzatilganidek, xalq og'zaki afsonalarining ta'sir kuchi seziladi. Asar Boyazid va Temur o'rtasidagi jang tasvirlari emas, balki, asir olinish voqealari bilan boshlanadi. Shundan anglashiladiki, Nikolas Rouni ko'proq tarixiy asar yozish emas, sharqlik ikki hukmdorning fe'l atvori, ular o'rtasidagi tarixiy urush natijasi qiziqtirgan. Chunki, Boyazid ustidan qozonilgan g'alaba Evropani muqarrar qullikdan qutqarib qolgani N.Rouga yaxshi tanish ma'lumot bo'lgan. Shu bois, u bir evropalik sifatida Temur timsolida vatanparvar, dinning himoyachisini ko'ra olgan. Sohibqironning kechirimliligi, o'z qo'li ostidagilariga bo'lgan munosabatidan yaxshigina xabardor bo'lgan muallif ko'nglida unga o'xshash, Angliya uchun ko'plab arzirli yuksalishlar qila olgan Uilyam III obrazini yaratish tug'iladi va muallif asarni unga bag'ishlaydi. Xususan, muallifning o'zi asar muqaddimasida shunday yozadi: “Shunisi haqiqatki, bu buyuk Inson (Amir Temur) hayotida Oliy Hazratlari kabi (Uilyam III) ko'plab sifatlar mavjud: jasurligi, hudojo'yligi, o'zini tuta bilishi, odilligi, o'z xalqini otalarcha sevishi, razolat va jaholatga qarshiligi, oddiy xalqqa g'amho'rliigi unga o'xshab ketadi”[8;2].

Inglizabon xalqlar orasida Amir Temur haqida o'z davrining va keyingi asrlarning eng mashhur bu asarini ilmiy tadqiq etgan tadqiqotlar ham talaygina. Evropaning mashhur adabiyotshunoslaridan Villar Trop hamda Donald Klark o'z ishlarida[9;15] dramaning siyosiy interpretatsiyasini (muallifning o'z his tuyg'ularidan kelib chiqqan holda, asarni ijodiy ochib berish talqini[10] va ahamiyatini ko'rsatib berishgan. Bu ikki adabiyotshunos N.Rou Tamerlane obrazi orqali Angliya qiroli Uilyam III'ni, Boyazid obrazi orqali Fransiya qiroli Luis IV ni tasvirlagan degan xulosaga kelishsa, boshqa ingliz manbalarida Boyazid obrazi timsolida muallif Angliyaning boshqa bir qiroli Jeyms II tasviri qayd etilgan[11], deb ta'kidlanadi. Ammo, tarixiy ma'lumotlarda ko'rsatishicha, Jeyms II va Fransiya qiroli Luis IVga ittifoqdosh va maslakdosh edi, demak, yuqorida berilgan ikki xulosa ham bir-birini to'ldiradi. Chunki, XVII asrning ikkinchi yarmida Angliyada katolik va protestant mazhablari o'rtasidagi ziddiyatlar tugamagan, inglizlar katolik qiroli Jeyms II ning davlat bohqaruvidan norozi kayfiyatda edilar. U o'zining dastlabki qirollik yillaridanoq Fransiya bilan ittifoqlikda katolizmni yuksaltirishga kirishib ketadi. Bu esa nafaqat oddiy el vakillari, balki yuqori qatlam kishilari orasida ham norozilik kayfiyatini tug'dira boshlaydi. Shu bois, ular birlashib, davlat to'ntarishi amalga oshiradilar. Oqibatida, uning kuyovi Uilyam III ni taxtga olib kelishadi. Qaynata esa ittifoqdoshining huzuriga Fransiya qochib, umrining so'ngigacha o'sha yerda qoladi.

Nikolas Rou “Temurlan” asarini yozishda qanday manbalarga tayangani haqida aniq ma'lumotlar berilmasa-da, ammo tasvirlangan g'oyalar va voqealardan xulosa qilish mumkinki, uni yozishda muallif Kristafor Marlou hamda Charlz Sanderz dramalariga emas, Richard Nollning “Turklarning umumiy tarixi” kitobiga asoslangan[11] deb tahmin qilinadi. D.Klark. Asar qahramonlarining nomi yuqorida nomi keltirilgan ikki vatandosh yozuvchilarining nomlanishidan mutloq farqlanib, ism tanlashda C.Kalrkning 1664 yilda yozilgan “Buyuk Temurleyinning hayoti” asaridagi shaxslar ismlarida o'xshashliklar mavjud. Temurshunos olim O.Dadaboyevning adabiyot nazariyasi bilimdoni N.D.Tmarchenko fikrlariga asoslangan ilmiy xulosalarida keltirilishicha: “aynan shu drama XVIII asrdagi Yevropa dramaturgiyasining noklassik yoki yangi davrga aloqadorligini va klassik davrga zid qo'yilishiga sabab bo'lgan va noklassik davrga o'tish boshlangan. Shundan xulosa qilish mumkinki, K.Marlou hamda Ch.Sanders asarlarini klassik tarixiy dramalar sifatida, N.Rouning asarini esa eydetik poetika xususiyatlarini an'anaviy ravishda saqlab qolgan ijod mahsuli sifatida qarash o'rinli. Yana bir rus olimi Y.B.Vippening nuqtayi nazaricha, XVII asr Ingliz adabiyoti o'yg'onish davri adabiyoti sifatida o'rta asrdagi shaxsiyatini, gumanistik qadriyatlarning asosiy o'lchovi sifatida uning huquq va imkoniyatlarini chegaralashdan mustaqil, erkin adabiyotga o'tish haqidagi tasavvurlaridan kelib chiqqan. Ammo bu davr adabiyoti shaxsiyatlarni voqeilikning chuqur va keng qamrab olishi nuqtayi nazaridan, voqeilikdan tashqaridagi o'zicha tushunish nuqtasi, shu bilan birgalikda voqeilikka ta'sir etuvchi kuch deb qaraydi” [12;70].

Demak, XVIII asr ingliz adabiyoti vakillarining insoniyat haqidagi tushunchalari cheksiz va sinalmagan imkoniyat va kuch qudrati ila tengsiz alohida shaxs bilan bog'liq edi. Shu ma'noda, Amir

Temurni obrazini o'yg'onish davri adabiyotiga xos obraz sifatida yatarishga turtki bo'ldi. Nikolas Rouning Osiyoda yashab o'tgan buyuk sarkarda Amir Temur prototipiga asoslangan Tamerlan obrazi mana shunday hislatlarga ega qahramon sifatida Ingliz adabiyotida asrlar davomida mashhurlikka erishdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nicholas Rowe. Tamerlane. Introductory remarks by Mrs. Inchbald.
2. William Savage print. Dublin. 1750. 90/5 p.
3. Temur Tuzuklari.T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa birlashmasi.1991.144/24 b.
4. O. Dadaboyev. G'arb va sharq adabiy kontekstida Amir Temur shaxsi talqini. Fil.f.f.d.diss. 2019.69 bet.
5. Nicholas Rowe. Tamerlane. Introductory remarks by Mrs. Inchbald. William Savage print. Dublin. 1750. 90/5 p.
6. O. Dadaboyev. G'arb va sharq adabiy kontekstida Amir Temur shaxsi talqini. Filol.fan.fal.dok.diss. 2019.73 bet.
7. Н.Д.Тамарченко, В.И.Тюпа Теория литературы в двух томах. Том 2. Москва:2002. -360/118 с.
8. Nicholas Rowe. Tamerlane. Introductory remarks by Mrs. Inchbald. William Savage print. Dublin.1750. 90/10 p.
9. Nicholas Rowe. Tamerlane. Introductory remarks by Mrs. Inchbald. William Savage print. Dublin.1750. 90/2 p.
10. О.Е. Загрияева. Творчество Николаса Роу и становление жанра синтиментальной драмы в Англии конца XVII и начало XVIII века. Автореф. дисс. кан. филл. наук.-Киров.: 2007.-23/15 с.
11. Nicholas Rowe. Tamerlane. Introductory remarks by Mrs.Inchbald.William Savage print. Dublin.1750. 90/10 p.
12. Clark, Donald B. The source and characterization of Nikolas Rowe's Tamerlane// Modern language Notes. 1950.№ 5.
13. Ю.Б. Виппер. Творческий судьбы и история. –Москва: 1991. - 70.

UDC 81-13

THEORIES OF SOME SCIENTISTS IN DEVELOPMENT OF ENGLISH LANGUAGE LEARNERS' SPEAKING SKILLS

M.F.Zafarova, teacher, School №38, Tashkent

Annotatsiya. Bugungi kun tilshunosligida juda ko'plab nazariyalar fanga tadbiiq qilingan bo'lib, mazkur nazariyalarning hammasi til o'rganuvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun xizmat qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Quyidagi maqolada talabalarning og'zaki nutqini rivojlantirish uchun tilshunos olimlar tomonidan fanga tadbiiq qilingan bir qancha nazariyalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: metod, metodika, og'zaki nutq, talaffuz, talaffuz me'yorlari, nutqni rivojlantirish, nutq qobiliyati, nutq texnikasi, og'zaki muloqot, tushuntirish qobiliyati, speaker, tinglovchi.

Аннотация. В современной лингвистике к науке применено множество теорий, и не будет преувеличением сказать, что все эти теории служат улучшению знаний и навыков изучающих язык. В следующей статье рассказывается о нескольких теориях, применяемых наукой лингвистами для развития устной речи учащихся.

Ключевые слова: метод, методика, устная речь, произношение, произносительная компетентность, речевое развитие, речевые способности, речевое мастерство, техника говорения, устное общение, умение устного перевода, оратор, слушатель.

Abstract. Many theories have been applied to science in today's linguistics, and it is no exaggeration to say that all these theories serve to improve the knowledge and skills of language learners. The following article talks about several theories applied to science by linguists for the development of students' oral speech.

Key words: method, methodology, oral speech, pronunciation, pronunciation competence, speech development, speech ability, speaking skill, speaking technique, oral communication, interpreting skill, speaker, listener.

Speaking is an oral communication activity that occurs between two or more people, the speaker, and listener, speaking is used to conveying or expressing ideas, messages, information, or opinion. Pollard (2008) says that one of the most difficult aspects for students to master is speaking.

It is difficult when learners have to consider and think about their ideas, what to say, language, grammar, vocabulary, pronunciation in one time, and how to react with a person who communicates with them. According to Haris (1974), speaking is an encoding process whereby, we communicate our ideas, thought, and feeling through, one or other forms of language. So we can produce spoken messages to someone. So, here speaking situation involves a speaker who puts a message with words or someone that has content and a listener.

Also, Brown (2004) says that speaking is a productive skill that can be directly and empirically observed, those observations are invariably colored by the accuracy and effectiveness of the test-takers listening skill, which necessarily compromises the reliability and validity of an oral production test. Moreover, he divides speaking skill into two, namely: micro and macro skills of speaking. The micro-skills refer to producing the smaller chunk so languages such as phonemes, morphemes, words, collocations, and phrasal units. The macro skill simply the speaker's focuses on the larger elements: fluency, discourse, function, style, cohesion, nonverbal communication, and strategic options.

About this, Lado (1976: 240) stated that speaking as an ability to converse or to express a sequence of ideas fluently. It means that in the process of speaking there must be at least two people, one is the speaker and one other as the listener.

In communication or speaking process, the speaker must be able to share the ideas, so that the listener can receive what the speaker communicates, he or she must comprehend the incoming message and organize appropriate response for production. Rivers (1978: 162) also says through speaking someone can express her or his idea, emotions, and reactions to others or situations and influence other people. Furthermore, someone can communicate or express what he or she wants from others and responds to another speaker. It means that to express someone's ideas, the speakers must also attend the aspect of speaking, so that the message is understandable to the listener. Tarigan (1982: 18) refers to speaking as the ability to produce articulation, sounds, or words to express, to say, to show, and to think about ideas, taught, and feeling.

The characteristics of a successful speaking activity:

1) Learners talk a lot: As much as possible this period of the time allotted used learners talk activities. But often most time is taken up with teacher talk or pauses.

2) Participation is even: Classroom discussion is not dominated by a minority of talkative participants: all a chance to speak and contribution are fairly evenly distributed.

3) Motivation is high: Learners want to speak: because they are interested in the topic and have something new to say about it, or because they want to contribute to achieving a task objective.

4) Language is of an acceptable level: Learners express themselves in utterances that are relevant, easily comprehensible each other, and of an acceptable level of language accuracy.

Assessing speaking can get with some ways. According to Luoma (2004: 1), assessing speaking is challenging, however, because there are so many factors that influence our impression of how well someone can speak a language, and because we expect test scores to be accurate, just and appropriate for our purpose. Based on Luoma (2004) assessing speaking with the test can be divided into three kinds; individual, pair and group test. Like all test scores, speaking scores must be dependable, fair, and above all useful for the intended purposes. Besides, adapted from King Tsang and Wong in Richards and Renandya (2008) there are the factors and descriptors in checklist of conversation performance and there are five levels in conversational English proficiency rating. The five levels are:

Level 1: Able to satisfy minimum courtesy requirements.

Level 2: Able to deal with routine social exchanges.

Level 3: Able to speak with sufficient structural accuracy and appropriateness and vocabulary to participate effectively in most informal conversations on practical and social topics.

Level 4: Able to use the language fluency, accurately, and appropriately on all levels normally pertinent to conversational needs.

Level 5: Conversational proficiency equivalent to that of an educated native speaker. In assessing speaking there are some components that influenced the conversation performance.

Based on Fulcher and Davidson (2006: 94), there are 5 proficiency rating in scoring students' performance, they are accent, grammar, vocabulary, fluency and comprehension.

1. Accent. Accent is the part of pronunciation that can influence the sound of the speaker. In speaking, accent of foreign learner must follow the native pronunciation. According to Broughton (2003: 199), pronunciation is infinitely more valuable to turn one's attention to stress, rhythm and intonation.

2. Grammar. Based on Downing and Locke (2006: 3), a functional grammar aims to match forms to function and meaning in context. Besides, the grammar of a language is the description of the ways in which words can change their forms and can be combined into sentences in that language (Harmer, 2001:12).

3. Vocabulary. Vocabulary is one of the elements that important in speaking because without vocabulary somebody cannot say something. Based on Pollard (2008: 13), vocabulary is a basic building block of language learning. In this case, vocabulary is the base of language that will help the learners to make a sentence or context that they want to say.

4. Fluency. In oral communication, fluency is needed to make a natural conversation. Broughton (2003: 219) states that fluency is the ability to speak or write as naturally and easily but not necessarily as accurate the native speaker can. Besides, in learning speaking, students need practice in both accuracy and fluency if they are to speak proficiently (Pollard, 2008: 16). So, from both statements, fluency is the ability to make a natural conversation in the oral communication with the real expression not memorizes expression like a native speaker.

5. Comprehension. In learning English, the learners should be understood what they say and hear because it is very important to avoid the mistakes in communication. Brown (2007:226) writes that comprehension is an ability to perceive and process stretches of discourse, to formulate representations the meaning of sentences. In the other hand, comprehension is the ability to know or grasp ideas with the mind (Brassell and Rasinski, (2008:16). Based on of these statements, comprehension can be meant the ability to understand the message or information that is received or delivered orally in communication.

In other words, it is important that the language teacher teaches the students' to speak English words. Teacher teaches students' not only to produce sound, but also to produce rhythm, intonation, and stress. The teacher then also focuses on the objectives of teaching speaking in order to make the teaching process work well. In teaching speaking, the students have to produce the right sound and how English is spoken.

REFERENCES:

1. Brown, A. (1992). Approaches to Pronunciation Teaching (Vol. 2). Macmillan Publishers Limited.
2. Brown, Gillian. (1990). Listening to Spoken English. (2nd edition). Longman.
3. Carney, Edward. (1994). A Survey of English Spelling. Routledge.
4. Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). Research methods in education (6th ed.). New York: Routledge.
5. Gilbert, Judy. (2000). Clear Speech from the Start. Cambridge University Press.
6. Katamba, F. (1989). An introduction to phonology. London; New York: Longman.

УДК 81

СХОЖИЕ ПАРАМЕТРЫ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ СКОРОГОВОРОВ

Х.А. Аюпова, преподаватель, Андижанский Государственный Университет, Андижан

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus va o'zbek tez aytishlarining o'xshash parametrlari haqida gap boradi. O'zbek va rus tez aytishlari umumiy xususiyatlarga ega bo'lib, ularning madaniyatida muhim o'rin tutadi. Ular nafaqat lingvistik muammolarni hal qilishadi, balki nutqni rivojlantirishga hissa qo'shadilar, madaniy merosni saqlab qolishadi va ko'ngil ochishadi.

Kalit so'zlar: Mantiq, ketma-ketlik, taqdimot, genezis, aspekt, temp, asosiy bosqichlar, ijodkorlik, mohiyat, mas'uliyat, meros.

Аннотация. В данной статье речь идёт о схожих параметрах русских и узбекских скороговорок. Узбекские и русские скороговорки имеют общие черты и играют важную роль

в своих культурах. Они не только решают лингвистические задачи, но и способствуют развитию речи, сохраняют культурное наследие и развлекают.

Ключевые слова: Логика, последовательность, подача, генезис, аспект, темп, основные этапы, творчества, суть, ответственность, наследие.

Abstract. This article deals with similar parameters of Russian and Uzbek patterns. Uzbek and Russian patterns have common features and play an important role in their cultures. They not only solve linguistic problems, but also contribute to the development of speech, preserve cultural heritage and entertain.

Key words: Logic, sequence, presentation, genesis, aspect, tempo, main stages, creativity, essence, responsibility, heritage.

Введение. Узбекские и русские народные скороговорки представляют собой интересный аспект культуры и языка. Хотя они разные, есть несколько параметров, которые объединяют узбекские и русские скороговорки. В данной статье мы изучим сходства между этими двумя видами скороговорок и рассмотрим их особенности.

Жанр скороговорки считается малым жанром устного народного творчества, и по его изучению относительно мало исследований проводились. Узбекские и русские скороговорки являются неотъемлемой частью их культурного наследия. Они отражают язык, традиции и творчество народа. Сохраняя и передавая эти скороговорки из поколения в поколение, культурное наследие сохраняется и прославляется. Русские скороговорки существуют с древних времен, и до нас дошел их сборник, опубликованный В. И. Далем, в котором даны сорок девять скороговорок. Приведенные им тексты в составе «Пословиц русского народа» (1862) показывают, что в древности скороговорки использовались взрослыми и имели ритуальный характер [4]. Использование тайных языков было связано с обрядом перехода в члены племени: «Семь те стрел каленых, страшилище» или «Круг прорублю, мать приведу, сестру выведу» - обряд инициации, в котором девушку водили через магический круг. В других скороговорках есть следы верований в магию некоторых цифр:

Около кола три хвоя вьются.

Летят три пичужки

Через три пустых избушки.

На семеры сани,

По семеро в сани.

Скороговорки, записанные в середине 19 века, в лексическом отношении не были рассчитаны на детское восприятие. Скороговорка решала прагматические задачи, "была вызвана к жизни едва ли не педагогическими надобностями народа" [10], имела воспитательную функцию, служила для ритмизации труда. Но, по словам М. Н. Мельникова, скороговорка, из-за игрового, соревновательного начала, перешла из взрослого в детский жанр фольклора [10]. Особое внимание уделяется идеям Г. С. Виноградова, О. И. Капицы, М. Н. Мельникова, Г. П. Аникина, Ф. С. Капицы, О. В. Слоана, С. М. Лойтера, И. Л. Муль, И. Мадьярова основанным на рассмотрении скороговорок как на игру слов.

И в узбекской фольклористике скороговорки существуют с древних времен. Ходи Зариф был одним из первых, кто собрал узбекские народные скороговорки и ввел двенадцать примеров в свою хрестоматию под названием «Узбекский фольклор» [7]. Позднее были изданы сборники узбекских народных скороговорок К.Очилова, О.Сафарова, Т.Мирзаева, Ю.Султонова, Ш.Турдимова, Д.Ораевой, Н.Рахмонова. Также большое значение имеют научные исследования, проведенные Г.Жахонгировым, О.Сафаровым.

Любой жанр в фольклоре есть продукт исторического фольклорного процесса. На формирование жанра влияют социальные (жизненные), социально - бытовые, философские, культурологические, эстетические и психологические потребности. И жанр скороговорки определился под воздействием этих факторов. По словам ученого-фольклориста Б.Саримсакова, «...исторически было очень мало фольклорных жанров, свободных от

обрядности... Многие жанры, относящиеся к детскому фольклору, исторически сложились в составе обрядового фольклора» [11].

Материалы и методы исследования. При исследовании русских и узбекских скороговорок были использованы учебные пособия, энциклопедии, художественные тексты, научные статьи, словари и различные материалы с различных конференций. В данной статье будут применены различные методы лингвистического анализа, включая традиционно-описательный подход, контекстуальный анализ, сравнительный анализ, метод концептуальной интеграции и культурологический анализ, с целью изучения русских и узбекских скороговорок. Путем комбинирования данных методов, статья направлена на предоставление многогранных и глубоких аналитических выводов о русских и узбекских скороговорках.

Результаты и обсуждения. Опираясь на эти факты можно сказать, что генезис жанра скороговорки в Узбекистане соотносится с обрядовым фольклором, то из этого выходит, что первоначально скороговорки имели широкую аудиторию. То есть сначала они появились и использовались взрослыми, скороговорки исполнялись мужчинами, женщинами, подростками, а позже и детьми. По исследованиям З. Хусаиновой мы узнали, что «в северных районах Самаркандской области гостей прибывших на свадьбу из других селений поселяли у соседей [13]. Между собравшимися гостями устраивали соревнования по загадыванию и разгадыванию загадок, быстрому выговариванию скороговорок, с целью выявления талантов, способностей, близкого знакомства, развлечения, поднятия настроения и интересного полезного досуга» [5]. В книге «Нематериальное культурное наследие Узбекистана» также упоминается, что «раньше даже пожилые люди устраивали культурные развлечения, соревнуясь в быстром чтении на собраниях и свадьбах. Позже он стал преимущественно детским репертуаром» [1]. По словам узбекского исследователя детского фольклора Г. Жяхонгирова скороговорки и языковые игры существовали издавна, хотя их не записывали и до нас они не дошли, их можно встретить в произведениях таких великих узбекских писателей как Лутфий, А. Навои [5].

Скороговорка отличается от других жанров в народном творчестве своим составом, исполнением и использованием. Узбекское и русское произношение основано на повторении некоторых согласных звуков и путанице произношения из-за большого количества рифмующихся слов, что приводит к ошибкам. Когда эти фразы произносятся быстро, первоначальный смысл их при последующем исполнении исполнителя теряется, вызывая смех публики. Вот почему эти предложения и в узбекском, и в русском языках называются скороговорками. В других тюркских языках скороговорки называются по характеру ошибок, путанице при исполнении: янылтмач в турецком, янгилтмач в туркменском, янгилтмач в азербайджанском, чунгылтмач в кыргызском, чунгылтпаш в казахском и коракалпакском языках и так далее.

Скороговорки как малый жанр устного народного творчества самостоятельно активны в сфере детского познавательного фольклора вместе с загадками, потешками, считалками, пословицами, поддевками и так далее. Под «детским фольклором» обычно понимают самостоятельное детское творчество, традиционные художественные произведения, произведения взрослых, сочиненные детьми, и произведения взрослых для детей. Функция детского потешного фольклора заключается в том, чтобы повеселить себя и своих сверстников, используя слова. Языковая игра отличается от других видов игры тем, что нет движения, поэтому весь интерес игрока направлен на правильное использование слов, словосочетаний и предложений. Не зря в трудах В. И. Даля скороговорки назывались чистоговорками, в результате быстрого темпа речи и частого повтора вырабатывалась правильная речь в результате тренингового эффекта скороговорок.

Русские и узбекские народные скороговорки в процессе их исторического развития по вышеизложенным данным формировались по следующим трем этапам:

1.Скороговорки (древний период) имели мифические взгляды и ритуальный характер, использовались обычно взрослыми, возникли на основании жизненных, духовных и материальных потребностей.

2.Развитие скороговорок в составе обрядового фольклора, расширение аудитории.

3.Переход в детский фольклор, сужение аудитории, усиление педагогической и тренинговой функций.

В мировой литературе со времен Аристотеля существует понятие литературного рода [2]. Они делятся на три: эпос, лирика и драма. В свою очередь, эти роды состоят из жанров. Если в эпических произведениях событие изображается объективно в сюжетно-повествовательной форме, то в лирике субъективно отражаются эмоции и внутренние переживания человека. В драме реальность проявляется через речь и действия персонажей. К эпическому роду относятся: рассказ, сказка, миф, легенда, повесть, анекдот и другие жанры; к лирическому - трудовые, исторические, лирические, колыбельные, детские песни; драматический род включает такие жанры, как устная народная драма, кукольный спектакль и аския.

С точки зрения принадлежности скороговорок к тому или иному литературному роду мнения русских и некоторых узбекских фольклористов расходятся. Русский исследователь В. Е. Гусев утверждает, что скороговорки относятся к эпическому роду [3]. Э. Каримов и Б. Назаров согласны с ним [8]. И.Султонов поддерживает мнение Белинского о том, что в поэзии нет и не может быть другого рода кроме трех: эпоса, лирики и драмы; и утверждает, что иного мнения не должно быть и по сей день [12].

М.Жураев и Ж.Эшонкулов пишут: «Ряд специалистов упоминают пословицы и скороговорки как особый род» [6]. Из приведенных выше описаний видно, что в скороговорках не обнаружены особенности лирического, эпического, драматического рода: то есть, в скороговорках нет сюжетно-повествовательного описания действительности, сюжет прерван, события разбросаны и не развиваются, поэтому объем небольшой; также в скороговорках нет переживаний лирического субъекта и события не изображаются через речь и действия персонажей. Узбекский фольклорист Б.Саримсоков считает, что такие маленькие жанры как пословицы, загадки и скороговорки нельзя изучать в рамках трех обычных литературных родов, их следует ввести в «особый род» [11]. И ученые Т. Мирзаев, О. Сафаров считают их «из рода малых жанров» [8]. В своих исследованиях Б.Саримсоков, О.Сафаров, Г.Жахонгиров, Ш.Галиев и Х.Рузметов ввели скороговорки в группу детских игровых песен языковых игр.

Скороговорки как в узбекской, так и в русской культуре имеют игровой аспект. Труднопроизносимость из-за наличия в структуре скороговорок созвучных и однокоренных слов; быстрый темп (как условие произнесения текста скороговорок) являются лингвистическими особенностями скороговорок, которые позволяют рассматривать их как разновидность языковой игры. В.П.Аникин с Ю.Г.Кругловым считают скороговорки "безобидной и весёлой словесной игрой детей старшего возраста", суть которой состоит в "быстром повторении труднопроизносимых стишков и фраз, включающих однокоренные и созвучные слова".

Многие узбекские и русские скороговорки созданы с юмором. Они отличаются умным выбором слов, неожиданными сочетаниями слов или абсурдными сценариями, чтобы вызвать смех. Юмористический аспект не только добавляет развлекательной ценности, но и демонстрирует креативность и остроумие языка. Смех, являясь результатом неудачного произнесения скороговорки из-за быстрого темпа исполнения, помогает снять напряженность внутри и смягчает ситуацию. Неудачная попытка быстро и четко произнести скороговорку стимулирует повторение фразы еще раз, действуя не автоматически, а осознанно и контролируя усилия произношения, причем каждый последующий "провал" вызывает смех. Из этого следует, что педагогическая цель скороговорки, которая заключается в оттачивании артикуляционных навыков, часто остается незаметной и неактуальной для говорящего.

Однако благодаря игровой, увлекательной и особенной конструкции, скороговорка ненавязчиво решает свои педагогические задачи.

Закключение. Таким образом, узбекские и русские народные скороговорки обладают схожими параметрами, как в звуковых особенностях, так и в культурном контексте. Они не только решают лингвистические задачи, но и способствуют развитию речи, сохраняют культурное наследие и развлекают. Их сходство в фонетических особенностях, поэтических элементах, игровом аспекте и юмористическом потенциале делает их увлекательными лингвистическими явлениями, достойными изучения и удовольствия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаев Р., Ташматов У., Эшонкулов Ж. ва б. Ўзбекистон номодий маданият мероси. – Тошкент: Mega Basim, 2017. – Б. 42.
2. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 7.
3. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л-рад, 1967. – С. 162.
4. Даль В. Пословицы русского народа. авт.-сост. Даль В. – Москва: В университетской типографии, 1862. – С. 1091.
5. Жаҳонгирова Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент. Ўқитувчи, 1975. – Б. 45
6. Жўраев М., Эшонкулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Barkamol fauz media, 2007. – Б. 102.
7. Зарифов Х. Ўзбек фольклори. 1-том. – Тошкент: Ўқувпеддавнашр, 1939. – 48 б.
8. Каримов Э. Назаров Б. Эпос – адабий тур сифатида // Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 7.
9. Мадьяров И. Б. Ўзбек ва қорақалпоқ халқ тез айтишлари типологияси/ Тошкент – 2021.
10. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – Москва: Просвещение, 1987. – С.95-96, 103.
11. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави / Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.66, 68.
12. Султанов И. Жинслар ва жанрларнинг нормативлиги ва тарихийлиги / Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 305.
13. Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 14.

УЎК 81-13

ХУВАЙДО “РОҲАТИ ДИЛ” ДОСТОНИНИНГ ТОШБОСМА ВА НАШР НУСХАЛАРИ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

К.У. Бокийев, таянч докторант, ЎЗР ФА давлат адабиёт музейи, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётининг вакилларида бири Хожамназар Гойибназар ўғли Хувайдонинг “Роҳати дил” достони тошбома ва нашр нусхалари қиёсий таҳлил қилинган. Нашр нусхаларидаги тафовутлар аниқланган.

Калим сўзлар: транскрипция, транслитерация, табдил, нашр турлари, факсимель нашр, академик нашр, илмий-танқидий матн наشري, илова, ибора.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ литографических и печатных копий эпоса «Рохати Дил» Ходжамназара Гойибназара угли Хувайдо, одного из представителей узбекской классической литературы. Были выявлены расхождения в изданиях.

Ключевые слова: транскрипция, транслитерация, виды публикаций, факсимильное издание, академическое издание, научно-критическое текстовое издание, приложение, фраза.

Abstract. This article compares the lithographic and printed copies of the epic "Rohati Dil" by Khojamnazar Goyibnazar son of Huvaiddo, one of the representatives of Uzbek classical literature. The discrepancies in copies of publications have been identified.

Key words: transcription, transliteration, translation, publication types, facsimile publication, academic publication, scientific-critical text publication, appendix.

Нашр турлари жуда хилма-хил бўлиб, бир-биридан фарқ қилади. Сабаби нашрлар турли қўлёзма ёки тошбосмаларга асосланади.

Тадқиқотимиз объекти бўлган Хувайдонинг “Роҳати дил” достонининг 1906 йил Тошкентдаги В.М. Ильин литографиясида нашр қилинган “Китоби Эшон Хувайдойи Чимёний маа Роҳати дил фий ал-хошия”, Хувайдо. “Роҳати дил”. Абдулла Қодирий номидаги халқ

мероси наширёти, Тошкент. 1994.- 119 б. (Нашрга тайёрловчилар: С. Ҳасанов, Н. Жуванмардиева. Сўз боши муаллифи С. Ҳасанов), Ҳувайдо. Роҳати дил, Иброҳим Адҳам. Наврўз, Тошкент.-259 б (Табдил қилувчи, нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Рўзматзода Қ.). каби нашр вариантларини илмий назардан ўтказишни қасд қилдик. Чунки адабий манбашунослик ва матншунослик соҳасидаги амалга оширилган тадиқоқтлар ишимиз учун назарий манба вазифасини ўтади. Навоийшунос, манбашунос олима Мавжуда Ҳамидова ишларида нашр нусха ва қўлёзмаларни қиёсий ўрганган ва тафовутлар ҳақидаги илмий-назарий қарашларини қуйидагича баён қилган:

“Садди Искандарий” достонинг 1960 йилдаги нашри билан 1991, 1993 йиллардаги нашрлар матнида мос келмайдиган сўз ва иборалар анча учрайди. Чунки дoston матни нашрларини тайёрлашда фақат қадимий қўлёзмаларнинг ҳарфий қиёсига асосланган. Кейинги давр қўлёзмалари ва литографик босма асарлар тадиқот доирасига жалб этилмаган. Шу сабаб агар уч нашр матнини муқояса қиладиган бўлсак, ташқаридан қараганда “равонроқ” сўзининг ўрнига “бурунроқ”, “ясаб турди”нинг ўрнига “ясол тузди”, “Ҳирохи кесиш” ўрнига “ҳироҳимға уд”, “сомон” ўрнига “ниҳон”, “боришмоқ” ўрнига “ярашмоқ” каби қатор сўз ва иборалар силлиқ ва тўғридек кўриниши мумкин [1].”

Бу каби фарқларни “Роҳати дил”нинг нашр нусхаларида кўплаб учратиш мумкин.

Босмаҳоналарнинг ихтиро қилиниши асарларнинг кенгроқ тарқалишига сабаб бўлди. Тарихдан маълумки, ҳорзирги Германияда 1798 йилда литография шаклда китобларни босиш ихтиро қилинди. Дастлаб бизнинг ўлкамизга 1865 йилда Туркистон Ҳарбий Округи штаби учун босмаҳона ташкил қилинган.

Қодиркул Рўзматзода “Роҳати дил” достонининг 1994 йил нашридаги тафовутларни литографик нусхаси билан солиштириб кейин нашрга тайёрлаган.

Талабчан ва зукко китобхонлар эътиборига ҳавола қилинаётган Ҳувайдонинг “Роҳати дил. Иброҳим Адҳам китоби 1994 йил Тошкентда Саидбек Ҳасанов томонидан нашрга тайёрлаган “Хўжаназар Ҳувайдо. Роҳати дил.” китоби чоп этишда йўл қўйилган қўпол хатоларни бартараф этиш заруриятидан нашрга тайёрланди. Китоб изоҳли луғат билан таъминланди.

Шунингдек, мазкур асарга биринчи марта Ҳувайдонинг чимёнлик чевараси Фаҳриддин Эшон Ҳокӣй (1832-1919)нинг “Насабномаи Ҳувайдо қуддиса сирраҳу азиз” (1906)асари ҳамда шоирнинг ўшлик чевараси Салоҳиддин Соқиб(1838-1910)нинг “Китоби эшон Ҳувайдойи Чимёний” девонинг чоп этилиш тарихига доир асари(1906)илова қилинди. [2]”

“Тадиқот—нашрнинг тадиқот қисмини бошлаб беради. Унда асар ёки матн ҳақида илмий тавсиф, унинг бошқа шу хилдаги ёдгорликлар орасида тутган ўрни, муштарак ёки фарқли томонлари, матннинг сақланганлик даражаси—бир сўз билан айтганда, матн танқиди берилган бўлади. Тадиқот, кўпинча, факсимель, академик ва илмий-танқидий матн нашрларининг узвий қисмидир. [3]”

Нашр нусхалардаги тофутларнинг сабаблари 1994 йил нашри бизнинг назаримизда Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейида сақланадиган номукамал нусха асосида тайёрланган. 2011 йил нашри эса литографик нашрга асосланган ва дoston матни ҳошиядаги матн асосида тайёрланган. Бу нашр нусхаларини шартли равишда А) нусха 1906 йил литографик нашри (ҳошиядаги матн), Б) нашри 1994 йил нашри ва В) нусха 2011 йил нашри, деб номладик.

Б нусхани А ва В нусхалар билан таққослаймиз. Кўп ўринларда нусхалардаги боблар номи бир-биридан фарқ қилади. Масалан, муқаддимадан кейин А ва В нусхаларида “Нурнома” 21 байт, “Наът” 18 байт, “вафоти он сарвар” 17 байт ва “Баёни вафоти он сарвар” 40 байт сарлавҳалари остида жами 78 байтдан иборат уч боб бор. Бу Б нусхада “Фи наъти Расулуллоҳ саллалоҳу алайҳи ва саллам” ва “Ҳикояти тобути Жибрийил алайҳис салом” номи остида икки бобга жамланган. Бобларнинг номланишидаги фарқларда яна бири Б нусхада юқорида кўрганимиздек баъзи ўринлар арабча ва баъзи жойларда форсча.

Нусхаларнинг муқаддима қисмидаги баъзи тофофутларни қиёслаймиз. Масалан, Б нусхаларнинг иккинчи байти иккинчи мисраси “Борибдур” сўзи билан бошланади. А ва В нусхаларида эса “Берубдур”. Байтнинг мазмунида келиб чиқадиган бўлсак “Берубдур” тўғри.

Тутубдур бесутун кўкни муаллақ,

Берубдур шамсу қамар дунёга равнақ. [4]

Қуёш ва ойнинг дунёга боргани эмас, балки равнақ (ёруғлик) бериши мантикийдир. Бешинчи байтда ҳам худди шунга ўхшаш товоутлар кўзга ташланади. Б нусхадаги бешинчи байтнинг иккинчи мисраси “Ўшал дам айтди донойи ҳар исм.” А ва В нусхалар да “Ўшал дам қилди они аъламал исм.” А ва В нусхаларида Қуръони каримнинг “Бақара” сурасининг 31 оятига ишора қилинган. Б нусхада эса маъносини берган. Ўн олтинчи байтнинг иккинчи мисраси Б нусхада “Худонинг қудратидин юз ўғирма.” А ва В нусхаларида “Эрур ул барча ишга соҳиби кор.” Каби бошқа-бошқа мисралар келган. Мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин сатрлар. А ва В нусхалардаги ўттинчи байт биринчи мисраси “Ҳавоға ўрнатиб ҳар дам булутни” Б нусхада “ўрнатиб” сўзи “қўтаруб” шаклда ёзилган. Мазкур байтнинг иккинчи мисраси А ва В нусхаларда “Чиқорди сув ичидин барқу ўтти” Б нусхада мисра охиридаги “ўтти” сўзи “отти” шаклда ёзилган. Байтнинг мазмун–моҳиятига қараганда “отти” эмас “ўтти” сўзи тўғри. 32 байтнинг иккинчи мисрасидаги “дофик” Б нусхада “вомиқ” шаклида ёзилган.

Қилур ўт бирла сувни мувофик,

Чиқорур сув ичидин барқи дофик.

Сўз маъноси байтнинг умумий мазмунга тўғри келмайди. “дофик” арабча луғат бўлиб, куч билан қўйилувчи, шиддат билан тўкилувчи, оқувчи маъноларини билдиради. “вомиқ” сўзи ошиқ киши, ишққа гифтор маънолари англатади. Сув ичидин Аллоҳ таоло хоҳласа ўт, яъни олов отилиб чиқади. Иккита бир-бирига бутунлай тескари бўлган нарсани бир жойга жамлашга мутлақ қудари етади демокчи. Муқаддиманинг охириги байти, яъни 33 байт ҳам фикримизни тасдиқлайди.

На қилса эрки бору қудрати бор,

Анинг олдида осондир ҳама кор. [5]

Демак, А ва В нусхалардаги 32 байт тўғри ёзилган.

Хуллас, достонинг 33 байтдан иборат бўлган муқаддима қисмини нашр нусхалар мисолида қиёсий ўргандик ва ўз фикр мулоҳазаларимизни баён этдик. Асарни манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан ўргананиш тақоза қилади. Нашр нусхаларини қиёсий ўрганиш адабий манбалар нашридаги кемтикларни тўлдиради ва адабиётимиз учун фойдали бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ҳамидова М. Фил. фан. док. Автореферати. “Алишер Навоий “Садди Искандарий достониининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи”. Тошкент: 1994.- 40-41 бетлар.
2. Ҳувайдо. Роҳати дил, Иброҳим Адҳам. Табдил қилувчи, нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Рўзматзода Қ. Наврўз, Тошкент.- 14 - б.
3. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент. 2000.- 129- б.
4. Ҳувайдо. Роҳати дил, Иброҳим Адҳам. Табдил қилувчи, нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Рўзматзода Қ. Наврўз, Тошкент.- 15 - б.
5. Ҳувайдо. “Роҳати дил”, Китоби Эшон Ҳувайдойи Чимёний маа Роҳати дил фий ал-ҳошия”. Ильин, Тошкент. 1906.- 5-6(ҳошияда).

УЎК 808.3

ИМПЛИЦИТЛИК КАТЕГОРИЯСИ ХУСУСИДА

М.Газиёва, доц., PhD, Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. Мазкур мақолада имплицитлик категорияси хусусида фикр юритилади. Яширин лисоний тасаввурларнинг имплицитлик категориясининг асоси эканлиги таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: импликация, импикатив структура, импикатив категория, имплицит

билим, имплицит маъно, имплицит фикр.

Аннотация. В данной статье размышляется о категории имплицитности. Анализируется, что скрытые лингвистические репрезентации лежат в основе категории имплицитности.

Ключевые слова: импликация, имплицативная структура, имплицативная категория, имплицитное знание, имплицитный смысл, имплицитная мысль.

Abstract. This article reflects on the category of implicitness. It is analyzed that hidden linguistic representations are the basis of the implicit category.

Keywords: implication, implicative structure, implicative category, implicit knowledge, implicit meaning, implicit thought.

Яширин лисоний тасаввурлар нутқ ёки матн мазмуни билан намоён бўлувчи имплицатив фикрлар бўлиб, буларни Бодуэн де Куртене тили билан “яширин лисоний тасаввурлар”га асосланган имплицит фикрлар дейиш мумкин. Матн мазмунининг бир қисми бўлган бундай имплицит фикрлар нуткий мулоқот жараёнининг махсули сифатида идрок қилинади. Идрок қилинган фикрларнинг аксарияти коммуникация иштирокчиларининг умумий билим фонди таркибида жойлашади. Шунинг учун ҳам имплицитлашаётган фикрларнинг моҳияти когнитив механизм асосида умумий билим фондига нисбатан белгиланади. Бундай фикрларнинг ўзаро дифференциацияси, фарқланиши контекстуал структура, нутқ вазияти ҳамда бошқа ташқи омиллар ҳисобига юз беради.

Тилшуносликда антропоцентрик назарияга асосланган янги йўналишларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши уларнинг аксарияти учун тадқиқот объекти бўлган матн, нутқ, контекст каби тил материаллари ҳақида конкрет тушунча ва маълумотлар олиш эҳтиёжни юзага келтирди. Шу маънода тилшуносликнинг янги йўналишларига мансуб бўлган қатор фанларнинг терминологик аппарати тизимида янги термин ва атамалар пайдо бўлди. Бу терминологик бирликларга изоҳ бериш, улар ифодалаган тушунчалар моҳиятини тушунтириш, бу атамалар билан боғлиқ ҳодисалар моҳиятини ўзида акс эттирувчи таърифларни келтириш орқали тилшуносликнинг янги соҳаларининг тадқиқот объектини фарқлаш, уларни чегараларини аниқлаш эҳтиёжи кундан-кунга ортиб бормокда. Маълумки, матн тилшунослиги, прагмалингвистика, социоллингвистика, когнитив тилшунослик, психоллингвистика, лингвопоэтика, лингвоэстетика, лингвокультурология каби қатор соҳаларнинг тадқиқот объекти матн ва нутқ деб эътироф этилган. Шундай бўлса-да, соҳага оид дунё ва рус тилшунослигидаги илмий адабиётларда “...сўз, ифода, матн, контекст, “затекст”, “подтекст (тагмаъно)”, гипертекст, семантика, яхлитлик, лисоний онг, продуцент, реципиент, олам образи, матн проекцияси”[1. 162] каби терминлар қўлланади. Бу терминологик бирликларга изоҳ бериш, улар ифодалаган тушунчаларни англаш ва бу терминлар юқорида саналган тилшуносликнинг янги йўналишларида ўзининг қайси функционал қирраси билан иштирок этишини тушуниш учун уларни фан соҳалари нуктаи назардан изоҳлаш муҳимдир. Масалан, сўз, сўз бирикмаси, гапнинг структур моделлари анъанавий тилшуносликнинг объекти саналади. Сўз тилни асосий структур-семантик бирлиги ҳисобланиб, у предмет, ҳодиса ва буюмларни номлаш учун хизмат қилади. Сўз бирикмаси ҳам предмет, ҳодиса ва жараёнлар номинацияси ифодаловчи восита ҳисобланади. Тилшуносликда гап тилнинг бирлиги эканлиги қабул қилинган, бироқ тилшуносликнинг янги йўналишлари ҳисобланган психоллингвистика ҳамда прагмалингвистикада гап ҳақида сўз бормайди. Антропоцентрик назарияга асосланган тилшуносликнинг янги йўналишларида “гап” термини ўрнида “ифода” атамаси қўлланади. “Ифода” термини нутқ иштирокчилари ва нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда нуткий мулоқот бирлиги саналади. Шунинг учун ҳам инсон омили назарда тутилган тилшуносликнинг янги йўналишлари учун тадқиқот объекти сифатида коммуникация иштирокчилари ўртасидаги мулоқотни ўзида тўлиқ акс эттирувчи матн ва нутқ ҳодисалари танлаб олинади. Нутқнинг услубий-функционал турлари ёки матннинг услубий-функционал хосланиши мулоқотнинг ўзига хос тизими сифатида намоён бўлади. Юқорида санаб ўтилган ифода, матн, контекст, затекст, тагмаъно ва гиперматн каби терминологик

бирликлар мазкур тадқиқот моҳиятини ўзида акс эттирувчи ҳодисалар сифатида таҳлилга тортилади.

“Матн мураккаб семантик ҳодиса бўлиб, у таркибидаги сўз, сўз бирикмаси ёки фраза каби воситалар билан ифодаланмайдиган қатор психолингвистик хусусиятларни ҳам намоён қилади. Матнга хос бўлган бундай психолингвистик тавсифлар муаллиф – китобхон идроки билан боғлиқ бўлиб, унинг моҳияти матннинг мазмуний структурасида шаклланиши мумкин бўлган ассоциатив фикрлар асосида матннинг мазмуний яхлитлиги, матн компонентларининг боғланиши, матннинг мазмуний структурасида эмотивликнинг ифодаланиши, матн креолизативлиги ҳамда матн мазмунига хос прецедентлилик каби хусусиятларга эга бўлади. Матнда коммуникация иштирокчиларининг новербал хулқига хос излар сақланади ва булар матн интерпретациясини юқори даражасини ташкил қилади” [1. 162].

Имплицитлик категорияси ҳақидаги дастлабки фикрлар рус тилшуноси К.А.Долининга тегишли бўлиб, у бу масалани ифоданинг мазмуний структураси билан боғлайди. Шу ўринда ўртага қўйилган муаммолар юзасидан айрим нозик масалаларга аниқлик киритиб олишга тўғри келади. “Мазмуний категория” бирикмали термини ифодалаган тушунчалар моҳияти “матн”, “нутқ”, “контекст” ёки “ифода” атамалари билан боғлиқ бўлиб, муаллиф мазкур мақола учун уларнинг ичидан айнан “ифода” терминини танлаб олади. Юзаки қаралганда у мақолада матн, нутқ, контекст каби терминлардан фойдаланган ҳолда имплицит мазмуний категориялар оид қарашларини бериши ҳам мумкин эди, лекин у тил ва нутқ ҳодисаларига қатъий риоя қилган ҳолда имплицитлик категорияси системасига мансуб бўлган илмий парадигма тамойиллари асосида “ифода” терминидан фойдаланади. Мазкур термин нутқ ҳодисаси сифатида контекстуал струтурага тегишли тушунча бўлиб, у когнитив механизмларга биноан матн ёки нутқ яратиш жараёни ҳисобланади. Нутқий мулоқот жараёнида фикрни имплицит мазмун касб этиши контекстуал ҳодиса сифатида эътироф этилади. Айнан мана шу ҳодиса ифода жараёни билан боғлиқ бўлганлиги учун имплицитлашган фикр ва шу назария учун “ифода” терминидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу фикрни илмий адабиётлардаги қарашлар билан ҳам тасдиқлаш мумкин. Жумладан, яширин грамматик категориялар ёки фикрнинг имплицит ифодасига оид терминологик бирликлар қаторида “...сўз, ифода, матн, контекст, “затекст”, “подтекст (тағмаъно)”, гипертекст” [1. 162] каби терминлар қўлланиб, улар имплицитлик парадигмасини ҳосил қилади. Бу терминологик бирликларга изох бериш орқали юқоридаги қарашнинг илмий жиҳатдан тўғрилигини яна бир қарра тушуниш мумкин. Антропоцентрик назарияга асосланган тилшуносликнинг когнитив лингвистика, психолингвистика ва прагматингвистика каби янги йўналишлари учун “гап” термини ўрнида “ифода” атамасини қўллаш тўғридир. “Ифода” термини нутқ иштирокчилари ва нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда нутқий мулоқот бирлиги саналади. Шунинг учун ҳам К.А.Долининнинг фикрларнинг яширин ифодаланиши ҳақидаги имплицитлик категорияси назариясига нисбатан ифода терминини қўллаши мутлақо тўғри. Бу биринчи масала. Шу ўринда у ўзининг қарашларини қуйидаги фикрлари билан асослайди: “...шу фактни алоҳида таъкидлаш керакки, гапнинг мазмуни бу ҳали ифода орқали тасвирланган фикр эмас, биз гапга тааллуқли мазмуний структурадан алоҳида ифодалар орқали жуда кўплаб муҳим ахборотларни илғаб оламиз” [2. 37]. Муаллифнинг тўғри таъкидлашича, ифода, биринчидан, бу контекстуал ҳодиса. Иккинчидан, у нутқ ҳодисаси сифатида коммуникация жараёнида юз беради. Шунинг учун ҳам гапга тегишли бўлган ифода мазмуни муайян оҳанг ёки интонация орқали юз беради. Коммуникация иштирокчиларининг мулоқот жараёнидаги ўзига хос интонацияси гапнинг мазмуний структурасида турли хил ахборотларни юзага чиқишига сабаб бўлади.

Ҳақиқатан ҳам бадиий матн мазмуний структурасига тегишли бўлган яширин фикрлар пропозитив структура орқали намоён бўлади. Имплицитлашган фикрлар мазмуннинг қайси сатҳига тегишли бўлиши ҳамда қандай усул ва методлар билан англанишидан қатъий назар улар нутқ ёки матннинг умумий мазмунига тааллуқли бўлади. Масалан, пресуппозитив мазмуний қисмнинг ифода воситаси вербал бирлик бўлиши мумкин. Бироқ имплектив

мазмун таркибига кирувчи ҳодисаларда вербал воситалар иштирок этмайдиган бирликлар ҳам мавжуддир. Шу нуқтаи назардан ифоданинг имплицит мазмуни ўзаро фарқланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Белянин В.П. Психоллингвистика. – Москва: Флинта, 2016. – С. 162.
2. Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37.

УЎК 811. 134. 2'373.21

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКДА ТОПОНИМЛАР ТАДҚИҚИ

Г.З.Ганиева, доц., PhD, Жиззах давлат педагогика университети, Жиззах

Аннотация. Ушбу мақолада топонимларнинг топонимист олимлар томонидан ўрганилиши, алоҳида тадқиқ қилиниши, жой номларининг аҳамияти ва уларга турли томондан ёндашувларнинг илмий-амалий аҳамияти очиқ берилган.

Калим сўзлар: Топоним, топонимист, жой номлари жамияти, жой номлари идеологияси, географик номлар, этимологик тадқиқ.

Аннотация. В данной статье раскрывается изучение топонимов топонимистами, их отдельные исследования, значение топонимов, а также научная и практическая значимость подходов к ним с разных сторон.

Ключевые слова: Топоним, топонимист, топонимическое общество, идеология топонимов, географические названия, этимологические исследования.

Abstract. This article reveals the study of toponyms by toponymists, their separate research, the importance of place names, and the scientific and practical significance of approaches to them from different angles.

Keywords: Toponym, toponymist, society of place names, ideology of place names, geographical names, etymological research.

Топонимлар билан боғлиқ маълумотларни илмий ўрганиш, уларни умумлаштириш ва хулосалаш масаласи билан олимлар қадим даврлардан буён шуғулланиб келганлар. Тарихий ёзма манбаларда жой номлари ҳақидаги қарашларюнон тарихчилари – Геродот, Торг, Помпей, Ксенофонт, Ктесий, Арриан, Страбонлар томонидан қайд этилган.

Маълумки, XX асрдан топонимика соҳаси ривожланган бўлса-да, махсус фан сифатида эса XX асрнинг 50-йилларидан сўнг жадал тараққий эта бошлади. Бу даврда фанга оид кўплаб илмий адабиётлар, махсус қўлланма ва луғатлар тузилди. Топонимика ва географик номларнинг тўғри ёзилишига доир илмий анжуманлар ўтказилди, география институтлари қошида “Топонимика бўлими”, “Жой номлари жамияти” ташкил қилинди.

Инглиз топонимист олимларидан Бери Кокс ўзининг тадқиқот иши[1] ни Лейстершир ва Ратланд жой номларига бағишлайди. Олим ҳар икки графликка мансуб топонимларни атрофлича ўрганиб, ўз хулосаларини мисоллар орқали далиллайди. Муаллиф ушбу ишида жой номларини талаффуз қилишда қўлланилган фонетик ифодаларга ҳам тўхталади. Шунингдек, Бери Кокс ишнинг кириш қисмида жой номларини ҳосил қилувчи элементларни ҳам тавсифлайди.

Александр Уилямнинг “Абердиншир жой номлари”[2] монографик рисоласида Абердиншир худудига тегишли жой номлари ўрганилган бўлиб, унда маҳаллий топонимларнинг тавсифи ва таснифи ишлаб чиқилган, лекин ушбу тасниф тўлиқ эмас.

Америкалик олим Джордж Р Стюарт[3] ўзининг “Америка жой номлари” (American place names) асарида американча номларни маълум бир синфгагина хос бўлган аниқ ва умумий номларга бўлади.

Эддисон Уилям ўзининг “Understanding English Place-names” номли асарида инглиз тили топонимларини семантик жиҳатдан ўрганган ва уларнинг келиб чиқиш тарихига ҳам алоҳида эътибор қаратган[5], лекин мазкур ишда топонимларнинг лингвокогнитив ва лингвостилистик жиҳатлари муаллиф эътиборидан четда қолган.

Кетлин Пипитоне Американинг Монтана штатида жойлашган Глешир миллий боғининг жой номларини ўзининг диссертацион иши[4] да тадқиқ қилади. Назарий аҳамиятга эга бўлган

ушбу тадқиқот ишида асосий эътибор миллий боғ ҳудудида жойлашган топонимларнинг кесишуви ва тил идеологиясига қаратилади. Шунингдек, диссертацияда жой номлари идеологиясига янги назарий ёндашув ишлаб чиқилади, мисоллар ва жадваллар билан хулосаланади.

К.М.Ирисханова ўзининг номзодлик диссертациясида инглиз топонимларининг бадиий адабиётда қўлланишини таҳлил қилган бўлса, Л.Н.Давлеткулова ўз илмий тадқиқот ишида Оксфордшир ва Челябинск вилоятлари топонимларининг лингвокультурологик жиҳатларини қиёсий таҳлил қилган[6]. Топономиканинг картографиядаги аҳамияти ва аксинча картографиянинг топономикадаги роли рус олими Е.М.Поспеловнинг тадқиқотларида ёритилган. Олим топонимларга доир “Географические названия мира: Топонимический словарь” лугатини яратди[7]. Бу лугатда муаллиф биринчи бор дунёнинг 5000 дан ортиқ географик номларини бир тизимга солган.

А.В.Суперанская атоқли отларга, жумладан, топонимларга бағишланган кўплаб асарлар муаллифидир. Унинг “Топонимика нима?” (“Что такое топонимика?”) асари жой номларини ўз ичига олган нодир асарлардан бири ҳисобланади. Мазкур асарда географик номлар махсус сўзлар сифатида кенг қамровли таърифланади, шунингдек, жой номлари тарихидан мисоллар келтирилади[8].

Маълумки, топонимлар турли хил соҳаларда турлича ёндашувлар нуқтаи назаридан ўрганилган. Жумладан, тилшуносликда топонимларга тил бирлиги сифатида, географияда эса географик объект, тарихда маданий-маънавий ва тарихий бойлик сифатида қаралган. Ана шу нуқтаи назардан топонимиканинг қайси соҳага мансублиги борасида турли хил қарашлар ва тортишувлар юзага келган. Баъзи олимлар топонимикани алоҳида соҳа деб қараса, яна бир гуруҳ олимлар унга тилшуносликнинг бир қисми сифатида, учинчи турдаги олимлар эса топонимикани ҳар учала соҳа – лингвистика, география ва тарихга алоқадор бўлган фан сифатида қарайди[9]:

Бизнинг нуқтаи назаримизда, топонимика нафақат ҳар учала фаннинг ўрганиш объекти ҳисобланади, балки у антропология, археология, этимология, фольклоршунослик каби фанларда ҳам аллақачон ўз ўрнини топган. Чунки ҳар қандай топоним, яъни жой номи ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир соҳада муҳим аҳамиятга эга.

Топонимика соҳасини учта катта фан, яъни география, тарих ва тилшунослик фанлари кесимида ўрганиш ғоясини Х.Л.Ханмагомедов, И.А.Изиева, А.Н.Гебековалар ҳам ўз илмий мақолалари[10]да қайд этадилар, лекин улар асосий эътиборни топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ қилишга қаратадилар.

Кейинги даврларда туркийзабон давлатларда маҳаллий олимлар томонидан ўз ўлкаларидаги географик терминларни тўплаш, уларни лисоний, этимологик йўналишда ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Маълумки, Ўзбекистон топонимияси XX асрнинг 60-йилларидан илмий асосда ўрганила бошланди. Ўзбек топонимикасига доир илк лингвистик монографик тадқиқот Т.Нафасов томонидан бажарилган[11].

Н.Охунов Фарғона водийси жой номларининг таснифи, тавсифи ҳамда ясалиш ҳолатларини таҳлил қилган бўлса, Г.Жўрабоева Фарғона водийси топонимларини қиёсий-тарихий ва антропоцентрик парадигмаларда ўрганган[12].

Ё.Хўжамбердиев[13] ўз тадқиқот ишида Бойсун тумани топонимларининг лексик-семантик таҳлилига эътибор қаратган. Х.Холмўминов[14] Сурхондарё вилояти топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқига алоҳида тўхталиб, улардан баъзиларининг изоҳи ҳақида ёзиб қолдирган.

Таниқли номшунос олим С.Қораев илмий асарларида топонимларнинг таснифи, тавсифи ва изоҳли таҳлилига ҳам лингвистик, ҳам географик нуқтаи назардан муносабат билдириб, назарий ва амалий жиҳатдан салмоқли илмий ишларни эълон қилган. Ўзбекистонда топонимик тадқиқотлар кўламининг кенгайишида Т.Эназаровнинг ҳам алоҳида улуши бор. Олимнинг номзодлик иши Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг таҳлилига бағишланган

бўлса, докторлик диссертацияси топонимларнинг луғавий асослари ва этимологик тадқиқ муаммоларини ўз ичига қамраб олган эди.

Хоразм воҳаси топонимларининг илмий-лингвистик таҳлилида профессор З.Дўсимовнинг хизмати каттадир. Олимнинг номзодлик ва докторлик диссертациялари ва монографияси худди шу мавзуга бағишланган эди.

Н.Улуков ўзбек тили гидронимларини тарихий-лисоний жиҳатдан тадқиқ этган, уларнинг лексик-семантик, ясаиш, морфемик ва морфологик хусусиятларини ёритган бўлса, Ю.Нафасова ўзининг диссертацион ишида Наманган вилояти ойконимларининг тарихий ва замонавий шакллари тўплаб, уларни лисоний жиҳатдан тадқиқ этган.

Кўриниб турибдики, атоқли отлар ҳисобланган топонимлар борасида турли даврларда турлича ёндашувлар бўлган. Бу эса топонимларнинг кўплиги ва хилма-хиллигидан, топонимика соҳасининг эса жадал ривожланиб бораётганидан далолат беради. Шу ўринда инглиз номшунос олими Эрнст Пулграмнинг қуйидаги фикрлари эътиборимизни тортди: “Мен ҳар қандай киши номларига фақатгина уларни билиш ва ўрганиш учун қизиқа олмайман, чунки улар менинг хотирамга оғирлик қилади”. Олим ушбу фикрлари билан антропонимларнинг нақадар кўп эканлигига мурожаат этипти. Бизнингча, ушбу қарашлар нафақат антропонимлар, балки топонимлар учун ҳам тааллуқлидир. Бойси жой номлари ҳам худди киши номлари каби жуда кўп. Топонимика ономастикада энг кўп ўрганилган соҳалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Barrie Cox. The place names of Leicestershire and Rutland: PhD Thesis. – Nottingham, 1971. – 760 p.
2. William McCombie Alexander. The Place-names of Aberdeenshire, Third Spalding Club, 18. 1952. – 419 p.
3. George R. Stewart. American Place-Names: A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York: Oxford University Press, 1970. – P. 262.
4. Addison William. Understanding English Place-Names. – London: Batsford, 1978. – P. 159.
5. Pipitone, Kaitlin Mapping Ideologies: Place Names in Glacier National Park. – Montana, 2019. – P. 98.
6. Ирисханова К.М. Функционирование топонимов в художественной литературе (английский язык): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. – Москва, 1978. – 20 с.; Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте: дисс. работа. – Челябинск, 2014. – 220 с.
7. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: Свыше 5000 единиц / Отв. ред. Р.А. Агеева. – Москва: Русские словари, 1998. – 504 с.
8. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – Москва: Наука, 1985. – 182 с.
9. Уразметова А.В. Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США): Дисс. ..на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Уфа, 2016. – С. 18.
10. Ханмагомедов Х.Л., Изиева И.А., Гебекова А.Н. Топонимика – учение о географических названиях, ее полиструктурность, направление как географо-историко-лингвистической науки при ведущей роли географии // География и туризм, 2015. Выпуск 15. – С. 188-194.
11. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Тошкент, 1968. – 24 с.
12. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент, Фан, 1989. – 56 б.; Охунов Н. Фарғона водийси этноойконимлари // ЎТА. – Тошкент: Фан, 2000. – № 1. – Р. 20-23.; Г.Жўрабоева. Фарғона водийси топонимларининг қиёсий-тарихий ва антропоцентриқ тадқиқи. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). дисс. автореф. – Фарғона, 2021. – 57 б.;
13. Холмўминов Х. Бойсун район микротопонимларининг лексик-семантик хусусиятлари // Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. – Тошкент, 1988. – Р. 73-75-б.;
14. Худжамбердиев Я. Историко-этимологическое исследование топонимики Сурхандарьинской области Узбекской ССР: АКД. – Ташкент, 1973. – 25 с.

УДК 811.161.1

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИЯХ ПОСЛОВИЦ В ПОВСЕДНЕВНОМ ОБЩЕНИИ

Г.К.Кутлимуратова, преподаватель, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные функции, выполняемые пословицами в повседневной коммуникации. Описываются такие их функции, как выражение житейской мудрости, установление социальных связей, создание эффекта запоминаемости

и эмоционального воздействия, отражение культурных ценностей и традиций. Отмечается, что каждая из этих функций может проявляться в нескольких аспектах.

Ключевые слова: пословица, функция, коммуникация, повседневное общение, смысловая нагрузка, культурный код, ценность, этические принципы.

Аннотация. Ушбу мақолада мақолларнинг кундалик мулоқот жараёнидаги асосий функциялари (вазифалари) таҳлил қилинган. Уларнинг кундалик турмушга оид донолик, изжимойи алоқаларни ўрнатилиш, хотирада қолишлик ва ҳиссий таъсир, маданий қадрият ва анъаналарни ўзида намоён қилиши каби асосий функциялари тавсифланган. Ҳар бир функция бир нечта жабада намоён бўлиши таъкидланган.

Калим сўзлар: мақол, функция, коммуникация, кундалик мулоқот, маъновий юклама, маданий код, қадрият, ахлоқий тамойиллар.

Abstract. This article discusses the main functions performed by proverbs in everyday communication. Their functions are described, such as the expression of worldly wisdom, the establishment of social ties, the creation of the effect of memorability and emotional impact, the reflection of cultural values and traditions. It is noted that each of these functions can manifest itself in several aspects.

Keywords: proverb, function, communication, everyday communication, semantic load, cultural code, value, ethical principles.

Пословицы являются важной частью культуры каждого народа. Они передают мудрость и опыт предыдущих поколений, а также отражают особенности национального характера и менталитета [8]. В повседневном общении пословицы играют значительную роль, выполняя различные функции.

Повседневное общение характеризуется неформальностью, спонтанностью и легкостью. Оно является основным способом общения между людьми в повседневной жизни и включает в себя различные виды разговоров: от простых обменов информацией до более глубоких дискуссий [2].

Повседневное общение обычно происходит в неформальной обстановке, где люди могут быть более открытыми и свободными в выражении своих мыслей и чувств. Здесь нет строгих правил и формальностей, как, например, в деловых переговорах.

Повседневное общение часто является непредсказуемым и мгновенным. Люди могут начинать разговоры на различные темы без предварительной подготовки или планирования. Это позволяет выражать свои мысли, зачастую посредством пословиц, и реагировать на текущие ситуации.

Научное определение пословицы как компонента культуры может быть сформулировано таким образом: «Пословицы представляют собой короткие, устойчивые выражения, характерные для определенного культурного сообщества или народа. Они содержат мудрые истины, ценности и опыт, накопленные и передаваемые из поколения в поколение. Пословицы выступают в роли культурного кода, отражая общепринятые нормы поведения, моральные ценности и особенности жизни данного сообщества. Они выполняют функцию сохранения и передачи культурного наследия, а также укрепления связей внутри сообщества путем общего языка и понимания» [6, с. 19-24].

Такое определение помогает подчеркнуть значение пословиц в культуре и их роль в формировании и передаче ценностей и норм поведения.

Пословицы, представляющие собой уникальный культурный код, выполняют несколько функций в повседневном общении. Рассмотрим основные из них.

1. Выражение житейской мудрости

Выражение житейской мудрости с помощью пословиц заключается в использовании этих компактных выражений для передачи ценных суждений, советов и опыта, накопленных в течение многих десятилетий или столетий. Они представляют собой мудрые истины, сформулированные в краткой и запоминающейся форме. В повседневном общении пословицы используются для передачи мудрости и советов, а также для выражения жизненных

принципов и ценностей. Например, «Молчание – золото» передает идею о важности сохранения тайны и сдержанности, а пословица «Семь раз отмерь, один раз отрежь» указывает на важность тщательного планирования и обдумывания своих действий перед принятием решений.

Пословицы могут содержать уроки, которые люди усвоили на своем жизненном пути. Например, пословица «Ученье свет, а неученье тьма» подчеркивает важность образования и постоянного развития.

Пословицы могут содержать обобщенные высказывания о природе человеческой жизни и ее сложностях. Например, пословица «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда» указывает на необходимость усилий и труда для достижения желаемых результатов.

Итак, выражение житейской мудрости пословицами позволяет передать ценные суждения и опыт многих поколений в компактной и запоминающейся форме. Они становятся своего рода наставлениями, которые помогают нам принимать обдуманные решения, избегать ошибок и учиться на опыте других людей.

2. Установление социальных связей

Пословицы обладают высокой коммуникативной эффективностью. Они являются компактными выражениями, которые легко запоминаются и передаются из поколения в поколение. Они помогают установить связь и общий язык между людьми [1, с. 88-91].

Функция установления социальных связей пословицами проявляется в нескольких аспектах. Во-первых, они могут служить средством общения и установления контакта между людьми. Когда люди цитируют или обсуждают пословицы, это создает общую точку зрения и позволяет им находить общий язык. Это особенно полезно в ситуациях, когда люди из разных культур или социальных групп вступают в контакт друг с другом. Пословицы могут служить своеобразным «мостом» между ними, помогая установить взаимопонимание и создать атмосферу доверия.

Во-вторых, пословицы могут использоваться для укрепления связей внутри сообщества или группы людей. Когда люди разделяют и цитируют одни и те же пословицы, это создает чувство сопричастности и принадлежности к общей культуре или традициям. Это может укреплять социальные связи и способствовать формированию и поддержанию общности.

Кроме того, пословицы могут использоваться для передачи и закрепления социальных норм и ценностей. Они отражают культурные и социальные установки, представления о морали, этике и поведении. Цитирование пословиц может служить способом установить и подтвердить общие ценности и нормы в обществе.

Рассматриваемые нами единицы могут служить средством передачи и сохранения исторической и культурной памяти. Они могут содержать в себе мудрость и опыт предыдущих поколений, а также отражать исторические события и культурные особенности. Цитирование пословиц помогает сохранить и передать эти знания и традиции следующим поколениям.

3. Создание эффекта «запоминаемости» и эмоционального воздействия

Пословицы представляют собой компактные выражения, что делает их более эффективными для запоминания и передачи информации. Они могут вызывать эмоциональное воздействие и оставлять глубокий след в сознании людей. Часто пословицы используются в речи для создания эффекта убедительности или добавления эмоциональной окраски [4, с. 65-69].

Функция пословиц по созданию эффекта «запоминаемости» и эмоционального воздействия заключается в их особой форме и содержании. Далее указаны несколько аспектов, которые помогают пословицам достичь этой цели:

А) Краткость и ясность. Пословицы обычно состоят из нескольких слов или короткой фразы. Они формулируются простым и понятным языком, что позволяет людям быстро усвоить их и запомнить на долгое время.

Б) Ритм и рифма. Многие пословицы имеют ритмическую структуру и рифмуются, что делает их звучными и мелодичными. Например, известная пословица «Жизнь прожить – не поле перейти» имеет рифму и ритм, что делает ее более привлекательной и запоминаемой.

В) Эмоциональная нагрузка. Пословицы часто содержат эмоционально заряженные выражения или образы, которые вызывают определенные чувства или ассоциации. Это помогает усилить эмоциональное воздействие пословицы на слушателя или читателя. Например, пословица «Льстец под словами – змей под цветами» вызывает чувство коварной опасности.

Г) Использование метафор и образов. Многие пословицы содержат метафоры и образы, чтобы передать сложные идеи или концепции. Это делает их более эффективными в коммуникации [7, с. 72]. Например, пословица «Кто рано встает, тому Бог подает» использует образ раннего подъема, чтобы передать идею о том, что трудолюбие и активность приводят к успеху.

Эти аспекты помогают пословицам выделяться, привлекать внимание и оставаться в памяти людей. Они также вызывают эмоциональную реакцию, что делает пословицы более привлекательными и эффективными в общении.

4. Отражение культурных ценностей и традиций

Пословицы отражают культурные ценности и традиции общества, к которому они относятся. Они передают нормы поведения, моральные ценности и важные аспекты жизни, которые ценятся в данной культуре [5, с. 70-92].

При этом важно отметить, что каждая культура имеет свои уникальные особенности, которые отражают ее ценности, традиции и менталитет. В повседневном общении пословицы позволяют сохранить и передать культурное наследие, а также укрепить чувство принадлежности к определенной культуре. Они помогают людям лучше понять и оценить культурные особенности других народов. Например, пословица «В гостях хорошо, а дома лучше» отражает «непривычность» чужого дома, города и страны и указывает, что человек всегда будет стремиться к родному порогу – к месту, где всё для него привычно и знакомо.

В целом, отражение культурных ценностей и традиций в пословицах также проявляется в нескольких аспектах:

А) Моральные и этические принципы. Пословицы часто содержат мудрые советы и нормы поведения, которые отражают основные моральные и этические принципы общества. Они могут поддерживать такие ценности, как честность, справедливость, трудолюбие и уважение к старшим. Например, пословица «Лучше бедность да честность, нежели прибыль да стыд» отражает ценность честности и подчеркивает ее важность для человеческой души.

Б) Культурные нормы и обычаи. Пословицы могут отражать традиции, обычаи и нормы поведения, специфичные для определенной культуры или общества. Они могут касаться семейных отношений, взаимодействия с другими людьми, воспитания детей и т.д. Например, пословица «Красоту уносят годы – доброту не унесут» отражает превосходство доброты и благих деяний.

В) Представления о мудрости и опыте. Пословицы являются накопленным опытом предыдущих поколений и отражают их представления о мудрости и знаниях. Они могут содержать советы по различным аспектам жизни, таким как работа, семья, дружба и т.д. Например, пословица «Умный учится на чужих ошибках, глупый – на своих» отражает ценность учения на опыте других и избегания повторения собственных ошибок.

Г) Исторические и культурные события. Пословицы могут содержать отсылки к историческим или культурным событиям, которые имели важное значение для данной культуры. Это может включать в себя легенды, мифы, национальные герои и т.д. Такие пословицы помогают сохранить и передать культурное наследие и идентичность. Например, пословица «Не тот солдат хорош, которого берет дрожь, а тот хороший, который врага крошит» может отражать уважение и почитание героев и военных доблестей в культуре, связанные с историческими событиями.

В целом, пословицы являются важными компонентами культуры, которые отражают ценности, традиции и мудрость общества. Они помогают сохранить и передать культурное наследие, укрепляют идентичность и способствуют формированию общности.

Таким образом, пословицы, представляющие собой важнейший компонент культуры общения и общей культуры в целом, в повседневном общении выполняют ряд функций. Некоторые функции при этом являются взаимодополняющими.

Использование пословиц в общении способствует более глубокому пониманию и общению между людьми, а также помогает сохранить и передать культурное наследие.

Общение является важным аспектом нашей повседневной жизни, оно помогает нам устанавливать связи с другими людьми, обмениваться информацией и строить взаимопонимание.

В рамках данной статьи мы попытались такие функции, выполняемые пословицами, как выражение житейской мудрости, установление социальных связей, создание эффекта запоминаемости и эмоционального воздействия, отражение культурных ценностей и традиций. Было установлено, что каждая из этих функций может проявляться в нескольких аспектах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Афанасьев А.Н. Русские пословицы и поговорки. – М., 2010.
2. Богатикова Л.И. Основы межкультурной коммуникации: Тексты лекций. – Гомель: ГГУ им. Ф.Скорины, 2009. – 280 с.
3. Зеленин Д.К. Русские пословицы и поговорки. – СПб, 2008.
4. Крылова И.А. Русские пословицы и поговорки: их происхождение, значение и употребление. – М., 2015.
5. Никитина Т.Г., Рогалева Е.И. Русские пословицы в лингвоаксиологической и лексикографической интерпретации: традиции и инновации // Вопросы лексикографии, 2022. – № 24. – С. 70-92.
6. Смирнова Е.И. Русские пословицы и поговорки в современном общении. – М., 2013.
7. Шведова Н.Ю. Русская фразеология. – М., 2007.
8. Шубин А.В. Русские пословицы и поговорки: энциклопедический словарь. – М., 2005.
9. Энциклопедия русской культуры. URL: www.cultinfo.ru

УЎК 808.3

“ВАҚТ” КОНЦЕПТИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ

И.Ф.Мамаражабова, докторант, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада “Вақт” тушунчасининг мураккаблиги ва қўп қирраличилиги уни ўрганишга ёндашувлар ҳамда турли йиллардаги маҳаллий ва хорижий олимлар ўз тадқиқотларида вақт тушунчасини қайси жиҳатларига мурожаат қилганликлари ёритилган.

Калим сўзлар: Вақт, лингвистик, тарих, Эйнштейн, фалсафа, тилишунослик, психология.

Аннотация. В данной статье рассматривается сложность и многогранность понятия “время” с подходами к его изучению, а также то, в каких аспектах отечественные и зарубежные ученые разных лет обращались к понятию времени в своих исследованиях.

Ключевые слова: время, лингвистика, история, Эйнштейн, философия, лингвистика, психология.

Abstract. This article covers the complexity and versatility of the concept of “time” with approaches to its study, and in what aspects domestic and foreign scientists of different years have addressed the concept of time in their research.

Keywords: time, linguistics, history, Einstein, philosophy, linguistics, psychology.

Вақт мавҳум тушунча бўлиб, айни пайтда инсоннинг кундалик ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. “Вақт” сўзининг лексик семантикасига келсак, биз унинг мазмунига шунчалик ўрганиб қолганмизки, бу ўз-ўзидан аён бўлиб туюлади. Дарҳақиқат, вақт жуда мураккаб тушунча ва тадқиқот мавзусидир. Асрлар давомида табиатшунослик ва ижтимоий фанлар вақтни ўрганишдан тўхтамаган ва бу тушунчага ҳеч қачон ёпиқ изоҳ бермаган. Ҳаётда бу биз айтиб ўтган юзаки ҳодиса каби аниқ эмас. Вақт нима эканлигини сўрамоқчи бўлсак, вақтнинг ўзига тўғри таъриф бера олмаймиз. Вақтни тушуниш учун фақат бошқа нарса ва тушунчалардан фойдаланишимиз мумкин. Баъзида “вақт – самарадорлик”, “вақт - ҳаёт”, “вақт

- пул", "вақт - дарёга ўхшайди", "вақт - шифокор" каби таърифлар "вақт" тушунчасини аниқлашнинг мураккаблигини кўрсатади ва аниқ тилдан фойдаланиш қийин. Кўриниб турибдики, вақтни тушуниш вақтдан бошқа тушунчаларга таяниши керак, бу эса вақтни билиш ва замон тасвирининг метафорик ва метонимик хусусиятларини ҳам белгилайди. Вақт масаласи ҳар доим бутун дунё файласуфлари, мутафаккирлари ва олимларини қизиқтирган абадий мавзулардан бири бўлиб келган. Куёшнинг шарқдан чиқиши ва ботиши, ойнинг ўсиши ва камайиши, самовий jismlарнинг айланиши коинот соатини ташкил қилади ва одамларда аста-секин "кун, ой, осмон, тун" каби вақт тушунчаси шаклланади. Ўсимлик қопламининг кўтарилиш ва пасайишлари, ҳайвонларнинг ўсиши, етуклиги, қариши ва nobуд бўлиши, кеча ва кундузнинг алмашилиши, тўрт фаслнинг айланиши ва ҳоказолар тилда ўз аксини топган табиий циклни кўрсатади. Масалан, "йил" дастлаб баҳорги экинларнинг кузги ҳосили билан боғлиқ эди. Тарих ғилдираги олдинга силжийди. Замонавий одамлар нафақат сониялар, дақиқалар, соатлар ва бошқа аниқ jisмоний механизмлар тизимларини белгилаб, вақтни ушлаб туриши, режалаштириши мумкин. Бунинг илдизи эса барибир ўша бекарор (хаотик) қадим замонларга бориб тақалади.

Лакофф ва Жонсон 1980 йилда "Биз яшаётган метафораларда" асарида вақт концепциясининг қурилиши метафорик тафаккурнинг тимсоли эканлигини таъкидлайдилар. Биз кўпинча вақтни тушуниш ва ифодалаш учун бошқа тушунчалардан фойдаланамиз. Антрополог Алверсон (1994) вақт тажрибаси фазовий тажриба платформасига асосланади, яъни тилда вақтнинг фазовийлашуви жуда универсалдир, деб таъкид қилди.

Лакофф инглиз тилида вақтни макон нуктаи назаридан концепциялаш ҳолатини ўрганиб чиқди ва вақтнинг фазовий метадорасининг иккита кичик тоифасини умумлаштирди: ҳаракатланувчи вақт метадораси ва ҳаракатланувчи эго метафора. Одамлар вақтни йўналтирувчи сифатида қабул қиладилар ва бу икки кичик тоифада инглиз тилидаги вақт кузатувчиси ҳар доим ўтмишни ортда қолдиради ва келажакни олдинга кўяди.

Когнитив лингвистикада вақтнинг ҳаракат метадоралари бошиданок ўрганилган. Дастлабки ишлар, шу жумладан Кларк (1973), Лакофф ва Жонсон (1980) вақтни ҳаракатланувчи объект метадораси сифатида аниқлаш учун асос яратди, кейинчалик ҳаракатланувчи одамларга (классик мисол, биз Рождествога яқинлашамиз) ва ҳаракат қилиш вақтига (Рождество яқинлашмоқда) бўлинади. Бу фарқ бизнинг вақтни келажакдан бизга қараб, сўнгра биздан ўтмишга (ҳаракатланувчи вақт) ҳаракатланувчи объект сифатида ёки биз ўтмишдан келажакка ўтадиган нарса сифатида масса ёки йўл сифатида идрок этиш қобилиятини акс эттиради (ўз-ўзидан ҳаракатланади).[1]

Когнитив тилшуносликда метафора ва метонимия назарияси асосан одамларнинг кундалик ҳаётда метафора ва метонимия ҳақидаги фикрлаш тарзини таҳлил қилади. Вақт дунё ва ҳаётдаги турли ҳодисалар мавжудлигининг узлуксиз кетма-кетлигини, тараққиёт ва кетма-кетликни ифодаловчи, ўтмишдан келиб чиқиб, ҳозирги замондан ўтиб, замонга йўналтирилган қайтарилмас кетма-кетликдир.

Турли ўлчамдаги таркибий миқдор сифатида вақт ҳодисалар кетма-кетлигини, давомийлигини ва улар орасидаги интервалларни тасвирлаш учун ишлатилади, айниқса, вақт тушунчаси материал миқдорини ўлчашда алоҳида аҳамиятга эга. Вақт бу – уч ўлчовли бўшлиқ, узунлик, кенглик ва баландлик, фазо эса тўртинчи ўлчов деб аталади. Физика ва бошқа фанларда вақт асосий ўлчовдир, яъни у бошқа ўлчовлар билан ифодаланмайди, чунки бошқалар тезлик ва куч каби фундаментал ўлчовлар билан ифодаланади (хусусан, бу ҳолда, кейинги асосий ўлчовлар вақт ва макон деб аталади). Фанда зарур ва мумкин бўлган оператив таърифдан фойдаланилади – ўлчаш учун ишлатиладиган ва танланган ўлчов бирлигига эга бўлган вақт. Файласуфлар орасида вақт ҳақидаги икки хил қараш мавжуд. Вақтни бошқариш бу – топшириқ ва тадбирларни ташкил этиш, биринчидан, топшириқ қанча вақтни олади, иккинчидан, тадбирлар тугагач, уларнинг натижалари топшириқ ўз вақтида бажарилиши учун тартибга солинади. Календарлар ва кундаликлар бунга мисолдир.

Инсоннинг ўз вақтида ўзининг борлигини англаши унинг ёш давлари (масалан, болалик, ўсмирлик ва бошқалар) номларини билдирувчи сўзларнинг пайдо бўлишига,

шунингдек, унинг таржимаи ҳоли, унинг алоҳида босқичларини (масалан, ўтмиш) акс эттирувчи сўзларнинг вужудга келишига ёрдам берди. Вақт маъноли сўзларни қамраб олиш нуқтаи назаридан юқоридаги тадқиқотлар орасида В.В. Морковкиннинг иши[2] рус тилидаги вақт маъноли лексиканинг идеографик тавсифига бағишланган. Сўзлар алифбо тартибида эмас, балки маънолари яқинлигига кўра жойлаштирилган бўлиб, идеографик луғатларни тузиш учун муаллиф уларнинг вақтинчалик маъноларини аниқлаш асосида вақт семали бирликларни текширади. Муаллиф рус тилининг изоҳли луғатларидан тўпланган ва “вақт” сўзини ва унинг идеографик синонимларини ўз ичига олган лексик бирликларнинг луғат таърифларини таҳлил қилиш асосида аниқ лексик-семантик сўз гуруҳларига хос бўлган асосий вақтинчалик маъноларни очиб, уларни ажратади. Маъноларни гуруҳнинг семантик нуқтаи назари билан бир хил маъноларга айлантиради. Ушбу бўлинишга асосланган вақт қийматлари рўйхатида муаллиф умумий қийматларнинг кетма-кет таркибланиши натижасида пайдо бўлган махсус қийматларни аниқлайди.

Вақтнинг лексик соҳаси тадқиқотда нисбий ва нонисбий замонлардан ташкил топган икки шохли семантик дарахт шаклида тасвирланган. Бу ерда ҳар бир гуруҳга кирувчи вақт маъносига эга сўзлар 23 та мезонга кўра таснифланади. Шунингдек, И.Г.Кошечая ўзининг “Тилда шакл ва маъно муаммосига доир” (К проблеме знака и значения) ўқув қўлланмасида вақт ифодаловчи лексик бирликларни тасниф қилишга ҳаракат қилади.[3] У вақтнинг умумий йўналиши нуқтаи назаридан темпорал лексемаларни тўрт гуруҳга ажратади:

- 1) чексиз вақтни ифодаловчи лексемалар (доим, абадий, ҳеч қачон, ҳар доим каби);
- 2) вақт триадасини ифодаловчи лексик бирликлар (кеча-бугун-ертага, аввал-ҳозир-кейин);
- 3) вақтнинг миқдорий бирликларини ифодаловчи сўзлар (секунд, минут, соат, тун, кун, сутка, ҳафта, ой, йил, аср, эра);
- 4) вақт тартибини ифодаловчи лексемалар (буларга сутка қисмлари, ҳафта кунлари, йил фасллари, ой номлари киритилган).

Физик ҳодисаларда (физикада) вақт ҳаракатнинг тезлик белгиси, ўлчови сифатида намоён бўлади. Л.Н.Любинскаянинг уқтиришича, вақт муносабат билан, муносабат система билан узвий боғлиқ бўлганлиги учун темпоралликнинг моҳиятини систем-структур ўрганиш усули орқалигина самарали очиш мумкин. Е.А. Яковлева ўзининг “Даврий вақт моделининг тилда акс этиши” (Лингвистическое отражение модели периодического времени) мақоласида такрорланувчи ва такрорланмас (бир йўналишли) вақтларнинг тилда ифодаланиш жиҳатларига эътибор беради.[4]

Тадқиқотда таъкидланганидек, чизиқли бирликларнинг аксарияти тилдаги анча қадимги муваққат луғатни ифодалайди ва тилнинг асосий лексик фондида қиради. Ушбу алоҳида қатор бирликларини ўрганиш ҳар бир аниқ тилда перцептив вақтнинг шаклланиши ва ривожланишини кузатиш имконини беради. Замонавий инглиз тилидаги турли хил услубдаги матнларда вақт қўшимчаларининг ишлашига бағишланган тадқиқотлар қўшимчанинг бутун нутқ қисми сифатидаги билимларини бойитиш ва нутқда вақтинчалик лексик бирликларнинг ишлаши нуқтаи назаридан қизиқиш уйғотади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Чугунова С.А. Экспериментальное исследование концептуализации времени с позиций корпорального подхода. М., 2009. -С.23.
2. Морковкин В.В. Словарь структурных слов русского языка (в соавторстве). М., 1997. Словарь сочетаемости слов русского языка (в соавторстве). 3 издания: 1978, 1983, 2002.
3. Кошечая Инна Георгиевна. Проблемы языкознания и теории английского языка. Грамматический строй современного английского языка. Теоретический курс. М.: Издательство, Либроком г. 2019. -С. 178
4. Яковлева Е.А., Ахметова А.Р. Город Уфа как семиотическое пространство М., 2019.

**ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУҒАТ ҚАТЛАМИГА ХАЛҚАРО СЎЗЛАРНИНГ КИРИБ КЕЛИШ
ОМИЛЛАРИ***Р.Махмудов, DSc, к.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива**Д.Т.Юлдашева, ўқитувчи, 11- сон мактаб, Хива*

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек тили лугат қатламига кириб келган энг янги ўзлашмаларнинг ўзлашиш сабаб ва омиллари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: ўзлашма, энг янги сўз, лугат бойлиги, маъно тараққиёти.

Аннотация. В данной статье анализируются причины и факторы усвоения новейших заимствований, вошедших в лексику узбекского языка.

Ключевые слова: заимствования, новейшее слово словарный запас, развитие значения слова.

Abstract. This article analyzes the reasons and factors for the assimilation of the latest borrowings that have entered the vocabulary of the Uzbek language.

Key words: borrowings, new word vocabulary, development of word meaning.

Луғат сатҳларидаги ўзлашма қатламини белгилашнинг ўзига хос тамойиллари мавжуд. Фақат бу тамойилларни аниқлаштириш, конкретлаштириш, уларга хос бирликларни ажратиш зарур. Ушбу тамойиллар ўзлашма қатламга оид бирликларнинг тил луғат сатҳида нима сабабдан пайдо бўлганини, қандай омиллар туфайли халқ тилида кенг истифода этилаётганини аниқлашга ёрдам беради.

Аввало, нима учун уларни *неоўзлашма* деб атадик. Ўзбек тилининг ўзлашма қатламига хос бирликлар асосан уч гуруҳга ажратилади: 1) арабий қатлам; 2) форсий қатлам; 3) русча-байналмилал сўзлар. Ўзбек тили луғатида ҳар бир гуруҳга хос бирликлар мавжуд. Сўнгги даврда ўзлашган сўзларни неологизм деб аташ тилшунослигимизда одат тусига кирган. Аммо неологизм бу тилнинг маълум сатҳида ўз ўрнига эга бўлган, тил нуқтаи назаридан таҳлил ва тадқиқ қилинадиган, изоҳли, имло луғатларида акс этган, ўз изоҳи, денотатига эга бўлган лексик бирлик.

Неоўзлашма – бу сўнгги йилларда интернет тармоғи, айниқса, ижтимоий тармоқларнинг жамият ҳаётига чуқур кириб бораётганлиги, инсониятнинг виртуал оламга янада чуқур боғланиб бораётганлиги, жамият ҳаётидаги янгиликлар, ўзгаришлар телевидение, радио ва бошқа ОАВ воситаларидан кўра ижтимоий тармоқларда, интернетда тез акс садо бераётганлиги, ҳатто ишлаб чиқарувчиларнинг ўз маҳсулотини телевидение ва радиодан кўра, энг аввало, ижтимоий тармоқларда, интернет саҳифаларида реклама қилишга интилаётганлиги, спортнинг янги турлари пайдо бўлаётганлиги, ёхуд мавжуд спорт турлари атамаларининг инглизча вариантларини кўпроқ ишлатишга интилаётганлигимиз, телевидениедаги кўрсатувлар чет эл телеканалларидаги кўрсатувлардан нусха олиш натижасида пайдо бўлганлиги боис, ном ўзлаштириш жараёни ҳам кучайиб бораётганлиги туфайли оғзаки сўзлашув тилимизга ёппасига кириб келаётган сўзлардир.

Тилнинг луғат қатламига кирган ва халқ кенг истифода этаётган ўзлашмалар қатлами мавжуд. Улар тилнинг барча қатламларида фаол таҳлил қилинади. Лекин тилга кириб келаётган юқорида таҳлил қилганимиз неоўзлашмалар – тилнинг барча қатламларига кириб бормаган, фақат шу тилда сўзлашувчиларнинг айрим қатламидагина оғзаки сўзлашув нутқида фаол қўлланилиб келаётган янги сўзлар қатлами мавжуд. Уларни дастлабки таъкидлашда ўзлашма деб айтамыз. Лекин улар тўлақонли неологизмлар қаторида бўлмайди. Шу сабаб неологизм ва неоўзлашма атамаларини фарқлаб қўллашни ишимизда маъқул кўрдик. Лекин неоўзлашма сўзи ҳали оммалашмаган. У фақат тадқиқот жараёнида икки гуруҳ ўзлашмаларини ўзаро фарқлаш учун истифода этилмоқда.

Ўзлаштириш жараёнидаги ушбу таҳлил талаб ўрин мавжуд муаммолардан бириси, холос. Мухин С.В. ўзлаштиришни лингвистик жараён ва шу жараённинг натижаси ўлароқ ўзига хос ўзлаштирилган лексик бирлик сифатида изоҳлайди [6, 15].

Тилшуносларнинг фикрига кўра, тилларнинг ўзаро алоқалари ва унинг натижаси ўлароқ юзага келувчи сўз ўзлаштириш жараёни мутлақо табиий ҳолдир. Энг аввало, ҳеч бир тил мустақил, маълум қобикқа ўралган ҳолда ривожлана олмайди. Иккинчидан, тилларнинг ўзаро алоқаси шу тилда сўзлашувчи халқларнинг алоқаси негизида вужудга келади. Демак, бундан келиб чиқадики, ҳеч бир халқ мустақил, маълум давлатлар, миллатлар билан техник, ижтимоий, сиёсий, ҳарбий ва бошқа соҳаларда алоқа ўрнатмаган ҳолда ривожлана олмайди. Биз кўп ҳолларда сўз ўзлаштириш ҳақида сўз юритганда кўпинча унинг салбий томони ҳақида, яъни тилнинг софлигига путур етказиши, тил луғат таркибидаги мавжуд сўзнинг тез эскиришига сабаб бўлиши, синонимик қатордаги янги ўзлашмадан кенг фойдаланиш туфайли доминант сўз ўзгариши ёки синонимик қатордаги олдинги сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетиши каби муаммоларга эътибор қаратамиз. Масалан рус тилида *ограничивать* – *ликвидировать*, *подросток* – *тинейджер*, *общительный* – *коммуникабельный* каби сўзлар бугун ўз ўрнини янгисига бўшатиб бераётган бўлса, ўзбек тилида *номлаш* – *нейминг*, *голиб* – *виннер*, *дарвозабон* – *голкипер*, *бўлим* – *сектор*, *шўъба* – *секция*, *жинсий* – *гендер* каби ўнлаб, балки юзлаб сўзлар (асрлар давомида *улус* – *халқ*, *қўшин* – *армия*, *чечак* – *гул* каби туркий сўз ўрнида арабий, форсий, русча-байналмилал сўз қўлланганидек) ўз ўрнини янги ўзлашмаларга бўшатиб бермоқда. Аслида тилларнинг ўзаро алоқаси натижасида тилнинг луғат таркиби бойиши, ранг-баранг бўлиши, синонимия ҳодисасида турли маъно қирралари пайдо бўлиши каби ижобий жиҳатлар ҳам мавжудлигини таъкидлашимиз зарур.

Тилларнинг ўзаро алоқалари натижаси ҳисобланмиш ўзлашмаларнинг тил луғат қатламига қабул қилинишининг ҳам турли сабаб ва омиллар мавжуд.

Тилларнинг луғавий таркибини шакллантиришда ўзлашмаларнинг аҳамияти катта. Сўз ўзлаштириш, одатда, икки йўл билан амалга оширилади – оғзаки ва ёзма. Оғзаки усулда сўз ўзлаштириш талаффузга асосланганлиги сабабли сўзнинг фонетик қобиғида ўзгаришлар бўлиши эҳтимоли катта.

Тилшунос олимлар маълум тилда ўзлашма сўзлар пайдо бўлишининг қуйидаги сабабларини таъкидлайдилар:

1) халқларнинг тарихий алоқалари, ўзаро таъсир жараёнлари, маданият ва анъаналар алмашинуви (ўзбек халқининг асрлар давомида араб ва форс халқлари билан маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа соҳалардаги алоқалари натижасида ўзлашган *сарбоз*, *уламо*, *фиқҳ*, *шеър*, *ашъор* каби кўплаб ўзлашмалар; рус халқи билан ўзаро маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-стратегик ва бошқа соҳалардаги алоқалар натижаси ўлароқ ўзлашган *танк*, *армия*, *артиллерия*, *театр*, *сценарий*, *студия* каби ўзлашма сўзлар шулар жумласидандир);

2) янги тушунчалар ва ҳодисаларни номлаш зарурати (XX асрдан бошлаб халқлар ҳаётида техника-технология эврилиши юз берди, дунёнинг барча мамлакатларига бу эврилиш натижалари – янги-янги техникалар кириб борди. XXI асрда яна бир эврилиш юз берди – бу, албатта, компьютер технологиялари ва халқаро интернет тармоғи, кейинчалик ижтимоий тармоқлар ва, умуман, виртуал дунё билан боғлиқ. Ҳар бир янгилик – янги тушунча номлашни талаб қилганлиги боис ушбу кашфиётлар билан биргаликда уларнинг номлари ҳам барча халқларнинг тилларига кириб борди: *поезд*, *радио*, *телевизор*, *самалёт*, *телефон*, *компьютер*, *принтер*, *сканер*, *интернет*, *блогер*, *гаджет* каби ўзлашмалар ана шу янги тушунчалар ва ҳодисаларни номлаш зарурати туфайли ўзбек ёки рус тилларига кириб келди);

3) ҳар қандай фаолият соҳасидаги кашфиёт ва янгиликларни номлаш зарурати (дунё олимлари томонидан яратилган ҳар қандай кашфиёт, илмий янгиликларни ҳам номлаш зарурати мавжуд. Ушбу номлар ҳам кашфиёт ва илмий янгиликнинг ўзи билан биргаликда бошқа халқлар ҳаётида ва тилига кириб боради: *квант*, *нанотехнология*, *нанобот*, *инвитро*, *лазер*, *имплантация*, *клон* каби ўзлашмаларнинг ўзбек ва рус тилларига кириб келиши айни омил туфайли содир бўлди);

4) тавсифловчи ибора ёки бирикма ўрнига ўзга тилдаги муқобил бир сўзни ишлатиш зарурати (*кўп қаватли уй* – *дом*, *ҳовли уй* – *участка*, *уч кунлик ой* – *ҳилол*, *фазовий кема* – *ракета*, *иш бошқарувчи* – *менежер* каби тилимизда ёки оғзаки нутқимизда қўлланилиб

келинаётган кўпгина ўзлашмалар айна бирикмалар, ёки тавсифловчи иборалар ўрнида қўлланади. бунга асосий сабаб уларни талаффузида кам энергия сарфланишидир);

5) асосан, фан-техника соҳаларига тегишли объектлар ёки тушунчаларнинг алоҳида турини белгилаш зарурати (*лексикология, синтаксис, фонетика* – каби тилшуносликка оид; *маркетинг, менежмент* – каби иқтисодга оид, *астероид, метеорид, галактика* – каби астрономияга оид ва, умуман, бугун барча фан тармоқларида юзлаб ўзлашмалар мавжуд. Уларнинг ўзбек ёки рус тилига ўзлаштирилиши бу фан-техника соҳаларидаги халқаро атамаларнинг тилларга кенг тарқалиши ва уларнинг бир хиллигини таъминлаш билан боғлиқ);

Албатта, маълум тилга ўзлашмалар кириб келишининг юқоридаги сабаблари айрим олимлар томонидан маъқулланса, айримлари ушбу омиллар қаторида бошқаларини ҳам санаб ўтадилар [7, 213]. Айрим омиллар тилдаги ўзлашмалар пайдо бўлишига сабаб бўла олмаслигини таъкидлаганлар ҳам учрайди. Хусусан, улар қаторида тилда тушунчани ифодалашга имконият (тушунчани ифодаловчи ном, сўз) мавжуд бўлса-да, ўзга тилларга тақлид қилиш, ёки ўзлашмаларнинг сунъий кириб келиши каби айрим омиллар ушбу қаторда санаб ўтилмаган. Чунончи, ўзбек тилидаги *достон* – *поема, инсонпарварлик* – *гуманитар* (ҳозирда энди инглиз тилига тақлид асосида *гуманитар* тарзида мажбуран қўлланмоқда), *шеърят* – *поэзия, наср* – *проза, насрий* – *прозаик, дарвозабон* – *голкипер, уйғониш* – *ренессанс, бошлиқ* – *seo, бошқарувчи* – *администратор, услуб* – *стил, усул* - *метод* каби.

Тилшунос олим М.А.Бреитер тилдаги ўзлашмаларнинг пайдо бўлишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатишини таъкидлайди:

- 1) рецептор тилнинг когнитив базасида тегишли тушунчанинг йўқлиги;
- 2) рецептор тилда мос келадиган номнинг йўқлиги (ўзлашма билан рақобатлаша оладиган имконият йўқлиги);
- 3) услубий (эмфатик) таъсирни ифодалаш зарурати;
- 4) рецептор тилдаги эквивалент бирлик эга бўлмаган ижобий ёки салбий маъноларни ифодалаш зарурати [2, 132-135].

Саналган омиллардан аввалги иккитаси юқорида ҳам таҳлил қилингани боис кейинги иккисига тўхталамиз. Тилдаги сўзларнинг муҳим функцияларидан бири – бу сўзловчининг салбий ёки ижобий ҳиссиётини ифодалаш ва, айна дамда, ушбу функция ёрдамида маълум услубга хосланишидир. Чунончи, ўзбек тилидаги *юз* сўзида ижобий бўёқ *чеҳра* ўзлашмасидаги ижобий муносабатга нисбатан оз, айна дамда, *чеҳра* даги ижобий бадий услубга хосланганлик функцияси *ораз* дагига нисбатан оз; *қўпол* сўзидаги маъно *бадхулқ* даги салбий маъно ва услубий бўёққа нисбатан оз; ёки таққослаш учун: *юрак* – *қўнгил* (ўзбекча) – *дил* – *қалб* (ўзлашма), *қўк* (ўзбекча) – *само* – *фазо* – *коинот* - *галактика* (ўзлашма, ушбу синонимик қаторда фақат услубий ёки ижобий ёхуд салбий маъно қирраларидан ташқари маънонинг даражаланиши ҳам сўз ўзлашишига таъсир кўрсата олиши мумкинлиги ойдинлашади).

Оғзаки сўзлашув жараёнидаги ўзлаштиришлар учун, яъни халқ тилида ўзлашмаларнинг пайдо бўлишига ҳам ўзига хос омиллар таъсир кўрсата олади. Ушбу омиллар кўп ҳолларда тилшунослар томонидан тилга олинмайди, шу сабабдан биз ушбу ўринда уларни ҳам имкони борица санаб ўтишга ҳаракат қиламиз:

1) машҳур шахсларга (санъаткор, киноюлдуз, қизиқчи ёки шунчаки бирор ибораси билан машҳурликка эришган шахс) тақлид сабаб маълум ўзга тил бирлигининг оммалашиб кетиши: спорт шарҳловчиларининг нутқида қўлланаётган *хай-кик, мидл-кик, виннер, инсайдер, голкипер, форвард* каби сўзлар бугун шу сабаб билан оммалашмоқда деган фикрдамыз;

2) бир неча товушдан иборат (шаклан катта, талаффуз учун кўп энергия талаб қилинувчи) тил бирлигининг ўрнига фонетик жиҳатдан кам энергия талаб қилувчи, талаффуз учун қулай бўлган, шаклан қисқа ўзлашмани қўллаш истаги: *аллақачон* – *уже, қисқаси* – *кароче, бошла* – *давай, яхиш, розиман, тушунарли* каби бир неча сўзлар ўрнида – *Ок, менинг фикримча* – *имҳо, қўшимча қилиб айтишим мумкинки* – *P.S.* каби сўзлаш шу сабабга кўра оммалашмоқда деган фикрдамыз;

3) тил эгаси фойдаланиб турган сўз ёки бирликдан унинг муқобили бўлган ўзга тил бирлигининг жарангдор, ёқимли эшитилувчи хусусияти мавжуд деб билиши: *тизим* –

система, бирлик – элемент, хуллас – так что, тўппа-тўғри – вот именно, уйғониш – ренессанс, ривожланиш – цивилизация, ўзбек полвони – big uzbek, вазифа – функция каби ўзлашма ёки тилга ёт бирликларнинг нутқ жараёнида истифода этилиши айни омил билан боғлиқ деган фикрдамиз;

4) тилнинг лексик фондида маълум тушунчани ифодаловчи сўзнинг мавжудлигидан беҳабарлик ҳам баъзан ўзга тил бирлигининг оғзаки нутққа олиб кирилишига сабаб бўлади ва маълум омиллар таъсирида у оммалашиб кетиши мумкин.

Тилда пайдо бўлган ўзлашма, албатта, маълум вазифаларни бажаришга хосланади. Бу вазифалар ўзлашма тилнинг қайси соҳасига қабул қилингани билан ҳам боғлиқ тарзда юзага чиқишини унутмаслик керак. Айни шу сабабдан ҳам тилшунослар ўзлашмаларнинг бажарадиган вазифалари ҳақида турли фикрларни илгари сурадилар.

Энг аввало, ўзлашманинг номинатив вазифаси. Тилда ўзлашма пайдо бўлишнинг дастлабки омилларидан бири шу тилда гаплашувчи халқнинг ҳаётида мавжуд бўлмаган тушунчанинг (предмет, ҳодиса) пайдо бўлиши эканлиги юқорида таъкидланди. Демак, тил эгаларида ана шу тушунчани номлаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Агар тилнинг ўз имконияти асосида янги ном танланса, бу тилнинг луғат фондини ўз ички имконияти асосида янги сўз билан бойитади. Агар тилда шу тушунчани ички имконият асосида номлаш амалга оширилмаса, шу тушунча билан биргаликда кириб келган ном уни атаб келувчи сўз сифатида халқ томонидан истифода этиб бошланади.

Хусусан, XX аср сўнгида ўзбек халқи ҳаётига янги ҳодисалар, предметлар кириб келди (янги тушунчалар пайдо бўлди). Атамашунослик қўмитаси уларга тилнинг ички имконияти асосида ном танлаб халққа тақдим қилди: *овознигор (радио), дуровоз (телефон), тайёра (самолёт), тайёрагоҳ (аэропорт), серкурси (автобус), ойнаи жаҳон (телевизор)* каби номлар шулар жумласидан. Натижада ўзбек халқида икки вариантдан бирини танлаш имконияти пайдо бўлди. Сўзнинг яшаб қолиши тил фойдаланувчиларига боғлиқ. Албатта, бу ўринда тил фойдаланувчилари (ўзбек халқи) кўп ҳолларда тилдаги мавжуд эквивалентга эмас, янги кириб келган ўзлашма сўзга кўпроқ устунлик беради.

Тилдаги мавжуд ўзлашмаларнинг иккинчи муҳим вазифаси ҳиссий экспрессивликни ифодалашдир [4, 53]. Бу вазифа кўп ҳолларда тилдан фойдаланувчига ўз ҳиссиётини янада кучли ифодалаш имконини беради. Таққослаш учун мисоллар келтирамиз: *Севги осмонига учди – Севги фазосига учди. Юзини ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш – Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш* (албатта, ушбу мисрада ҳиссий экспрессивлик фақат *ораз* сўзи билан юзага чикмаяпти, инверсия, қўшимчалар, бадиий-тасвирий воситалар ҳам ушбу ўринда мисрадаги ҳиссиётни кучайтиришга хизмат қилади).

Албатта, сўзловчининг ўзлашмаларни қўллашдан ҳиссий-экспрессив мақсади фақат кучли меҳр-муҳаббат, нафрат, қаҳр-ғазаб каби одатий туйғуларни ифодалаш бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу ҳақида Ю.В.Ахметшина тўхталиб, сўзловчи инглиз тили (ёки бошқа бир чет тили) бирликларини ўз нутқида қўллашдан сўзловчининг мақсадлари қаторида юксак даражадаги таълим олганликни таъкидлаш, инглиз тили этикетидан хабардорликни кўрсатиш ёки бутунги кунда жамият томонидан бошқа – замонавийлик, илмий, техник-технологик, дунёқараш устунлиги каби фазилатлар унда мавжуд эканлигини кўрсатиш мақсадлари ҳам мавжудлигини таъкидлайди [1, 28].

Шунингдек, айрим тадқиқотчилар ўзлашманинг қуйидаги қўшимча вазифалари мавжудлигини таъкидлайдилар:

Коммуникатив вазифа. Бу ўзлашма воситасида ахборот узатиш ва қабул қилиш билан боғлиқ.

Таққословчи вазифа. Бу ўзлашма ҳақиқий объектни бошқа шу каби объектлар билан боғлиқлиги, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини таъкидлаши мумкинлиги билан боғлиқ.

Баҳоловчи вазифа [3, 55]. Бу ўзлашманинг инсонлар, предметлар, ҳаракатлар, фикрлар ҳақида ижобий ёки салбий баҳо бериш вазифасини ҳам бажара олиши билан боғлиқ.

Когнитив вазифа [5, 71]. Бу объектив воқелик ва ҳодисаларни англаш натижасида инсон онгида унга боғлиқ тушунча ва билимларнинг пайдо бўлиши ва уни маълум ўзлашмалар воситасида ифода этиши билан боғлиқ.

Ўзлашманинг бадиий адабиётдаги ўзига хос вазифалари ҳақида аввалги тадқиқотларимизда тўхталганимиз сабабли ушбу ўринда уларга тўхталмадик [7, 265].

Хулоса қилиб айтганда, тиллар ўзаро муносабатда бўлар экан, табиий равишда ўзаро сўз алмашиш жараёни юз беради. Ҳар бир тилга қабул қилинган ўзлашма маълум вазифаларни бажаришга хосланади. Бу вазифалар бир ёки бир неча бўлиши мумкин. Уларни таҳлил қилиш, ўзлашманинг маъно қирраларини ўрганиш, ўзлашишга сабаб бўлган омилларни тадқиқ қилиш тилда мавжуд бўлган бўшлиқларни ўрганишга туртки бўлади. Бу эса, тилга кириб кўлаётган ҳар бир ўзлашма устида жиддий тадқиқотлар ва таҳлиллар олиб борилишига сабаб бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ахметшина Ю.В. Англоязычные заимствования в системе иностранного языка: определение понятия, причины заимствования (на примере немецкого языка). URL: https://www.Gramota.Net/Articles/Issn_1993-5552_2012_5_02.Pdf (дата обращения 17.11.2020)
2. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. М.: Изд-во АО Диалог-МГУ. 1997. С.132-135
3. Вишневская Н. А. Прагматический аспект в лингвистике / Н. А. Вишневская // Вестник научных конференций. 2017. № 1—5. С. 55
4. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. / О. С. Иссерс. Изд. 5-е. М.: Издательство ЛКИ. 2008. С. 53
5. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М.Лейчик. Изд. 3-е. М.: Издательство ЛКИ, 2007. С. 71
6. Мухин С.В. Системно-функциональные характеристики фразеологической кальки французского происхождения в английском языке. М., 2005. С. 15
7. Р.Махмудов. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар. Филол. фан. док. дисс. Тошкент. 2022. –Б. 213.

УЎК 811.1

КИНОСЦЕНАРИЙЛАРДА СЎЗЛАШУВ НУТҚИНИНГ СОЦИОПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.А.Мустафаева, ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақола киносценарий тили ва таҳлиliga бағишланган. Унда ўзбек киносанъатининг ривожланиш тараққий йўли, ижодкорлар томонидан яратилаётган киносценарийлар матнининг лисоний ва социопрагматик хусусиятлари, томошабин томонидан ижобий қабул қилинаётган киноасарларнинг моҳияти илмий таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: киносценарий, матн, нутқ, сўзлашув нутқи, диалог, монолог, тасвир, пейзаж, сахна, композиция, қаҳрамон, ижобий, салбий.

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу текстов киносценариев. В ней дается научная оценка современному развитию узбекского кинематографа, языковым особенностям киноценариев, сути кинематографа, который положительно воспринимается зрителями.

Ключевые слова: киносценарий, текст, речь, разговорная речь, диалог, монолог, образ, пейзаж, сцена, композиция, герой, позитив, негатив.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the texts of film scripts. It gives a scientific assessment of the modern development of Uzbek cinema, the language features of film scripts, the essence of cinema, which is positively perceived by the audience.

Key words: screenplay, text, speech, colloquial speech, dialogue, monologue, image, landscape, scene, composition, hero, positive, negative

Бадиий адабиётнинг моҳиятида инсон, унинг турмуш тарзи, ҳаёти ифодаланади. Инсоннинг ҳаёти, меҳнати, кураши, манфаатлари, ҳис-туйғулари, қарашлари, фикру зикри адабий асарнинг мазмуни, сюжети ва шаклини ташкил этади. Воқеанинг ҳаққонийлиги қаҳрамонлар ва деталларда ишончи акс этса, асарнинг муваффақиятини таъминлайди.

Истиқлол миллий кинематография соҳасини мутлақо янги поғонага олиб чиқди, кино санъатида катта ўзгаришлар рўй берди. Экранлаштирилаётган ва сахналаштирилаётганда замон, давр руҳият сингдирилиши баробарида миллий-маънавий қадриятлар ўз ифодасини топа бошлади. Замонавий кино такомили нуқта и назаридан киносценарийларини уларни асосий уч гуруҳга ажратиш мумкин:

Аввало, "Ким эдигу ким бўлди" шиори асосида яратилган тарихий фильмлар гуруҳида асосан ўзликни англаш, тарихни тиклаш, миллий-маънавий қадриятларни она-юрт, шу улуг элни ардоқлаш каби ғоялар ёритилди. Аждодларимиз бўлмиш буюк саркардалар, олиму фузалолар, адабиёт вакилларига бағишлаб яратилган асарлар кўп минг сонли аудиторияга маъқул келди. Сабаби куч-қудратимиз, лаёқатимиз, истеъдоду салоҳиятимиз, бошқалардан устунлигимиз айнан улугларимиз тимсолларида тўлиқ намоён бўлди. Жумладан, "Буюк Амир Темур", "Алпомиш", "Ўткан кунлар", "Отамдан қолган далалар", "Воиз", "Қор қўйнида лола", "Ўртоқ Бойкенжаев", "Қўрғошин", "Ватан" сингари узоқ ва яқин тарихимизни ўзида акс эттирувчи тарихий киноасарлар тили ниҳоятда пишиқ, жозибали, воқеаларнинг мантиқан изчиллиги, бадиияти ва халқчиллиги томошабин томонидан яхши кутиб олинди.

Иккинчи гуруҳдан томошабин томонидан яхши кутиб олинди. Замонавий, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга муносабат, яъни экстремизм, фундаментализм, терроризм, одам савдоси, наркомания ва бошқа инсоният ҳаётига глобал таҳдид солувчи салбий иллатларга қарши курашиш, огоҳ бўлиш ғоялари асарлар сингдирилган. Рустам Саъдиев, Ҳилол Насимов, Айюб Шаҳобиддинов, Зулфиқор Мусоқов каби кинорежиссёрлар томонидан олинган "Алданган аёл", "Тубанлик", "Сотқин", "Ажал жодуси", "Барон", "Уқубат", "Таҳдид", "Гумроҳлар" каби фильмларда гарчанд ғоявий жиҳатдан бақувват, санъаткорлар ижроси ишончли бўлса-да, қаҳрамонларнинг ўзаро мулоқоти акс этган сахналар сўзлашув тили, нутқи ишончсиз сунъийлаштирилган.

Учинчи гуруҳдан илғор фаол замондошлар акс этган кинофильмлар жой олади.

Охирги йўналишни илғор замондошлар акс этган кинофильмлар ташкил этади. Бунга "Ойдиной", "Чавандоз", "Сардор", "Эркак", "Новда" каби бадиий фильмлар киради. Мазкур йўналишдаги киносценарийлар анча муваффақиятли чиққан. Сабаби-мавзу халқчил, қаҳрамонлар реал ҳаётда яшаётган одамлар, ичидан олинган, зўрма-зўраки йўқ жойдан ўйлаб топилмаган. Масалан, "Чавандоз" кинокартинасидаги қаҳрамонлар нутқида сунъийлик йўқ, касбга оид сўз ва атамалар ўз ўрнида қўлланилган. Энг муҳими, киносценарийда қаҳрамонларнинг ташқи ва ички олами, тарихи, орзу армонлари бадиий адабиётдаги каби баён қилинмайди, аксинча, сўзлашув нутқи – диалог ёки монологлар орқали қаҳрамон тили ва ҳатти-ҳаракатидан англашилади. Кинокартинада пейзаж тасвири учун берилган қуйидаги матнни таҳлил этамиз:

Куёш уфққа бош қўйган. Қўчқор баковул ҳозиргина даврандан олиб чиқилган улоқни тақимига бостириб, чавандозларга юзланади.

Асар қаҳрамонларининг ўзаро сўзлашуvidан нутқ услубининг лисоний ва услубий имкониятларини аниқлаймиз:

//- Раҳимбой охирги совринга ҳўкиз атаган. Кимда-ким улоқни даврандан айириб, "қора"га олиб борса, соврин шунга насиб этади. – Қўчқор баковул икки чақиримча нарида қўлида рўмол ҳилпиратиб турган отлиққа ишора қилади. Тошмурод полвон билан Бешим чавандоз беихтиёр кўз уриштириб олишади. – Ҳалоллаб оласан!

Матнда ажратиб кўрсатилган сўзлар бадиийдан кўра кўпроқ сўзлашув услубига хос. "Қора"га олиб борасан, дейилгани чавандозлар ёки ўша жойда яшовчи халқ тушунадиган, кундалик сўзлашуvida қўлланиладиган тил бирлигидир. Матндаги "Баковул" адабий тил, адабий нутқдан бироз чекинган, эскирган, тарихий сўз бўлса-да, мазкур мулоқот вазиятида фаол қўлланилмоқда. Агар муаллиф "улоққа масъул", "мутасадди", ёки "жавобгар" сўзларини қўллаганда ҳам сценарийдаги таъсирчанлик ва халқчиллик камаяди.

Киносценарий муаллифи пейзаж (Бадиий тасвир) тасвирига ўтганда бадиий нутққа таяниб жараёни ипидан игнасиғача ифодалашга ҳаракат қилади:

//Кўчқор баковул тақимидаги улоқни ерга ташлаб, ўзини четга олади. Отларнинг пишқириги-ю, одамларнинг ҳайқириги авжига чиқади.

Тошмурод полвон билан Бешиш чавандоз улоқ талашиб даврандан ажралиб чиқади. Издиҳом гуриллаб уларга эргашади. Яқинлашиб, улоққа чанг солишади. Бир-бирига пайванд қилингандек, ёнма-ён шамолдек елиб бораётган саман билан Қорақўз борган сари илгарилаб кета бошлайди. Уч-тўрт чоғли четгир уларни бироз таъқиб қилишгач, бундан бир иш чиқишига кўзлари етмай, отларининг жоловини тортишади.// Мазкур матнда ажратиб кўрсатилган сўзлар бадий нутқ ва бадий услубни таъминловчи лисоний воситадир.

Ўзбек киноижодкорларининг экран асарини яратишида воқеликни реал ёндашув асосида акс эттириш тамойилига таяниб иш кўриши натижасида бир қатор фильмларимиз халқаро танлову, фестивалларда совринли ўринларга муносиб кўрилмоқда. Эcran қахрамонларнинг сўзлашувидаги аниқ, лўнда ва равон нутқ персонажлар ўртасидаги диалог мантикий асосга қурилгани сабаб "18-квадрат", "Ватан", "Қўрғошин", "Сув ёқалаб" каби бадий фильмларнинг тили қахрамонлар характерини яққол очиб бергани ва таъсирчанлиги билан мухлислар меҳрини қозонди. Сценарий муаллифларининг ўзбек тили, халқимиз тарихи, миллий маънавиятимизни, ўзига хос миллий менталитетни чуқур ҳис этмаслиги боис мазкур фильмлар томошабинларнинг жиддий эътирозига сабаб бўлмоқда.

Миллий кино санъатимизнинг энг сара намуналарига айланган "Тошкент – нон шаҳри", "Тўйлар муборак", "Маҳаллада дув-дув гап", "Сен етим эмассан", "Ёр-ёр", "Суюнчи", "Шум бола", "Чинор остидаги дуэль" каби фильмларда янграган иборалар она тилимизнинг бутун жозибаси, мафтункорлигини намоён этиши билан бирга кундалик сўзлашув тарзимизга сингиб кетган. Ўзбек адабий тили меъёрларига риоя этиш сўзлашув тилидаги ғализликларни бартараф этишда режиссёрларнинг муҳаррирлар, адабий маслаҳатчи ва таниқли адиблар, шоиру олимлар ўртасида боғлиқлик бўлиши анъаналарини давом эттириш аҳамият касб этади.

Ўзбек кинематографиясида киносценарий ва кинофильмлар ўртасида тафовут ва ўхшашликлар масаласи ҳали алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилмаган. Кишилар ижтимоий муаммолар маънавий оламидаги ўзгаришлар, ривожланишу ифодаланган киносценарийлар, асосида пухта-пишиқ кинофильмлар яратиш замонавий ўзбек киносидagi муҳим масала ҳисобланади. Тўғри, уларнинг савияси, айтмоқчи бўлган улуғвор, залворли фикрларини ифода этишдаги салоҳияти турлича, бўлиши табиий. Энг муҳими ижодкорлар, режиссёрлару сценарийнависларнинг жамиятдаги ўзгаришларга бефарқ муносабатда бўлмаслигидир. Шу нуқатаи назардан олганда режиссёр Жаҳонгир Қосимовнинг тўлиқ метражли "Дев билан пакана" комедияси алоҳида таҳлилга лойиқ. Фильмнинг дастлабки эпизоди ва мусиқасиданок комедиянинг ўзига хос енгил руҳиятини ҳис этиш мумкин. Шаҳарга иш ва омад қидириб кетаётган девқомат содда йигитни буvasи кузатиб кўяди. Келган автобусга сиғмаган "йигитча" урилиб-туртиниб киришга ҳаракат қилмайди. Аксинча, нима қиларини билмай анқайиб турганида унинг ортидагилар автобусга чиқиб олишади ва унга жой қолмайди. Шундай келбатиға қарамай буvasи уни ёш боладек тергаб, йўл кўрсатиб туради.

Мазкур фильмдаги ҳар бир сахна ўз композицион тузилишиға эға бўлиб, режиссёр–инсон ва жамият ўртасидаги қарама-қаршилиққа алоҳида урғу беради. Фильмдаги асосий қахрамонларнинг идентификацияси масаласи режиссёрнинг муҳим изланишларидан бири ҳисобланади. Томошабиннинг фильмға булган кизиқишини ошириш учун режиссёр қахрамонларнинг оддий одамларда ҳам учрайдиган жиҳатларини кўрсата олиши керак. Бундан кўриниб турибдики, ижодкор томонидан танланган актёрларнинг ўз қахрамонларини оддий одамларға яқин қилиб ярата олганлиқлари режиссёр изланишлари ҳосиласидир. Кинорежиссёр Жаҳонгир Қосимов мазкур филмда яна бир экспериментға қўл урганини кузатиш мумкин. У, Полвон ролиға актёр бўлмаган одамнинг тасдиқлаган. Фильмда қолган актёрлар ансамбли ҳам яхши танланган. Айниқса, Зулфикор ролини ижро этган актёр Обид Асомовнинг қахрамони ҳаётда ўз ўрниға эға бўлишни орзу қиладиган, ўзининг кичик ва кучсизлиги эвазига ҳар доим панд еб юрадиган қалби пок инсон образидир. Обид Асомов яратган қахрамоннинг энг эсда қоладиган хусусияти унинг оптимистлиги ва

кийинчиликлардан кўркмаслигидир. Ҳар қандай синовларни енгиб ўтишга ҳаракат қилади. Актёр яратган ушбу образи учун Анапа шаҳрида бўлиб ўтган "Киношок" фестивалида энг яхши эркак роли учун совринини қўлга киритди.

Бир-бирига якин икки "ярим кўнгил"ларнинг ўзаро бирлашуви фильм сюжетини ҳаракатлантириб туради. Баҳайбат келбатли Полвоннинг соддалиги-ю, кичкина жуссали Зулфиқорнинг ўта уддабуронлиги жуда ҳаётий топилма бўлиб, уларнинг шу ҳолатдаги биргаликдаги ҳаракатининг ўзиёқ томошабинда ғайриихтиёрий кулгини уйғотади. Албатта, баҳайбат кишининг бесўнақайлиги ҳар бир жойда муаммо келтириб чиқаради. Бу муаммони эса, ўзидан катта ишбилармон ясаб олган кичкина одам ҳал қилмоқчи бўлади. Қўлидан ҳеч иш келмаган кезларда ҳам Зулфиқор паст кетмайди, "Парво қилма, ҳали булардан зўр бўлиб кетамиз", деб кўяди. Бу билан эса у аввало ўзини овутарди! Ахир, кишиларнинг уларни писанд қилмаслиги Полвондан кўра, кўпроқ ўзини ташвишга солар, ғурурини, шаънини камситгандек туюларди. Ўзи кичкина бўлса ҳам, ўзига нисбатан ҳурмати жуда баланд эди. Аслида Полвон бундай ғурур деган нарсалар ҳақида ўйламасди. Унга ўзи айтганидек, биров алдамайдиган бирон қора иш бўлса бўлди!

Кино, аввало, тасвирга қурилади. Яхши кинонинг яхши олинган тасвирлари унинг жанри ва воқеасини гапириб туради. Фильм режиссёри Ж.Қосимов ҳам, бош оператори Х. Хасанов ҳам тасвир орқали фикр айтишга онгли равишда ҳаракат қилишади. Энг муҳими, ҳар бир кадр пухта ўйланган тарзда ўзига хос маҳорат билан қўйилган.

Экран асарини тўлиқ композициясиз, яъни, фабула ва ҳаракат бирлигисиз тасаввур этиб бўлмайди. Айнан шу мезонлар фильмнинг мукамаллиги ҳамда муваффақиятини таъминлайди. Шу маънода ҳар бир фильмнинг ютуғи сценарийлар ифодаси, мазмуни ва ғоясига ниҳоятда боғлиқ. Фильмда қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракати, унинг нутқи, ижодкорнинг ғояси бир мақсад сари йўналтирилган бўлиб, воқеалар ривожига жараёнида унинг характери яхлит ҳаракат бирлиги асосида мустаҳкамланиб бирлашиб кетади. Киносценарий истеъдодли мутахассис томонидан ёзилиб синчков режиссёр томонидан чуқур таҳлил этилиб, талантли актёрлар жалб этилиб, персонажларнинг фикрлари, ҳис-туйғуси, иштиёқ, ижобий ва салбий фазилатларини намоён қилиш учун уларнинг барча ҳатти-ҳаракати яратилса, пировард натижа ўз мевасини беради, албатта. "Сув ёқалаб", "Чавандоз", "Паризод" сингари миллий кинофильмлар учун ёзилган сценарийлар кинони тасвирга олиш жараёнида мутахассислар томонидан узлуксиз бойитиб борилган. Агар бош қаҳрамон қатъий характерга эгаси бўлса, асардаги қаҳрамонни ҳам маълум маънода бойитади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – б: 488
2. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2000. –б:132
3. Абулқосимова Х. Киногеледраматургия асослари. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат санъат маданият институти 2009. –б: 220
4. Абулқосимова Х. Кино санъати асослари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2009. – б: 350
5. Агафонова П. Общая теория кино и основы анализа фильма. – Минск: Тесей, 2008. – ст-89
6. Алиев М. Кино асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – б:170
7. Мухамедалиев Х. Сценарийнавислик маҳорати. – Тошкент: Муסיқа, 2009. – б:120

УЎК 81.821.08

ЗАМОНАВИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

К.Р.Фатуллаева, ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада сўз терминларнинг вариантлари ва синонимлари, уларни фарқлаш тамойиллари, дублетлари, шунингдек, терминлар ривожланишининг дастлабки даврининг белгиси сифатида қараладиган кенг синонимия ҳақида боради. Бундан ташкари ушбу мақолада ҳар қандай фаннинг асосий тушунчаларини аниқлаштириши муҳим саналиши, терминлар номинатив ва сигнификатив функциялари туфайли тушунчаларни номлаш учун

хизмат қилиши, нафақат илмий билимларни акс эттириши функцияси туфайли, балки морфологик жиҳатдан ҳам тизимли ҳисобланиши ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Терминшунослик, терминология, термин, автоном махсус лексика, оппозициялар, когнитив фаолият, эллипсис, синоним, лексика.

Аннотация. В этой статье пойдет речь о вариантах и синонимах терминов, принципах их дифференциации, дублетах, а также о широкой синонимии, которая считается признаком раннего периода развития терминов. Из этого следует тот факт, что важно прояснить основные понятия любой дисциплины, что термины служат для обозначения понятий благодаря их номинативной и сигнификативной функциям, систематический подсчет осуществляется не только благодаря функции отражения научных знаний, но и морфологически.

Ключевые слова: Терминология, терминология, термин, автономная специальная лексика, оппозиции, когнитивная деятельность, многоточие, синоним, лексикон.

Abstract. This article will discuss variants and synonyms of terms, principles of their differentiation, doublets, as well as broad synonymy, which is considered a sign of the early period of the development of terms. From this follows the fact that it is important to clarify the basic concepts of any discipline, that terms serve to denote concepts due to their nominative and significant functions, systematic counting is carried out not only due to the function of reflecting scientific knowledge, but also morphologically.

Keywords: Terminology, terminology, term, autonomous special vocabulary, oppositions, cognitive activity, ellipsis, synonym, lexicon.

Кириш. Терминлар ҳақидаги фан – терминология, терминшунослик – нисбатан ёш соҳа, кўпинча терминология сезиларли даражада ўрганилган илмий соҳа сифатида тақдим этилган. Бироқ ушбу муаммоларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, баҳс-мунозараларда пайдо бўлган термин назарияси бугунги кунда ҳам асосан мунозарали бўлиб қолмоқда. Бу бинар оппозициялар деб аталувчи тизимни ташкил этган. Бу тизимни қуйидаги оппозицияда кўриш мумкин.

а) умумий адабий луғат/автоном махсус лексика;

б) турли хилдаги луғатларда терминни белгилашда лингвистик/ энциклопедик (ва махсус) белгилари;

в) адабий тил/махсус мақсадлар учун тушунчалар;

г) адабий тилнинг функционал тури сифатида, умуммиллий тилнинг кичик (қуйи) тизими;

д) терминшунослик тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида/ «чорраҳадаги», фандлараро илм соҳаси.

Ушбу эътироф этилган оппозициялар замонавий термин назариясининг “конструкцион тамойиллари” ҳисобланади.

А. А. Реформатский рус терминологиясининг асосчиларидан бири бўлган. У терминлар тушунчаларни ҳамда воқеликнинг нарсалари ва ҳодисаларини аниқ ифодалаш учун бир маъноли бўлишга мойил ўзига хос мақсади билан чекланган сўзлар деб ҳисоблаган.

Бугунги кунга келиб, терминларнинг вариантлари ва синонимлари, уларни фарқлаш тамойиллари, дублетлари, шунингдек, терминлар ривожланишининг дастлабки даврининг белгиси сифатида қараладиган кенг синонимия ҳақидаги жумбоқли саволлар терминологияда долзарб бўлиб қолмоқда.

Шундай бўлса-да, ҳар қандай фаннинг асосий тушунчаларини аниқлаштириш муҳим саналади, чунки фан ривожланмоқда. К. Я. Авербух ёзганидек, замонавий терминологияда “термин ва терминлар тизимлари ҳақидаги билимлар тобора кўпроқ сифат жиҳатидан ва функционал мақоми жиҳатдан янги тасаввурларга айланиб бормоқда”.

Аксарият тилшунослар терминнинг маъноси у ифодалаган тушунча билан бир хил эмас деган тўхтамга келмоқдалар. Бундай ҳолат, биринчидан, умумистеъмолдаги луғатнинг лексик бирликларида терминологик маъноларнинг пайдо бўлиши, иккинчидан, терминлар билан

ифодаланган тушунчаларнинг кўп ўлчовли табиати ва термин маъносининг ўзгариши билан боғлиқ.

Жамоавий касбий ва илмий хотиранинг ташувчиси бўлган термин инсоннинг илмий ва когнитив фаолиятига ҳисса қўшади ҳамда коммуникатив аҳамиятини оширади.

Шунингдек, терминларнинг махсус денотатларни номлаш учун яратилганлиги сабабли улардаги денотатив йўналганликнинг ошиши ҳам қайд этилади, бунинг натижасида улар умумий лексика сўзларига нисбатан анча ривожланган бўлади, анъанавий денотатлари билан алоқани йўқотадилар ва янги махсус денотатлар билан алоқадан ташқарида тушунарсиз бўлиб қоладилар.

Ушбу изоҳ тушунчани таърифлашда ифодаланган терминнинг сигнификатив функцияси ҳақидаги фикрга олиб келади. Термин ва тушунча ўртасидаги муносабатлар ҳақида гапирилганда, В.М. Лейчик қуйидагича таърифлайди: “термин билан ифодаланадиган тушунча ўша соҳадаги бошқа тушунчалар билан ўзаро боғлиқ, шунинг учун: термин бошқа терминлар билан ўзаро боғлиқ терминологик тизимнинг элементи ҳисобланади”.

Д.С. Лотте терминологияга бағишланган асарларида барча соҳавий терминлар учун умумий бўлган қуйидаги жиддий камчиликларни кўрсатиб ўтади:

1. Барча терминологик системалар учун тааллуқли бўлган жиддий камчиликлардан бири терминларнинг кўп маънолилигидир. Бунда бир термин икки ва ундан ортиқ маъноларда қўлланади.

2. Ҳозирги терминологиядаги иккинчи йирик нуқсонлардан бири терминлар синонимияси ҳодисасидир. Термин-синоним (дублет)лар деганда муайян бир тушунчани ифодалаш учун икки ва ундан ортиқ терминнинг муомалада бўлиши тушунилади.

3. Терминологиядаги яна бир камчилик бу маълум бир тушунчани ифодалашга хизмат қилувчи терминнинг англатиши лозим бўлган тушунча моҳиятига уйғун бўлмаслигидир. Баъзи ҳолатларда сўзнинг айнан маъноси билан тушунча моҳияти ўртасида номутаносиблик вужудга келади.

4. Терминологиядаги навбатдаги нуқсон терминнинг кўп компонентлардан иборат бўлиши ва натижада, уни қўллашдаги ноқулайликдир. Бунда муайян бир тушунчани ифодалашга хизмат қилувчи термин икки ва ундан ортиқ компонентлардан иборат бўлади. Бундай ясалишга оид терминларда, биринчидан, нутқ тежамкорлиги, яъни ихчамлиги бузилади, бу эса, ўз навбатида, фикрлашга салбий таъсир кўрсатади. Иккинчидан, термин керагидан ортиқ даражада узун бўлганда эллипсис (нутқ унсурининг тушиб қолиши) ҳодисасининг вужудга келиш эҳтимоли кучаяди.

Шундай қилиб, терминлар номинатив ва сигнификатив функциялари туфайли тушунчаларни номлаш учун хизмат қилади, нафақат илмий билимларни акс эттириш функцияси туфайли, балки морфологик жиҳатдан ҳам тизимли ҳисобланади. Терминларнинг дефинатив функцияси уларни умумистеъмол лексикадан ажратиб туради. Термин ҳақида фикр юритилар ва унга изоҳ берилар ҳамда унинг муҳим белги-хусусиятлари саналар экан, биринчи навбатда, унинг илмийлик хусусияти қайд этилиши, айни хусусиятнинг доминанта эканлиги айтилиши лозим. Чунки термин, даставвал, илмийлик хусусиятига - семасига (маъно компонентига) кўра ажралиб туради. Терминнинг қолган барча хусусиятлари: аниқлиги, бир маънолилиги, эмоционалликдан ҳоли эканлиги, қўлланиш қамровининг торлиги, чегараланганлиги кабилар унинг – илмийлик моҳиятидан келиб чиқади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Винокурова, Т.Н. Структурные особенности терминологии искусственного интеллекта в английском языке / Т.Н. Винокурова // Международный научно-исследовательский журнал. Филологические науки. – 2016. – № 10 (52). – Ч. 3. – С. 14–23

2. Шлейвис П.И. Лингвистически релевантные характеристики терминологических единиц [Электронный ресурс] / П.И. Шлейвис // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2016. – Т.2, №4. – С. 21–27.

3. Авербух К.Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты / К.Я. Авербух // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6. – С. 38–49.

4. Суперанская А.В. Общая терминология / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М., 1989. – 244 с.

5. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – 3-е изд., испр. и доп. М.: Либроком, 2007. – 256 с.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии /- М.: Изд-во АН СССР, 1961.-160 с.
7. Fatullayeva K. Tibbiyotda atamalarning ma'nodoshlari xususida //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 58-61.
8. K. R. Fatullayeva Tibbiy birliklarning leksik-semantik munosabatlari. -2023.-B.59-61

УЎК: 61/72

ЎЗБЕК ЖАДИД ВА ОЗАРБАЙЖОН ШЕЪРИЯТИДА АЁЛ ОБРАЗИ ТАСВИРИДАГИ МУШТАРАКЛИК

(Чўлпон ва Хусайн Жовид ижоди мисолида)

Н.Д.Холикова, докторант, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент

Аннотация. XX аср бошида Туркистон ўлкаси ва Шарқ мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий ҳаёт инъикоси адабиётда ўзининг ёрқин ифодасини топиши билан бирга тараққиётга ундовчи омиллар тарғиби масаласига кенг ўрин ажратди. Бу пайтда хотин-қизларнинг жамиятда тутган ўрни ва мавқеи бирмунча ўзгарди. Ўзбек жадид шеъриятида хотин-қизлар образи жуда кенг истифода этилиб, бу мавзуда кўплаб маърифатпарвар ижодкорлар сингари Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг ҳиссаси чексиз бўлди. Хотин-қизлар эрки ва маърифати учун курашган озарбайжон шоири Хусайн Жовид ҳам Чўлпон каби бетакрор асарлар яратди. Мақолада ушбу ижодкорларнинг асарлари таҳлили орқали уларнинг маънавий-руҳий олами, эстетик идеали, поэтик маҳорати ва бадиий адабиёт такомиллидаги ўрни ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: эрк, маърифат, ватан, халқ, миллат, Шарқ аёли, ўзбек қизи

Аннотация. В начале XX века восприятие общественно-политической и культурно-образовательной жизни в Туркестанском регионе и странах Востока, наряду с поиском своего яркого выражения в литературе, уделило широкое место факторам, мотивирующих прогресс. В это время роль и положение женщин в обществе несколько изменились. В узбекской поэзии джадидов образ женщины использовался очень широко, и вклад Абдулхамид Сулейман угли Чулпана, как и многих просвещенных джадидов на эту тему, стал безграничным. Азербайджанский поэт Хусейн Джовид, который боролся за свободу и просвещение женщин, создал такие же уникальные произведения, как Чулпан. Посредством анализа произведений этих авторов в статье рассуждается их духовный мир, эстетический идеал, поэтическое мастерство и роль в совершенствовании художественной литературы.

Ключевые слова: свобода, просвещение, Родина, народ, нация, женщина Востока, узбекская дочь

Abstract. At the beginning of the XX century, the perception of socio-political, cultural and educational life in the Turkestan region and the countries of the East, along with the search for its vivid expression in literature, gave a wide place to the factors motivating progress. At this time, the role and position of women in society has changed somewhat. In Uzbek Jadid poetry, the image of a woman was used very widely, and the contribution of Abdulhamid Suleiman oglu Chulpan, like many enlightened Jadids on this topic, became limitless. Azerbaijani poet Hussein Javid, who fought for the freedom and enlightenment of women, created the same unique works as Chulpan. Through the analysis of the works of these authors, the article discusses their spiritual world, aesthetic ideal, poetic skill and role in the improvement of fiction.

Keywords: freedom, enlightenment, Motherland, people, nation, woman the East, Uzbek daughter

XX аср жадидлар лирикаси мавзу, кўлам ва образлар тизимида кўра кенга қамровли бўлиб, унинг аксарият ўринларида Туркистон манзаралари акс этган. Мазкур даврларга қадар шеъриятда кўпроқ инсоннинг руҳий оламидаги эврилишлар, кечинмалар, таассуротлар қаламга олинган бўлса, энди ижодкорлар реал воқелик ҳақида ёзишга юз тутдилар. Бинобарин,

тарихий вазият тамомила янги ўзанга ўтиб, мақсад ҳам, инсон ҳам, адабиёт ҳам “ижтимоийлашди”. Шахс-шоир учун бу табиий эҳтиёж эди. Зеро, давр шарт-шароитлари юзага келтирган талабни қондириш учун шеърят “рўмон ва тиётру” китоблари билан, тўғрироғи, лирика эпос ва драма билан рақобатга киришиши, уларнинг имкони доирасидаги вазифаларни қисман бўлса ҳам зиммасига олишни тақозо этгани равшанлашади.

Бу ҳодисани хотин-қизлар билан алоқадор лирик матнлар мисолида кузатиш мумкин бўлади. Ўтган асрнинг дастлабки чорагида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулҳамид Чўлпонлар бу мавзуга нисбатан кўпроқ ёндашишган ва масаланинг жиддиятини тушунган ҳолда миллатга юзланишган. Классик Шарқ адабиётида аёл образи асосан, ёр, маъшуқа, гул, она каби образлар орқали талқин қилинган бўлса, биз тилга олган ижодкорларда ёр кўпроқ ижтимоий мазмун касб этди. Ҳамза ва Чўлпон лирик қаҳрамонининг ёри – она-Ватан. Кузатишларимизда бу муқояса шеърятнинг зоҳирдан ўз анъанавий шакллари саклаган ҳолда моҳиятан ўзгариб, янгиланиб борганлигидан далолат берувчи асосли далилларни қўлга киритдик.

Жумладан, жадид шеърятда “Шарқ қизи”, “Ўзбек қизи” образи жуда кенг истифода этилган. Чунончи, Чўлпоннинг “Шарқ қизи (“Синглимга”)” шеърида муаллиф Шарқ қизининг баҳор келганини кўрмай қолишини, “узун, қора қишнинг кетмасдан изи унинг дўсти – кузни кутиб ол”ишини, унинг “қора кўзи кийик кўзидек белгисиз овчининг ўқин кўр”ишини, “Шарқда боғлиқ хотинлар” “эркин нафас” олиб, “шодланиб”, “яйраб” яшайдиган “ул ёруғ” дунёга на замон кир”ишини дард ва изтироб билан ифодалаган. Шарқ қизининг бутун танаси, жони “хаёл уяси” эканини айтар экан, “ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир рух, ҳар ким кулиб қарар эмиш дунёга” деб айтадиган кунларни орзуларга чўмилиб, хаёлларга кўмилиб кутишини тасвирлайди. Шоир Шарқ қизи тимсолида Туркистон хотин-қизларининг эркисиз, қўл-оёқлари, кўзлари боғлиқ, ёруғ кунларга зор қиёфасини тасвирлайди.

Фақат мен бир ўзим, Шарқнинг бир қизи,

Баҳор келганини кўрмай қоламен.

Узун, қора қишнинг кетмасдан изи

Унинг дўсти – кузни кутиб қоламен.

Айталарким, ёзда ҳар бир жони бор

Эркин нафас олар, шодланар, яйрар.

Айталарким, Шарқда боғлиқ хотинлар

Ул ёруғ дунёга на замон кирар?... [1]²

Дарҳақиқат, Чўлпон тасвирлаган аёл образида Ватан, халқ, миллат тушунчаси мужассам. Эзилган халқ фақат қиш ва кузни кўриб, баҳор ва ёзни кўрмай қолиши бежиз эмас эди. Қалби ўксик миллат Шарқ аёли тимсолида акс эттирилиши ёлғиз ўзбек шеърятда эмас, балки айни даврга тегишли озарбайжон адабиётининг эркин намояндаси Хусайн Жовид (1884-1944) ижодида ҳам учрайди. Чўлпоннинг “Шарқ қизи” шеъридаги мунг ва қайғу оҳанги унинг “Шарқ аёли” шеърида янада кучлироқ ифодаланган:

Вән нә идим? Şərqin əzilmiş qadını!

(Bir az sükut...)

Вән нә идим? Uf, onu heç sormayınız

Varlığım bir quru heç!

Мен қандай эдим? Шарқнинг эзилган аёли!

(Бир оз сукут...)

Мен қандай эдим? Уҳҳ, ҳеч сўраманг уни

Борлигим шунчаки бўшлиқ, ҳеч!

Keçmişin ən qaba, ən vicdansız,

Kirli dırnaqları qəhr etdi bəni.

Görmədim gün işığı;

Doğduğum gündən əvət tarixin

² Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. Шеърлар. Мансурлар. Шеърый хатлар. – Т.: Академнашр, 2016. – Б. 50.

*Paslı zəncirləri inlətdi bəni;
 Ўтмишининг энг қўпол, энг виждонсиз,
 Кирили тирноқлари қахр этди мени.
 Кўрмадим кундуз шуъласини;
 Ҳа, тугилганимданоқ тарихнинг
 Занглаган занжирлари ингради мени.*

Кўринадики, аёлларнинг аҳволи Туркистондагина эмас, бошқа туркий ва Шарқ халқларида ҳам ғоят ачинарли, абгор бўлган. Ҳусайн Жовиднинг хотин-қизларнинг эрксиз, ҳуқуқсиз, “қонхўр султонлар” қўлида “вақтичоғлик” учун “энг нафис, ишвали бир яратик”лиги, исташса “Нилга” ёхуд “гулханга” отиши мумкин бўлган “бебахт умр” соҳибаси экани ҳақидаги тасвирлари ўзбек шоирида ҳам деярли ўхшаш шаклда ифода этилган.

Биргина шеър мисолидаёқ Ҳусайн Жовид ижодининг энг муҳим йўналишларидан бири – хотин-қизларга боғлиқ бўлгани кўринади. Ёлғиз ўз ватанида эмас, бутун Шарқ аёлларнинг ҳуқуқсизлиги, саводсизлиги, оёқ ости қилиниши ва зулм остида қолаётгани миллат ойдинларини қаттиқ ўйга толдирган. Ҳар икки ижодкор ҳам том маънода зиёли бўлганликлари учун ҳам юрт ва миллатнинг равнақи маърифатли, ҳуқуқлари таъминланган ва ҳур аёлларга боғлиқлигига кўзлари етган ва шунга кўра ҳам қалам билан, ҳам амалий курашишгани маълум бўлади.

Асарлардан асарларга ўтиб борган сари улар яратган аёллар образининг такомиллашиб боргани буни тасдиқлайди. Тадқиқотчи Севинч Асадова ҳам бу ўсишни пайқаган ҳолда ёзади: “*Ҳусайн Жовиднинг аёллар масаласига муносабати, унинг аёллар ҳақидаги қарашлари ҳар доим бир хил давом этмади, вақт ўтиши билан унинг қарашларида ўзгаришлар пайдо бўлди. Ижодининг биринчи даврида у аёлни асосан заиф, кучсиз, камситилган, ҳақоратланган инсон сифатида тасвирлаган бўлса, кейинги даврда эса аёлни ўз ҳуқуқлари учун курашишига қодир шахс сифатида тасвирлайди*” [2]³. Шу маънода адабиётшунос Гюлбениз Бабаханли қарашлари юқоридаги мулоҳазаларга уйғун келади: “...Жовид ижодида гўзаллик ва меҳр-оқибат, юксак инсоний ахлоқ ва муҳаббатни ифодаловчи кўплаб олижаноб аёллар образини учратиш мумкин” [3]⁴.

Чўлпон ҳам, Ҳусайн Жовид⁵ ҳам Шарқдаги мазлума аёл тақдирига бағишлаб ёзган дард ва тугънли асарларидаги уйғунликнинг бошқа омилларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Ҳар иккиси турк, мусулмон, боз устига бир замонда яшашган, мустамлакачиси бир бўлганидан ижтимоий-сиёсий муҳити ҳам айни ижодкорларнинг мақсаду матлаби ягона бўлгани шубҳасиз.

Озарбайжон адабиёти таъсирини Чўлпон ижодида кўпроқ кузатишимиз мумкин. Шоир бир нечта шеърини усмонли тилида ижод қилган. Шулардан бири “Ўзбек қизи” учун” деб номланади:

*Гулишан йўқки, кадин гули ачмасун,
 Бақча йўқки, кадин булбул отмесин.
 Ер йўқки, кадин иси сачмасун,
 Гонгул йўқки, кадин мафтун этмасун.
 Ҳер миллетинг гулишанида гуллари,*

³ <https://525.az/news/3196-huseyn-cavid-yaradiciliginda-qadin-problemi> Sevinc Əsədova. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın problemi.

⁴ <https://science.gov.az/az/news/open/12887> Gülbəniz Babaxanlı. Hüseyn Cavid dramaturgiyası işığında pandemiya dövrünün fəlsəfi dərk

⁵ Жовид Ғожа жанрида аёлларнинг ҳуқуқсизлиги мавзусини адабиётга киритган биринчи ижодкор эди. Унинг “Кийик” (1912) драмаси Озарбайжон аёли Ғожазини акс эттирган. Шунинг учун асарнинг илк номланиши “Бечора аёл” бўлган (<https://manera.az/index.php?newsid=9638> Sevinc Qəmbərli, Hüseyn Cavid: ortağ türk dili və feminizm məsələləri). У хурофот ва жаҳолат ҳукмронлик қилган, эскирган урф-одатлар ва анъаналар яшаган жамиятда шарқона аёл кўрган азоб-укубатларни акс эттирди. Ҳусайн Жовид аёлларни ўз ҳуқуқлари учун фаол курашишга чақирди ва аёлларга таълим, маданий тараққиёт орқали ўз ҳуқуқларига эришиш йўлини кўрсатди. У аёлнинг гўзаллигини зарғарлик буюмларида эмас, бойликда эмас, балки маърифат, билим, таълимда кўрди (<https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/8402-huseyn-cavid-yaradiciliginda-qadin> Səbinə Dünyamaliyeva. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın).

*О миллетинг кадинлери, қизлери:
Хер миллетинг ҳақ суйдиги бир ёлу
Кадинлигин басмиш олан изидир.*

Шеър соф озар тилида ва бармоқ вазнида ёзилган. Шеърда шоирнинг аёлларга бўлган чексиз эҳтироми сезилиб турибди. Гулшан, гул, қиз, кўнгил каби образлар анъанавий мумтоз адабиётда ҳам кенг қўллангани бизга аён, лекин Чўлпон ифодаси билан бу сўзлар ўзгача рух ва кайфият яратган.

Бу даврда қардош халқларнинг ўзаро лисоний, адабий, маданий таъсири кучайган эди. Хусусан, туркий тилларни бир-бирига яқинлаштириш мақсадини кўзлаган Исмоил Гаспиринскийнинг бу борадаги хизматлари эътиборга молик. Бинобарин, реал воқелик ҳам шуни талаб этар эди, чунки зиёли аҳоли рус, озарбойжон, татар ва бошқа тиллардаги асар-манбалар билан танишар экан, таъсирланмай қолмаган.

Шеърлар таҳлили шундан далолат берадики, Чўлпон ва Ҳусайн Жовиднинг аёллар образига бағишланган шеърларида эрк ва озодлик ғоялари тарғиб этилди. Зеро, ҳар бир шоирнинг эстетик идеали – жамият равнақиға, инсонлар тафаккурини ўстиришга ва замон талабига жавоб берадиган баркамол авлодни етиштиришга хизмат қилиши лозим. Шу билан бирга шеърятдаги ижтимоий пафос, замон руҳи ва кайфияти ўзига хос муносабат ва тасвирни яратган.

Ўзбек жадид шеърятини ва озарбайжон шеърятдаги хотин-қизлар образи билан боғлиқ асарлар, асосан, ижтимоий тасвир асосига қурилган. Реал воқеа-ҳодисалар тасвири ижодкорнинг ғоявий-эмоционал, субъектив муносабатига асосланган бўлиб, тарихий ва замондош аёлларга муносабат орқали шоирнинг эстетик идеаллари ҳақидаги тасаввури намоён бўлганки, булар адабиётда реалистик бадиий талқиннинг такомиллиги хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. Шеърлар. Мансуралар. Шеърини хатлар. - Т.: Академнашр, 2016. – Б. 50.
2. Sevinc Əsədova. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın problemi // <https://525.az/news/3196-huseyn-cavid-yaradiligidinda-qadin-problemi>
3. Gülbəniz Babaxanlı. Hüseyn Cavid dramaturgiyası işığında pandemiya dövrünün fəlsəfi dərkı // <https://science.gov.az/az/news/open/12887>

УДК 808.5

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЕГО СВОЙСТВА

Л.Н.Элмуродова, доц., Высшее Военное Авиационное Училище Республики Узбекистан, Ташкент

О.Х.Шомуродова, преподаватель, Международный инновационный университет, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy til tushunchasi va belgilari, vazifalari, xususiyatlari va ta'riflari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy til, badiiy adabiyot, ramz, xalq ijodi, adabiy til xususiyatlari.

Аннотация. В данной статье освещаются понятия и знаки литературного языка, функции, свойства и определения.

Ключевые слова: литературный язык, художественная литература, символ, народное творчество, особенности литературного языка.

Abstract. In this article highlights of concept and signs literary language, functions, properties and definition.

Key words: literary language, fiction, symbol, folk art, features of literary language.

Литературный язык - это недиалектная форма существования (подсистема) национального языка, характеризующаяся определенными особенностями. К ним относятся кодификация, нормативность, стилистическая дифференциация, многофункциональность, а также высокий престиж в обществе, среди его носителей. Литературный язык, часто называемый литературным стилем, - это творческое и эстетическое использование языка в

письменной форме. Его основная цель - создать определенный эффект или вызвать определенную эмоцию у читателя.

Существует несколько свойств литературного языка, которые отличают его от повседневного языка:

- Образный язык - это использование слов или выражений, которые отклоняются от их буквального значения, для создания метафор, сравнений, персонификации, гиперболы и других литературных приемов, которые добавляют больше глубины и насыщенности письму.

- Поэтический язык характеризуется ритмом, рифмой и метром. Он часто используется в поэзии, чтобы вызвать эмоции, создать образность и заинтересовать читателя.

- Образность - это язык, который апеллирует к одному или нескольким из пяти чувств. Он использует слова и фразы для создания ярких мысленных образов в сознании читателя и помогает усилить общий эффект от написания.

- Символизм - это использование объектов, персонажей или событий для представления или внушения чего-то другого. Это помогает передать более глубокие смыслы и эмоции, которые может быть трудно выразить буквальным языком.

- Ирония - это использование слов, противоположных их буквальному значению, часто для создания юмора или для того, чтобы подчеркнуть свою точку зрения. Его также можно использовать, чтобы подчеркнуть контраст между внешним видом и реальностью.

В целом, свойства литературного языка работают вместе, создавая уникальный и мощный эффект в письменной форме, используя все богатство и потенциал языка для передачи сложных тем и эмоций.

Литературный язык - это форма особого универсального языка, который служит культурному искоренению обработанного и нормализованного народа, говорящего на этом языке. Понятие "обработанный" относительно (исторически в разные периоды, у разных народов литературный язык менялся). Даже для некоторых народов литературный язык менялся в разные периоды. В некоторые периоды литературным языком одного народа служил другой народный язык: классический арабский для персов и турок, классический китайский для японцев; латынь для некоторых европейских народов. Существует письменный взгляд на литературный язык как в устной, так и в переносной форме. Любой литературный язык формируется на основе народной устной речи, обобщая диалекты, присущие этому народному языку, и принимая понятную форму для всех представителей шевы. С развитым литературным языком у вас не может не быть народа с богатой культурой. В этом смысле литературный язык считается одной из насущных проблем общества. В литературном языке его иногда путают с различными его проявлениями. В частности, что касается письменного литературного языка, устного литературного языка и языка художественной литературы, то литературный язык нельзя назвать одним и тем же. Носители этого языка, в котором литературный язык имеет свои собственные критерии, одинаковы для всех. Это практикуется как в письменной, так и в устной формах. Хотя язык художественного произведения (писателя) также подчиняется нормам литературного языка, он воплощает в себе множество особенностей, а также аспектов, которые не являются общепризнанными. У разных народов язык художественного произведения с литературным языком не всегда находились в одной плоскости. Существует также различие между литературным языком и национальным языком. Национальный язык возникает, когда люди, владеющие этим языком, формируются как нация. Национальный язык передает функцию литературного языка, но не каждый литературный язык может сразу стать национальным языком.

Особую проблему представляет соотношение между литературным языком и диалектами (ср. Диалекты). Чем исторически устойчивее диалекты, тем сложнее литературному языку обобщать представителей диалектов с лингвистической точки зрения. Большинство современных стран (Бразилия, Италия, Индонезия и др.), в которых диалекты используются наравне с литературным языком.

Понятие литературного языка обычно ассоциируется с понятием языковых стилей. Но эта связь односторонняя. Потому что языковые стили сами по себе являются проявлениями

литературного языка. Они будут состоять из набора исторически сформировавшихся, специфических персонажей. Часть этих символов может быть воспроизведена в других стилях. Но сочетание этих повторяющихся персонажей в определенной форме и специфика задачи определяют отличие одного стиля от другого.

Придание узбекскому языку статуса государственного (1989) стало важным событием, обеспечившим развитие узбекского литературного языка. Узбекский литературный язык становится все более утонченным на основе опыта развития литературного языка разных народов.

Понятие и особенности литературного языка вытекают из его функций. Любой достаточно развитый язык имеет две основные разновидности в зависимости от цели использования: живая разговорная речь и литературный язык. Мы осваиваем разговорную речь с детства. Овладение второй разновидностью происходит непрерывно, на протяжении всей жизни и развития человека, вплоть до его глубокой старости.

Русский язык сегодня многофункционален, то есть используется в самых разных сферах человеческой деятельности. Средства литературного языка (грамматические конструкции, лексика) также функционально дифференцированы. Использование языковых средств напрямую зависит от типа общения. В литературном языке (признаки русского литературного языка вы найдете чуть ниже) существуют две основные функциональные разновидности: книжная и разговорная. Соответственно, различают книжный и разговорный языки. В разговорном языке существует три стиля произношения: разговорный, нейтральный и полный.

Особенности литературного языка:

1. Оригинальность. Литературный язык - это акт сознательного творчества, при котором писатель может свободно писать оригинальным и неопубликованным способом, учитывая правильное значение, которое он придает словам, и, таким образом, отходя от обычного языка.

2. Художественная воля. Конечная цель написанного - создать произведение искусства, то есть передать красоту с помощью слов. Стиль и способ изложения сообщения имеют преимущество перед самим содержанием.

3. Особое коммуникативное намерение. Язык - это средство коммуникации, и именно он придает ей смысл. Следовательно, литературный язык преследует коммуникативную цель, которая заключается в том, чтобы передать литературную красоту, а не практическую цель.

4. Коннотативный или субъективный язык. Охватывая оригинальность и художественность, характерные для литературного языка, писатель суверенен в придании значения словам, которые он хочет, и в своей поливалентной речи, и в многозначности (в отличие от технического или нелитературного текста), то есть во множественном значении.

5. Использование художественной литературы. Сообщение создает вымышленные реальности, которые не обязательно должны соответствовать внешней реальности. Писатель может быть очень разносторонним и переносить читателя в другие измерения, почти идентичные реальной жизни, но, в конце концов, нереальные.

6. Поэтическая функция. Стремясь к эстетической цели, литературный язык использует все доступные выразительные возможности (звуковые, морфосинтаксические и лексические), чтобы вызвать любопытство и внимание читателя.

7. Использование риторических или литературных фигур. Здесь мы будем понимать "рисунок" в самом широком смысле, любой тип ресурса или манипулирования языком в целях убеждения, экспрессии или эстетики.

8. Появление в прозе или стихах. Он выбирается исходя из потребностей автора и выбранного жанра. Литературный язык может присутствовать в обеих формах языка: прозе или стихах.

Главным свойством, характеризующим книжный язык, является способность сохранять текст и, следовательно, служить средством общения между разными поколениями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Элмуродова Л.Н. Образовательные технологии, используемые при обучении русскому языку. – 2023.

2. Normuratovna E. L. Speech culture of a modern teacher //Academicia Globe. – 2021. – Т. 2. – №. 04. – С. 104-108.

3. Элмурадова Л. Н. и др. Языковые Особенности Публицистического Стиля //Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 1-6.

УЎК 43:482

XX АСР ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

А.Э. Эргашев, таянч докторант, ЎзР ФА давлат адабиёт музейи, Тошкент

Аннотация. Бу мақолада XX аср ўзбек матншунослигининг ривожланиши жараёни ёритилган. Бундан ташқари, ўша даврда етишиб чиққан матншуносларнинг илмий изланишлари ҳақида маълумотлар берилган.

Калим сўзлар: манба, матн, матншунос, дасхат, фольклор матншунослиги, адабий матншунослик, манбашунослик, эпос, эртак, лирика.

Аннотация. В статье описывается процесс развития узбекского текстологии XX века. Кроме того, дается информация о научных исследованиях текстологов, процветавших в тот период.

Ключевые слова: источник, текст, текстолог, рукопись, фольклорная текстология, литературная текстология, источниковедение, эпос, сказка, лирика.

Abstract. The article describes the development process of 20th century Uzbek textual studies. In addition, information is given about the scientific researches of textualists who flourished in that period.

Key words: source, text, textologist, manuscript, folklore textology, literary textology, source studies, epic, fairy tale, lyric.

Матншунослик фани дунё илм фанлари ичида қадимгиларидан биридир. Қадимги юнон олимларидан бири Астрах милоддан олдинги II асрда Гомер асарларини матншунослик нуқтаи назаридан ўрганган. Шарқда милодий VII асрдан буён ислом дини билан боғлиқ манбалар матншунослик юзасидан ўрганилган. Ўзбек илм фанига маълум бўлган қўлёзма манбалар, турли хил ҳужжатлар ва адабий манбалар қарибий 1500 йиллик тарихга эга. XX асрда дунёда матншунослик фанига бўлган қизиқиш ортди ва бир қанча илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Шу жумладан, ўзбек адабий манбалари қатори халқ оғзаки ижоди ҳам XX асрда матншунослик тадқиқот объекларидан бири бўлди. Биз XX аср матншунослигини иккита амалий матншунослик соҳасига бўлиб ўргандик. Биринчиси фольклор матншунослиги, иккинчиси ёзма адабиёт матншунослиги, яъни адабий манбалар матншунослиги.

Александр Константинович Боровков ўзбек тили, адабиёти ва фольклорини матншунослик юзасидан ўрганган олимлардан бири.

“Б. туркий халқларнинг «Алпомиш», «Манас», «Қўблон», «Қўзи Қўреш ва Баян сулув» каби эпосларини ўрганиб, «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг туркий тиллари эпосини ўрганиш масалалари» (1958), «Алпомиш ҳақидаги қаҳрамонлик поэмаси» (1959) каби илмий асарлар яратган [1].”

А. К. Боровковдан ташқари яна бир қанча рус олимлари XX аср ўзбек матншунослигига ўз ҳиссаларини қўшган. В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, А. Н. Кононовлар шулар жумласига киради.

XX асрда ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича дoston, эртак, мақол, матал, ашула ва қўшиқларнинг матни халқ ичидан йиғилди. Халқ оғзаки ижоди жанрлари бўйича халқ ичидан йиғилган материалларнинг аксарияти нашр қилинди. Бахши ва оқинлардан материлларни ёзиб олган котибларнинг хизмати ҳам беқиёс меҳнат. Ўзбек халқ оғзаки ижоди материаллари матнини тайёрлалаган ва нашр қилган ўзбек олимларидан бири Элбек.

“Элбек. (тахаллуси; асл номи Юнусов Машриқ) (1898, Бўстонлик тумани Хумсон қишлоғи — 1939.11.2, Магадан) — шоир, тилшунос ва фольклоршунос.

Халқ оғзаки ижоди материалларини тўплаш ва ўрганиш мақсадида 1921—22 йилларда Бўстонлик туманига, 1932 йилда эса Оҳангарон ва Чирчиқ туманларига ҳамда Фарғона

водийсига экспедиция уюштирган. Э. илмий сафарлар натижасида тўпланган материаллардан 1, 3-синфлар учун «Билим» тўпламида кенг фойдаланган. «Ашулалар тўплами» (1934—35 йилларда 2 марта нашр этилган), «Лапарлар» ва «Эртақлар» (1935) тўпламларини эълон қилган.

Элбекдан кейин бу анъана давом этди. Б. Каримов, Ҳ. Зарифов, З. Каримова, М. Афзалов, Т. Мирзаев, М. Муродовлар ҳам фольклоршунослик материалларини нашрини амалга оширишди. XX асрда бошланган фольклор матншунослиги XXI асрда ҳам давом этмоқда. Т. Мирзаев, М. Жўраев, Ш. Турдимов ва Ж. Эшонкуловлар олиб бораётган ишлар фольклор матншунослиги бўйича амалий натижалар.

XX асрда ўзбек ёзма адабиёти матншунослигининг ўзи хос тараққиёт босқичи мавжуд. XX асрда ўзбек матншунослиги назарий ва амалий жиҳатдан анча ривожланди. Бу даврда бир қатор матншунос олимлар етишиб чиқди ва ўзбек илм-фанига ҳисса қўшди. Дастлаб XX асрда жадидлар айниқса, Абдурауф Фитрат ўзбек матншунослиги ривожига катта ҳисса қўшган. Манбаларни йиғиш ва уларнинг тадқиқини амалга оширишда жонбозлик кўрсатган. Жадидлардан кейинги авлод Порсо Шасиев (1897-1972 йй.), Ҳамид Сулаймоновларнинг (1910-1979) ишларини мисол қилиш мумкин. Бу икки олим асосан, Алишер Навоий асарларининг қўлёзма манбалари билан шуғулланган.

“Олим «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1-ж., 1928) тазкираларини тузиб, миллий адабий меросимизнинг энг қад. даврдан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарини тўплаб, муайян тизимга солди («Намуналар»нинг 2 жилди эълон қилинмай қолган), «Қутадғу билиг» сингари ўзбек ёзма адабиётининг халқ орасида сочилиб ётган ноёб ёдгорликларини қўлга киритиш, ўрганиш ва чоп этишга интилди. Ўзбек адабиёти йирик намояндалари ижодини илк бор ўрганиб, «Бедил» (Бир мажлисда)» (1923), «Навоийнинг форсий шоирлиги ва унинг форсий девони тўғрисида», «Қутадғу билиг» (1925), «Аҳмад Яссавий» (1927), «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар», «Ҳиббат улҳақойик», «Ўзбек шоири Турди» (1928), «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш», «Муҳаммад Солиҳ», «Форс шоири Умар Хайём» (1929), «Машраб», «Фарҳоду Ширин» достони тўғрисида» (1930) каби катта илмий қимматга эга рисола ва мақолалар яратди. [2]”

“Навоийнинг «Муҳокамат ул луғатайн», «Мажолис ун нафоис», «Маҳбуб ул қулуб» ва б. асарларининг илмий танқидий матнини нашрга тайёрлаган ҳамда шоир асарларининг 15 жилдлигини нашр этишда фаол катнашган. «Ҳамса»нинг илмий танқидий матнини яратиб, мазкур матн юзасидан амалга оширилган текстологик тадқиқотларини докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя этган. Ш., бундан ташқари, Хондамирнинг «Макорим ул ахлоқ» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган, Бобурнинг «Бобурнома» (С.Мирзаев б-н ҳамкорликда) асарининг илмий нашрини яратган, 5 китобдан иборат «Ўзбек адабиёти» мажмуасини тузиш, таҳрир этиш ва изоҳлар ёзишда иштирок этган. Ш. Британия музейида сақланаётган ва Абдужамилга нисбат берилган «Тухфат ул салотин» асари микрофильмини ўрганиб, унинг Навоий ғазалларидан олинган ва Абдужамил хаттот томонидан кўчирилган шохбайтлар эканини ва мавзу бўйича 45 фаслга бўлинганини аниқлаган.

Ш. Ғафур Ғуломнинг 4 жилдли «Танланган асарлар»и ва 2 жилдли «Адабий танқидий мақолалар» ини ҳам нашрга тайёрлаган. Ш. шунингдек, С.Иброҳимов б-н ҳамкорликда «Ўзбек классик адабиёти луғати» (1953) ва «Навоий асарларининг луғати» (1972)ни тузган. [3]”

Алишер Навоий шеърини матн матншунослиги билан шуғулланган олимлардан бири Ҳамид Сулаймон (Ҳамид Слхулаймонов). А. Навоий чор девони устида илмий танқий изланишлар олиб борган. Дунё фондлари ва кутубхоналарида сақланаётган нусхаларини аниқлаган ва крилл ёзувига асосланган ўзбек алифбосида нашр қилдирган. Чор девонни халқимизга қайта тақдим қилган.

“Асосий илмий фаолияти Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқотларига бағишланган. Навоий қўлёзмалари библиографиясини тузган (1946—47) ва шоирнинг "Бадое улбидоя", "Наводир уннихоя" девонлари қўлёзмаларини топиб (1959), улар шоир томонидан

тузилганлигини исботлаган. "Хазойин ул-маоний" танқидий матнини тузган ва нашр эттирган (1958—60). "Девони Фоний" қўлёзмаларини (Франциядан) топиб, фотонусха асосида нашр эттирган (1965). Ҳофиз Хоразмийнинг 2 жли "Девон"и фотонусхасини Ҳайдаробод (1975, Ҳиндистон)дан Тошкентга олиб келиб (1977), сўз боши ёзиб чоп эттирган (1980). Хаттотлик ва китобат санъатига оид илмий асарлар ёзган. "Бобурнома"га ишланган расмлар" (1959), "Навоий асарларига ишланган расмлар" (1980, Ф. Сулаймонова билан ҳамкорликда), "Амир Хусрав асарларига ишланган расмлар" (1983, Ф. Сулаймонова билан ҳамкорликда) албомларини тузган ва чоп эттирган. Тошкент, Андижон, Қўқон, Самарқанд, Жиззах шаҳридаги адабиёт музейлари ҳамда Қўлёзмалар институтининг ташкил этилишига раҳбарлик қилган [4]."

"Улуғ ёшдаги олимлар яхши эслайди, ўтган юз йилликнинг 60-, кейинроқ, 70-80-йилларида ўзбек матншунослигида қалқиш юз берди. Ўша кезлар илмий-танқидий матн яратиш ишлари анча жонланиб қолган эди. Ўзбек классик ижодкорлари асарларининг илмий-танқидий матнларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Шу баҳонада, Навоийнинг "Мажолисун-нафоис", "Насойиму-л-муҳаббат", "Садд-и Искандарий", "Назму-л-жавохир", Огаҳийнинг "Таъвизу-л-ошиқин" девони ва бошқа шунинг сингари қанчадан-қанча асарларнинг илмий-танқидий матнлари яратилиб келди. Негадир, илмий-танқидий ёки йиғма матн яратиш ишлари сўнгги чоғларда эътибордан четда қолаётир. Тўғри, ўша кезлар ижод қилган матншуносларнинг аксари ҳозир кекса ёшда. Лекин, фанда ворислик деган нарсаси бор. Демак, уларнинг билими ёшларга ўргатилмаги, йигит-қизлар орасидан матншуносларнинг янги авлодини етиштириб чиқармоғимиз лозим. Ўзбек матншунослиги мактабининг бурунги анъанаси узилмаслиги керак [5]."

Қ. Содиқов таъбирига тўхталсак: "ўзбек матншунослигида қалқиш юз берди." Аввало бу қалқиши ҳақиқий қалқишқими ёки бизнинг давримизга нисбатан қалқишми? Мазкур "қалқиш" илм-фандаги ҳақиқий ривожланиш эди. Матншунослик бўйича бугунги кунда олий таълим муассасаларида мутхассис тайёрлаш учун остойдил киришилган. Чунки манбани ўрганадиган мутхассислар академик илм-фаннинг келажаги ва ривожини учун жуда зарур. Матншунос матн тарихини ўрганиши, шакли ва мазмунини ҳақидаги аниқ маълумотларни таҳлил қилиши зарур.

Қ. Содиқов билан А. Ҳабибуллаев бу соҳада ҳам фикр.

"Юртимизда 20-йиллардан бошлаб ўзбек матншунослиги, айниқса, бу соҳанинг амалий йўналиши тез ривож топди. Матнларни тайёрлаш ва нашр қилиш билан боғлиқ салмоқли ишлар амалга оширилди. Бу ишларда С. Айний («Хамса»нинг қисқартирилган нашри), Фитрат (Эски ўзбек адабиёти намуналари), И. Султонов («Мезон ул-авзон»), П. Шамсиев («Хамса»—1960), Ҳ. Сулаймонов («Хазойин ул-маъоний»—1958-61), С. Фаниева («Мажолис ун-нафоис» - 1961) каби олимларнинг роли катта бўлди. Айниқса, рус-кирилл ёзуви жорий қилиниши билан бу ишлар янги босқичга кўтарилди. Ўзбек адабиётшунос олимларидан С. Мирзаев, В. Зоҳидов, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, Ғ. Каримов, С. Муталибов, С. Долимов, Р. Мажидийларнинг матншуносликка оид изланишлари бу соҳани силжитишга маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилди [6]."

Бизнинг назаримизда мазкур давр шўролар сиёсатидан холи эмас эди. Бу сиёсат ҳаттоки XV асрда ёзилган адабиёт матнига ҳам ўз таъсирини ўтказишга қодир эди. Матншунос олим Саидбек Ҳасанов ўзининг "Матншуносликнинг долзарб муаммолари" мақоласида қуйидагича ёзади:

"Навоий асарлари таржимасига назар ташлар эканмиз, дostonлардаги анъанавий кириш қисмлар билан бир қаторда умумий сюжетга бевосита алоқаси бўлмаган бўлимлар тушириб қолдирилганига гувоҳ бўламиз. Маслан, "Ҳайрат ул - аброр" дostonи Навоий дунё қарашини англаб етишда жуда катта аҳамият касб этувчи фалсафий-дидактик асар бўлишига қарамай, дostonдан ўн бир муқаддима боб, Султон хусайин ва Баҳовуддин Нақишбандга бағишланган боблар, ислом дини ҳақидаги биринчи ва иккинчи суҳбатлар, боблар ўртасидаги ҳикоятлар тушириб қолдирилган. Натижада, рус ўқувчиси Алишер Навоий дунё қарашини ҳақида тўла тасаввурга эга бўла олмади. Албатта, бу каби ишлар собиқ мафкура топшириқлар асосида

бажарилган эди. Эндиликда биз нафақат рус, балки жаҳон халқларининг бошқа тилларига Навоий асарларини таржима қилишда мукамалликка, аниқликка эътибор қаратишимиз зарур [7].”

Адабий манбалар ва матншунослик ҳақида матншунос олим Алимулла Ҳабибуллаев куйидагича келтирган:

“Адабий манбашуносликнинг айниқса, адабиёт тарихи ва матншунослик учун аҳамияти бекиёсдир. Манбашунослик соҳаси ўтмиш адабиёт намуналарини нашрга тайёрлаб, чоп этишда матншунослик ишлари учун материал етказиб беради. Бунинг учун мазкур материалларни ўз ичига олган манбаларни йиғиш, тартибга солиш, улар ҳақида атрофлича тавсифларни яратиш лозим.

Асарларнинг матнлари билан бир қаторда, улар ҳақидаги фикрлар қайд этилган китоблар ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу манбаларга суяниб тил тарихи, адабиёт тарихи ҳамда адабиёт назариясига оид тадқиқотлар олиб борилади, хулосалар чиқарилади. Натижада маълум тарихий давр учун адабиётнинг тил ва услуб хусусиятлари, жанрлар тараққиёти, ҳаётни бадиий акс эттириш мезонлари очила боради [8].”

Матншунослик соҳасидаги филолик-матншунослар матнни ўқиш билан бирга назарий билимга ҳам эга бўлишлари даркор. Матншуноснинг асосий вазифаси муаллиф дасхатига яқин матнни аниқлаш ва унга илмий-танқидий баҳо беришда иборат. Матншунос илмий истифодага олиб кирган матнга бошқа соҳа вакиллари ундан кейин мурожаат қилади. Матншунос олимларнинг хато қилишларига ҳақлари йўқ. Бу соҳада пухта тадқиқотлар олиб боришни давр тақозо қилади. Кейинги авлод вакиллари ҳам бир мавзуга қайта-қайта мурожаат қилишга ҳожат қолмайди.

XX аср матншунослигида жадидлар, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймоновлардан кейинги авлод матншунослари етишиб чиқди. Улар Саидбек Ҳасанов, Мавжуда Ҳамидова, Ваҳоб Раҳмонов, Сайфиддин Рафиддинов, Алимулла Ҳабибуллаев, Қосимжон Содиков, Насихон Раҳмонов, Нурбой Жабборов, Рашид Зоҳидов, Отабек Жўрабоевлар ҳозирги кун ўзбек матншунослигининг пешволаридир.

XX аср ўзбек матншунослиги ҳақида гап борганда Саидбек Ҳасановнинг ўрни алоҳида ажралиб туради. Буни илм аҳли эътироф этишади. Мазкур давр матншунослигини Навоий ва Бобур асарларининг қўлёзмалари ҳамда уларнинг матний таҳлилисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Олим иккала шоирнинг асарлари устида матншунослик бўйича тақиқот ўтказган олимлар сирасига киради. Адабиётшунос, навоийшунос олим Бобоназар Муртазоев Саидбек Ҳасановнинг матншунослик соҳасидаги хизматларини “... ўзининг алоҳида мақомига эга.”, дея баҳо берган.

“Ўзбек адабиётшунослигида ўз салмоғи ва салоҳияти билан ажралиб турувчи олимлар кўп, улар ичида фанимизнинг дарғалари, шу дарғаларга хос ва мос шогирдлар, улар ҳам кўп ва хўб, сараласанг сараси топилади, бу бор ҳақиқат. Фанимизнинг кўзга кўринган дарғаларидан профессор Ҳамид Сулаймон (1909–1979)ни барча билади, Ҳамид Сулаймоннинг шогирдлари чунон кўп, шу шогирдлар ичида фанимизда таниш олим Саидбек Ҳасан (1945–2019) ҳам бор, у илмда эришган ютуқлари билан ўзининг алоҳида мақомига эга. Саидбек Ҳасан ўз давридаёқ ўзбек фанида бира тўла ҳам бобуршунос ва ҳам навоийшунос, қўшалок даражали заковатли олим сифатида танилган эди. Саидбек Ҳасан бобуршунос олим сифатида буюк Заҳириддин Муҳаммад Бобур. (1483–1530)нинг аруз илмига доир “Муфассал” (2–Б.356–357)32 асарининг нашрини амалга ошириши бўлди. Аммо асар “Мухтасар” номи ила нашр этилди, бу ўзбек адабиётшунослигида кутулмаган ҳодиса ва катта шов -шувга сабаб бўлди, ҳатто фанимиз доврўғини чор-атрофга ёйишда ҳам бекиёс хизмат қилди. Китоб нашрининг муҳимлиги шунда эдики, аввало, нашрда “Муфассал” (“Мухтасар”) нинг 344 саҳифалик тўлиқ факсимили илова этилган эди, бундан ташқари, 186 бетдан иборат ўзбек тилидаги матни (Б.3.М.–Б.17–203) киритилган эди. Буларнинг бари тенгсиз заҳмат самараси эди, тагин китобда Саидбек Ҳасаннинг ўн бетлик сўз бошиси (Б.3.М.–Б.5–13), шунингдек, тўрт бетлик изоҳлар (Б.3.М.–Б.207–210), кўрсаткичлар таркибида тўрт бетлик исмлар (Б.3.М.–Б.213–216), икки бетлик асар номлари (Б.3.М.–Б.216–217), географик номлар (Б.3.М. –Б.217–218), этник

номлар (Б.З.М.–Б.218), ўн бетлик терминлар (1–Б.218–227), араб алифбосида алоҳида (تيرمينلار) терминлар кўрсаткичи. Б.З.М.–Б.228–240) ва бошқалар мавжуд эди. [9].”

Бобурнинг “Мухтасар (Рисолаи аруз)” асари бўйича Саидбек Ҳасанов амалга оширган матний тадқиқоти ўзбек илм фанидан ташқари дунё илми аҳили орасида ҳам илмий шов-шувга сабаб бўлди. Бобур ижодий мероси бўйича амалга оширилган ишлар ичида Саидбек Ҳасановнинг иши энг сараларидан бўлди. Бобур тадқиқотчилари ичида дарғаси бўлди. Шоирнинг илмий меросини тўплаш, нашр этиш, хусусан, насрий асарларини тадқиқ этиш борасида салмоқли ишларни амалга оширди. Мавзу доирасида бир қанча мақола ва тадқиқотларини эълон қилди. Наваойшунослик ва бобуршунослик соҳасидаги илмий–таҳлилий ва текстологик тадқиқотлари XX аср ўзбек матншунослиги тараққиётида ўрни ниҳоятда катта.

Адабиётшунос олим Боқижон Тўхлиев Саидбек Ҳасановнинг матншунослик соҳасидаги илмий ютуқларини “Жаҳон аҳлича илму донолиғ” хотира мақоласида қуйидагича эслайди:

“Устознинг бутун умри манбашунослик ва матншуносликнинг энг жиддий муаммо ва масалаларини ҳал этишга йўналтирилган эди. Шу баҳона адабиётимиз тарихининг қўплаб янги номлар, янги асарларга эга бўлганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодининг ўрганилиш тарихи анча узун даврларни қамраб олиши мутахассисларга кундай равшан. Бу борада ҳам устознинг ниҳоятда катта ҳажмдаги ишларни амалга оширганлари шоян таҳсиндир. Бобурнинг шўролар даврида эътибордан четда қолиб келган асарларидан бири “Мубаййин”, шунингдек, адиб томонидан таржима қилинган “Рисолаи Волидиййа” каби асарларининг илк нашрлари шу сирага киради. Айниқса, “Мухтасар” ва “Бобурнома” сингари нодир асарларнинг илмий нашрлари бу силсиладаги олтин халқаларни ташкил этади.

Уларнинг ҳар иккиси ҳам анча катта салмоққа – нисбатан улкан ҳажми билан ажралиб туради. Мана шу икки асарнинг тўлиқ нашрлари ҳам профессор С.Ҳасанов номи билан алоқадор ҳолда юзага келган эди. Ўшанда (1971 йили) Бобурнинг “Аруз рисоласи” “Мухтасар” номи билан босилган, унинг факсимилиси ҳам қўшиб чоп этилгани адабиётимиз тарихидаги унутилмас воқеалардан бири бўлган эди. Асарнинг қўлёзма нусхаси айрим нуқсонлардан холи бўлмаган. Хусусан, айрим ҳарф ва сўзларнинг, сўз бирикмаларининг тушиб қолиши, сўзларнинг нотўғри ёзилиши, ноўрин такрорлар шу сирага киради. Ношир мана шу мураккабликларни нозик даражада илғаб, мумкин бўлган ўринларда уларни тузатишга ва тўлдиришга ҳаракат қилган. Энг муҳими, у ўзбек китобхонлари, хусусан, мутахассислар учун бебаҳо манбага айланган. [10]”

XX аср ўзбек илм-фанида “Мутасар (Аруз рисоласи)”нинг нашр қилиниши жуда катта илмий воқеликка айланди. Чунки дунё бўйича баъзи шарқшунос олимлар мақолаларида асарга иқтибослар келтириш учун мурожаат қилган, холос. Хайрулла Исматуллаев манашундай нашр қилинган мақолаларни Саидбек Ҳасановнинг тақиқотлари билан қиёсий ўрганган. Х. Исматуллаев ўзининг “Бобурнинг аруз рисоласи” ҳақидаги мақоласида қуйидагича келтиради:

“Кўпчилик бобуршунослар 60- йилларнинг охиригача ҳам бу рисолаи йўқолган, топилмаган деб келардилар. Совет туркологларида биринчи бўлиб В.Н. Асаланов 1968 йил “Вопросы языкознания” журналида ёзилиб чиққан мақоласида ушбу рисола Париж Миллий кутубхонасида сақланаётганини эслатиб ўтди. 1969 йилда қозғистонлик уйғуршунос М. Ҳамроев Бобурнинг аруз рисоласидан бир қисмини ўзининг “Турк шеъри назарияси очерки” китобига илова қилиб, уйғур алфавитида берди. Бобур рисоласининг М. Ҳамроев нашр этилган қисмида жуда кўп нуқсонларга йўл қўйилган: М. Ҳамроев рисола текстини тўғри ўқий олмаган, рисола тексти жуда кўп ўринларда уйғур тилига мослаштирилган. Бу М. Ҳамроев нашрга тайёрлаган рисола текстини яроқсиз ҳолатга олиб келган [11].”

Хуллас, XX асрда ўзбек матншунослигида ҳақиқатан, юксалиш бўлди. Жумладан, халқ оғзаки ижодининг жанрлари бўйича бир қанча матнлар ёзиб олнди ва нашр қилинди. Миллий халқ кўшиқлари матни ҳам бу даврда назардан четда қолмади. Ёзма адабиётимизни ўзбек олимларидан ташқари, Европа ва рус шарқшунослари ҳам тадқиқ қилишди. Ўзбек

матншунослигини ўрганган авлодларни ҳозирги давргача бўлганини тўрт бўлиш мумкин. Биринчи авлод жаидлар, иккинчи авлод Порсо Шамсиев ва Ҳамид Сулаймонлар, учинчи авлод Саидбек Ҳасановга тенгкур авлод. Тўртинчи авлод ҳозирги ёш етишиб келаётган авлод. XX асрда миллий манбаларимиз бир жойга йиғилди. Адабий, тарихий ва ҳужжатлардаги манбаларимизнинг бир жойга йиғилиши ҳамда жаидларнинг хизмати бекиёс. XX асрда ўзбек матншунослигига тамал тоши қўйилди ва ривожланди. Мазкур даврда ўзбек маншунослик мактаби яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. “Б” ҳарфи. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, ТОШКЕНТ.-542- б.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. “Ф” ҳарфи. Наим Каримов. “Фитрат” «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, ТОШКЕНТ.-169-174-бетлар.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. “Ш” ҳарфи. “Шасиев”. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, ТОШКЕНТ.-26-б.
4. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. “С” ҳарфи. “Сулаймонов”. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, ТОШКЕНТ.- 702-б.
5. Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. «Extremum-press» МЧЖ босмахонаси, Тошкент. 2017.-5- б.
6. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент.- 74-б.
7. Ҳасанов С. Матншуносликнинг долзарб масалалари // Қишлоқ ҳақиқати. 2004 й., 6 февраль.
8. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент.- 11- б.
9. Муртазоев Б.Х. “Навоийнинг етти тухфаси”. Илим фан фидойиси – заҳматкаш олим. “VNESHINVESTPROM”, Тошкент.- 2020.- 100-105-бетлар.
10. Тўхлиев Б. “Жаҳон аҳлича иму донолиғ”. Илим фан фидойиси – заҳматкаш олим. “VNESHINVESTPROM”, Тошкент.- 2020.- 54-60-бетлар.
11. Исмаилов Х. “Бобурнинг аруз рисолаи”. Ўзбекистон маданияти // 1972.- 27 июнь сони.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№10/4 (107)
2023 й., октябрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:	Рўзметов Дилшод
Русча матн муҳаррири:	Ҳасанов Шодлик
Инглизча матн муҳаррири:	Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Мусахҳих:	Ўрозбоев Абдулла
Техник муҳаррир:	Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.10.2023
Босишга рухсат этилди: 12.10.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 12,0 б.т. Буюртма: № 11-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18